Emancipatiemonitor 2008

Emancipatiemonitor 2008

Ans Merens (SCP)
Brigitte Hermans (CBS)

Sociaal en Cultureel Planbureau

Centraal Bureau voor de Statistiek

Den Haag, februari 2009

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:
a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2009
SCP-publicatie 2009/2
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Opmaak figuren: Mantext, Moerkapelle
Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland
Omslagontwerp: Bureau Stijlzorg, Utrecht
Omslagillustratie: © Getty Images

ISBN 978-90-377-0406-8
NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord 9

Samenvatting 11

1 *Nieuw elan voor emancipatie?* 17
Ans Merens (SCP)
1.1 Emancipatiedoelen 17
1.2 Vijfde Emancipatiemonitor 20
1.3 Samenwerking tussen SCP en CBS 21
1.4 Leeswijzer 22

2 *Bevolking* 23
Joop Garssen (CBS), Vinodh Lalta (CBS) en Wil Portegijs (SCP)
2.1 Inleiding 23
2.2 Leeftijdsopbouw 23
2.3 Allochtonen 26
2.4 Huishoudens 28
2.5 Kinderen krijgen 35
2.6 Een Europese vergelijking 40
2.7 Slotbeschouwing 43
Noten 45

3 *Onderwijs* 46
Marijke Hartgers (CBS) en Wil Portegijs (SCP)
3.1 Inleiding 46
3.2 De overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs 47
3.3 Het voortgezet onderwijs 49
3.4 Het middelbaar beroepsonderwijs 53
3.5 Het hoger onderwijs 55
3.6 Voortijdig schoolverlaten 60
3.7 Juffen en de schoolprestaties van jongens 62
3.8 Arbeidsmarktperspectieven van meisjes- en jongensopleidingen 64
3.9 Het onderwijsniveau van de bevolking 67
3.10 Leren op latere leeftijd 68
3.11 Nederland in vergelijking met Europa 72
3.12 Slotbeschouwing 73
Noten 76

4 *Betaalde arbeid* 77
Ingrid Beckers (CBS), Brigitte Hermans (CBS) en Wil Portegijs (SCP)
4.1 Inleiding 77
4.2 Deelname aan betaalde arbeid 78
4.3 Arbeidsduur 88
4.4 Andere kenmerken van de werkzame beroepsbevolking 93
4.5 Onbenut arbeidspotentieel 99
4.6 Opvattingen over het belang van betaalde arbeid 106
4.7 Nederland in vergelijking met de Europese Unie en de Verenigde Staten 107
4.8 Slotbeschouwing 110
Noten 113

5 *Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg* 115
Mariëlle Cloïn (SCP) en Martijn Souren (CBS)
5.1 Tijd besteed aan betaalde en onbetaalde arbeid 116
5.2 Het combineren van arbeid en zorg 122
5.3 Voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg 131
5.4 Opvattingen over het combineren van arbeid en zorg 140
5.5 Werkelijke en gewenste verdeling van taken in het eigen huishouden 147
5.6 Slotbeschouwing 155
Noten 158

6 *Inkomen* 159
Marion van den Brakel (CBS), Wim Bos (CBS), Ans Merens (SCP), Marije van de Grift (CBS) en Elisabeth Eenkhoorn (CBS)
6.1 Emancipatie en inkomen 159
6.2 Inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen 161
6.3 Verschillen in beloning 168
6.4 Economische zelfstandigheid 172
6.5 Pensioenopbouw 176
6.6 Vrouwen en armoede 181
6.7 Een Europese vergelijking 186
6.8 Opvattingen over een eigen inkomen 188
6.9 Slotbeschouwing 190
Noten 192

7 *Politieke en maatschappelijke besluitvorming* 193
Ans Merens (SCP), Brigitte Hermans (CBS) en Ingrid Beckers (CBS)
7.1 Vrouwen in het management 195
7.2 Bedrijfsleven 201
7.3 Maatschappelijk middenveld 204
7.4 Politiek en openbaar bestuur 210
7.5 Een Europese vergelijking 213

7.6 Opvattingen 215
7.7 Slotbeschouwing 216
Noten 219

8 *Geweld tegen vrouwen en meisjes* 220
Saskia Keuzenkamp (SCP), Frits Huls (CBS) en Brigitte Hermans (CBS)
8.1 Een hardnekkig verschijnsel 220
8.2 Door vrouwen en mannen ervaren geweld 221
8.3 Door politie en justitie geregistreerd geweld 231
8.4 Informatie uit registraties van hulpverleners 237
8.5 Eergerelateerd geweld, vrouwenhandel en genitale verminking 240
8.6 Opvattingen over geweld tegen vrouwen 244
8.7 Slotbeschouwing 246
Noot 249

9 *Gezondheid* 250
Saskia Keuzenkamp (SCP) en Janneke van Mens-Verhulst (UU)[1]
9.1 Emancipatie en gezondheid 250
9.2 Gezondheid en ziekte 253
9.3 Zorggebruik 264
9.4 Preventie en leefstijl 268
9.5 Slotbeschouwing 271
Noten 274

10 *Epiloog* 275
Ans Merens (SCP)
10.1 Hoe gaat het met de emancipatie? 275
10.2 Focus op allochtone vrouwen 282
Noten 286

Summary 287

Literatuur 294

Toelichting bij enkele begrippen 305

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport)

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau 309

Voorwoord

In het afgelopen jaar werd stilgestaan bij het jaar 1968. Een onlosmakelijk onderdeel van de sociale veranderingen die sindsdien hebben plaatsgevonden vormde de tweede feministische golf. Er is inmiddels veel veranderd in de positie van vrouwen: verder leren is voor meisjes net zo vanzelfsprekend geworden als voor jongens, vrouwen hebben massaal de arbeidsmarkt betreden en de meesten blijven werken als ze kinderen krijgen. Toch is de emancipatie nog niet voltooid: een baan betekent voor de meeste vrouwen een deeltijdbaan waardoor ze lang niet altijd economisch zelfstandig zijn en in topfuncties zijn vrouwen nog vaak een grote uitzondering.

De constatering dat er veel is bereikt maar dat het emancipatieproces nog niet klaar is, vormde voor dit kabinet het uitgangspunt voor de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011* (TK 2007/2008a). Daarin wordt vastgesteld dat mannen en vrouwen op papier gelijke rechten hebben, maar dat de maatschappelijke realiteit vaak anders is. Het kabinet wil daarom een nieuwe impuls geven aan het emancipatiebeleid.

Om te kunnen beoordelen hoe het emancipatieproces zich ontwikkelt, verschijnt sinds 2000 elke twee jaar de Emancipatiemonitor in opdracht van de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) (voorheen van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW)). De monitor is een gezamenlijk product van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Bij de beschrijving van het emancipatieproces vormen de doelstellingen van het emancipatiebeleid het ijkpunt. Deze doelstellingen zijn door de regering en de Tweede Kamer vastgelegd in de hiervoor genoemde emancipatienota en andere beleidsstukken. Daarmee zijn ook de onderwerpen voor de monitor goeddeels bepaald. Deze vijfde Emancipatiemonitor bevat net als de vorige edities een groot aantal gegevens over de positie van mannen en vrouwen op het terrein van onderwijs, arbeidsmarkt, combinatie van arbeid en zorg, inkomen, politieke en maatschappelijke besluitvorming, en geweld. Daarnaast is een hoofdstuk over gezondheid toegevoegd.

Aan de totstandkoming van deze Emancipatiemonitor hebben verschillende mensen bijgedragen. In het bijzonder zijn we mevr. dr. J. van Mens-Verhulst, emeritus hoogleraar Universiteit voor Humanistiek, erkentelijk voor haar bijdrage als medeauteur van het hoofdstuk gezondheid. Verder willen we Eelco Wierda bedanken, die het project vanuit de opdrachtgever heeft begeleid.

Prof. dr. P. Schnabel	Directeur SCP
Drs. G. van der Veen	Directeur-Generaal CBS

Samenvatting

De Emancipatiemonitor is bedoeld om het emancipatieproces in Nederland te volgen en na te gaan of dit zich ontwikkelt in de richting die in het emancipatiebeleid wordt nagestreefd. In het Nederlandse emancipatiebeleid wordt ernaar gestreefd gelijke rechten, kansen, vrijheden en (gedeelde) verantwoordelijkheden voor vrouwen en mannen te bevorderen. Om dit te bereiken zijn er op diverse terreinen doelstellingen en streefcijfers geformuleerd: arbeidsdeelname, opleidings- en beroepskeuze, combinatie van arbeid en zorg, economische zelfstandigheid, beloningsverschillen, vertegenwoordiging in topfuncties en geweld tegen vrouwen. De Emancipatiemonitor, die eens per twee jaar verschijnt, bevat een groot aantal recente gegevens over de positie van vrouwen en mannen op de hier genoemde terreinen.

Belangrijkste bevindingen

Onderwijs

- Meisjes halen een iets lagere score dan jongens op de Cito Eindtoets. Toch krijgen zij vaker dan jongens het advies voor een hoger schooltype.
- De deelname van meisjes aan havo/vwo en hogere niveaus in het mbo is groter dan die van jongens. Bovendien blijven meisjes minder vaak zitten en verlaten zij het onderwijs minder vaak voortijdig.
- Aan het hoger onderwijs nemen meer vrouwen dan mannen deel. Ook studeren vrouwen sneller af dan mannen.
- Allochtone meisjes doen het in het onderwijs beter dan allochtone jongens: ze volgen vaker havo/vwo en ze komen vaker op het hbo en op de universiteit terecht. Wel is er nog sprake van een groot verschil in onderwijsdeelname van Turkse en Marokkaanse meisjes ten opzichte van autochtone meisjes.
- Er is nog steeds sprake van een sterke seksesegregatie wat betreft onderwijsrichting en profielen. In het vmbo is deze segregatie het sterkst. In de andere onderwijstypen is dat minder het geval. Bovendien lijkt het erop dat in havo en vwo de verschillen tussen meisjes en jongens in profielkeuze afnemen. Ook in mbo en hbo worden minder seksespecifieke richtingen gekozen.
- Vrouwelijke schoolverlaters (van het mbo) vinden even vaak en snel werk als mannelijke schoolverlaters. Het startsalaris van vrouwelijke starters is lager dan dat van mannen. Dat komt doordat ze vaker in deeltijd werken, maar ook als ze voltijds werken, verdienen ze minder.

Betaalde arbeid

- Van 2005 tot 2007 is de nettoarbeidsparticipatie (baan van minstens twaalf uur per week) van vrouwen van 15-64 jaar gestegen van 53% naar 57%. Bij gelijkblijvende groei wordt het streefcijfer (65% in 2010) niet gehaald.

- De stijging van de arbeidsparticipatie deed zich voor in alle leeftijdscategorieën, op alle opleidingsniveaus (behalve bij vrouwen met een wetenschappelijke opleiding), in alle typen huishoudens en herkomstgroepen. De sterkste groei deed zich voor onder oudere vrouwen, middelbaar opgeleide vrouwen en Marokkaanse vrouwen.
- De arbeidsdeelname is het laagst onder oudere vrouwen (55-65 jaar) (30%), vrouwen met alleen basisonderwijs (24%) en Turkse en Marokkaanse vrouwen (37% à 38%).
- De arbeidsdeelname van allochtone vrouwen is sterk toegenomen, nadat deze in de jaren 2002-2005 was afgenomen door de groeiende werkloosheid. Bij autochtone vrouwen bleef de arbeidsdeelname in deze jaren constant, om vervolgens weer te stijgen. De arbeidsmarktpositie van allochtone vrouwen is daarmee gevoeliger voor conjunctuurschommelingen dan die van autochtone vrouwen.
- Als de internationale norm voor arbeidsparticipatie (baan van minstens één uur per week) wordt aangehouden, is de arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland (70%) relatief hoog. Alleen in Zweden en Denemarken is de arbeidsdeelname hoger.
- De brutoarbeidsdeelname van vrouwen van 20-64 jaar is gestegen van 61% in 2005 naar 64% in 2007. Het streefcijfer (74% in 2016) kan bij eenzelfde ontwikkeling worden gerealiseerd. Bij de brutoarbeidsdeelname worden niet alleen werkenden maar ook werkzoekenden meegerekend.
- Van de vrouwen met een baan (van minstens twaalf uur per week) werkt 69% in deeltijd. De gemiddelde arbeidsduur van werkende vrouwen is iets gestegen en bedroeg in 2007 24,8 uur per week. Er is sprake van enige verschuiving van kleine naar (middel)grote deeltijdbanen.
- De werkloosheid onder vrouwen is na 2005 minder sterk gedaald dan onder mannen. In 2007 waren vrouwen vaker werkloos dan mannen (6% tegenover 4%).
- Vrouwen zijn even vaak arbeidsongeschikt als mannen (10 arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per 100 werkenden). In 2006 en 2007 deed zich zowel bij vrouwen als bij mannen een scherpe daling voor van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.
- De horizontale seksesegregatie op de arbeidsmarkt (beroepenscheiding) is niet afgenomen; er is zelfs sprake van een lichte toename sinds 2001. De groei van de arbeidsdeelname van vrouwen heeft vooral plaatsgevonden in de traditionele vrouwenberoepen, zoals de zorg.

Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg

- Lager opgeleide vrouwen stoppen vaker met werken bij de geboorte van het eerste kind dan middelbaar en hoger opgeleide vrouwen. Daarnaast werkte in het jaar voor de geboorte al 39% van de laagopgeleide vrouwen niet (meer).
- De capaciteit van kinderopvang en vooral van buitenschoolse opvang is tussen 2004 en 2006 verder toegenomen. Hoogopgeleiden maken vooral gebruik van formele opvang (kinderdagverblijf, gastouder- en buitenschoolse opvang). Laag- en

middelbaar opgeleiden maken iets vaker gebruik van informele opvang via familie of vrienden dan van formele opvang.
- Vrouwen nemen veel vaker ouderschapsverlof op dan mannen; hoger opgeleide vrouwen doen dit veel vaker dan laag- en middelbaar opgeleide vrouwen.
- Een ruime meerderheid van de bevolking vindt dat een buitenshuis werkende moeder net zo'n warme relatie met haar kinderen kan hebben als een moeder die niet werkt. Een fulltime baan voor moeders wordt echter door een grote minderheid (40%) van de bevolking afgekeurd. Voor vrouwen met nog niet schoolgaande kinderen wordt niet werken of een baan van hooguit drie dagen als ideaal gezien. Voor moeders van schoolgaande kinderen geldt de deeltijdbaan eveneens als ideaal. Voor vaders met jonge kinderen vindt 40% van de bevolking een baan van vier dagen ideaal en een derde vindt dat van de voltijdbaan. Als de kinderen naar school gaan vindt de meerderheid een fulltimebaan voor vaders het beste.
- Een derde van de vrouwen en de helft van de mannen vindt een vrouw geschikter om kinderen op te voeden dan een man.
- De helft van de vrouwen en driekwart van de mannen vindt dat jonge kinderen (onder de 2 jaar) het beste door de eigen ouders kunnen worden verzorgd. Omgekeerd staat een kleine groep positief tegenover kinderopvang in een kinderdagverblijf voor jonge kinderen. Opvang van peuters door anderen dan de ouders wordt het meest geaccepteerd. Tegenover buitenschoolse opvang staat een kleinere groep (rond 40%) positief.
- Een (grote) meerderheid van de bevolking is voorstander van een gelijke verdeling van huishoudelijk en betaald werk tussen vrouwen en mannen. In de praktijk besteden vrouwen veel meer tijd aan het huishouden en de zorg voor kinderen en minder tijd aan betaald werk dan mannen. Vooral als er kleine kinderen zijn, zijn de verschillen in tijdsbesteding tussen mannen en vrouwen groot. Deze kloof tussen ideaal en werkelijkheid leidt bij de meeste paren (driekwart) echter zelden of nooit tot onenigheid over de taakverdeling. Ook als er wel onenigheid tussen partners bestaat, leidt dit maar bij een kleine groep (een derde) tot verandering van de taakverdeling.
- Driekwart van de vrouwen wil weer gaan werken of meer uren werken, mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Flexibele werktijden, thuiswerken en verlof kunnen opnemen voor een ziek kind zijn de belangrijkste voorwaarden. Verandering van de taakverdeling met de partner (doordat hij minder gaat werken en/of meer tijd gaat besteden aan zorgtaken) vormt voor slechts een kleine groep vrouwen een voorwaarde om meer te gaan werken.

Inkomen
- Het aandeel vrouwen met een eigen inkomen is gestegen en bedroeg in 2006 84%.
- Vrouwen met een eigen inkomen ontvingen in 2006 gemiddeld 18.000 euro, dat is bijna 55% van wat mannen verdienden.
- Vrouwen verdienden in 2005 82% van het bruto-uurloon van mannen. Een deel van de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen is te verklaren door verschil-

len in werkervaring, opleiding en sector. Als met deze kenmerken rekening wordt gehouden, blijft er een onverklaard loonverschil over van 6% in het bedrijfsleven en 3% in de overheidssectoren. Het loonverschil in het bedrijfsleven is wat kleiner geworden, dit bedroeg jarenlang 7%.

– De economische zelfstandigheid van vrouwen is van 2004 tot 2006 gestegen van 42% naar 43%. Deze ontwikkeling is onvoldoende om het streefcijfer van 60% in 2010 te halen. Iedereen die uit betaald werk een inkomen verdient van ten minste 70% van het nettominimumloon (per 1 januari 2009: 899 euro per maand) wordt als economisch zelfstandig beschouwd.
– Surinaamse vrouwen zijn het vaakst economisch zelfstandig (47%), bij autochtone vrouwen is dat 45%. Weinig Turkse en Marokkaanse vrouwen (20%) bereiken economische zelfstandigheid.
– Vrouwen bouwen veel minder aanvullend pensioen (via hun werkgever) op dan mannen; de verschillen zijn al zichtbaar in de leeftijdscategorie van 30-35 jaar en zijn in elke oudere leeftijdsgroep groter. Gehuwde vrouwen en weduwen bouwen nog minder pensioen op dan de andere categorie vrouwen. Deeltijdwerk, (tussentijds) stoppen met werken en (in het verleden) uitsluiting van de deelname aan pensioenfondsen zijn de belangrijkste oorzaken voor de relatief lage pensioenopbouw van vrouwen.
– Surinaamse vrouwen bouwen iets minder aanvullend pensioen op dan autochtone vrouwen, Turkse en Marokkaanse vrouwen heel weinig. Daarnaast krijgen Turkse en Marokkaanse vrouwen een grotere korting op hun AOW-uitkering dan andere groepen allochtone vrouwen en mannen. Op de AOW-uitkering wordt 2% gekort voor ieder jaar tussen het vijftiende en vijfenzestigste levensjaar dat men niet in Nederland heeft gewoond.
– Vrouwen lopen meer risico dan mannen om in armoede te leven; bij alleenstaande moeders is deze kans het grootst.

Politieke en maatschappelijke besluitvorming

– Het aandeel vrouwen in managementfuncties in hogere en wetenschappelijke beroepen is gestegen van 21% in 2004 naar 26% in 2007. Dit is lager dan het totale aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen (42%). Vrouwen maakten in 2007 27% uit van alle leidinggevenden.
– De top van de 100 grootste bedrijven in Nederland bestond in 2007 voor slechts 7% uit vrouwen. De groei van het aantal vrouwen in dergelijke topfuncties verloopt langzaam, in 2005 bedroeg hun aandeel 6%. Het is onwaarschijnlijk dat het streefcijfer van 20% vrouwen in topfuncties in 2010 wordt gehaald.
– In de non-profitsector werken meer vrouwen in topfuncties dan in het bedrijfsleven: 20% in de sociaaleconomische sector, 30% in de sector zorg en welzijn en 35% in maatschappelijke organisaties.
– Het aandeel vrouwelijke hoogleraren stijgt langzaam van 10% in 2005 tot 11% in 2007. Deze ontwikkeling is niet voldoende om het streefcijfer van 15% in 2010 te halen.

– Bij de rijksoverheid is het aandeel vrouwen onder hogere en topambtenaren gegroeid van 17% in 2006 naar 20% in 2008. In dit tempo zal het streefcijfer van 25% vrouwen in de ambtelijke top in 2011 niet worden gehaald.
– In de landelijke politiek is de deelname van vrouwen verder toegenomen; de Eerste en Tweede Kamer bestaan nu voor 35% respectievelijk 41% uit vrouwen. Ook in de provinciale politiek is na de verkiezingen van 2007 het aandeel van vrouwen gestegen naar 36% van de Statenleden en 30% van de gedeputeerden. In de gemeentepolitiek is het aandeel van vrouwen nog laag, namelijk 26% van de gemeenteraadsleden, 18% van de wethouders en 20% van de burgemeesters.
– In het openbaar bestuur is de vertegenwoordiging van vrouwen heel divers. In de rechterlijke macht is de man-vrouwverhouding nu fiftyfifty. In adviesraden is een op de drie leden een vrouw. In de top van het politiekorps, van de SER en van andere publiekrechtelijke organen en in besturen van waterschappen zijn, ondanks een lichte groei, vrouwen nog sterk ondervertegenwoordigd.

Geweld tegen vrouwen en meisjes

– Het is lastig om een compleet beeld te geven van geweld tegen vrouwen en meisjes doordat lang niet alle incidenten worden gemeld bij de politie of worden gerapporteerd in slachtofferenquêtes. Wel is duidelijk dat er sekseverschillen zijn in de aard en omvang van geweld.
– Vrouwen hebben veel meer kans dan mannen slachtoffer te worden van huiselijk geweld, seksueel geweld, mensenhandel en eergerelateerd geweld. Mannen lopen iets meer kans dan vrouwen om te worden mishandeld.
– Bij vrouwen die het slachtoffer zijn van bedreiging of mishandeling, is de dader veel vaker de (ex-)partner of een ander familielid dan bij mannen. Ook vindt geweld tegen vrouwen veel vaker thuis plaats.
– Het seksuele zelfbeschikkingsrecht van vrouwen wordt door de bevolking breed onderschreven. Jongere generaties denken in het algemeen geëmancipeerder over seksuele omgangsvormen dan oudere generaties; de jongste generatie denkt hier echter weer wat traditioneler over.

Gezondheid

– Vrouwen hebben vaker dan mannen een langdurige ziekte of aandoening. De drie meest voorkomende aandoeningen onder vrouwen zijn migraine/ernstige hoofdpijn, hoge bloeddruk en gewrichtsslijtage.
– Meer vrouwen (12%) dan mannen (8%) geven aan psychische problemen te hebben.
– Niet-westerse allochtonen hebben vaker een langdurige ziekte of aandoening en psychische problemen; onder hen hebben de vrouwen hier veel meer last van.
– Gezondheidsproblemen leiden bij vrouwen vaker dan bij mannen tot mobiliteitsbeperkingen (11% tegenover 5%). Sekseverschillen zijn even groot onder autochtonen als onder niet-westerse allochtonen. Een aanzienlijke groep oudere allochtone vrouwen (38%) heeft mobiliteitsproblemen. Ook leiden langdurige

gezondheidsproblemen bij allochtone vrouwen veel vaker dan bij mannen tot belemmeringen in dagelijkse bezigheden (bij autochtonen is in dit opzicht geen sekseverschil).
- Vrouwen hebben meer contact met eerstelijnszorg en gebruiken vaker medicijnen dan mannen.
- Vrouwen roken minder vaak dan mannen en drinken minder vaak (te) veel alcohol. Ook zijn ze vaker dan mannen (veel) te zwaar. De grootste risicogroep in dat opzicht vormen niet-westerse allochtone vrouwen van 45-59 jaar: 26% van hen heeft ernstig overgewicht. Jonge allochtone vrouwen (12-24 jaar) hebben de minste lichaamsbeweging; slechts een kwart van hen beweegt voldoende.
- Vrouwen oordelen negatiever dan gemiddeld over de gezondheidszorg in het algemeen, over de ziekenhuiszorg en over specialisten.

Epiloog

In deze vijfde Emancipatiemonitor kunnen we vaststellen dat het emancipatieproces zich langzamerhand weer in de gewenste richting ontwikkelt. Het meest duidelijk is dat bij de arbeidsdeelname van vrouwen, die in de afgelopen jaren substantieel is toegenomen. Op andere terreinen gaan de ontwikkelingen minder snel: de arbeidsduur van vrouwen neemt iets toe, de economische zelfstandigheid kruipt omhoog, de loonkloof in het bedrijfsleven is iets kleiner geworden en het aantal vrouwen in topfuncties neemt langzaam toe. Als deze ontwikkelingen in hetzelfde tempo doorgaan, kunnen sommige streefcijfers (brutoarbeidsdeelname en beloningsverschillen) worden gerealiseerd. De andere streefcijfers kunnen niet zonder extra inspanningen worden gehaald.

De aandacht die in het emancipatiebeleid uitgaat naar allochtone vrouwen, vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie, is terecht. De ongunstige maatschappelijke positie van deze vrouwen rechtvaardigt inderdaad dat zij aandachtsgroepen van het beleid vormen.

1 Nieuw elan voor emancipatie?

Ans Merens (SCP)

In de afgelopen jaren is er opnieuw aandacht voor emancipatie. In de visie van het kabinet is er veel bereikt, maar is de emancipatie nog niet voltooid. Al in het eerste kabinetsjaar verscheen de nieuwe emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011* (TK 2007/2008a). Het kabinet wil hiermee een nieuwe impuls geven aan het emancipatieproces. In de vorige Emancipatiemonitor (Portegijs et al. 2006) werd immers geconstateerd dat de emancipatie in veel opzichten tot stilstand was gekomen of in elk geval minder ver was gevorderd dan gewenst. De economische recessie van 2002-2005 speelde daarin, naast andere factoren, een rol.

Naast het kabinet hebben diverse maatschappelijke groeperingen of individuen de laatste jaren initiatieven genomen om de emancipatie te bevorderen. Een voorbeeld daarvan is *TopBrainstorm*, een denktank van hoogopgeleide vrouwen en vertegenwoordigers van grote bedrijven. De denktank wil de overheid, het bedrijfsleven en vrouwen zelf stimuleren om meer vrouwelijk talent aan de top te krijgen. In mei 2008 presenteerde *TopBrainstorm* samen met de *Taskforce Talent naar de Top* het *Charter Talent naar de Top*, een overeenkomst die door 47 grote bedrijven werd ondertekend. Daarmee legden deze bedrijven zich vast om concrete doelstellingen en een plan van aanpak te formuleren om het aantal vrouwen in topfuncties te vergroten.

Het is nu nog te vroeg om iets te kunnen zeggen over de eventuele effecten van al deze aandacht op het emancipatieproces. De meeste gegevens in deze monitor hebben immers betrekking op 2007 (en soms op 2006). De centrale vraag is, net als in vorige edities, hoe het is gesteld met het emancipatieproces in Nederland. Aangezien de economische situatie in Nederland van 2006 tot en met medio 2008 zeer goed was, kan worden verwacht dat het emancipatieproces zich verder heeft ontwikkeld.

1.1 Emancipatiedoelen

In de Emancipatiemonitor wordt nagegaan of het emancipatieproces zich ontwikkelt in de richting die in het emancipatiebeleid wordt nagestreefd. Die richting wordt aangegeven door de doelstellingen die in verschillende emancipatienota's en andere beleidsstukken zijn vastgelegd. De algemene doelstelling van het emancipatiebeleid luidt: 'Het bevorderen van gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden in de Nederlandse samenleving voor vrouwen en mannen.' (OCW 2007). Meer specifieke doelstellingen zijn te vinden in de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a), die richtinggevend is voor de huidige kabinetsperiode. Deze nota vervangt het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2006-2010* (TK 2005/2006a) van het vorige kabinet.

Uitgangspunt van de nieuwe emancipatienota is dat er op het terrein van emancipatie veel is bereikt, maar dat deze nog niet is voltooid. Er gaapt een grote kloof tussen de gelijke rechten van mannen en vrouwen die op papier bestaan en de werkelijke situatie. Het kabinet wil met deze nota een nieuwe impuls geven aan het emancipatieproces.

In de nota zijn vier hoofddoelstellingen van elkaar te onderscheiden. De eerste en tevens ook de oudste hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid is het verhogen van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Een baan en een eigen inkomen worden beschouwd als voorwaarde voor een zelfstandig bestaan. Ook is de arbeidskracht van vrouwen hard nodig om de economische effecten van de vergrijzing van de samenleving op te vangen. In dat verband is het niet alleen belangrijk dat meer vrouwen een baan hebben, maar ook dat zij gemiddeld meer uren werken dan tot nu toe het geval is.

Al sinds 2000 wordt er in het emancipatiebeleid naar gestreefd dat in 2010 de nettoarbeidsdeelname van vrouwen 65% bedraagt. In de nota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a) wordt daarnaast een nieuw streven geïntroduceerd, dat is afgeleid van de kabinetsdoelstelling van een brutoarbeidsparticipatie van 80% van de bevolking van 20-64 jaar in 2016, zoals vastgelegd in het middellange termijnadvies van de Sociaal-Economische Raad (SER 2006). Deze doelstelling moet (onder meer) worden gerealiseerd door de brutoarbeidsdeelname van vrouwen van 20-64 jaar te laten stijgen tot 74% in 2016. Zoals gezegd streeft het kabinet er ook naar dat vrouwen meer uren gaan werken, maar daarover zijn geen concrete streefcijfers geformuleerd. Een ander belangrijk doel in het emancipatiebeleid is dat 60% van de vrouwen in 2010 economisch zelfstandig is.

In de emancipatienota worden drie instrumenten genoemd om de verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen te stimuleren. Ten eerste moet werken lonen: dit kan worden bereikt door onder meer diverse maatregelen in de inkomstenbelasting uit te voeren, vooral voor de onderkant van de arbeidsmarkt. Ten tweede moet de combinatie van arbeid en zorg worden verbeterd: het ouderschapsverlof moet worden uitgebreid, de kinderopvang moet betaalbaar, beschikbaar en van goede kwaliteit zijn en de dagindeling moet flexibeler worden. Een derde instrument is een betere verdeling van vrouwelijk en mannelijk talent over verschillende posities, functies en inkomens. Het aantal vrouwen in topposities moet omhoog, de beroepenscheiding tussen vrouwen en mannen moet minder sterk worden en de beloningsverschillen moeten omlaag. Voor vergroting van het aandeel vrouwen in topfuncties bij de rijksoverheid en in het bedrijfsleven en voor het aandeel vrouwelijke hoogleraren worden streefcijfers geformuleerd. Anders dan in voorgaande emancipatienota's worden geen streefcijfers meer genoemd voor het aandeel vrouwen in topfuncties in de nonprofitsector; hetzelfde geldt voor de participatie van vrouwen in politieke functies en het openbaar bestuur.

Daarentegen wordt in de nota wel een doelstelling genoemd waar de overheid al langer beleid op voert: in deze kabinetsperiode moeten de beloningsverschillen tussen bij het rijk werkzame vrouwen en mannen worden gehalveerd. De Tweede Kamer legt de lat hoger: in de motie-Van der Burg wordt het kabinet verzocht de beloningsverschillen bij de overheid uit te bannen (TK 2007/2008b).

De doelstelling dat mannen 40% van de zorgtaken op zich nemen is in de emancipatienotanota geschrapt. De Tweede Kamer heeft in een debat over de nota kritiek geuit op deze maatregel en meer in het algemeen op de onderbelichte rol van de man in het emancipatiebeleid. In een reactie op het *Plan van de Man* van het Kamerlid Hamer heeft minister Plasterk inmiddels een brief aan de Kamer (TK 2007/2008c) gestuurd waarin hij aangeeft zorg door vaders als waardevol te beschouwen. In de brief worden geen streefcijfers genoemd; wel wordt onder meer een herziening van het stelsel van verlofregelingen aangekondigd.

Een tweede hoofddoelstelling is het bieden van kansen aan en het benutten van talenten van vrouwen en meisjes uit etnische minderheidsgroepen. Al eerder was er in het emancipatiebeleid (evenals in het integratiebeleid) aandacht voor deze groep (zie bijvoorbeeld TK 2003/2004a). Deze lijn wordt voortgezet in de emancipatienota. Behalve op een grotere arbeidsdeelname wordt er ingezet op een grotere maatschappelijke participatie. Vrouwen die ver van de arbeidsmarkt staan, bijvoorbeeld doordat zij de Nederlandse taal minder goed beheersen of over onvoldoende arbeidskwalificaties beschikken, worden gestimuleerd om vrijwilligerswerk te gaan doen. Het project Duizend en één Kracht; vrouwen en vrijwillige inzet, dat begin 2007 is gestart, zal verder worden uitgebreid. De bedoeling is dat in de komende jaren 50.000 allochtone vrouwen gaan instromen in vrijwilligerswerk. Verder wil het kabinet de zelfredzaamheid en persoonlijke ontwikkeling van vrouwen en meisjes uit etnische minderheidsgroepen vergroten. Traditionele opvattingen over de positie van vrouwen kunnen in de visie van het kabinet hun persoonlijke ontwikkeling belemmeren. Door het inzetten van coaches en mentoren kunnen hun talenten beter tot hun recht komen. Ook moet dialoog ervoor zorgen dat allochtone vrouwen en mannen meer met elkaar in contact komen. In het verlengde hiervan ligt het streven om de emancipatie van mannen en jongens uit etnische minderheidsgroepen te bevorderen.

De derde hoofddoelstelling is het vergroten van de veiligheid. Enerzijds gaat het daarbij om het al langer bestaande streven om geweld tegen vrouwen en meisjes te voorkomen en te bestrijden. Denk aan zaken als huiselijk geweld, mensenhandel, eergerelateerd geweld en vrouwenbesnijdenis. Anderzijds is er sprake van een nieuw element, namelijk de seksuele en relationele vorming van meisjes en jongens en vergroting van hun weerbaarheid tegen (seksueel) geweld. Deze doelstelling hangt samen met de discussie die gaande is over de zogenoemde seksualisering van de samenleving. Het kabinet wil meer zicht krijgen op de gevolgen van seksualisering voor de positie van vrouwen en wil door middel van lespakketten seksuele vorming

en de mediawijsheid van meisjes en jongens vergroten. Verder moet de hulpverlening aan tienermoeders verbeteren en moet meer worden ingezet op voorlichting en preventie om tienerzwangerschappen te voorkomen.

De vierde hoofddoelstelling van *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a) betreft het internationale emancipatiebeleid: een bijdrage leveren aan het (wereldwijd) uitbannen van alle vormen van discriminatie van vrouwen, en de positie van vrouwen structureel bevorderen.

Naast de nationale emancipatiedoelstellingen en -streefcijfers zijn er ook internationale emancipatiedoelstellingen waaraan Nederland zich heeft verbonden. In 2000 zijn in Lissabon afspraken gemaakt over Europese doelstellingen, onder andere op het gebied van emancipatie. De bekendste van deze doelstellingen is om de arbeidsparticipatie van vrouwen te vergroten tot 60% in 2010 (TK 2005/2006b). Anders dan bij de nationale doelstelling (65% in 2010) gaat het bij de Lissabondoelstelling om arbeidsparticipatie vanaf één uur per week. Door het grote aantal deeltijdbanen heeft Nederland deze doelstelling al bereikt.

Verder zijn er in 2002 in Barcelona doelstellingen geformuleerd op het gebied van kinderopvang om belemmeringen voor de arbeidsdeelname van vrouwen weg te nemen. In 2010 zou ten minste 33% van de kinderen van 0-3 jaar in formele instellingen moeten worden opgevangen. Voor kinderen ouder dan 3 jaar is tot de leerplichtige leeftijd (in Nederland vijf jaar) een streefcijfer van ten minste 90% geformuleerd. Bij deze 'Barcelonadoelen' is geen minimum gesteld aan het aantal opvanguren en -dagen en worden peuterspeelzalen en schoolbezoek (tot de leerplichtige leeftijd) ook meegeteld. Mede hierdoor voldoet Nederland al aan de kinderopvangdoelstelling voor de 0-3-jarigen. De opvangdoelstelling voor de oudere kinderen is bijna bereikt (EC 2008a).

Op het punt van de vrouwelijke hoogleraren is de Lissabondoelstelling echter te hoog gegrepen voor Nederland. In Lissabon is bepaald dat in 2010 25% van de hoogleraren vrouw is. Zoals eerder genoemd, hanteert Nederland als streefcijfer 15% vrouwelijke hoogleraren in 2010 (OCW 2005).

Als laatste internationale emancipatiedoelstelling kan worden genoemd dat de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen in 2010 aanzienlijk moeten zijn verkleind. Daarbij zijn echter geen concrete percentages of streefdoelen genoemd.

1.2 *Vijfde Emancipatiemonitor*

De Emancipatiemonitor is bedoeld om het emancipatieproces te volgen en in zijn volle breedte inzichtelijk en toetsbaar te maken. Dat gebeurt door de meest recente gegevens te presenteren over de stand van zaken van het emancipatieproces.

De doelen van het emancipatiebeleid, zoals die zijn vastgelegd in de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a), vormen het uitgangspunt van deze Emancipatiemonitor. Vanwege de beleidsaandacht voor allochtone vrouwen worden in deze monitor, zo mogelijk, ook gegevens gepresenteerd over de positie van deze groep.

De nadruk zal komen te liggen op de zeven basishoofdstukken, die altijd deel uitmaken van de monitor: bevolking, onderwijs, arbeid, zorg en inkomen, politieke en maatschappelijke besluitvorming, en geweld tegen vrouwen. Daarnaast wordt een nieuw hoofdstuk over gezondheid toegevoegd. Op het terrein van gezondheid zijn in de emancipatienota geen doelen geformuleerd; het emancipatiebeleid op dit gebied valt onder het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Dit onderwerp is van belang omdat sekseverschillen in gezondheid gerelateerd kunnen zijn aan sekseverschillen op andere gebieden van het emancipatiebeleid. Deze monitor bevat geen verdiepende hoofdstukken; wel worden in de kernhoofdstukken bepaalde thema's (eenmalig) verder uitgediept.

De cijfers in de monitor zijn zo actueel mogelijk. Voor de meeste gegevens betekent dit dat, vergeleken met de *Emancipatiemonitor 2006*, de peildatum twee jaar opschuift. Een uitzondering daarop vormen de cijfers over tijdsbesteding. Het tijdsbestedingsonderzoek (TBO) wordt eens in de vijf jaar gehouden, voor het laatst was dat in 2005. In deze Emancipatiemonitor zullen daarom dezelfde gegevens over tijdsbesteding, zij het in beknopte vorm, worden gepresenteerd als in de *Emancipatiemonitor 2006*.

De meeste gegevens zijn afkomstig uit databestanden van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Daarnaast zijn drie aanvullende onderzoeken uitgevoerd over onderwerpen waarvoor geen gegevens beschikbaar waren. Net als in andere jaren is er onderzoek gedaan naar de opvattingen van de bevolking over een aantal emancipatievraagstukken (EMOP'08). Vanwege een andere opzet zijn de gegevens uit EMOP'08 niet vergelijkbaar met gegevens uit eerdere jaren. Verder is er wederom een enquête gehouden onder grote arbeidsorganisaties over het aandeel vrouwen in besluitvormende functies (VIB'08). Ten slotte zijn er gegevens verzameld over het aandeel vrouwen in topfuncties in de 5000 grootste bedrijven in Nederland (Elite Group). In bijlage A (te vinden via www. scp.nl bij dit rapport) worden deze bronnen kort beschreven.

1.3 Samenwerking tussen SCP en CBS

De Emancipatiemonitor wordt samengesteld in opdracht van de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Net als in eerdere jaren is het een samenwerkingsproject van het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het CBS is verantwoordelijk voor de analyse en beschrijving van de CBS-gegevens. Het SCP is verantwoordelijk voor de analyse en beschrijving van de SCP-gegevens en van gegevens uit andere bronnen, voor dit inleidende hoofdstuk en de epiloog, evenals voor de inleidingen en conclusies van alle hoofdstukken.

1.4 *Leeswijzer*

In hoofdstuk 2 bieden we een overzicht van demografische gegevens die van belang zijn als achtergrond voor de andere onderwerpen in de monitor. Aan bod komen de samenstelling van huishoudens, de vruchtbaarheid van vrouwen en de tienerzwangerschappen. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op het opleidingsniveau van vrouwen en mannen en op de schoolloopbanen van jongens en meisjes die nu onderwijs volgen. Daarbij zal ook worden stilgestaan bij het aantal jongeren dat in bezit is van een startkwalificatie en bij de overgang naar de arbeidsmarkt. De feminisering van het basisonderwijs vormt een verdiepend thema in dit hoofdstuk. Hoofdstuk 4 gaat over betaalde arbeid. Zowel de bruto- als de nettoarbeidsparticipatie van vrouwen worden besproken. Verder komt deeltijdwerk aan de orde en zullen andere aspecten van betaald werk de revue passeren. In hoofdstuk 5 besteden we aandacht aan onbetaalde arbeid en aan de combinatie van arbeid en zorg. Onbetaald werk houdt niet alleen huishoudelijk werk en zorg voor kinderen en (langdurig) zieken in, maar ook vrijwilligerswerk. Vanwege de aandacht hiervoor in het beleid zal tevens worden ingegaan op deelname van allochtone vrouwen aan vrijwilligerswerk. De combinatie van arbeid en zorg voor kinderen komt aan bod bij de ontwikkeling van de arbeidsduur van jonge ouders na de geboorte van kinderen en verder bij het gebruik van kinderopvang en verlofregelingen. Vervolgens wordt in hoofdstuk 6 de focus gericht op de inkomens van mannen en vrouwen. Onder meer de economische zelfstandigheid en beloningsverschillen zullen daarbij aandacht krijgen. Als verdiepend thema wordt ingegaan op verschillen in pensioenopbouw van mannen en vrouwen. In hoofdstuk 7 staat de vertegenwoordiging van vrouwen in het management en in topfuncties in arbeidsorganisaties, in het openbaar bestuur en in de politiek centraal. In hoofdstuk 8 wordt op basis van uiteenlopende bronnen de omvang en aard geschetst van verschillende vormen van geweld tegen vrouwen. Ook zal worden ingegaan op opvattingen over mishandeling en seksuele omgangsvormen. In hoofdstuk 9 bekijken we de verschillen tussen mannen en vrouwen wat betreft gezondheid, functioneren en kwaliteit van leven, gebruik van medische zorg, preventie en leefstijl.

2 Bevolking

Joop Garssen (CBS), Vinodh Lalta (CBS) en Wil Portegijs (SCP)

2.1 Inleiding

In deze Emancipatiemonitor zullen vele groepen de revue passeren. We schrijven over de inkomenspositie van alleenstaande moeders en oudere vrouwen. We gaan in op de tijd die vrouwen met en zonder kinderen, en vrouwen van verschillende leeftijden besteden aan betaalde en onbetaalde arbeid. Allochtone vrouwen worden vergeleken met autochtone vrouwen. Voor een goede interpretatie van deze uitkomsten is inzicht in de omvang en ontwikkeling van deze groepen belangrijk. Daarom beginnen we de Emancipatiemonitor met een schets van de Nederlandse bevolking aan de hand van kenmerken die verband houden met emancipatie. Omdat door de toenemende vergrijzing de arbeidsparticipatie van vrouwen weer hoog op de politieke agenda staat, beginnen we met de veranderingen in de leeftijdsopbouw van de bevolking. We beschrijven de omvang en samenstelling van de niet-westerse allochtonen in Nederland, een groep waaraan in het emancipatiebeleid apart aandacht wordt besteed. Tot slot gaan we in op de relatie- en gezinsvorming, zaken die bij vrouwen altijd sterk van invloed zijn geweest op hun arbeidsparticipatie.

2.2 Leeftijdsopbouw

Bevolking neemt licht toe

Bevolkingskrimp heeft zich de afgelopen paar jaar tot een belangrijk demografisch thema ontwikkeld. Omdat niet alleen de omvang, maar ook de samenstelling van de bevolking verandert, raakt deze krimp ook thema's zoals de arbeidsparticipatie van vrouwen. Bevolkingskrimp zal zich de komende jaren voordoen in enkele, nu al doorgaans minder welvarende gebieden, zoals Zuid-Limburg en Oost-Groningen. Op nationaal niveau zal de krimp echter nog zeker twintig jaar op zich laten wachten. De jaarlijkse bevolkingsgroei is momenteel zelfs weer sterker dan in 2006, toen de groei bijna tot staan was gekomen. Op 1 januari 2008 telde ons land 16,41 miljoen inwoners, 47.000 meer dan een jaar eerder. In deze bevolkingstoename speelde de natuurlijke aanwas, het saldo van geboorte en sterfte, de hoofdrol.

Weliswaar daalt het aantal geboorten, maar doordat ook het aantal sterfgevallen afneemt, blijft het positieve saldo (48.000 in 2007) relatief groot. De afname van het aantal geboorten is daarbij niet verrassend: deze is vooral het gevolg van het dalende aantal vrouwen van rond de 30 jaar, de leeftijd waarop de geboortecijfers het hoogst zijn. Wel verrassend is dat het aantal sterfgevallen daalt, terwijl de bevolking steeds

verder vergrijst. Ondanks een stijgende levensverwachting zal het aantal sterfgevallen op de lange duur echter onvermijdelijk toenemen. De recente daling van het aantal sterfgevallen is dan ook van tijdelijke aard. Aan de opvallend lage sterftecijfers van de afgelopen jaren hebben de gezondheidszorg – vooral op het gebied van hart- en vaatziekten – en de milde weersomstandigheden een grote bijdrage geleverd (Garssen en Van der Meulen 2007a).

Gemiddelde leeftijd onder de 25-64-jarigen steeds hoger

De Nederlandse bevolking groeit dus nog verder, maar het tempo waarin dit plaatsvindt is veel geringer dan in eerdere decennia. Tot de jaren zeventig schommelde de jaarlijkse bevolkingsgroei tussen de 1,0% en 1,5%. In 2007 bedroeg de groei nog maar 0,3%, een niveau dat naar verwachting in de komende jaren zal worden gehandhaafd. De geringe verandering van de bevolkingsgroei gaat niettemin gepaard met forse wijzigingen in de samenstelling van de bevolking naar geslacht en, vooral, naar leeftijd. Het meest opvallend zijn daarbij de ontwikkelingen in de leeftijdscategorie van 25 tot 65 jaar. In deze groep, die deel uitmaakt van de potentiële beroepsbevolking, stijgt de gemiddelde leeftijd: tussen 2000 en 2008 nam het aantal 25-44-jarigen met 428.000 (bijna 9%) af, terwijl het aantal 45-64-jarigen met 618.000 (15%) groeide.

Met de stijging van de gemiddelde leeftijd van de potentiële beroepsbevolking groeit ook het aantal mensen dat de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Hierdoor gaat deze groep aanzienlijk krimpen. Dit proces, dat in 2011 begint, zal ook verder bijdragen aan de aandacht voor de arbeidsparticipatie van vrouwen. Tussen 2011 en 2015 zal de potentiële beroepsbevolking met 143.000 personen afnemen.

Door de forse daling van het gemiddelde kindertal in de jaren zestig en zeventig is het aantal jongeren tot eind jaren negentig voortdurend gedaald, maar sindsdien is het vrijwel stabiel. Momenteel zijn bijna 5 miljoen Nederlanders, circa 30% van het totale aantal inwoners, jonger dan 25 jaar. Zowel dit aantal als het aandeel zal in de komende jaren maar weinig veranderen.

Aandeel mannen onder 65-plussers neemt toe, vrouwen blijven in de meerderheid

De toename van het aantal ouderen springt uiteraard het meest in het oog (tabel 2.1). In de komende jaren, en vooral na 2011, zal het aantal 65-79-jarigen zeer snel gaan toenemen. Dit komt vooral doordat de naoorlogse babyboomers de pensioengerechtigde leeftijd bereiken. In totaal neemt het aantal 65-plussers tussen 2008 en 2015 toe met ruim een half miljoen (22%). Mannen zijn sterk vertegenwoordigd in deze toename.

Desondanks zullen vrouwen ook in de toekomst onder de ouderen nog steeds een forse meerderheid vormen. Momenteel is 57% van de 65-plussers vrouw; in 2015 zal dit 55% zijn. Deze scheve verdeling neemt toe met de leeftijd. Zo was in 2008 55%

van de zeventigers vrouw en 78% van de 90-plussers. In 2015 zullen deze aandelen naar verwachting 53% en 75% bedragen.

Tabel 2.1
Bevolking naar leeftijd, 1990-2015, stand op 1 januari (in absolute aantallen x 1000)

	1990	1995	2000	2007	2008	2010	2015
vrouwen							
0-14 jaar	1327	1387	1439	1445	1434	1409	1357
15-24 jaar	1161	1015	925	966	974	988	998
25-44 jaar	2359	2439	2470	2316	2283	2207	2078
45-64 jaar	1541	1737	1911	2186	2262	2288	2344
65-79 jaar	850	886	924	950	962	995	1162
≥ 80 jaar	296	332	349	406	414	424	449
totaal	7534	7797	8018	8269	8293	8311	8387
mannen							
0-14 jaar	1387	1451	1506	1514	1502	1476	1421
15-24 jaar	1210	1052	958	999	1008	1020	1032
25-44 jaar	2465	2543	2550	2347	2310	2215	2071
45-64 jaar	1536	1766	1952	2217	2254	2310	2352
65-79 jaar	628	671	728	817	837	886	1078
≥ 80 jaar	132	144	151	195	202	216	254
totaal	7358	7627	7846	8089	8112	8121	8208

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken; Bevolkingsprognose 2006-2050)

De oorzaak hiervan is dat vrouwen gemiddeld ouder worden dan mannen. Zij hebben bij de geboorte een levensverwachting die 4,3 jaar hoger is dan die van mannen. Dit verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen is de laatste jaren kleiner geworden. Een kwart eeuw geleden was het verschil nog 6,7 jaar. De levensverwachting van vrouwen is momenteel 82,3 jaar, die van mannen 78,0 jaar. De mannen lopen hun achterstand deels in doordat hun overlijdensrisico afneemt. Zo is hun kans om door een hart- of vaatziekte te overlijden sinds het begin van de jaren zeventig ongeveer gehalveerd, en is onder meer hun kans om door longkanker te overlijden afgenomen (Garssen en Hoogenboezem 2005). Het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen neemt ook af door de – ook in vergelijking met andere Europese landen – relatief minder gunstige ontwikkeling onder vrouwen. Doordat vrouwen meer zijn gaan roken, is de sterfte door longkanker onder hen juist toegenomen. Ook is het aantal hart- en vaatziekten onder vrouwen naar verhouding minder sterk gedaald. Wel gunstig is de forse afname van de sterfte door borstkanker sinds medio jaren negentig (Garssen en Hoogenboezem 2007).

2.3 Allochtonen

Sterke groei tweede generatie onder niet-westerse allochtonen
Op enkele gebieden, waaronder onderwijs en arbeidsparticipatie, vormen vooral niet-westers allochtone vrouwen een doelgroep voor specifiek beleid. Op 1 januari 2008 woonden in Nederland 1,77 miljoen niet-westerse allochtonen. Hun aantal is sinds eind jaren negentig groter dan dat van de westerse allochtonen (1,45 miljoen in 2008), en het verschil in omvang tussen deze groepen neemt toe.

Tabel 2.2
Allochtonen naar herkomst en generatie, 1 januari 2008 (in absolute aantallen x 1000)

	eerste generatie	tweede generatie	totaal
vrouwen			
totaal	841	791	1631
westerse allochtoon	333	424	756
niet-westerse allochtoon	508	367	875
wo.			
Marokko	79	83	161
Turkije	94	86	180
Suriname	102	74	176
Antillen/Aruba	40	26	66
overige niet-westerse landen	193	97	291
mannen			
totaal	779	806	1584
westerse allochtoon	269	424	693
niet-westerse allochtoon	509	382	891
wo.			
Marokko	89	85	174
Turkije	100	92	192
Suriname	84	76	160
Antillen/Aruba	39	27	65
overige niet-westerse landen	198	102	300

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

Van de niet-westerse allochtonen is ruim een miljoen in het buitenland geboren (de eerste generatie). De tweede generatie (in Nederland geboren met ten minste één in het buitenland geboren ouder) telt driekwart miljoen mensen. Het aandeel van de tweede generatie is in het afgelopen decennium toegenomen van 36% naar 42%. Bij Turken en Marokkanen zijn beide generaties inmiddels ongeveer even groot.

Onder Turken en Marokkanen meer mannen dan vrouwen
Bij de meeste niet-westerse herkomstgroepen is de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen opvallend anders dan bij autochtonen. Zo zijn er onder Marokkanen tegenover 100 vrouwelijke 65-plussers maar liefst 187 mannen. Ook bij Turken is dit cijfer hoog (135), terwijl het juist lager dan gemiddeld is bij Antillianen (60) en Surinamers (68). Overigens zijn de aantallen ouderen onder niet-westerse allochtonen nog relatief bescheiden. Het aandeel 65-plussers bedraagt bij deze groep slechts 3,5%, tegen 16,0% onder autochtonen.

Aandeel niet-westerse allochtonen relatief laag onder 45-plussers
Onder de niet-westerse allochtonen vormen Turken de grootste herkomstgroep (373.000 in 2005). Zij vertegenwoordigen ruim een vijfde van alle niet-westerse allochtonen. Door hun relatief snelle toename zijn Marokkanen nu bijna even talrijk als de tweede groep naar omvang, de Surinamers. Turken en Marokkanen maken elk bijna een vijfde deel uit van het totale aantal niet-westerse allochtonen. Tot de zeer heterogene groep van 'overige niet-westerse allochtonen' behoren veel voormalige asielzoekers, onder meer uit Afghanistan, Iran, Irak en Somalië.

Door de sterkere toename van het aantal niet-westerse allochtonen is hun aandeel in de bevolking verder gestegen. Op 1 januari 2008 werd 10,8% van de Nederlandse bevolking tot de niet-westerse allochtonen gerekend. Het aandeel van westerse allochtonen bedroeg 8,8%. In tegenstelling tot de sterke groei van het aandeel niet-westerse allochtonen (van 7,6% naar 10,8% in de afgelopen tien jaar) is het aandeel westerse allochtonen in diezelfde periode nauwelijks veranderd.

Alle niet-westerse herkomstgroepen zijn gemiddeld jonger dan de autochtonen. De verschillen die de groepen in dit opzicht laten zien, hangen samen met hun migratiegeschiedenis en hun vruchtbaarheid. Het jongst zijn de groepen die betrekkelijk recent naar Nederland zijn gekomen. Zo is de gemiddelde leeftijd van de Somaliërs nog geen 26 jaar, tegen ruim 42 jaar voor autochtone Nederlanders. Zeker in de komende jaren, als de autochtone babyboomgeneratie de 65-jarige leeftijd bereikt, zullen de nieuwe ouderen vooral autochtonen zijn. Surinamers zullen de volgenden zijn die in belangrijke mate gaan vergrijzen. Het zal echter nog geruime tijd duren voordat dit effect duidelijk zichtbaar wordt.

Figuur 2.1
Aandeel niet-westerse allochtonen in de totale bevolking, naar leeftijd, 1 januari 2008
(in procenten van de bevolking)

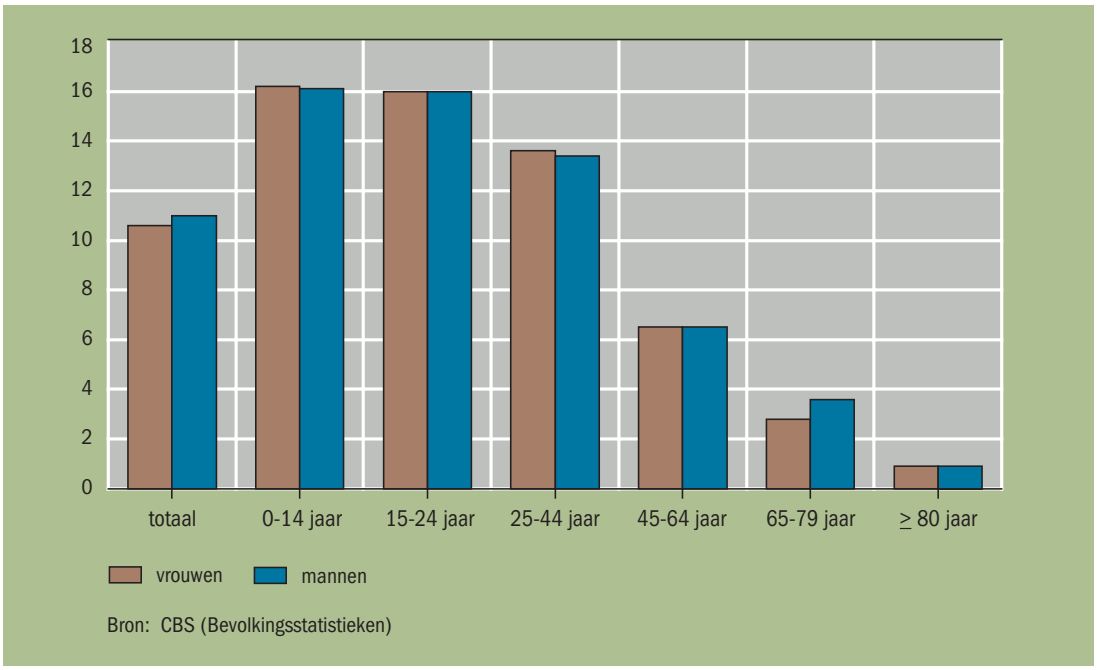

2.4 Huishoudens

Stijging aantal huishoudens vooral door groei eenpersoonshuishoudens
Doordat huishoudens steeds kleiner worden, groeit het aantal huishoudens al lange tijd sterker dan het aantal inwoners. Onder meer de vraag naar woonruimte neemt daardoor sneller toe dan op grond van de bevolkingsgroei zou mogen worden verwacht. Tussen 2000 en 2007 nam het aantal huishoudens in ons land met 390.000 toe, tot 7,2 miljoen. In deze periode groeide het aantal inwoners met 540.000. Huishoudens worden vooral kleiner door de voortdurende toename van het aantal eenpersoonshuishoudens, onder andere als gevolg van (echt)scheiding.

Het aantal eenpersoonshuishoudens (alleenstaanden) neemt al lange tijd in vrijwel alle leeftijdsklassen toe en zal ook in de komende jaren blijven groeien. Nederland telt momenteel 2,52 miljoen eenpersoonshuishoudens, meer dan een derde van het totale aantal huishoudens. De toename is het gevolg van diverse maatschappelijke ontwikkelingen, die de kans op alleen wonen in verschillende levensfasen vergroten. Zo gaan steeds meer jongeren vanuit het ouderlijk huis eerst een tijdje alleen wonen. Door het toegenomen aantal echtscheidingen voeren ook op iets hogere leeftijd steeds meer mensen een eenpersoonshuishouden. Ten slotte is door de voortgaande vergrijzing het aantal alleenstaanden onder ouderen sterk gegroeid.

Figuur 2.2
Bevolking in particuliere huishoudens naar positie in het huishouden, 2007 (in absolute aantallen x 1000)

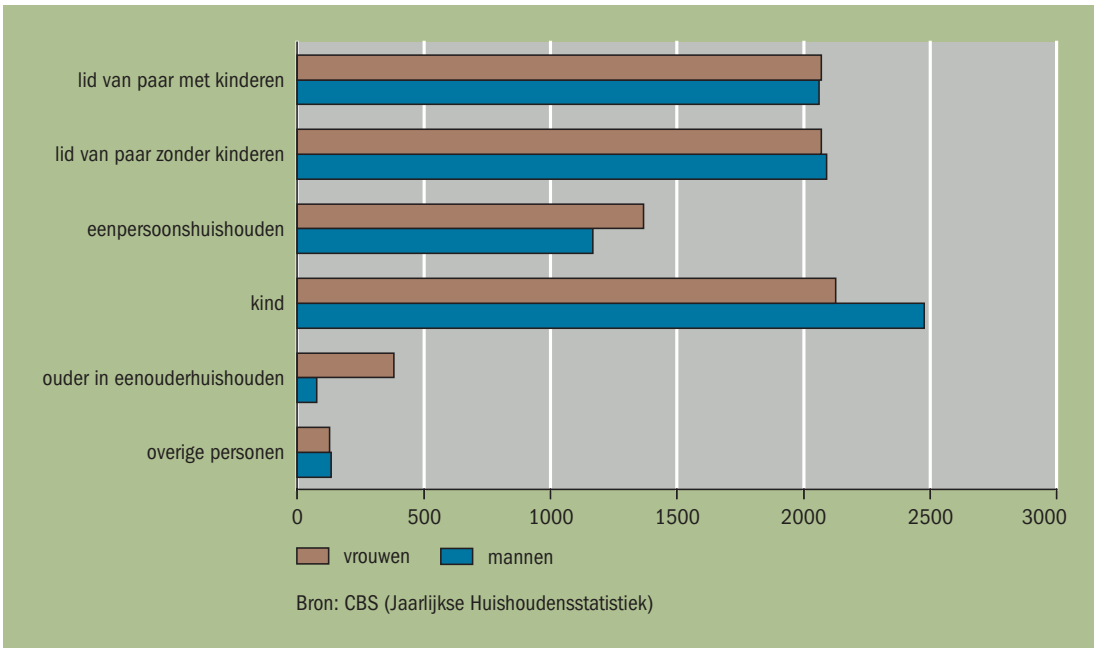

Jongere alleenstaanden vaak mannen, oudere vaak vrouwen

Sinds 1995, het eerste jaar waarvoor gedetailleerde huishoudensgegevens beschikbaar zijn, is vooral onder veertigers, vijftigers en zestigers het aantal alleenstaanden sterk gegroeid. Bij mannen rond de 60 jaar verdubbelde het aantal zelfs, vooral als gevolg van relatieontbinding. Ook bij de allerjongste alleenstaanden, en in het bijzonder meisjes jonger dan 20 jaar, is sprake geweest van een sterke toename.

Ook tussen mannen en vrouwen zijn opvallende verschillen zichtbaar in het percentage alleenstaanden. Zo is, met uitzondering van de jongste leeftijden, het percentage alleenstaanden onder vrouwen tot circa 55 jaar veel lager dan onder mannen, terwijl op hogere leeftijd het omgekeerde geldt. Rond 40-jarige leeftijd woont 18% van de mannen alleen, tegen slechts 8% van de vrouwen. Dit is deels zo omdat kinderen na een scheiding meestal bij de moeder blijven wonen. Op 80-jarige leeftijd zijn deze aandelen 23% bij mannen en 61% bij vrouwen.

In de cijfers voor 1995 en 2007 valt vooral de forse toename van alleenstaande mannen op, tot ongeveer 70-jarige leeftijd. Van de mannen van 50 jaar woonde in 2007 een op de zes alleen, tegen een op de tien in 1995. Ook onder vrouwen is dit aandeel gestegen, zij het minder sterk dan onder mannen. Verder is het percentage alleenwonende jongvolwassenen in de loop der tijd toegenomen. De hoogste waarde wordt bij vrouwen waargenomen op 22-jarige leeftijd (26%), bij mannen op 27-jarige leeftijd (30%).

Figuur 2.3
Aantal eenpersoonshuishoudens naar leeftijd (in absolute aantallen x 1000)

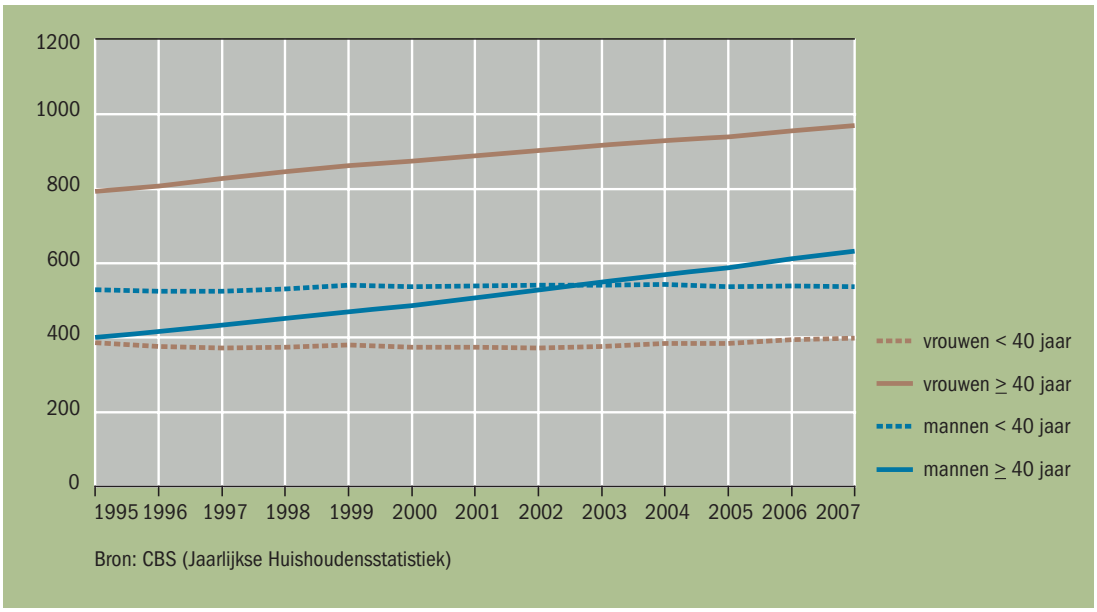

Het verschil dat in dit opzicht bestaat tussen mannen en vrouwen komt ook goed naar voren als het aantal eenpersoonshuishoudens wordt uitgesplitst naar leeftijd. Alleenstaanden komen vooral veel voor onder de vrouwelijke 65-plussers. Mannen boven de 65 jaar blijken veel minder vaak alleen te wonen. Omdat vrouwen ouder worden dan mannen, en zij meestal een iets oudere partner huwen, is de kans dat zij op latere leeftijd alleen komen te staan hoger dan bij mannen. Bovendien blijken zij minder vaak dan oudere weduwnaars opnieuw een partner te vinden. Binnen zes jaar na het verlies van de partner heeft een derde van de weduwnaars een nieuwe relatie; onder weduwen is dit aandeel ongeveer een zesde.

Bij het merendeel van de eenoudergezinnen staat een vrouw aan het hoofd

De meeste eenouderhuishoudens ontstaan door echtscheiding. Tussen 1997 en 2007 is het aantal alleenstaande ouders met bijna een kwart toegenomen, tot 444.000. Omdat kinderen na een echtscheiding meestal bij de moeder blijven, bestaat de grote meerderheid van deze eenouderhuishoudens uit een moeder met haar kind(eren). Slechts in een op de zes eenoudergezinnen staat de vader aan het hoofd. De meeste eenoudergezinnen zijn klein: zes op de tien bestaan uit één ouder en één kind.

Rond 45 jaar is het aandeel alleenstaande moeders het grootst. Een op de negen vrouwen maakt op deze leeftijd deel uit van een eenouderhuishouden. Bij de mannen is op deze leeftijd maar ongeveer 2% alleenstaande ouder.

Niet alle alleenstaande ouders dragen zorg voor een minderjarig kind. In 2007 had twee derde ten minste één minderjarig kind in het huishouden. Dit waren in totaal 301.000 ouders: 254.000 moeders en 47.000 vaders. Het aantal alleenstaande ouders

met minderjarige kinderen is sinds 2001 met 20% gestegen. Deze stijging is iets sterker dan de toename van het totale aantal eenoudergezinnen in deze periode (16%). In 2001 waren er nog 251.000 alleenstaande ouders met minderjarige kinderen: 211.000 moeders en 40.000 vaders.

Antilliaanse en Surinaamse moeders het vaakst alleenstaand

Van alle autochtone moeders is ruim 13% alleenstaand. Bij Antilliaanse en Surinaamse moeders is dit aandeel met respectievelijk 47% en 57% veel hoger. In deze groepen zijn veel moeders bovendien (vrijwel) voortdurend alleenstaande ouder geweest. Van de 20-24-jarige Antilliaanse moeders is in 2007 driekwart alleenstaand. Onder Turkse en Marokkaanse vrouwen was het aandeel alleenstaande moeders tien jaar geleden nog vergelijkbaar met dat onder autochtone vrouwen, maar hier heeft een relatief sterke toename plaatsgevonden. Bij beide groepen ligt het aandeel momenteel rond 17%.

Figuur 2.4

Aandeel alleenstaande moeders naar herkomst, 1997 en 2007 (in procenten van alle moeders met thuiswonende kinderen)

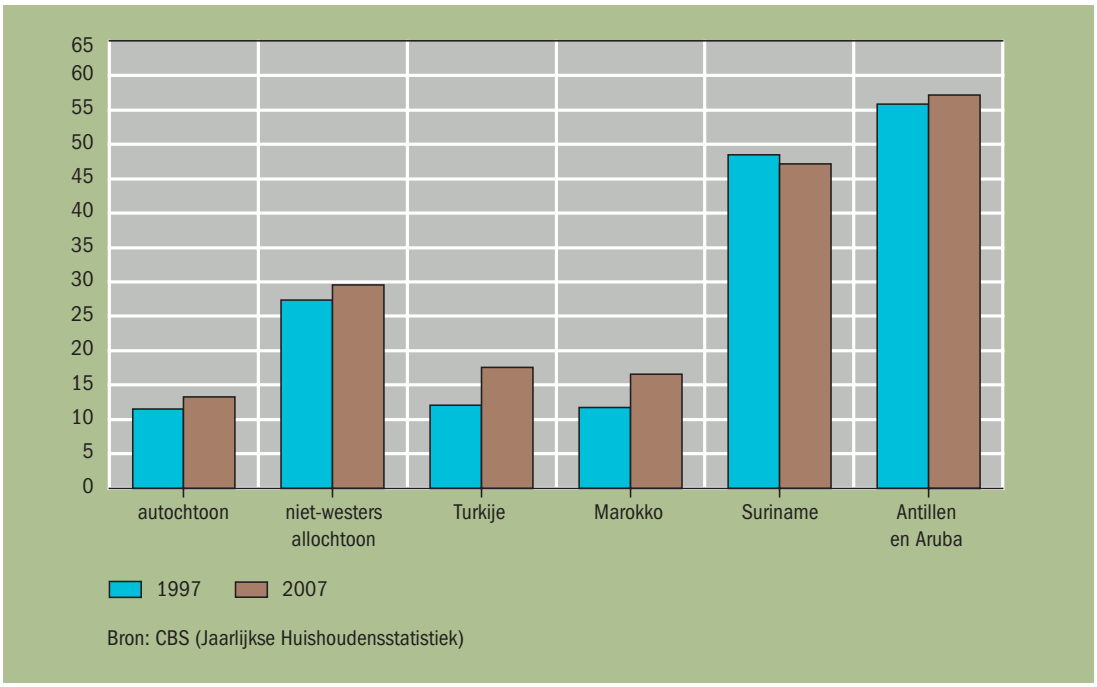

Aantal huishoudens met kinderen gelijk gebleven

In de afgelopen eeuw vormde het aantal huishoudens met kinderen steeds de grootste huishoudenscategorie, totdat deze positie in 2006 werd overgenomen door de eenpersoonshuishoudens. Het aantal huishoudens met kinderen is nu, met 2,52 miljoen, iets kleiner dan het aantal eenpersoonshuishoudens.

Het aantal huishoudens met kinderen is maar weinig veranderd. Daarbinnen is echter wel het aandeel van de ongehuwde paren met kinderen fors gestegen, en dat van de gehuwde paren met kinderen afgenomen. Overigens zijn nog in verreweg de meeste huishoudens met kinderen de ouders gehuwd (86% in 2007 tegen 94% in 1997). De komst van het eerste kind is steeds minder vaak een reden om te gaan trouwen. Inmiddels hebben bijna vier op de tien pasgeboren kinderen niet-gehuwde ouders. Tien jaar geleden waren dat er nog twee op de tien.

Huwelijk steeds minder populair

Trouwen is tegenwoordig duidelijk minder in trek dan zo'n veertig jaar geleden. Waar in 1970 nog 124.000 paren in het huwelijk traden, waren dat er in 2006 nog maar 72.000. Wel is sprake van een licht herstel ten opzichte van het dieptepunt in 2005. Deze toename in het aantal bruiloften hangt samen met de economische opleving: wanneer het economisch voorspoedig gaat, zullen consumenten eerder grote uitgaven doen. Dit heeft ook een positief effect op het aantal huwelijkssluitingen.

De stijging in 2006 geldt zowel voor het aantal huwelijken tussen man en vrouw als voor het aantal huwelijken onder paren van gelijk geslacht. Het aantal 'homohuwelijken' maakte dat jaar bijna 2% uit van het totale aantal voltrokken huwelijken. Er vonden toen 580 bruiloften plaats tussen twee mannen en 630 tussen twee vrouwen.

Zowel mannen als vrouwen trouwen op steeds latere leeftijd. In 1970 waren mannen bij hun eerste huwelijk gemiddeld 24,7 jaar oud; in 2006 was deze leeftijd opgelopen tot 32,6 jaar. Voor vrouwen was de toename in leeftijd bij eerste huwelijk nog iets groter: van 23,7 naar 33,0 jaar. Deze stijging in leeftijd komt mede doordat ongehuwd samenwonen steeds meer is ingeburgerd. Vaak wordt pas getrouwd wanneer er kinderen komen.

Onder Turken en Marokkanen wordt nog volop getrouwd

Het huwelijk verliest echter niet in alle bevolkingsgroepen aan populariteit. Zo kiezen Turkse en Marokkaanse jongeren nog overwegend voor het huwelijk als relatievorm. Van de 20-29-jarige vrouwen in deze herkomstgroepen is ruim de helft gehuwd en woont minder dan 6% ongehuwd samen. Onder autochtone vrouwen van deze leeftijd is maar een op de zes gehuwd, en woont een op de drie niet-gehuwd samen. Surinaamse, en vooral Antilliaanse en Arubaanse twintigers zijn daarentegen maar zelden gehuwd. Ook het aandeel niet-gehuwd samenwonende twintigers is in deze herkomstgroepen aanmerkelijk lager dan onder autochtonen.

Huwelijken vooral binnen de eigen herkomstgroep

In totaal trouwden in 2006 ruim 26.000 allochtonen, van wie ongeveer 9000 afkomstig waren uit Turkije, Marokko, Suriname, en de Nederlandse Antillen en Aruba (tabel 2.3). Turken en Marokkanen vormden de grootste groepen met elk ongeveer 3000 huwenden. De meeste huwelijken vinden plaats binnen de eigen herkomst-

groep. Dit geldt voor zowel autochtonen als allochtonen. Het duidelijkst is dit het geval onder Turken en Marokkanen: slechts een tiende van de Turken en Marokkanen die in 2006 trouwden, koos voor een autochtone partner. Bij de meeste huwelijken behoren de partners dus tot dezelfde herkomstgroep. Voor een deel gaat het om migratiehuwelijken. Ongeveer een kwart van de Turkse mannen en vrouwen en ook ongeveer een kwart van de Marokkaanse mannen haalt hun partner uit het buitenland. Onder Marokkaanse vrouwen is dat ongeveer 17%.

Antillianen en Surinamers trouwen het vaakst gemengd
Onder Surinamers en Antillianen komen gemengde huwelijken veel vaker voor. Bijna de helft van de Antillianen die in 2006 trouwde, deed dit met een autochtone partner. Ongeveer een derde trouwde met iemand uit dezelfde herkomstgroep. Migratiehuwelijken komen onder Antillianen nauwelijks voor. Wat gemengde huwelijken betreft liggen de cijfers voor Surinamers iets lager dan voor Antillianen: 25% voor de mannen en 37% voor de vrouwen. Verder trouwen relatief veel Antillianen en Surinamers met iemand uit een andere herkomstgroep.

Aantal migratiehuwelijken afgenomen
Het aantal migratiehuwelijken neemt sinds 2003 af, vooral bij Turken en Marokkanen. Zo sloot in 2001 nog ruim de helft van de huwende Turkse mannen en vrouwen een migratiehuwelijk, tegen een kwart in 2006. Het lijkt erop dat er in plaats van migratiehuwelijken meer huwelijken worden gesloten met iemand van dezelfde herkomstgroep uit Nederland. Het aantal gemengde huwelijken nam in de periode 2001-2006 namelijk niet toe.

De daling van het aantal migratiehuwelijken is mogelijk een gevolg van de maatregelen[1] die in 2004 zijn ingevoerd en waarbij strengere eisen worden gesteld aan dergelijke huwelijken. Ook andere factoren spelen een rol, zoals de integratie en veranderende samenstelling van de allochtone bevolking naar generatie. Zo trouwen allochtone jongeren van de tweede generatie mogelijk liever met een partner die eveneens in Nederland is opgegroeid dan met iemand uit het land van hun ouders.

Tabel 2.3
Huwende mannen en vrouwen naar herkomst, 2006 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	autochtone partner (%)	partner van gelijke herkomst (%)		allochtone partner van andere herkomst (%)	totaal (abs.)
		geen migratie	wel migratie		
Turkije					
vrouwen	9	60	26	5	1,3
mannen	10	54	27	9	1,5
Marokko					
vrouwen	9	66	17	9	1,4
mannen	11	60	23	6	1,6
Suriname					
vrouwen	37	45	5	14	1,2
mannen	25	49	9	17	1,1
Antillen/Aruba					
vrouwen	48	32	3	17	0,5
mannen	42	35	1	22	0,5

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

Een derde van de huwelijken eindigt in een scheiding

In 2007 werden in Nederland bijna 32.000 huwelijken ontbonden. Het aantal echtscheidingen per duizend echtparen is in de afgelopen kwart eeuw vrij constant geweest.

Sinds 1 april 2001 bestaat de mogelijkheid om een huwelijk via een flitsscheiding te beëindigen. Flitsscheidingen (3200 in 2007) zijn niet opgenomen in de echtscheidingsstatistiek. Hierdoor lijkt het in tabel 2.4 (ten onrechte) alsof het aantal echtscheidingen is afgenomen. Bij de huwelijksontbindingen uit 2007 (exclusief flitsscheidingen) waren in totaal 35.000 minderjarige kinderen betrokken.

De rechterkolom in tabel 2.4 geeft het totale echtscheidingspercentage. Als de in 2007 geldende echtscheidingscijfers in de toekomst onveranderd blijven, zal uiteindelijk ongeveer een derde van alle in 2007 gesloten huwelijken eindigen in een echtscheiding.

Tabel 2.4
Huwelijksontbindingen door echtscheiding, 1990-2007 (in absolute aantallen en in procenten)

	echtscheidingen		totaal echtscheidings percentage[a] (%)
	absoluut	per 1000 echtparen	
1990	28.419	8,1	28,1
1995	34.170	9,7	31,7
2000	34.650	9,8	33,9
2005	31.905	9,1	33,4
2006	31.734	9,1	33,8
2007	31.983	9,2	34,1

a Het percentage huwelijken dat tot echtscheiding zal komen als de in het verslagjaar waargenomen huwelijksduurspecifieke sterfte- en echtscheidingsrisico's blijven gelden. De berekeningsmethode voor het echtscheidingspercentage is iets gewijzigd. Vanaf 1998 is het totale echtscheidingspercentage gebaseerd op het aantal scheidende vrouwen naar huwelijksduur.

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

2.5 *Kinderen krijgen*

Aantal geboorten sterk gedaald

In de afgelopen jaren is het aantal geboorten sterk afgenomen. In 2007 kwamen in Nederland 181.000 kinderen ter wereld, ruim 25.000 minder dan in 2000. Deze daling hing samen met de veranderende leeftijdssamenstelling van de bevolking: het aantal twintigers en dertigers is in de afgelopen jaren immers sterk afgenomen. Het totale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer – bij benadering het gemiddelde aantal kinderen per vrouw – veranderde nauwelijks. Dit cijfer, dat betrekking heeft op de waarnemingen voor vrouwen van 15 tot 50 jaar *in een bepaald jaar*, ligt sinds 2000 op ruim 1,7. In tabel 2.5 is het kindertal weergegeven voor *geboortegeneraties*, groepen vrouwen die in een bepaalde periode zijn geboren. Dit cohortcijfer is iets hoger dan het periodecijfer.

Tabel 2.5
Kindertal naar geboortegeneratie, waarneming en prognose, 1940-2019 (in absolute aantallen en in procenten)

geboorte-jaar vrouw	gemiddeld aantal kinderen per vrouw (abs.)	kinderloze vrouwen (%)	vrouwen met 1 kind (%)	vrouwen met 2 kinderen (%)	vrouwen met ≥ 3 kinderen (%)	leeftijd moeder bij geboorte 1e kind
1940-1949	2,0	11,7	13,5	47,7	27,2	24,7
1950-1959	1,9	16,5	15,2	43,9	24,5	26,2
1960-1969	1,8	18,0	16,7	42,1	23,1	28,3
1970-1979	1,8	19,0	16,7	43,3	20,9	28,9
1980-1989	1,8	19,7	15,2	44,8	20,4	28,9
1990-1999	1,8	20,1	14,8	44,9	20,2	29,0
2000-2009	1,8	20,1	14,9	45,0	20,1	29,0
2010-2019	1,8	20,0	15,0	45,0	20,0	29,0

Bron: CBS (Bevolkingsprognose)

Uit figuur 2.5 blijkt dat het aantal geboorten per 1000 vrouwen sinds 1950 op alle leeftijden sterk is afgenomen. Tussen 1950 en 1975 nam het kindertal fors af, onder meer door de introductie van betrouwbare anticonceptiva. Daarna veranderde het kindertal nauwelijks, wel werd de komst van het eerste kind steeds verder uitgesteld.

Figuur 2.5
Aantal levendgeborenen per 1000 vrouwen, naar leeftijd van de moeder, 1950-2006 (in absolute aantallen)

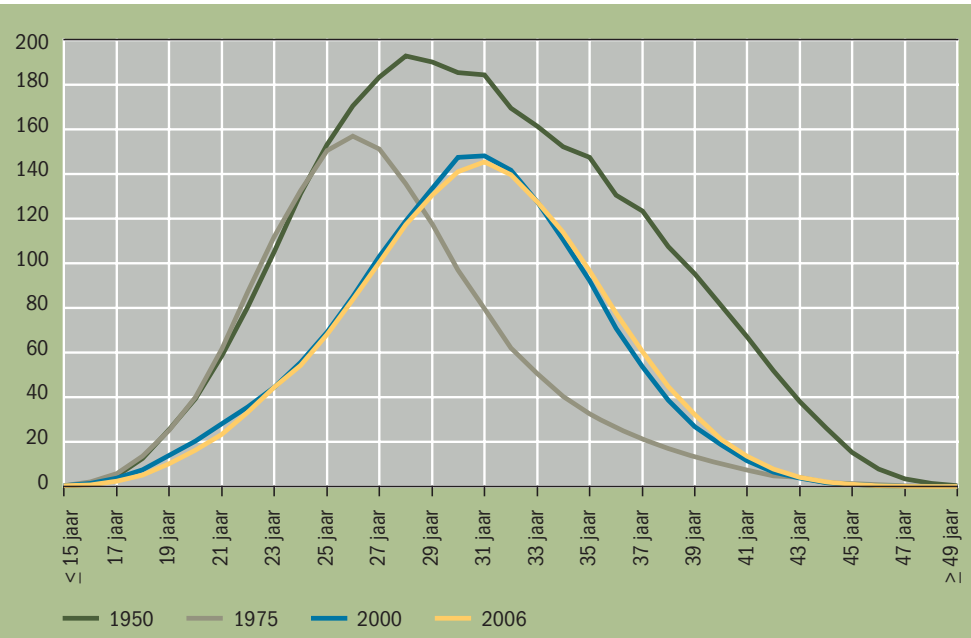

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

Verschil in kindertal tussen autochtone en allochtone moeders steeds kleiner
In de geboortecijfers van de Nederlandse bevolking spelen niet-westers allochtone vrouwen een steeds grotere rol. Tussen 1998 en 2008 daalde het aantal autochtone vrouwen in de vruchtbare leeftijdsgroep (15-49 jaar) met 8% tot iets minder dan 3 miljoen. Daarentegen nam het aantal niet-westers allochtone vrouwen van deze leeftijd met 44% toe tot 523.000. Laatstgenoemden vormen momenteel 13% van alle 15-49-jarige vrouwen.

Omdat allochtonen gemiddeld genomen meer kinderen krijgen dan autochtonen, had deze toename van het aantal niet-westerse allochtonen in principe een opwaarts effect kunnen hebben op het aantal geboorten in Nederland. Het verschil in vruchtbaarheid tussen allochtonen en autochtonen wordt echter steeds kleiner. Vooral het kindertal van Marokkaanse en Turkse vrouwen is in de afgelopen decennia sterk gedaald. Waar Marokkaanse vrouwen in 1980 nog gemiddeld 7,1 kinderen kregen, is dat in 2008 teruggelopen tot 3,1. Voor Turkse vrouwen is het kindertal afgenomen van 4,8 in 1980 tot 2,2 in 2008. Het kindertal van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen ligt inmiddels lager dan dat van autochtone vrouwen.

Wel is het kindertal van de eerste generatie niet-westerse allochtonen nog aanzienlijk hoger dan dat van autochtonen, en ook dan dat van de tweede generatie. Marokkaanse en Turkse vrouwen van de eerste generatie in Nederland hebben zelfs een hoger kindertal dan vrouwen in Marokko en Turkije (Garssen en Nicolaas 2006).

Figuur 2.6
Vruchtbaarheid van de eerste generatie niet-westers allochtone vrouwen, 1980-2010
(in aantal kinderen per vrouw)

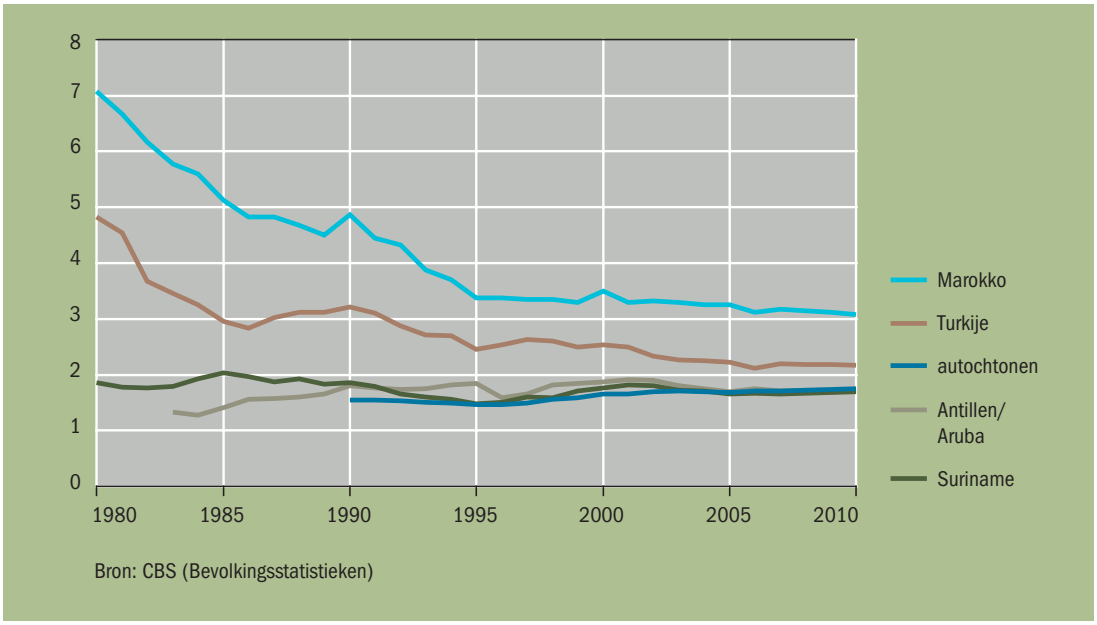

Kindertal tweedegeneratiemoeders vrijwel gelijk aan dat van autochtone moeders
De tweede generatie allochtone vrouwen heeft een kindertal dat maar weinig verschilt van dat van autochtone vrouwen. Vrouwen van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie lijken in dit opzicht meer op autochtone vrouwen dan op hun moeders. Hoewel de meesten van hen hun vruchtbare levensperiode nog niet hebben afgesloten, blijkt uit de cohortcijfers dat hun uiteindelijke kindertal vermoedelijk niet sterk zal afwijken van dat van autochtone vrouwen. Bij de tweede generatie Surinaamse en Antilliaanse vouwen is het verschil met de eerste generatie minder groot. Het kindertal van beide generaties ligt relatief dicht bij dat van autochtone vrouwen.

Afname grotere gezinnen zowel onder autochtonen als onder allochtonen
In het afgelopen decennium is het aantal gezinnen met drie kinderen licht gestegen, maar nam het aantal grotere gezinnen (met vier of meer kinderen) af. Vooral het aantal zeer grote gezinnen daalde snel. Deze daling was zichtbaar onder zowel allochtonen als autochtonen. Onder niet-westerse allochtonen was de daling zelfs opvallend sterk, in het bijzonder onder Marokkanen. Het aandeel van de allochtonen in de zeer grote gezinnen is daarmee fors geslonken. In 1997 waren gezinnen met acht of meer kinderen nog in 36% van de gevallen niet-westers allochtoon, tegen 16% in 2007. In het laatste jaar waren ruim vier op de vijf zeer grote gezinnen autochtoon.

Ook niet-westers allochtone vrouwen steeds later moeder
Autochtone vrouwen zijn tegenwoordig circa 30 jaar bij de geboorte van hun eerste kind, 0,6 jaar ouder dan in 1996.[2] De gemiddelde leeftijd waarop autochtone vrouwen moeder worden, neemt niet meer toe. Niet-westers allochtone vrouwen, en dan vooral die van de tweede generatie, worden nog wel steeds later moeder, en gaan in dit opzicht meer op autochtone vrouwen lijken. Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie krijgen hun eerste kind zelfs iets later dan autochtone vrouwen, maar ook de gemiddelde leeftijd waarop de Turkse, Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse vrouwen van de tweede generatie voor het eerst moeder worden, verschilt niet meer veel van die van autochtone vrouwen.

Kinderloosheid onder tweede generatie veel hoger dan onder eerste
Niet-westers allochtone vrouwen van de tweede generatie wijken in hun lage vruchtbaarheid en late moederschap dus steeds meer af van hun moeders. Ook het aandeel vrouwen van de tweede generatie dat geen kinderen zal krijgen, ligt beduidend hoger dan onder de eerste generatie. Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van de tweede generatie zijn tegenwoordig op 35-jarige leeftijd zelfs vaker kinderloos dan autochtone vrouwen. Of in de komende jaren nog enige inhaal mag worden verwacht, is onduidelijk. Vooral het aantal Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie die ouder zijn dan 35 jaar is vooralsnog te gering om als indicatie te dienen.

Figuur 2.7
Gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind, naar herkomst van de moeder, 2007

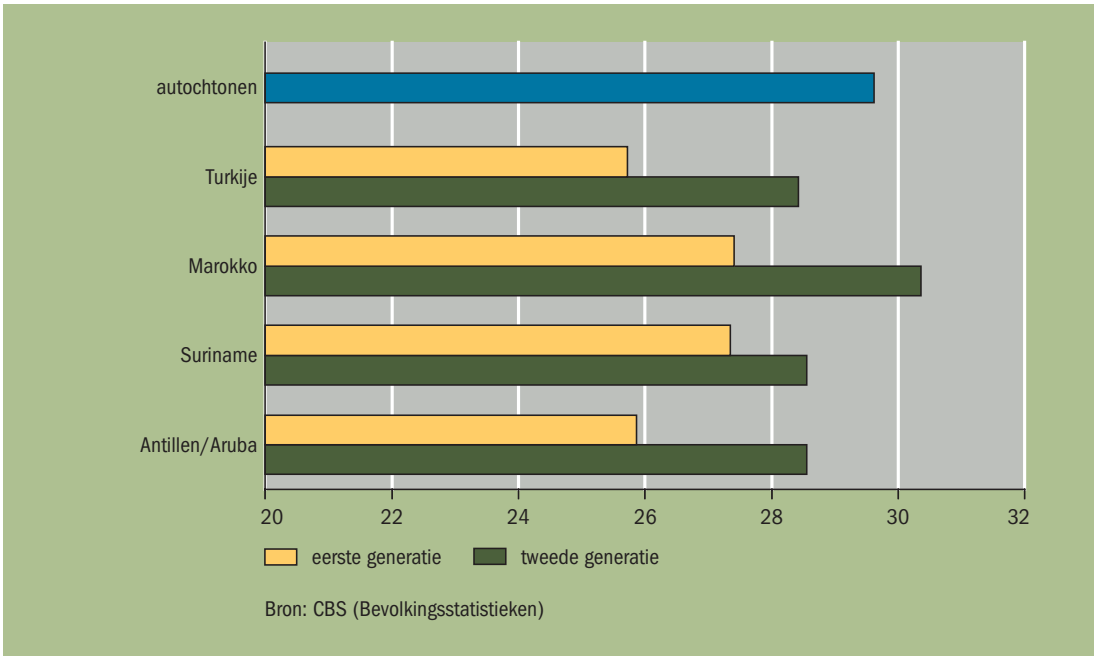

Tegenwoordig zijn er meer kinderloze vrouwen dan enkele decennia geleden. Dit komt deels door het toenemende opleidingsniveau en de daarmee samenhangende toenemende arbeidsparticipatie in beroepen die een aantrekkelijk carrièreperspectief bieden (De Graaf en Loozen 2005). Maar daarnaast spelen factoren een rol als het ontbreken van een geschikte partner, een partner die geen kinderen wil of financiële redenen. Vooral onder hoogopgeleiden komen veel kinderloze vrouwen voor. Ruim een kwart van deze vrouwen krijgt geen kinderen, een aandeel dat al langere tijd vrij constant is. Wel is de leeftijd van hoogopgeleide moeders bij geboorte van het eerste kind fors toegenomen. Uitstel heeft bij hen dus niet geleid tot meer afstel: het aandeel kinderloze hoogopgeleide vrouwen is niet toegenomen (Agtmaal-Wobma en Van Huis 2008).

Afname aantal tienermoeders vooral onder niet-westerse allochtonen

In 2007 kregen 2540 tienermeisjes een kind. Dit aantal is vrijwel gelijk aan dat voor 2006. Niet-westers allochtone meisjes krijgen vaker voor hun twintigste een kind dan autochtone meisjes. In de meeste niet-westerse herkomstgroepen daalde het geboortecijfer onder tieners sinds 2001. Onder autochtone tienermeisjes bleef het constant. De ontwikkeling was vooral gunstig bij de allerjongsten. Het aantal nieuwe tienermoeders daalde sinds 2001 onder 19-jarigen met 24%, en onder meisjes jonger dan 17 jaar met 43%.

Het overgrote deel van de daling sinds 2001 komt voor rekening van niet-westerse allochtonen. In 2007 was het aantal autochtone nieuwe tienermoeders met 1489 ongeveer even groot als in 2001 (1484). Het aantal niet-westers allochtone tienermoeders is in deze periode fors afgenomen, van 1736 naar 779. Het geboortecijfer van Turkse en Marokkaanse tieners nadert dat van autochtone tieners. Een ruime meerderheid van de Turkse en Marokkaanse tienermoeders is bij de geboorte van het eerste kind 19 jaar en gehuwd. Bij deze groep is de daling vooral het gevolg van uitstel van gezinsvorming. Het geboortecijfer van Antilliaanse tienermeisjes daalt licht, maar is nog wel bijna acht keer zo hoog als dat van autochtone tienermeisjes.

Figuur 2.8
Aantal levendgeborenen per 1000 meisjes[a] jonger dan 20 jaar, naar herkomst, 2007

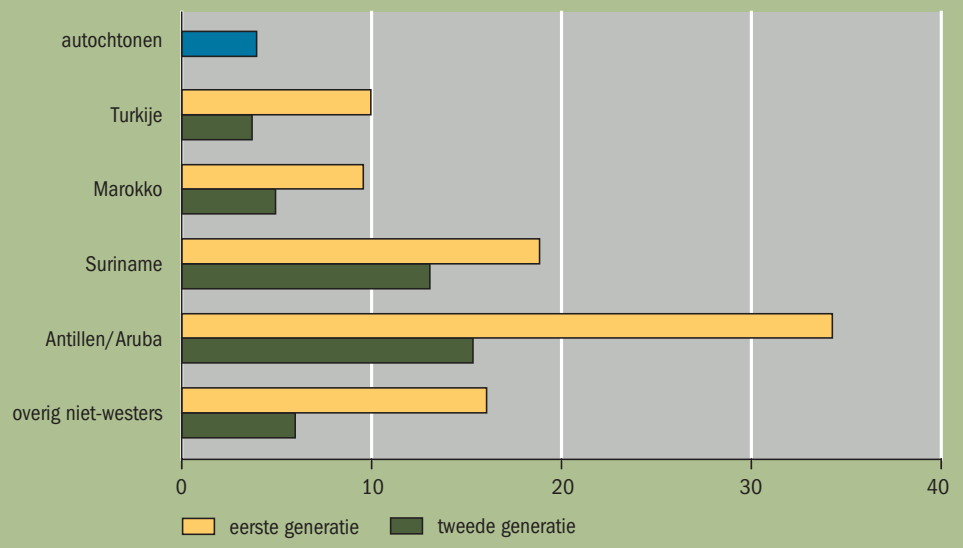

a De referentieleeftijd van de moeders is de leeftijd op de laatste verjaardag. Het betreft hier meisjes die ten tijde van de geboorte van hun kind jonger dan 20 jaar waren. Dit is anders dan in eerdere CBS-publicaties, waar de leeftijd geldt op 31 december. Het gebruik van deze laatste leeftijdsdefinitie vereenvoudigt de vergelijking van aantallen naar geboortejaar en leeftijdsjaar, maar onderschat het aantal geboorten onder vrouwen jonger dan 20 jaar met ongeveer een kwart.

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

2.6 *Een Europese vergelijking*

Nederlandse moeders relatief oud

Nederland behoort tot de landen met de oudste moeders, al voerde het in 2005 de internationale ranglijst niet aan. Uit gegevens van Eurostat blijkt dat in ieder geval Spaanse vrouwen toen nog ouder waren bij de geboorte van hun eerste kind. Tabel 2.6 toont slechts een beperkt aantal landen, omdat de definities van de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind verschillen. Landen die een andere definitie

hanteren dan in Nederland gebruikelijk is (bijvoorbeeld het eerste kind dat in een huwelijk is geboren), zijn daarom niet getoond in de tabel.

Tabel 2.6
Gemiddelde leeftijd[a] van vrouwen in EU-landen bij de geboorte van hun eerste kind, 1990-2005

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Oostenrijk	25,0	25,6	26,4	26,5	26,7	26,9	27,0	27,2
Portugal	24,9	25,8	26,5	26,6	26,8	27,1	27,2	27,4
Finland	26,5	27,2	27,4	27,5	27,6	26,8	27,8	27,9
Denemarken	–	27,4	27,3	27,3	28,1	28,2	28,4	28,4
Griekenland	–	26,6	28,0	27,6	27,9	28,0	28,2	28,5
Zweden	26,3	27,2	27,9	28,1	28,2	28,5	28,6	28,7
Nederland	27,6	28,4	28,6	28,6	28,7	28,8	28,9	28,9
Spanje	26,8	28,4	29,1	29,1	29,2	29,2	29,3	29,3

a Leeftijd op laatste verjaardag.

Bron: Eurostat Data Shop

Aantal kinderen per vrouw boven het Europese gemiddelde

Het kindertal van Nederlandse vrouwen ligt boven het Europese gemiddelde, maar beduidend onder het zogenoemde vervangingsniveau. Dit niveau, in Europa ongeveer 2,1 kinderen per vrouw, geeft het gemiddelde aantal kinderen aan dat vrouwen zouden moeten krijgen om zichzelf getalsmatig in de bevolking te vervangen. Uit figuur 2.9 blijkt dat alleen IJsland dit niveau nog bereikt. Ook in Frankrijk is het gemiddelde kindertal relatief hoog. Daarentegen is het vooral in Oost-Europese landen zeer laag, evenals in Duitsland. Het gemiddelde voor dit land wordt sterk gedrukt door de zeer lage vruchtbaarheid in de gebieden die vroeger deel uitmaakten van de DDR.

Nederland kent een zeer laag aandeel tienermoeders

Op de internationale ranglijst van tienermoeders neemt Nederland een zeer gunstige positie in. Met 5,2 geboorten per 1000 meisjes van 15 tot 20 jaar is ons cijfer een van de laagste ter wereld. Alleen in Zwitserland komen tienermoeders nog iets minder vaak voor. Onderaan de lijst valt, tussen enkele Oost-Europese landen, het Verenigd Koninkrijk op. Evenals in andere Angelsaksische landen komen tienermoeders daar veel voor. Zo werden in 2006 in het Verenigd Koninkrijk per 1000 meisjes van 15 tot 20 jaar 26 kinderen geboren. Nog hoger, en recent zelfs toenemend, is het cijfer voor de Verenigde Staten: 40 geboorten per 1000 meisjes. Om de hoge vruchtbaarheidscijfers in Angelsaksische landen te verklaren, zijn door onderzoekers verschillende hypotheses geformuleerd. Onder meer wordt verwezen naar het vermeende effect van de relatief grote inkomensongelijkheid in deze landen en naar de ambivalente wijze waarop wordt omgegaan met anticonceptie en seksuele voorlichting (Gauthier 1996).

Figuur 2.9
Uiteindelijk kindertal in Europese landen, 2006

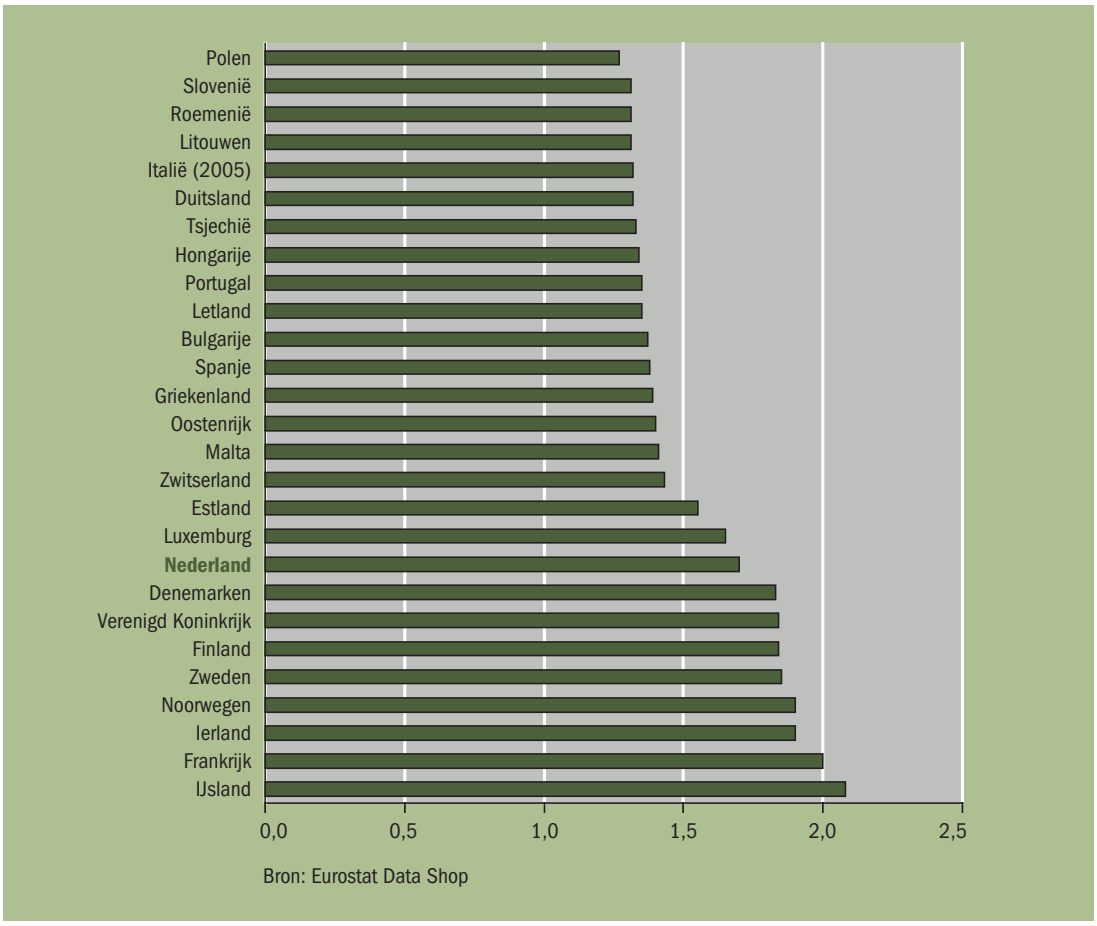

Figuur 2.10
Aantal geboorten per 1000 meisjes jonger dan 20 jaar, 2006

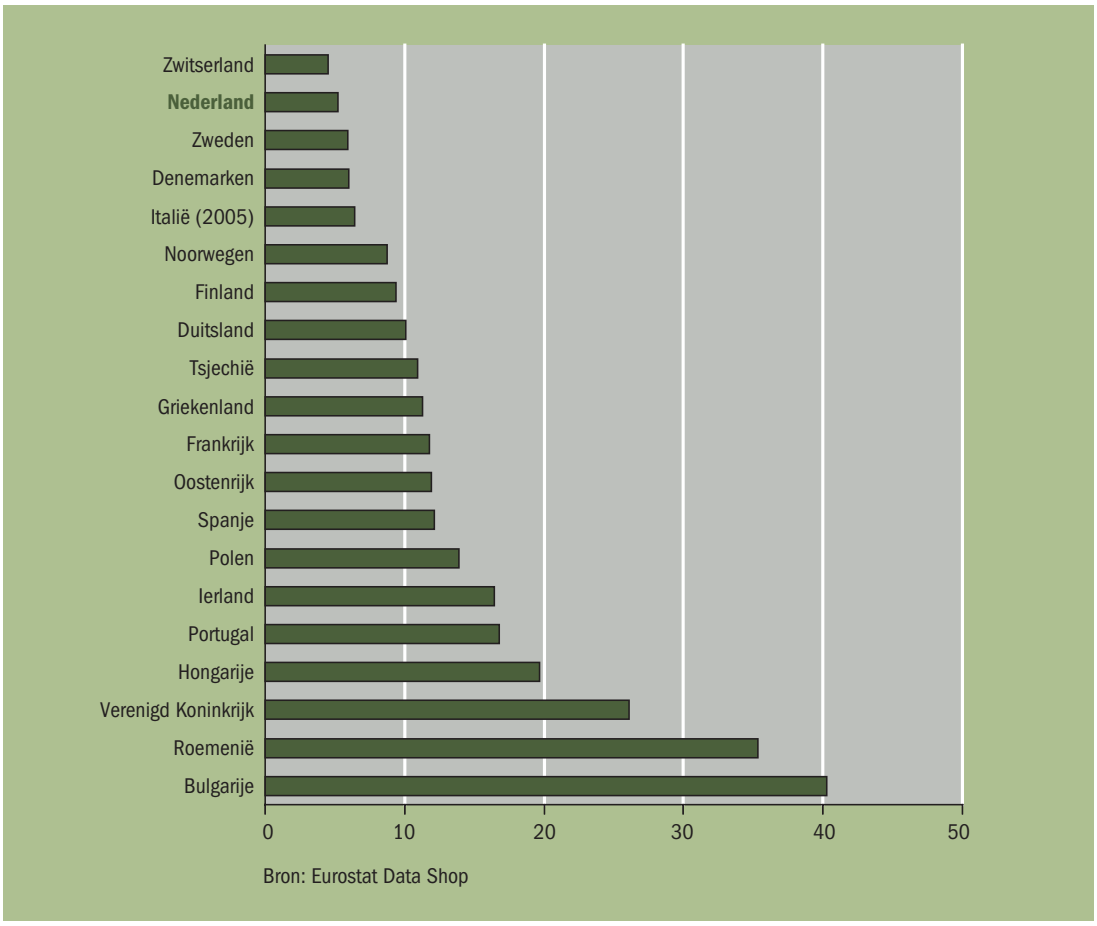

2.7 Slotbeschouwing

Nederland vergrijst

Het aandeel jongeren in de bevolking neemt niet verder af. Daarmee is aan de ontgroening een einde gekomen. Het aandeel ouderen zal nog wel lange tijd blijven toenemen. Door de omvangrijke babyboomgeneratie is de gemiddelde leeftijd van de beroepsbevolking hoog. Vanaf 2011 zal de beroepsbevolking gaan krimpen als deze grote groep met pensioen gaat. Deze kleinere beroepsbevolking zal de kosten van de verzorging van de groeiende groep ouderen moeten opbrengen. Dit maakt dat nu niet alleen uit emancipatieoverwegingen belang wordt gehecht aan verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen, maar ook vanuit economische overwegingen.

Moederschap niet verder uitgesteld

De gemiddelde leeftijd waarop autochtone vrouwen hun eerste kind krijgen, neemt sinds kort niet meer toe. Wel is er nog sprake van enig uitstel bij sommige groepen niet-westers allochtone vrouwen. Ook aan de daling van het gemiddelde kindertal

per vrouw is een einde gekomen. Sinds 2000 ligt dat op ruim 1,7. Dit is hoger dan in de meeste andere Europese landen. In Duitsland, bijvoorbeeld, krijgen vrouwen momenteel gemiddeld 1,3 kinderen. In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk is het kindertal wel hoger dan bij ons.

Ook allochtone vrouwen krijgen minder en later kinderen

Het kindertal van Turkse en Marokkaanse vrouwen is flink hoger (resp. 2,2 en 3,1) dan dat van autochtone vrouwen, maar het daalt snel. Vrouwen van Surinaamse en Antilliaanse herkomst krijgen inmiddels zelfs minder kinderen dan autochtone vrouwen. Ook krijgen zij steeds later hun eerste kind. De allochtone vrouwen van de tweede generatie lijken met hun lage vruchtbaarheid en late moederschap meer op hun autochtone leeftijdsgenoten dan op hun moeders. Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie krijgen zelfs later hun eerste kind, en zowel Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse als Surinaamse vrouwen van de tweede generatie zijn op hun vijfendertigste nog vaker kinderloos dan autochtone vrouwen.

In Nederland is de emancipatie van de vrouw vaak in verband gebracht met de komst van de pil en de daarmee samenhangende kleinere gezinnen (Pott-Buter en Tijdens 1998). Mogelijk biedt eenzelfde verandering in allochtone gezinnen nu ook daar de vrouw steeds meer ruimte voor emancipatie. In dit opzicht is het ook gunstig dat het aantal importbruiden en -bruidegoms afneemt. Turkse en Marokkaanse vrouwen en mannen trouwen nog wel grotendeels in eigen kring, maar de partner wordt steeds minder vaak uit het land van herkomst gehaald.

Stijgend aantal eenouderhuishoudens

Ongeveer een op de drie nu gesloten huwelijken zal naar verwachting ooit uitlopen op een scheiding, een iets groter aandeel dan voorheen. Naar schatting zijn daar jaarlijks tussen de 50.000 en 60.000 kinderen bij betrokken (Clement et al. 2008). Onder andere door het groeiende aantal echtscheidingen is het aandeel eenouderhuishoudens de afgelopen tien jaar met een kwart toegenomen. In de meeste gevallen gaat het dan om vrouwen met kinderen. Van alle vrouwen van 45 jaar is een op de negen alleenstaand moeder. Van de autochtone moeders voedt 13% haar kind alleen op. Bij allochtone vrouwen is dit aandeel hoger, en stijgt het bovendien. Vooral veel moeders van Antilliaanse of Surinaamse herkomst staan er alleen voor (resp. 57% en 47%). Veel van hen zijn bovendien al vanaf de geboorte van hun kind(eren) alleenstaand. Bij Antilliaanse moeders komt dit onder meer door het grote aantal tienermoeders. De kans dat zij voor hun twintigste moeder worden is acht keer hoger dan bij autochtone meiden. Een grote meerderheid van deze tienermoeders is alleenstaand.

Noten

1 Per 1 november 2004 zijn maatregelen van kracht geworden die het lastiger maken om een partner uit het land van herkomst te laten overkomen. Het gaat hierbij om de volgende maatregelen: de minimumleeftijd van mensen die met een partner uit het buitenland willen trouwen is verhoogd van 18 naar 21 jaar en de inkomenseis voor deze mensen is verhoogd van 100% naar 120% van het minimumloon.
2 De hier genoemde en getoonde leeftijden betreffen de leeftijd op 31 december zoals gepubliceerd in de CBS-database StatLine. Deze leeftijd is 0,5 jaar hoger dan de zogenoemde 'exacte leeftijd' of 'leeftijd op laatste verjaardag' zoals gepubliceerd door Eurostat.

3 Onderwijs

Marijke Hartgers (CBS) en Wil Portegijs (SCP)

3.1 Inleiding

Vanaf de jaren tachtig hebben meisjes een enorme inhaalslag gemaakt wat betreft onderwijs. Inmiddels kiezen zij vaker voor een hogere opleiding, en behalen zij daar ook sneller en vaker de eindstreep dan jongens. Eenzelfde ontwikkeling zien we ook in andere westerse landen (OECD 2007). In sommige landen is het onderwijsniveau van de vrouwelijke beroepsbevolking inmiddels hoger dan dat van mannen, en in Nederland geldt dat voor vrouwen jonger dan 35 jaar. In de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011* (TK2007/2008a) wordt dan ook gesteld dat jonge vrouwen hun onderwijsachterstand op mannen hebben ingehaald. Alleen is er, qua onderwijsniveau, nog zorg over allochtone vrouwen, en dan met name over vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Ook zij doen het in het onderwijs steeds beter, en scoren hoger dan allochtone jongens. Toch is er nog steeds sprake van een flinke achterstand ten opzichte van autochtone meisjes. Ook verlaten meer allochtone meisjes het voortgezet onderwijs zonder diploma.

De meeste aandacht in het onderwijsemancipatiebeleid gaat echter uit naar de opleidingsrichting van meisjes en jongens. Meisjes blijken nog steeds vaak te kiezen voor een vakkenpakket gericht op zorg en welzijn, en jongens voor natuur en techniek. Door deze 'glazen muur', zo wordt gesteld, wordt 'het technische talent van vrouwen en het verzorgend talent van jongens niet aangemoedigd en gewaardeerd' (TK 2007/2008a). Ook in andere landen blijken vrouwen in de bètavakken ondervertegenwoordigd, maar ons land spant hier de kroon. Deze segregatie in onderwijsrichting en de daaruit voortvloeiende horizontale seksesegregatie op de arbeidsmarkt wordt om een aantal redenen onwenselijk gevonden. Uitgangspunt is dat diversiteit, ook naar sekse, gunstiger is voor de economie. Segregatie zou het voor vrouwen in mannenberoepen (en voor mannen in vrouwenberoepen) moeilijker maken zich daar te handhaven. Bovendien, zo wordt gesteld, is de beloning in sectoren waar veel vrouwen terechtkomen vaak lager dan in sectoren waar mannen vaak voor kiezen. Segregatie zou daarmee een van de oorzaken zijn van het beloningsverschil tussen vrouwen en mannen (TK 2007/2008a). Ten slotte wordt gewezen op de tekorten in de bèta- en technische beroepen. Om de glazen muur te doorbreken zijn inmiddels veel initiatieven genomen (Platform Bèta en Techniek, Project glazen muur, Taskforce Onderwijs en Arbeidsmarkt). De aandacht was aanvankelijk vooral gericht op het vergroten van het aandeel meisjes dat voor bèta/techniek kiest, en lijkt vooral gemotiveerd door zorgen over het tekort aan werknemers in technische beroepen. Recent wordt voor het eerst ook de beroepskeuze van jongens geproblematiseerd

(brief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) naar aanleiding van het Plan van de Man). Daarin staat vermeld dat jongens meer gestimuleerd moeten worden om te kiezen voor een loopbaan in de zorg of het onderwijs. Ook hier blijken tekorten aan werknemers in deze sectoren een belangrijke motor. Wat betreft het aandeel mannen in het onderwijs speelt echter ook de gedachte mee dat het voor leerlingen, en met name jongens, niet gunstig is om vooral les te krijgen van vrouwen. De 'feminisering van het onderwijs' zou volgens sommigen zelfs een van de redenen kunnen zijn voor de minder gunstige ontwikkeling van de schoolloopbanen van jongens. In de verdieping gaan we in op deze vermeende relatie tussen de sekse van de leerkracht en de prestaties van leerlingen (zie § 3.7).

De kern van dit hoofdstuk bestaat, evenals in vorige monitoren, uit een presentatie van de meest recente cijfers over het onderwijsniveau en de onderwijsrichting van jongens en meisjes. We gaan na of meisjes qua opleidingsniveau nog meer zijn uitgelopen op jongens, en of zij inmiddels minder seksespecifieke studierichtingen kiezen. Nieuw is dat we dit keer ook ingaan op de overgang tussen opleiding en arbeidsmarkt. In de conclusie komt de vraag aan de orde of de goede prestaties van meisjes in het onderwijs een voorbode zijn van de inhaalslag die vrouwen op de arbeidsmarkt nog moeten maken.

3.2 De overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs

Meisjes scoren op Cito-toets iets lager dan jongens

Aan het einde van de basisschool maken leerlingen samen met hun ouders en leerkracht een keuze voor het soort voortgezet onderwijs dat ze gaan volgen. Dit is een belangrijk moment voor de verdere schoolloopbaan van een kind. De score op de Eindtoets Basisonderwijs van Cito, kortweg Cito-toets, speelt hierbij vaak een adviserende rol. In 2005 deed 85% van de basisscholen mee aan deze toets.

De resultaten van de Cito-toets in 2005 laten zien dat meisjes gemiddeld net iets lager scoren dan jongens. Meisjes hebben gemiddeld 69% van de vragen goed en jongens 70%. Op het onderdeel rekenen/wiskunde scoren de meisjes beduidend lager dan de jongens, maar op het onderdeel taal hebben ze gemiddeld meer vragen goed. Leerlingen met een niet-westers allochtone achtergrond scoren over de hele linie lager dan autochtone leerlingen. De verschillen tussen meisjes en jongens laten voor alle herkomstgroeperingen eenzelfde beeld zien (CBS 2007a) (tabel 3.1).

Tabel 3.1
Resultaten[a] voor taal en rekenen in de Cito Eindtoets Basisonderwijs en de totaalscore, naar herkomstland, 2005 (in procenten)

	taal		rekenen/wiskunde		totaalscore[b]	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens	meisjes	jongens
totaal	71	69	65	72	69	70
autochtonen	72	70	67	73	71	72
Turkije	60	58	58	67	59	61
Marokko	62	59	57	65	60	61
Suriname	66	65	58	65	63	65
Antillen/Aruba	67	64	58	64	64	64

a Gemiddeld percentage vragen goed per onderdeel.
b Voor de totaalscore zijn de deeltoetsen taal, rekenen/wiskunde en studievaardigheden samengenomen.

Bron: Cito; CBS (Onderwijsstatistieken'05)

Meisjes presteren beter dan hun Cito-score aangeeft

Naast de Cito-toets geeft ook de leerkracht advies over het onderwijs dat de leerling het beste kan gaan volgen. Het leerkrachtadvies is een eerste, voorlopig advies dat losstaat van de Cito-toets en dat daaraan vooraf gaat. Nadat de Cito-toets is opgemaakt geeft de leerkracht ook nog een definitief schooladvies. Cito-advies en (voorlopig) leerkrachtadvies hebben beide voor- en nadelen. De Cito-toets is een objectief meetinstrument en is voor alle kinderen gelijk, maar geeft wel een momentopname. De leerkracht daarentegen geeft een subjectief oordeel over de leerlingen op basis van een maanden- of jarenlange ervaring met de leerlingen en hun prestaties. Daarbij zal de leerkracht waarschijnlijk niet alleen kijken naar de cognitieve vaardigheden van de leerling, maar ook naar andere eigenschappen die bevorderlijk zijn voor een succesvolle schoolcarrière, zoals motivatie, zelfdiscipline, werkhouding en het vermogen om te kunnen samenwerken.

Meisjes krijgen vaker dan jongens een hoger voorlopig advies van de leerkracht dan hun Cito-score aangeeft (Stroucken et al. 2008). Jongens krijgen vaker een lager advies. De verschillen tussen de Cito-adviezen en de feitelijk gekozen brugklas zijn iets minder groot, maar laten eenzelfde beeld zien: meisjes gaan vaker naar een brugklas van een hoger niveau, jongens gaan vaker naar een lager brugklastype. Na een jaar voortgezet onderwijs stromen meisjes ook vaker alsnog door naar een hogere onderwijssoort dan jongens. Vooral als zij in een lager brugklastype zijn gestart dan hun Cito-score aangaf. Daarnaast stromen zij minder vaak af naar een lagere onderwijssoort dan jongens. Meisjes blijken dus beter te presteren dan hun Cito-score aangeeft.

3.3 Het voortgezet onderwijs

Meer meisjes dan jongens naar het vwo

In het schooljaar 2007/'08 volgden ruim 900.000 leerlingen een opleiding in het voortgezet onderwijs. De helft daarvan was vrouw. De verdeling van het aantal leerlingen over de onderwijssoorten kan het beste gebeuren aan de hand van de aantallen leerlingen in leerjaar 3, als bijna alle leerlingen hun keuze voor een onderwijssoort hebben gemaakt. Meisjes volgen minder vaak dan jongens het vmbo; jongens volgen vooral dikwijls de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo. Van de meisjes in leerjaar 3 volgde 27% een opleiding in de basis- of kaderberoepsgerichte leerweg (vmbo-b of vmbo-k) tegen 32% van de jongens.

Meisjes gaan iets meer dan jongens naar de havo (24% versus 23%). De verschillen binnen het vwo zijn groter: in 2007/'08 ging van de meisjes 23% naar het vwo en van de jongens 19%.

Leerlingen met een niet-westers allochtone achtergrond gaan gemiddeld veel vaker naar het vmbo dan autochtonen. Maar ook bij hen geldt dit voor de meisjes minder dan voor de jongens.

Tabel 3.2
Deelname aan het voortgezet onderwijs,[a] naar onderwijssoort en herkomstland, 2007/'08[b]
(in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	totaal	autochtoon	Turkije	Marokko	Suriname/Antillen/Aruba
totaal voortgezet onderwijs (abs.)	914,2	723,7	28,9	24,9	31,7
vrouwen (abs.)	456,4	360,7	14,5	12,6	16,1
wv. leerjaar 3	97,6	76,7	3,4	2,9	3,7
vmbo (%)	53	50	77	76	67
havo (incl. algemeen leerjaar)	24	25	15	16	19
vwo	23	25	8	8	14
mannen (abs.)	457,9	363,0	14,4	12,3	15,6
wv. leerjaar 3	100,0	78,9	3,4	3,0	3,5
vmbo (%)	58	56	80	79	71
havo (incl. algemeen leerjaar)	23	24	13	14	18
vwo	19	20	7	7	12

a Voortgezet onderwijs exclusief praktijkonderwijs.
b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

54% van de vmbo-meisjes kiest voor zorg en welzijn

In de twee laatste leerjaren van de beroepsgerichte leerwegen en de gemengde leerweg (vmbo-g) in het vmbo volgen de leerlingen de vakken uit de door hen gekozen sector. Er zijn vier sectoren: techniek, landbouw, economie, en zorg en welzijn. Sinds een aantal jaren is het op enkele scholen ook mogelijk een combinatie van sectoren te kiezen. Tot nu toe gaat het voornamelijk om combinaties met techniek. Meer dan de helft van de meisjes koos in 2007/'08 voor zorg en welzijn, en bijna de helft van de jongens koos voor techniek. Voor zowel meisjes als jongens was economie de tweede sector. Landbouw werd door 15% van de meisjes en door 12% van de jongens gekozen en heeft hiermee sinds 2004/'05 iets aan populariteit gewonnen.

Figuur 3.1
Sectorkeuze in het vmbo, 2007/'08[a] (in procenten)

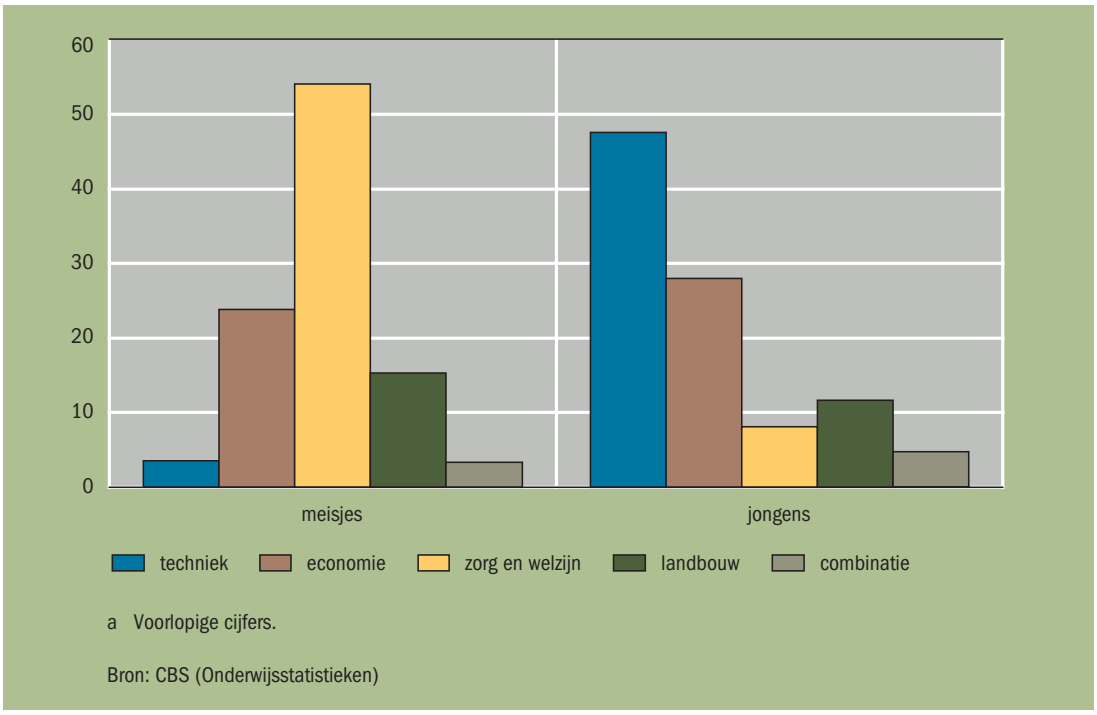

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Meisjes kiezen in havo en vwo iets minder seksespecifiek

In het vwo en de havo volgen de leerlingen vanaf het vierde leerjaar vakken uit het door hun gekozen profiel. Er zijn vier profielen: natuur en techniek, natuur en gezondheid, economie en maatschappij, en cultuur en maatschappij. Sommige leerlingen volgen meer dan één profiel. Op het vwo gebeurt dit iets vaker dan op de havo.

Meisjes en jongens verschillen in hun keuze voor een profiel en ook tussen havo- en vwo-leerlingen zijn duidelijke verschillen te constateren. In 2007/'08 kozen op het vwo de meisjes weinig voor natuur en techniek en de jongens bijna niet voor cultuur en maatschappij, maar de overige profielen hielden elkaar redelijk in evenwicht. Wel valt op dat de vwo-meisjes relatief iets vaker kozen voor natuur en gezondheid (39%).

Dit hangt samen met hun toegenomen belangstelling voor de richting geneeskunde in het wetenschappelijk onderwijs. Overigens kunnen leerlingen met een natuur en gezondheidprofiel tevens voldoen aan de voorwaarden van een natuur en techniekprofiel wanneer zij ook natuurkunde in hun pakket hebben. Met de invoering van de vernieuwde tweede fase is dit minder makkelijk, omdat het vak wiskunde in beide profielen anders is.

Binnen de havo zijn de verschillen in de profielkeuze veel groter, zowel tussen de verschillende profielen als tussen meisjes en jongens. Havo-meisjes kozen veel minder voor natuur en techniek dan vwo-meisjes. Zij hadden vooral een voorkeur voor cultuur en maatschappij (44%) en iets minder voor economie en maatschappij (34%). Bijna de helft van de jongens koos voor economie en maatschappij. Dat is meer dan beide natuurprofielen samen. Net als binnen het vwo kozen ook op de havo weinig jongens voor cultuur en maatschappij.

Figuur 3.2
Profielkeuze in de havo en het vwo,[a] 2007/'08[b] (in procenten)

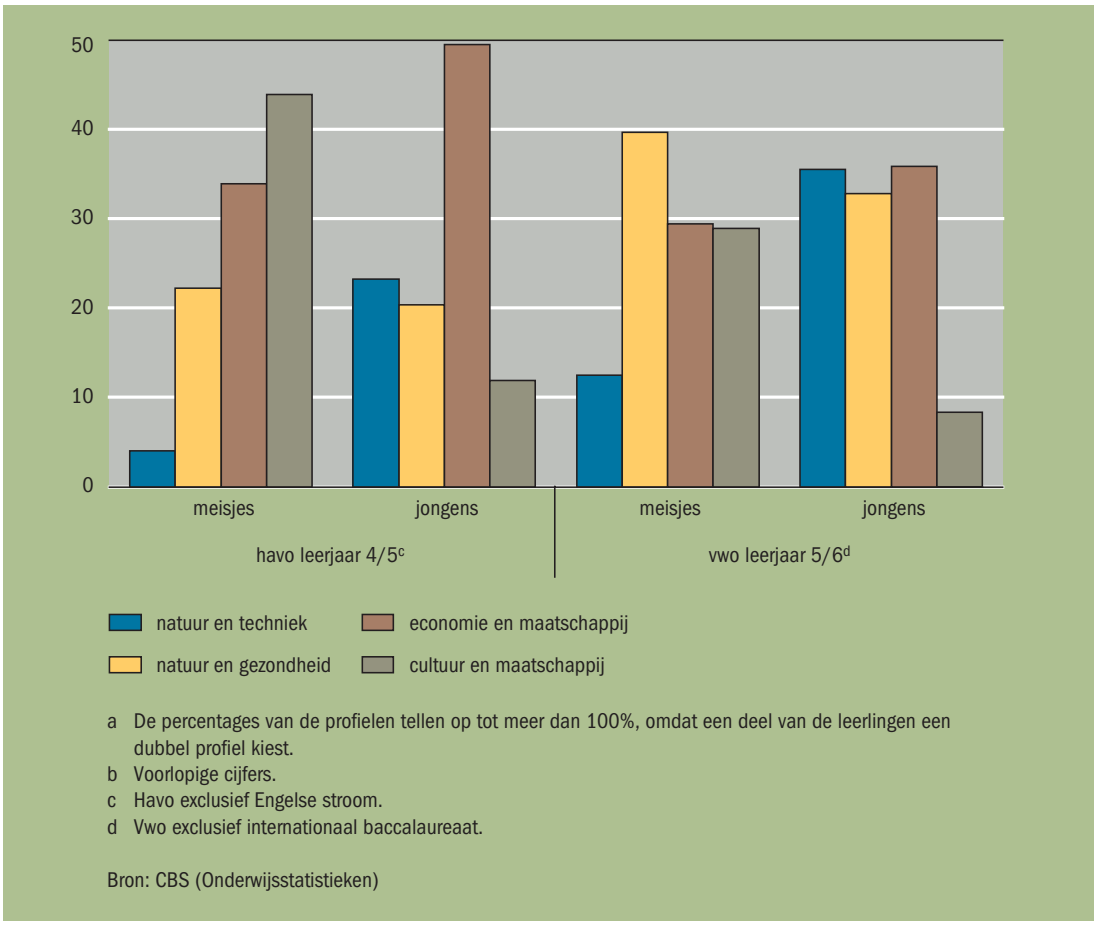

a De percentages van de profielen tellen op tot meer dan 100%, omdat een deel van de leerlingen een dubbel profiel kiest.
b Voorlopige cijfers.
c Havo exclusief Engelse stroom.
d Vwo exclusief internationaal baccalaureaat.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Vergeleken met voorgaande jaren lijken meisjes in havo en vwo iets minder seksespecifiek te kiezen. Zij kiezen minder vaak voor het profiel cultuur en maatschappij

en meer voor de overige profielen. Met de invoering van de vernieuwde tweede fase in 2007/'08 is onder meer de inhoud van de profielen veranderd. Sindsdien zijn havo-meisjes duidelijk nog minder voor cultuur en maatschappij gaan kiezen. Wiskunde en economie zijn in de havo niet meer verplicht in dit profiel en een profiel zonder deze vakken beperkt de studiekeuze in het vervolgonderwijs (CBS 2008a en 2008b).

Meer meisjes zonder vertraging in havo en vwo

Meisjes presteerden drie jaar na de start in de brugklas beter dan jongens. Van de leerlingen die in 2004/'05 voor het eerst in de brugklas van het voortgezet onderwijs zaten, bevonden zich drie jaar later, in 2007/'08, (relatief) meer meisjes dan jongens in havo en vwo. Een groter deel van de meisjes dan van de jongens zat in het vierde leerjaar. Zij hadden dus geen vertraging opgelopen. Jongens zaten na drie jaar vaker in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo (vmbo-b en vmbo-k), waren vaker vertraagd en zijn ook vaker dan meisjes uit het voortgezet onderwijs gestroomd. Dit laatste hoeft niet te betekenen dat zij geen onderwijs meer volgen. Zij kunnen bijvoorbeeld naar het speciaal onderwijs zijn gegaan of naar een opleiding in het particuliere onderwijs.

Figuur 3.3
Onderwijspositie in 2007/'08 na een start in de brugklas van het voortgezet onderwijs in 2004/'05 (in procenten

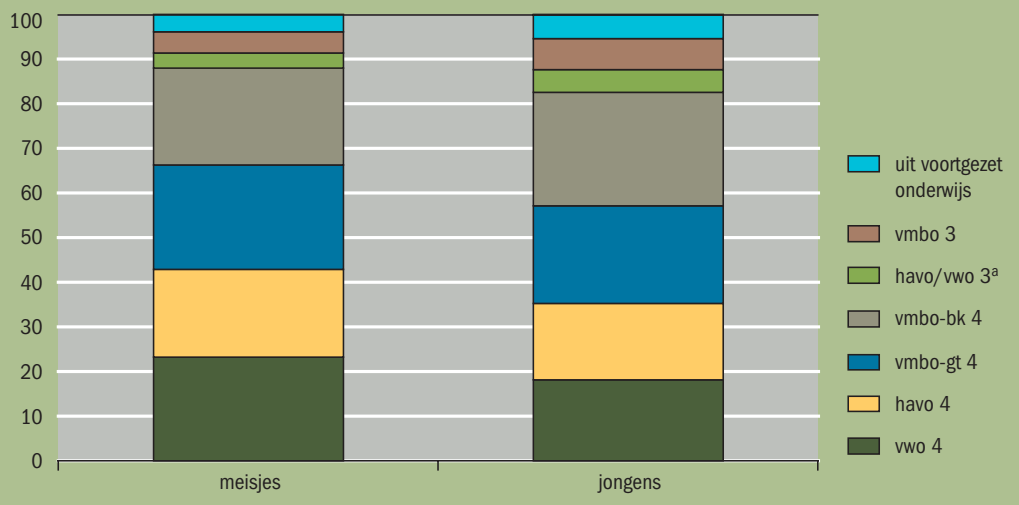

a Inclusief een zeer klein aantal leerlingen in leerjaar 5.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Autochtone meisjes met vwo-diploma vaak naar hbo

Na het behalen van een diploma in het voortgezet onderwijs stromen meisjes en jongens even vaak direct door naar een vervolgopleiding in het bekostigde[1] onderwijs. Ongeveer 9% van de gediplomeerden volgt een schooljaar later geen regulier

vervolgonderwijs. Zij stoppen voor kortere of langere tijd met de studie of gaan een opleiding volgen in het particuliere onderwijs of in het buitenland.

In 2006 gingen meisjes met een beroepsgericht vmbo-diploma vaker dan jongens een mbo-opleiding doen in de beroepsopleidende leerweg (bol). Jongens kozen vaker voor een opleiding in de beroepbegeleidende leerweg (bbl). Wanneer ze een vmbo-g/t- of een havo-diploma hadden behaald, bleven jongens iets vaker in het voortgezet onderwijs om te proberen ook nog het havo- of vwo-diploma te behalen. Met een vwo-diploma op zak kozen meisjes vaker voor een hbo-opleiding dan jongens. Dit laatste geldt overigens vooral voor autochtone meisjes. Jongens en meisjes van niet-westers allochtone herkomst kozen na het vwo vaker voor een universitaire studie.

3.4 Het middelbaar beroepsonderwijs

Weinig vrouwen in beroepsbegeleidende leerweg

In 2007/'08 bestond iets meer dan de helft van de leerlingen in de voltijdse beroepsopleidende leerweg (bol) uit vrouwen. Zij kiezen veel minder vaak dan mannen voor de beroepsbegeleidende leerweg (bbl). Ongeveer een derde van de leerlingen in de bbl in 2007/'08 was vrouw. Sinds 1990 is dit aandeel iets toegenomen (tabel 3.3).

Het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) kan worden gevolgd op vier verschillende niveaus. Voor elk daarvan kan de opleiding worden gevolgd in twee verschillende leerwegen: de beroepsopleidende leerweg (bol) en de beroepsbegeleidende leerweg (bbl). Binnen de bol krijgt een leerling 20-60% beroepspraktijkvorming in de vorm van stages. Binnen de bbl werkt de leerling meestal vier dagen in de week in een leerbedrijf en gaat hij of zij één dag in de week naar school, maar er zijn ook andere combinaties mogelijk. De middenkaderopleiding (niveau 4a) wordt vooral in de bol gevolgd, de overige niveaus worden bijna even vaak gekozen in de bol als in de bbl.

Tabel 3.3
Aandeel vrouwen in de voltijdse beroepsopleidende en beroepsbegeleidende leerweg van het bo, naar studierichting, 1990-2007[a] (in procenten)

	1990/'91	1995/'96	2000/'01	2003/'04	2006/'07	2007/'08[a]
voltijd beroepsopleidende leerweg (bol)	50	48	51	51	52	53
wv. techniek	12	15	18	19	22	24
economie	50	50	48	42	43	44
zorg en welzijn	88	88	88	85	82	81
landbouw	22	34	45	50	56	53
combinatie					2	18

Tabel 3.3 (vervolg)

	1990/'91	1995/'96	2000/'01	2003/'04	2006/'07	2007/'08[a]
beroepsbegeleidende leerweg (bbl)	27	.	34	40	33	34
wv. techniek	5	.	3	3	3	4
economie	44	.	47	45	42	41
zorg en welzijn	95	.	90	89	85	86
landbouw	28	26	28	30	23	22
combinatie					6	12

a Voorlopige cijfers.
. Gegevens ontbreken.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Aandeel vrouwen in zorg en welzijn gedaald

Vrouwen en mannen verschillen in hun keuze voor een studierichting. Vrouwen kiezen binnen het mbo nog steeds vooral voor een opleiding in de zorg en welzijn en veel minder vaak voor techniek. Toch is het keuzepatroon sinds 1990 wel iets veranderd, en lijken vrouwen iets minder seksespecifiek te kiezen. Het aandeel vrouwen in zorg en welzijn daalde van 88% tot 81% in de bol en van 95% tot 86% in de bbl, terwijl de deelname van vrouwen binnen de bol-opleiding techniek verdubbelde van 12% tot 24%. Het aandeel vrouwen in de bbl-variant van techniek is nog steeds bijna te verwaarlozen. In de sector landbouw is in de bol het aandeel vrouwen sinds 1990 flink toegenomen. Vrouwen volgen daarbinnen relatief vaak een opleiding binnen de bloemen- en tuinbranche, de dierverzorging en de paardenhouderij, terwijl mannen vaker kiezen voor de plantenteelt en de veehouderij. De sector economie telt nog steeds meer dan 40% vrouwen, maar dit aandeel is wel iets afgenomen.

Vrouwen slagen op hogere mbo-niveaus dan mannen

In 2006/'07 behaalden vrouwen gemiddeld een hoger mbo-niveau dan mannen. Van alle vrouwen die slaagden in het mbo had 70% een diploma op niveau 3 of 4 tegen 55% van de mannen. Mannen halen vooral vaak een diploma binnen de basisberoepsopleiding (niveau 2). Vrouwen en mannen halen vaker een hoger mbo-diploma nadat ze de bol hebben gevolgd dan na de bbl. Binnen de bol zijn de verschillen niet zo groot. Vrouwen hebben iets vaker de vakopleiding (niveau 3) met succes afgerond, terwijl mannen iets vaker de basisberoepsopleiding (niveau 2) hebben gedaan. Na het volgen van de bbl zijn deze verschillen veel groter. Bovendien halen vrouwen na de bbl vaker een diploma van de middenkaderopleiding (niveau 4a) en mannen iets vaker van de specialistenopleiding (niveau 4b).

Figuur 3.4
Geslaagden voor het eindexamen mbo, naar niveau en leerweg, 2006/'07 (in procenten)

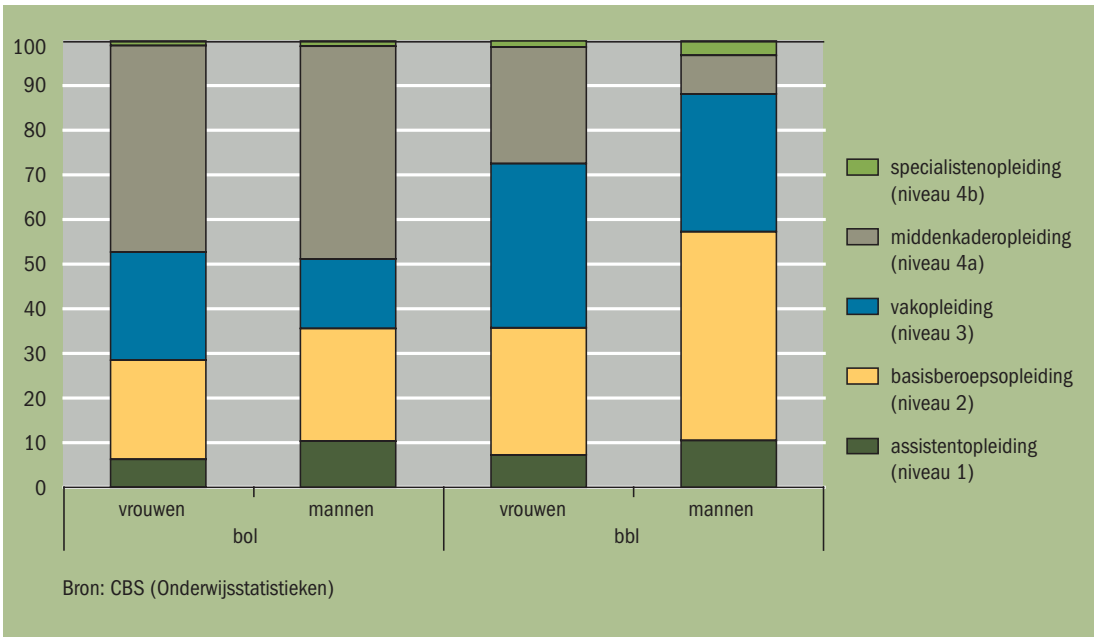

3.5 Het hoger onderwijs

Meer vrouwen dan mannen in het hoger onderwijs

In het studiejaar 2007/'08 studeerden 301.000 jongeren in het voltijdse hoger beroepsonderwijs (hbo) en 200.000 in het voltijdse wetenschappelijk onderwijs (wo). De absolute aantallen studenten in het hoger onderwijs stijgen nog steeds, evenals het aandeel vrouwen hierin. Bij zowel het hbo als het wo was in 2007/'08 51% van de ingeschrevenen vrouw. Binnen het hbo zijn de vrouwen sinds 1997 in de meerderheid, in het wo sinds 2006.

Bij vergelijking van de deelname aan het hoger onderwijs in de tijd zeggen de absolute aantallen niet zo veel. Het aantal jongeren in de populatie kan immers zijn toe- of afgenomen. Daarom zijn de absolute aantallen ingeschrevenen in het voltijd hbo en wo gerelateerd aan de aantallen van de relevante leeftijdsgroep in de bevolking; voor het hbo zijn dat de 18-23-jarigen en voor het wo de 19-24-jarigen.

De deelnamepercentages nemen nog elk jaar toe. Voor alle onderscheiden herkomstgroepen geldt dat de relatieve deelname aan hbo en wo onder vrouwen in 2007/'08 hoger was dan onder mannen. Vooral de vrouwelijke studenten met een Surinaams/Antilliaanse achtergrond stonden veel vaker ingeschreven in het hbo en wo dan de mannen met die achtergrond. Binnen het hbo is de relatieve deelname van deze vrouwen zelfs hoger dan die van autochtone mannen en vrouwen. Sinds 2005/'06 is de relatieve deelname aan het wo onder autochtone mannen licht gedaald, de wo-deelname van Turkse mannen is stabiel.

Figuur 3.5
Studenten in het voltijdse hbo als aandeel van de bevolking van 18 tot 24 jaar, 1995-2008 (in procenten)

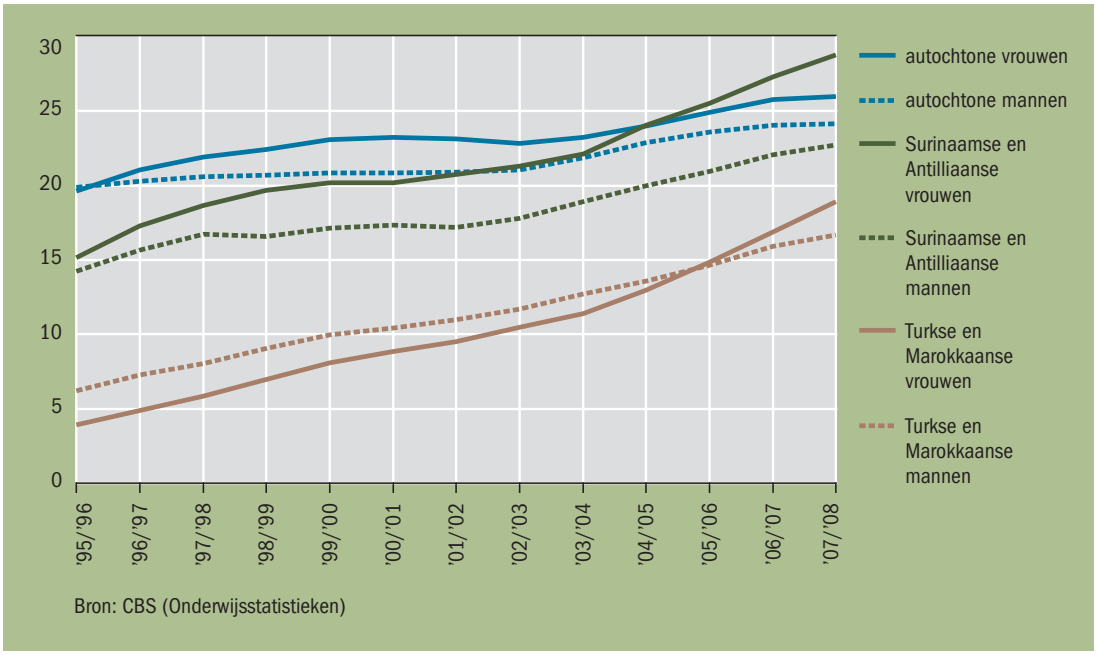

Figuur 3.6
Studenten in het voltijdse wo als aandeel van de bevolking van 19 tot 25 jaar, 1995-2008 (in procenten)

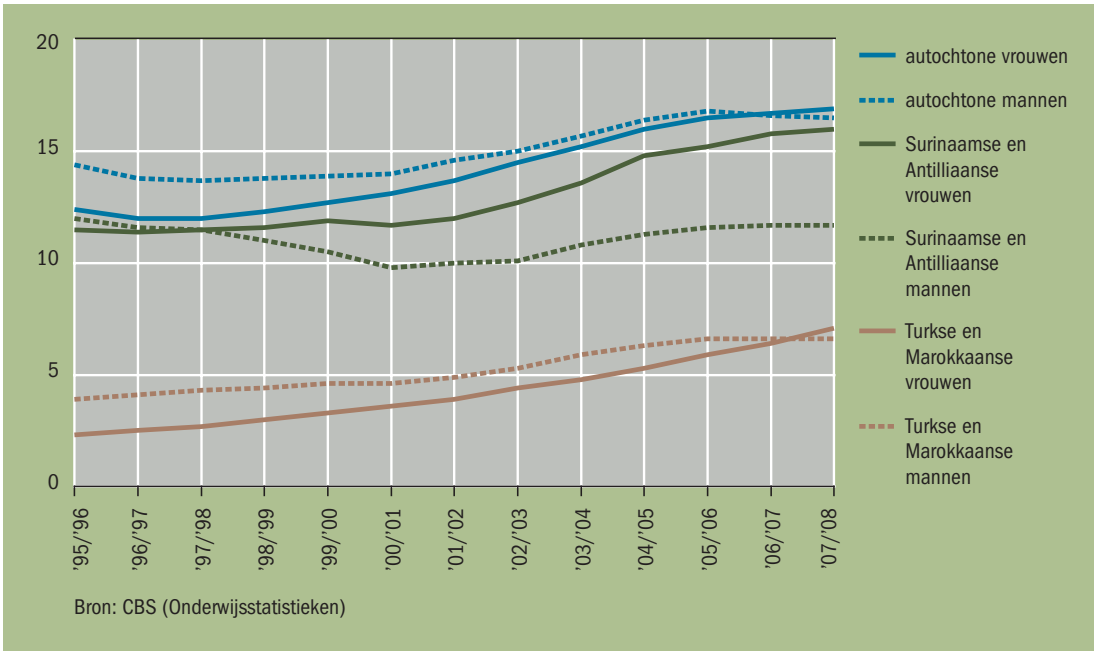

Vrouwen nog steeds ondervertegenwoordigd in bètastudies

Het aandeel vrouwelijke studenten is vooral hoog in de richting onderwijs en de richting gezondheidszorg en welzijn, waaronder geneeskunde. De verschillen in studiekeuze tussen vrouwen en mannen zijn in het hbo groter dan in het wo. Binnen het wo is de belangstelling van vrouwen voor een studie landbouw en diergeneeskunde flink toegenomen. In 1990 was 37% van de wo-studenten in deze richting vrouw, terwijl het aandeel in 2007 op 66% lag. In de bètastudies zijn de vrouwen nog steeds ondervertegenwoordigd en sinds 1990 is dit aandeel ook niet veel gegroeid. De bètaopleidingen (natuurwetenschappen, wiskunde en informatica, en techniek, industrie en bouwkunde) hebben dus niet weten te profiteren van de toenemende belangstelling van vrouwen voor het hoger onderwijs. Cörvers (2007) pleit ervoor om maatregelen te treffen waarbij hogescholen en universiteiten de curricula van de technische opleidingen aanpassen om zo beter te kunnen aansluiten bij de belevingswereld van vrouwen en allochtonen. Wellicht zijn voor de bètastudies veranderingen in zicht. De laatste jaren is het aantal vrouwelijke eerstejaarsstudenten in deze studies meer toegenomen dan in andere studies, terwijl het aantal mannen dat daar voor het eerst instroomde wat achterbleef. Aan de andere kant blijken meisjes die op de havo of het mbo een technische richting volgden en doorstroomden naar het hbo, daar vaak voor een niet-technische richting te kiezen (Takkenberg en Kapel 2008).

Figuur 3.7

Aandeel vrouwen in het vol- en deeltijdse hbo, naar studierichting, 1990-2007 (in procenten)

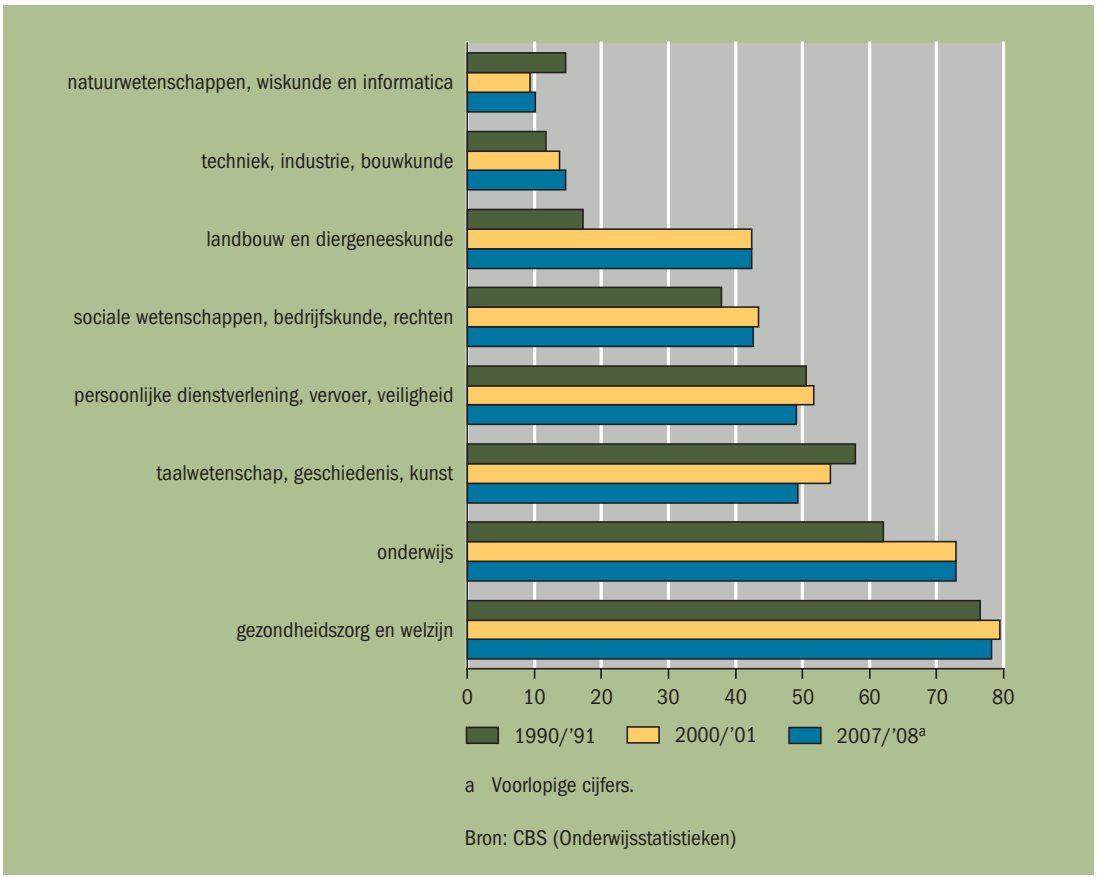

Figuur 3.8
Aandeel vrouwen in het vol- en deeltijdse wetenschappelijk onderwijs, naar studierichting, 1990-2007 (in procenten)

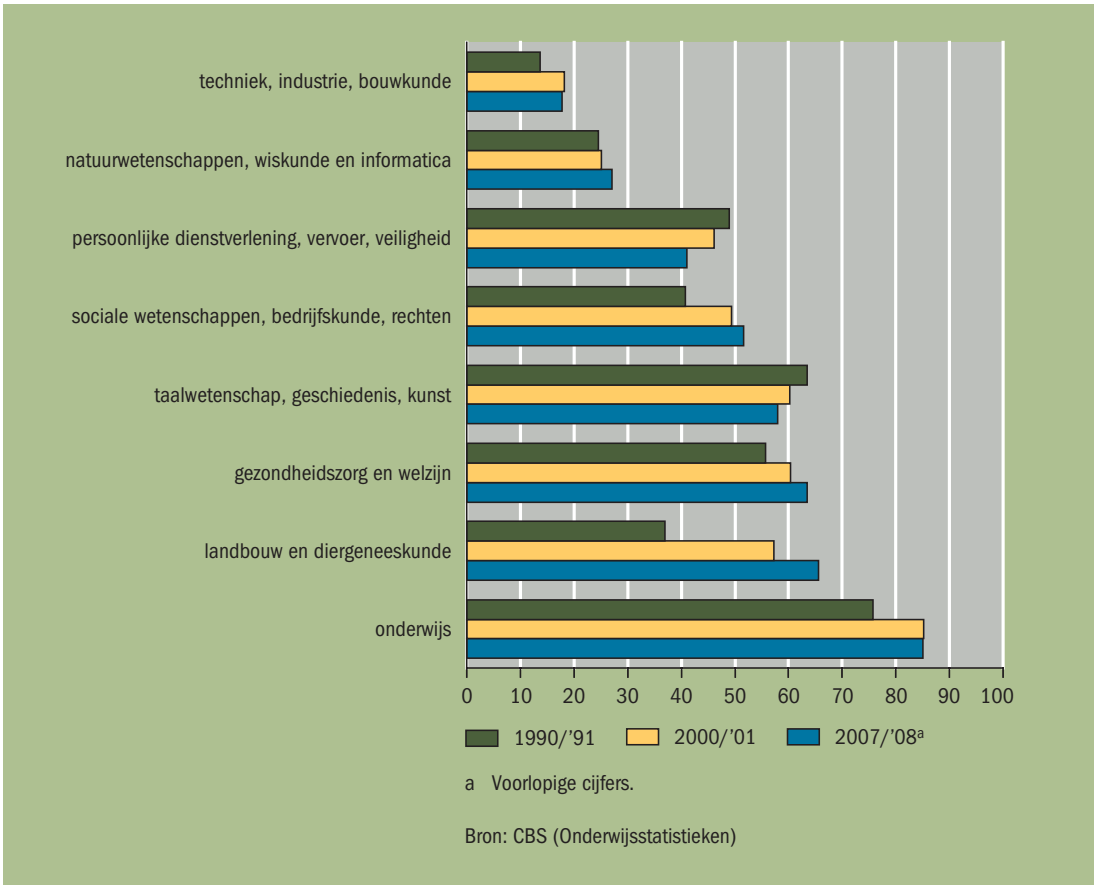

Vrouwen studeren sneller af dan mannen

Zowel in het hbo als in het wo behalen vrouwen meestal sneller hun diploma dan mannen. Van de vrouwelijke hbo-studenten die in 2002 met hun studie begonnen had 65% na vijf jaar een diploma behaald. Van de mannelijke hbo-studenten was dit net iets meer dan de helft (51%). De verschillen binnen het wo zijn hiermee te vergelijken: bijna driekwart van de vrouwelijke wo-studenten die in 2001 met hun studie begonnen haalde binnen zes jaar een diploma, tegen 60% van de mannelijke wo-studenten.

Eén verklaring voor dit verschil in studierendement is dat minder vrouwen dan mannen kiezen voor een studie met een langere nominale studieduur. Toch studeren vrouwen ook sneller af als zij voor dezelfde studie kiezen als mannen. Het verschil in studierendement tussen de seksen is sinds 1996 vrijwel niet veranderd. Daarvoor waren de verschillen wat kleiner. De reden dat het rendement in het wo de laatste jaren is toegenomen is dat in die jaren ook de kortere bacheloropleidingen (drie jaar) als eerste einddiploma worden meegeteld.

Figuur 3.9
Aandeel studenten dat binnen vijf jaar na start op het hbo en binnen zes jaar na start op het wo het eerste einddiploma haalt, naar beginjaar studie, 1990-2002 (in procenten)

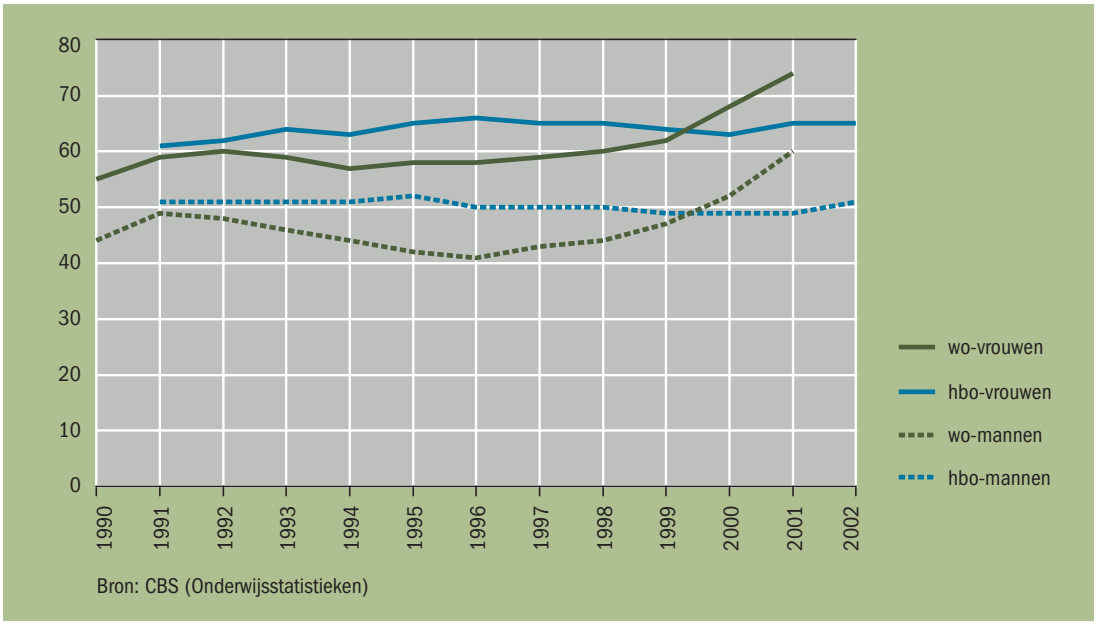

Aandeel vrouwen in promoties sterk gestegen

Het aandeel vrouwen in academische promoties is sinds 1985 sterk gestegen (CBS 2008c). In die tijd werd ook het aio-stelsel ingevoerd. Het aandeel vrouwelijke promovendi is sindsdien gestegen van nog geen 10% in 1985/'86 tot 43% in 2006/'07. In de richting gezondheidszorg en welzijn vonden de meeste promoties plaats, waarvan 53% door vrouwen. Met 24% was het aandeel vrouwelijke gepromoveerden in de richting techniek, industrie en bouwkunde het kleinst.

Figuur 3.10
Aandeel vrouwen in academische promoties, 1970-2006 (in procenten)

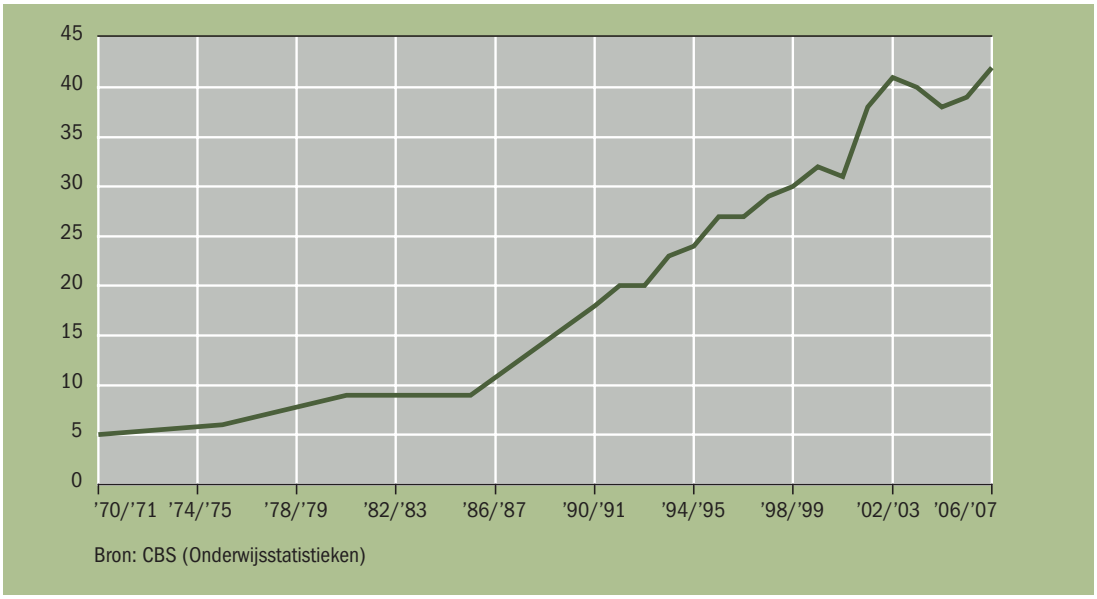

3.6 Voortijdig schoolverlaten

Vrouwen hebben vaker startkwalificatie dan mannen

In 2007 had 12% van de jongeren (18-24 jaar) geen startkwalificatie behaald, terwijl ze ook niet meer op school zaten. Relatief minder vrouwen (10%) dan mannen (14%) hadden geen diploma op ten minste havo-, vwo- of mbo 2-niveau. Het gaat om relatief meer niet-westerse allochtonen dan autochtonen, maar binnen beide groepen hadden vrouwen vaker een startkwalificatie dan mannen.

Een goede opleiding is van belang om te kunnen slagen op de arbeidsmarkt. Een leerling heeft een zogenoemde startkwalificatie voor de arbeidsmarkt als hij of zij een opleiding heeft afgerond op ten minste havo- of vwo-niveau, of een basisberoepsopleiding binnen het mbo (mbo-niveau 2). Leerlingen die van school gaan zonder een startkwalificatie zijn voortijdig schoolverlaters. Zij behoren tot de risicojongeren. Ze vinden over het algemeen moeilijker een baan, stromen minder vaak door naar betere posities op de arbeidsmarkt en vertonen ook vaker crimineel gedrag dan leeftijdgenoten die niet voortijdig van school gaan (CBS 2007a en 2007b).

Tabel 3.4
Schoolverlaters zonder startkwalificatie, naar herkomstgroepering (in procenten)

	totaal		autochtonen		niet-westerse allochtonen	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
aandeel niet-schoolgaande jongeren van 18 tot 25 jaar zonder startkwalificatie, 2007[a]	9,6	14,4	8,9	13,0	13,0	22,4
aandeel voortijdig schoolverlaters in het totale aantal leerlingen jonger dan 23 jaar, 2006	3,2	4,6	2,8	3,8	5,0	8,3
totaal middelbaar beroepsonderwijs[b]	7,6	10,6	6,7	8,8	10,2	17,5
assistentopleiding (niveau 1)	35,9	38,6	43,5	39,6	27,7	37,3
basisberoepsopleiding (niveau 2)	14,3	15,6	14,0	13,5	14,4	21,6
vakopleiding (niveau 3)	6,2	7,1	5,8	6,3	7,6	10,8
middenkader-/specialistenopleiding (niveau 4)	3,9	5,4	3,4	4,6	5,4	8,9
totaal voortgezet onderwijs[c]	1,5	2,0	1,4	1,7	2,2	3,2
leerjaar 1-2	0,7	1,1	0,5	0,8	1,4	2,4
havo/vwo 3-6	0,8	1,1	0,7	1,0	1,1	1,5
vmbo 3-4	4,0	4,5	3,9	4,2	4,1	5,6

a Op basis van de Labour Force Survey (LFS) en internationale definities.
b Aandeel voortijdig schoolverlaters in het totale aantal leerlingen jonger dan 23 jaar in het mbo en per mbo-niveau. Bijvoorbeeld: 14,3% van de meisjes in de basisberoepsopleiding stroomde zonder startkwalificatie uit het (bekostigde) onderwijs.
c Aandeel voortijdig schoolverlaters in het totale aantal leerlingen jonger dan 23 jaar in het voortgezet onderwijs en per combinatie van onderwijssoort en leerjaar. Bijvoorbeeld: 4,0% van de meisjes in de leerjaren 3 en 4 van het vmbo stroomde zonder startkwalificatie uit het (bekostigde) onderwijs.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken); LFS

Vier op de tien voortijdig schoolverlaters in 2006 was vrouw
Van alle leerlingen jonger dan 23 jaar die aan het begin van het schooljaar 2005/´06 nog op een school voor voortgezet onderwijs of middelbaar beroepsonderwijs (mbo) zaten, hadden ruim 50.000 het jaar daarop het bekostigde onderwijs zonder startkwalificatie verlaten; dat is 4% van het totale aantal leerlingen. Vier van elke tien waren meisjes en bijna 70% van het totaal kwam uit het mbo (35.000 leerlingen). Overigens zullen deze jongeren niet allemaal voortijdig schoolverlaters zijn of blijven. Een deel van hen vervolgt de opleiding bijvoorbeeld in het particuliere onderwijs, terwijl een ander deel het onderwijs maar tijdelijk zal verlaten (Herweijer 2008). De voortijdig schooluitval uit zowel het voortgezet onderwijs als het middelbaar beroepsonderwijs is het laagst onder autochtone meisjes en het hoogst onder niet-westers allochtone jongens (Hartgers 2008).

Vanuit het voortgezet onderwijs stromen niet zo veel leerlingen zonder startkwalificatie (16.000). De leerlingen zijn voor een groot deel nog jong en leerplichtig en bij het behalen van een havo- of vwo-diploma hebben ze hun startkwalificatie binnen. Het relatief grootste deel van de voortijdig schoolverlaters vanuit het voortgezet onderwijs komt uit het vmbo, vooral uit het vierde leerjaar. Na het halen van een vmbodiploma is immers nog geen startkwalificatie behaald. Van alle leerlingen die in 2005/´06 in het derde of vierde leerjaar van het vmbo zaten, verliet na dat jaar 4% van de meisjes en bijna 5% van de jongens het onderwijs, dat wil zeggen met óf zonder diploma. Vanuit de leerjaren 3-6 van havo en vwo bedroeg het aandeel voortijdig schoolverlaters ongeveer 1%.

Binnen het mbo loopt het aandeel voortijdig schoolverlaters af naarmate het niveau toeneemt. En op elk niveau stromen relatief minder meisjes dan jongens zonder startkwalificatie uit het onderwijs. Met een diploma van het eerste niveau, de assistentopleiding, is nog geen startkwalificatie behaald. De leerling moet hiervoor doorgaan op een hoger niveau. Meer dan een derde van deze leerlingen is echter een jaar later gestopt met het volgen van onderwijs: 36% van de meisjes en 39% van de jongens. In tegenstelling tot het algemene beeld geldt dit het meest voor de autochtone meisjes; niet-westers allochtone meisjes vallen het minst uit na een assistentopleiding. Van het totale aantal leerlingen dat in 2005/´06 in het mbo onderwijs volgde, was bijna 8% van de meisjes en 11% van de jongens het volgende schooljaar zonder startkwalificatie uit het onderwijs gestroomd.

Nederland en de Lissabondoelstellingen
Tijdens de Europese Raad van Lissabon in maart 2000 is vastgesteld dat de EU er naar zal streven dat tussen 2000 en 2010 het aandeel 18-24-jarigen in Europa dat geen onderwijs volgt én geen startkwalificatie heeft, wordt teruggebracht met 50%. Voor Nederland betekent dit een reductie van 16% in 2000 tot 8% in 2010 (OCW 2008). In 2007 lag het aandeel in Nederland op 12%: ruim 14% van de jongens en bijna 10% van

de meisjes van 18 tot 25 jaar. In vergelijking met de overige Europese landen is dat aandeel zowel bij de jongens als bij de meisjes niet zo hoog.

3.7 Juffen en de schoolprestaties van jongens

'Drama in het onderwijs: vwo raakt te veel jongens kwijt' kopte het NRC op 25 januari 2008. Het is een van de vele artikelen van de afgelopen jaren over de slechtere schoolprestaties van jongens, vergeleken met die van meisjes. Ook de cijfers uit deze monitor laten (wederom) zien dat de onderwijsloopbaan van meisjes voorspoediger verloopt dan die van jongens. Op de basisschool zijn er nog weinig verschillen, maar daarna wordt de voorsprong van meisjes ten opzichte van jongens steeds groter. Ze komen vaker in een hoger onderwijstype terecht en ze halen vaker en sneller hun diploma. Ook in de ons omringende landen is dit het geval (Langen en Driessen 2006). Wat onderwijs betreft zijn tegenwoordig jongens dus de zorgenkindjes.

Deze tegenvallende schoolprestaties van jongens worden vaak in verband gebracht met de *feminisering* van het onderwijs. Door het toenemende aandeel vrouwelijke leerkrachten zouden jongens het op school steeds moeilijker hebben. Gewezen wordt op het hogere testosterongehalte, waardoor jongens een grote behoefte hebben tot beweging en experimenten (Delfos 2001). Juffen zouden daarvoor minder begrip hebben en de jongens vaker corrigeren of straffen (Woltring 2003). Jongens zouden op school bovendien mannelijke rolmodellen missen (Veendrich et al. 2004). Ook zou door de 'verjuffing' de didactische aanpak zijn gefeminiseerd. De nadruk is steeds meer komen te liggen op zelfstandig werken, samenwerking en communicatie, zaken waar meisjes van nature beter in zouden zijn (Neuvel 2006; Volkskrant 2007). Volgens gezinspedagoog Tavecchio kan het dan ook niet anders dan schadelijk zijn voor jongens als ze tot hun twaalfde vrijwel alleen vrouwen om zich heen zien (Veendrich et al. 2004, zie ook Woltring 2003). Uit een enquête van de Onderwijsbond AOb in 2004 bleek dat ook veel leerkrachten de vervrouwelijking van het onderwijs als een probleem zien. 55% van de mannelijke leerkrachten en 40% van de vrouwen denkt dat dit de kwaliteit van het onderwijs niet ten goede komt. En maar liefst twee derde denkt dat het slecht is voor de sociale en emotionele ontwikkeling van jongens (Sikkens 2004). De mogelijk negatieve gevolgen van de feminisering van het onderwijs kwamen diverse keren in de Tweede Kamer ter sprake. In de Verenigde Staten, Engeland en Australië heeft de overheid vanwege de achterstand van jongens inmiddels maatregelen getroffen om meer mannen voor de klas te krijgen (Driessen en Doesborgh 2004).

Feminisering als oorzaak?

De onderwijsinspectie constateert in 2005 dat er geen verschillen bestaan tussen de manier van lesgeven van juffen en meesters in het primair en voortgezet onderwijs. Alleen bleken vrouwen wat beter in het bevorderen van het zelfvertrouwen van leerlingen (Inspectie van het onderwijs 2005). Zij concluderen dat het toenemende aandeel juffen dus niet nadelig is voor de kwaliteit van het onderwijs. Hieruit volgt

nog niet dat het mogelijk voor meisjes en jongens toch anders uitpakt. Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) liet in 2004 onderzoek doen naar een mogelijk verband tussen het geslacht van de leerkracht[2] en de prestaties, de houdingen en het gedrag van leerlingen in het primair onderwijs (Driesen en Doesborgh 2004). Er bleek geen enkele samenhang te ontdekken. De onderzoekers constateerden bovendien dat er van grote verschillen tussen jongens en meisjes in het primair onderwijs nog geen sprake is. Jongens scoren op de Cito-toets zelfs iets hoger (zoals we ook in deze monitor hebben gezien), en ze hebben volgens eigen zeggen (iets) meer zelfvertrouwen. Wel bleken de jongens iets lager te scoren op welbevinden met betrekking tot school (volgens eigen zeggen en ook volgens het oordeel van de leerkracht), en vrouwelijke én mannelijke leerkrachten waren iets minder vaak te spreken over de werkhouding en het sociale gedrag van de jongens. Dit gold echter zowel voor jongens die altijd juffen hadden gehad, als voor jongens die ook bij meesters in de klas hadden gezeten. In België, waar een soortgelijk onderzoek is gedaan voor het voortgezet onderwijs, werd evenmin een verband gevonden tussen de prestaties van leerlingen en het al dan niet les krijgen van meesters (Siongers 2002). Bügel onderzocht de relatie tussen de sekse van de leerkracht en prestaties van jongens en meisjes bij moderne talen, en vond geen samenhang (Bügel 1993). Allen concluderen dat meer meesters voor de klas geen effect zal hebben op de schoolprestaties van jongens.

Bovendien ontstaan de verschillen tussen jongens en meisjes pas later in de onderwijsloopbaan, waar nog vooral door mannen wordt lesgegeven. In het basisonderwijs, met bijna 80% vrouwelijke leerkrachten, doen jongens het niet slechter dan meisjes. Pas in het voortgezet onderwijs (43% vrouwelijke leerkrachten (in fte)), zien we dat de meisjes op de jongens uitlopen. En in het hoger en wetenschappelijk onderwijs, waar van feminisering geen sprake is (respectievelijk 39% en 33% vrouwelijke docenten (in fte) (OCW 2008)[3]) slagen vrouwen sneller en vaker, zoals we in dit hoofdstuk hebben gezien. Ook hieruit kunnen we afleiden dat de schoolprestaties van jongens geen verband houden met het aandeel vrouwelijke leerkrachten.

Ligt het dan wellicht aan de vervrouwelijkte didactiek? Neuropsycholoog Jolles, geïnterviewd door *de Volkskrant*, wijst in dat verband op de invoering van het Studiehuis (waarbij kinderen meer zelfstandig werken) en de tweede fase in het voortgezet onderwijs (waarbij leerlingen op havo en vwo meer werkstukken maken, meer spreekbeurten houden en meer in groepjes moeten samenwerken). Dit vereist vaardigheden die beter passen bij de langer ontwikkelde taalverwerkingsstrategie van meisjes (Reijn 2007). Ook blijken meisjes beter in staat zelfstandig te leren (Blom 2003). De onderwijsvernieuwingen van de laatste twintig jaar hebben meisjes dus bevoordeeld, zo stelt Jolles. Hij wijt dit aan de feminisering van het onderwijs. Volgens Van Essen en Volman hebben deze vernieuwingen echter niets te maken met de sekseverhouding in de lerarenkamer, maar komen ze voort uit de eisen van de arbeidsmarkt en samenleving, en uit nieuwe didactische inzichten (Volman 2004; Timmerman en Van Essen 2004). Al vanaf de jaren zestig is er een verschuiving te zien naar meer 'vrouwelijke' werkvormen, met een grotere nadruk op samenwer-

ken, communicatie en competenties. Deze ontwikkeling is bovendien ingezet door mannelijke ministers van onderwijs in een tijd dat er nog vooral mannen voor de klas stonden (Timmerman en Van Essen 2004).

Niet de feminisering dus, maar wat dan wel?
Allereerst moet worden geconstateerd dat het niet zo is dat jongens het slechter zijn gaan doen, maar vooral dat meisjes het veel beter zijn gaan doen. Het aandeel jongens op het vwo blijkt in 2007/'08 wel degelijk hoger dan in 1990/'01 (gestegen van 14,5% naar 15,7%).[4] Bij meisjes is dit aandeel in dezelfde periode echter nog veel sterker toegenomen (van 15,2% naar 18,5%). Jongens doen het dus in absolute zin niet slechter, maar wel in relatieve zin. Zij zouden altijd al minder geschikt zijn geweest voor het statische en talige schoolsysteem. Dat viel echter niet op omdat voor meisjes ambities minder belangrijk werden gevonden, en zij om die reden onder hun kunnen presteerden. Nu meisjes meer kansen krijgen, en die kansen ook pakken, vallen de bij hen achterblijvende prestaties van jongens op (Van Essen en Timmerman 2008; Neuvel 2006).

Andere auteurs wijzen op een negatievere houding van jongens ten opzichte van onderwijs. Zij zouden 'je best doen op school' associëren met vrouwelijkheid en in de jongenscultuur niet hoog scoren met hoge cijfers of de goedkeuring van de leerkracht (Veendrich et al. 2004; Neuvel 2006; Volman 2004; Crum 2008). Zoals hiervoor al beschreven is het welbevinden van jongens in het basisonderwijs inderdaad minder goed, evenals hun werkhouding (Driesen en Doesborgh 2004).

We kunnen dus concluderen dat de feminisering van het onderwijs niet van invloed is op de schoolprestaties van jongens. Toch zou het om andere redenen wenselijk zijn als er meer mannen kunnen worden geïnteresseerd voor het (basis)onderwijs. Allereerst om de associatie tussen vrouwen/vrouwelijkheid en onderwijs/zorg voor kinderen te doorbreken. Ten tweede zou feminisering kunnen leiden tot statusverlaging van een beroep (Sullerot 1979), of daar het gevolg van zijn (Volman 2004). Daarmee is het onderwijs in een vicieuze cirkel terecht gekomen, met als gevolg dat steeds minder mannen geïnteresseerd zijn in een loopbaan in het onderwijs (Volman 2004; Van Eck et al. 2004). Alleen al vanwege de tekorten aan leerkrachten is een grotere instroom van mannen onontbeerlijk. Om die reden wordt getracht de status van het beroep te verhogen door het inkomen en de loopbaanperspectieven te verbeteren. Als dit leidt tot een grotere instroom van mannen, zal dit de status van het beroep wellicht weer verhogen.

3.8 Arbeidsmarktperspectieven van meisjes- en jongensopleidingen

Arbeidsmarktperspectieven voor meeste schoolverlaters gunstig
Het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) onderzoekt tweejaarlijks de huidige en toekomstige arbeidsmarktsituatie van tal van beroepen en opleidingen. In 2007 concluderen zij dat met het aantrekken van de economie vanaf 2002 en de verwachtte krapte op de arbeidsmarkt de perspectieven van schoolverlaters

over het algemeen gunstig zijn. Ze doelen daarmee op de kans op werk (aansluitend bij het niveau van de opleiding) en de inschaling. Met name de perspectieven voor schoolverlaters met een hogere opleiding (hbo en universiteit) en schoolverlaters van technische opleidingen zijn de laatste jaren sterk gestegen; bij de zorgberoepen zijn de vooruitzichten juist wat afgenomen (ROA 2007).

Vrouwen met diploma uit hoogste mbo-niveau werken vaker hele dagen

Van de mbo'ers uit het voltijdse bol en bbl die in 2004/'05 hun diploma haalden en daarna uit het onderwijs stroomden, had 87% van de vrouwen en 88% van de mannen direct na het verlaten van de school (eind september 2005) betaald werk, bijna allen als werknemer. Veel meer vrouwen (75%) dan mannen (34%) werkten als werknemer in deeltijd.

Vrouwen met een specialisten- of middenkaderopleiding (niveau 4) werkten duidelijk minder vaak in deeltijd (69%) dan vrouwen met een diploma op de overige niveaus (ca. 80%). Gediplomeerden uit de sector zorg en welzijn werkten het meest in deeltijd, zowel de vrouwen (80%) als de mannen (53%). Gediplomeerden uit de sector techniek werkten het minst vaak in deeltijd (58% van de vrouwen en 24% van de mannen).

Tabel 3.5

Arbeidsmarktsituatie van mbo-gediplomeerde schoolverlaters uit 2004/'05, naar sector van diploma, 2005 (in absolute aantallen en in procenten)

	meisjes	jongens
mbo-gediplomeerde schoolverlaters uit het voltijdse mbo[a] in 2004/'05 (abs.)	30.030	27.950
wv. met betaald werk (peildatum 30 september 2005) (%)	87	88
als werknemer (abs.)	25.920	24.310
wv. met deeltijd dienstverband[b] (%)	75	34
aandeel deeltijdwerkers naar sector van diploma (%)		
economie	66	49
techniek	58	24
zorg en welzijn	80	53
landbouw	76	33

a Voltijd beroepsopleidende leerweg (bol) en beroepsbegeleidende leerweg (bbl).
b Volgens opgave van de werkgever.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Direct na het verlaten van het mbo verdienden vrouwen gemiddeld minder dan mannen. En dat komt niet alleen omdat vrouwen vaker in deeltijd werkten. Ook in een voltijd dienstverband als werknemer, was hun inkomen gemiddeld lager dan dat van mannen. Met leeftijdsverschillen is rekening gehouden door de inkomens te relateren aan het minimum(jeugd)loon. De verschillen in loon tussen vrouwen en

mannen zijn het grootst na een opleiding in de sector landbouw, en het kleinst nadat zij een diploma in de richting zorg en welzijn hebben behaald. Vrouwen die de bij hen zo populaire opleiding zorg en welzijn hebben gevolgd, verdienen als voltijdwerknemer relatief het meest, zij het minder dan mannen.

Figuur 3.11
Inkomsten uit werk van mbo-gediplomeerde schoolverlaters uit 2004/'05, werknemers met een voltijddienstverband, naar sector van diploma, 2005[a] (in procenten)

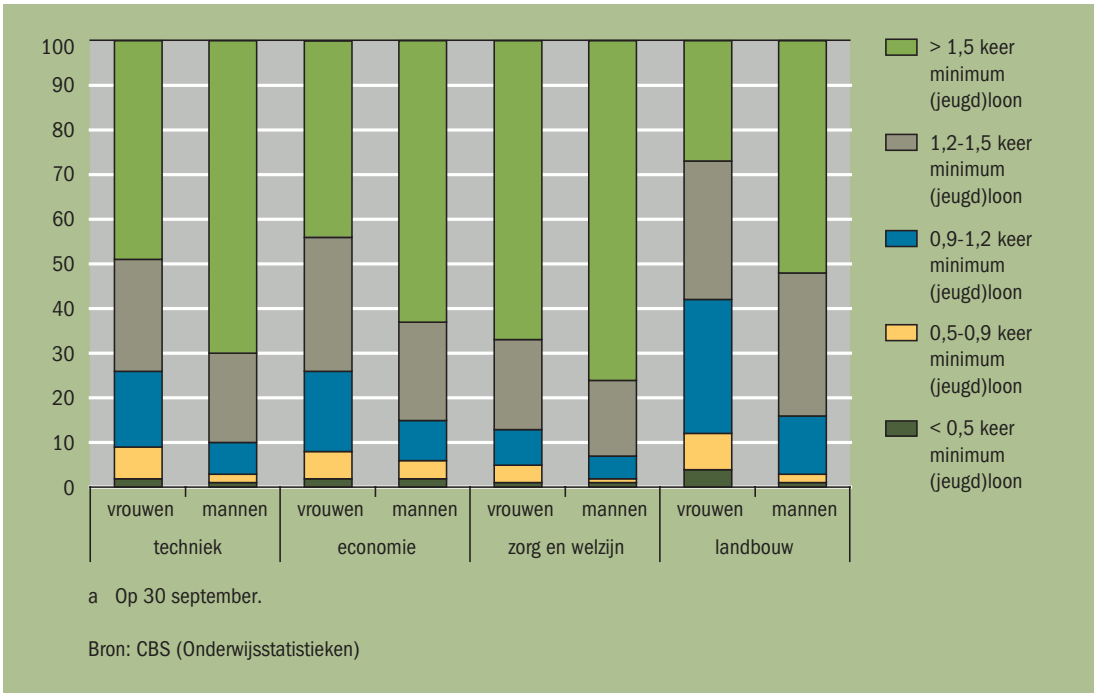

a Op 30 september.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Vrouwen met hbo-diploma hebben vaker direct betaald werk

Van de afgestudeerde hbo'ers hebben de vrouwen direct na het afstuderen vaker een betaalde baan dan de mannen. Dit verschil wordt minder naarmate de tijd tot het afstuderen groter wordt. De mannen blijven na het behalen van hun diploma iets vaker onderwijs volgen, bijvoorbeeld in het wetenschappelijk onderwijs. Na het afronden van een universitaire studie hebben de mannen juist iets vaker een betaalde baan dan de vrouwen. Deze verschillen zijn minder groot dan na afstuderen in het hbo. Na een wetenschappelijke studie blijven de vrouwen iets vaker onderwijs volgen. Van de hbo-afgestudeerden in 1999/'00 had 91% na vijf jaar een betaalde baan. Van de universitair afgestudeerden uit dat cohort had 91% van de vrouwen en 92% van de mannen na twee jaar een betaalde baan. Daarna daalden de percentages iets, voor een deel als gevolg van vertrek naar het buitenland (CBS 2008b).

Mannen die zijn afgestudeerd in het hoger onderwijs verdienen als werknemer gemiddeld wat meer dan de vrouwelijke afgestudeerden. Het verschil is voor afgestudeerde wo'ers iets groter dan voor afgestudeerde hbo'ers en neemt toe naarmate

de tijd tot afstuderen groter wordt (OCW 2008; CBS 2008b). Voor een deel is het verschil in loon toe te schrijven aan het feit dat vrouwen vaker in deeltijd werken dan mannen. Daarnaast spelen de bedrijfssector en de functie een rol. Hoeveel elk van deze factoren aan het verschil bijdraagt, is niet onderzocht.

3.9 Het onderwijsniveau van de bevolking

Onderwijsniveau van vrouwen meer gestegen dan dat van mannen
Het onderwijsniveau van vrouwen is in de loop der jaren flink gestegen en is ook sterker toegenomen dan dat van de mannen. Wat oudere vrouwen (in de leeftijd van 55 tot 65 jaar) hebben een relatief laag onderwijsniveau vergeleken met mannen in deze leeftijdscategorie en ten opzichte van jongere vrouwen. In elke jongere leeftijdsgroep neemt het onderwijsniveau van de vrouwen verder toe. Bij de mannen is dit veel minder het geval.

Van de bevolking van 35 jaar en ouder hebben mannen vaker een hoger onderwijsniveau dan vrouwen, maar in de jongste leeftijdsgroep (25 tot 35 jaar) zijn de vrouwen hoger opgeleid (zie ook Latten en Van Dijk 2007). Deze jonge vrouwen hebben vooral vaker een bacheloropleiding afgerond dan mannen van die leeftijd (24% tegenover 20%).

Tabel 3.6
Onderwijsniveau van de bevolking van 25 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

	totaal	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar
vrouwen					
basisonderwijs	8	3	5	9	15
vmbo	22	12	18	24	34
havo, vwo	9	9	10	8	6
mbo	33	35	38	32	27
hbo, wo bachelor	18	24	17	17	13
wo master, doctor	9	14	11	8	5
mannen					
basisonderwijs	7	4	5	8	11
vmbo	18	15	18	18	20
havo, vwo	7	10	8	7	5
mbo	35	36	37	34	34
hbo, wo bachelor	19	20	18	19	18
wo master, doctor	13	13	13	13	12

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking'07)

Surinaamse en Antilliaanse vrouwen hebben relatief vaak mbo-niveau
Het onderwijsniveau van de niet-westers allochtone bevolking is gemiddeld lager

dan dat van de autochtone bevolking. Wel neemt dit niveau de laatste jaren toe, vooral doordat de jongere allochtonen (van de tweede generatie) meer onderwijs zijn gaan volgen dan hun ouders (Hartgers 2008). Turken en Marokkanen zijn gemiddeld het laagst opgeleid. Ruim de helft van de vrouwen uit deze herkomstgroepen had in 2006 hooguit basisonderwijs. Bij de Marokkaanse mannen was dit niet veel beter, Turkse mannen zijn gemiddeld iets hoger opgeleid. Surinamers en Antillianen ronden vaker dan Turken en Marokkanen een vervolgopleiding af, relatief vaak in het hoger onderwijs. Antilliaanse vrouwen blijven hier iets achter bij de mannen.

Mannen en vrouwen van Surinaamse herkomst ontlopen elkaar niet veel in onderwijsniveau. De mannen hebben vaker een vmbo-diploma behaald dan de vrouwen, maar ze hebben ook vaker een opleiding in het hoger onderwijs voltooid. De Surinaamse vrouwen hebben, net zoals de Antilliaanse vrouwen, relatief vaak een opleiding op mbo-niveau afgerond. Twee op de tien Surinamers, zowel vrouwen als mannen, hebben alleen basisonderwijs gehad. Onder Antillianen geldt dit voor 16% van de mannen en 18% van de vrouwen.

Figuur 3.12
Onderwijsniveau van de bevolking van 25 tot 65 jaar naar herkomst, 2006 (in procenten)

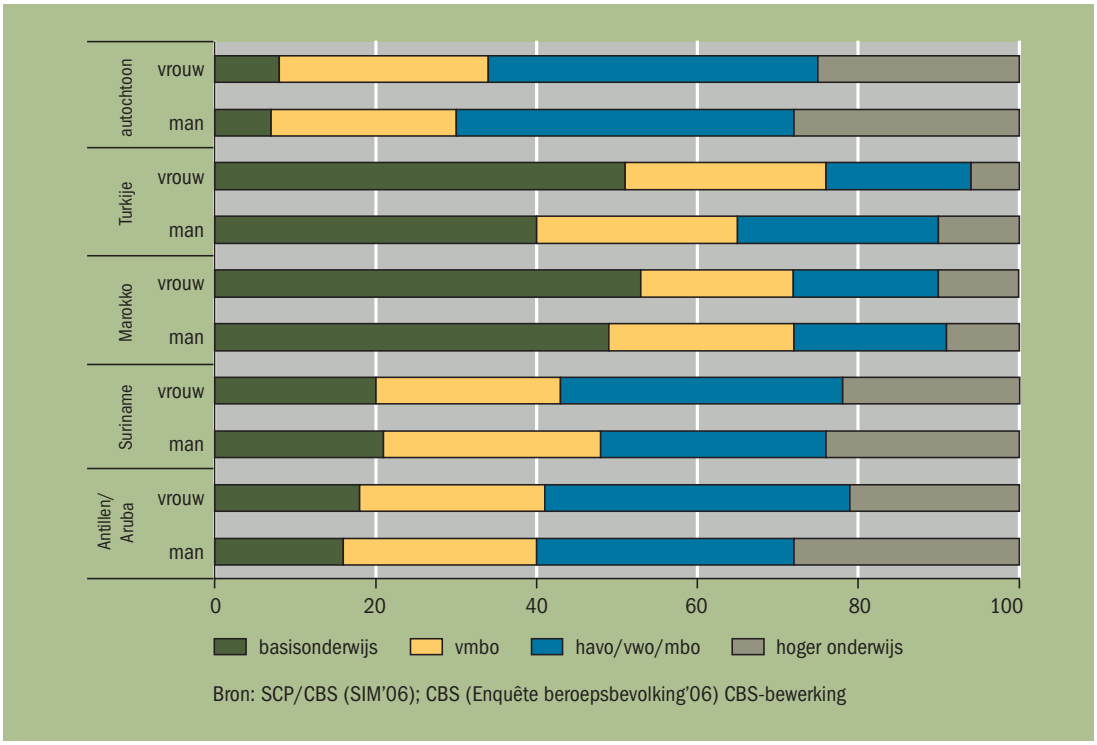

3.10 *Leren op latere leeftijd*

In een maatschappij die constant in beweging is en waar technologieën elkaar in snel tempo opvolgen, is het van groot belang dat de mensen zich blijven bijscholen. In 2006 volgden ruim 1,2 miljoen mensen van 25 tot 65 jaar een opleiding of cursus,

bijna 14% van de bevolking in die leeftijdsklasse. Het gaat daarbij om een keur aan opleidingen en cursussen, zoals een reguliere voltijdopleiding in het hoger onderwijs, een mondelinge of schriftelijke taalcursus, een opleiding tot accountant, een cursus Word of Excel, en een vrijetijdscursus bloemschikken of digitale fotografie.

Vrouwen en mannen bijna even vaak naar cursus of opleiding

Vrouwen volgen bijna even vaak een opleiding of cursus als mannen. In de jongste leeftijdsgroep, 25 tot 35 jaar, nemen mannen vaker deel aan een onderwijsactiviteit (25%) dan vrouwen (21%). De mannen volgen vooral vaker nog een opleiding in het initiële onderwijs. Eén van de redenen is dat zij in het hoger onderwijs gemiddeld langer over hun studie doen. Hierdoor zijn meer vrouwen dan mannen al voor hun vijfentwintigste klaar met hun 'eerste' schoolloopbaan. In de leeftijdscategorieën vanaf 35 jaar doen vrouwen relatief vaker een opleiding of cursus dan mannen. De deelname van vrouwen en mannen neemt af naarmate de leeftijd toeneemt.

Mannen van 35 jaar en ouder doen vaker een korte niet-reguliere opleiding, bijvoorbeeld een bedrijfsopleiding. Vrouwen vanaf 45 jaar doen relatief vaak een lange niet-reguliere opleiding. Deze opleidingen duren langer dan een jaar, maar kosten doorgaans minder dan zes uur studie per week.

Levenlang leren in de EU

Tijdens de Europese Raad van Lissabon in maart 2000 is vastgesteld dat de EU er naar zal streven dat in 2010 in heel Europa 12,5% van de bevolking van 25 tot 65 jaar deelneemt aan enige vorm van opleiding of cursus (de life-long learning indicator). De Nederlandse regering heeft zichzelf een ambitieuzer doel gesteld en streeft naar een deelname van 20% in 2010. Nederland voldoet al jaren ruim aan de Lissabonnorm, maar de Nederlandse norm van 20% was in 2006 nog niet gehaald. Volgens Eurostat volgde in dat jaar 16% van de 25-64-jarige vrouwen en 15% van de mannen in die leeftijdsgroep een opleiding. Hiermee neemt Nederland in Europa een middenpositie in. Vanwege een andere afleiding wijken de Eurostatcijfers af van die van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

Tabel 3.7
Deelname aan opleidingen en cursussen, personen van 25 tot 65 jaar, naar soort opleiding, 2006 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	totaal opleiding/cursus (abs.)	wv. initieel onderwijs (%)	post-initieel onderwijs			
			regulier voltijd	regulier deeltijd	niet-regulier lang	niet-regulier kort
vrouwen	617	6	5	17	22	50
25-34 jaar	218	16	4	19	20	41
35-44 jaar	197		8	19	20	53
45-54 jaar	138		3	15	26	55
55-64 jaar	64		1	8	31	60
mannen	628	9	4	14	19	55
25-34 jaar	255	21	4	16	17	42
35-44 jaar	191		5	15	21	60
45-54 jaar	128		3	11	18	68
55-64 jaar	54		1	7	23	69

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken, Enquête beroepsbevolking'06)

Vrouwen en mannen volgen vooral werkgerelateerde opleidingen

Bijna negen op de tien deelnemers aan een reguliere deeltijdopleiding of een niet-reguliere opleiding doen dat voor hun werk. Vrouwen doen het iets minder vaak om die reden dan mannen. Zij volgen iets vaker een vrijetijdscursus. De belangrijkste werkgerelateerde redenen om een opleiding te volgen zijn 'bijblijven' en 'om ander werk te kunnen doen'. De eerste reden werd vooral genoemd door vrouwen en mannen die een korte niet-reguliere cursus deden. 'Om ander werk te kunnen doen' werd vaker genoemd bij de opleidingen die wat intensiever waren of langer duurden.

Vrouwen volgen vaker dan mannen een opleiding of cursus om hun kans op werk of ander werk te vergroten, en minder dan mannen met het motief om promotie te kunnen maken.

Tabel 3.8
Motivatie voor het volgen van opleidingen en cursussen, personen van 25 tot 65 jaar, naar soort opleiding, 2006 (in procenten)

	werk-gerelateerd	wv. belangrijkste motivatie				
		bijblijven	verplicht	promotie	ander werk	kans op werk
vrouwen						
regulier deeltijd	88	18	18	14	34	15
niet-regulier lang	80	25	11	18	38	8
niet-regulier kort	89	39	25	8	21	7
mannen						
regulier deeltijd	89	17	12	27	33	11
niet-regulier lang	85	29	12	27	30	2
niet-regulier kort	92	38	23	14	19	5

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken, Enquête beroepsbevolking'06)

Vrouwen krijgen minder studiefaciliteiten dan mannen

Van de personen die werken en een opleiding of cursus volgen om werkgerelateerde redenen, kreeg in 2006 44% studieverlof. Dat wil zeggen dat zij verlof kregen om te leren en dat het loon daarbij normaal werd doorbetaald. Relatief minder vrouwen (39%) dan mannen (48%) kregen studieverlof, maar vrouwen kregen gemiddeld wel net iets meer uren dan mannen. De werkgever betaalde voor 51% van de vrouwen en voor 61% van de mannen geheel of gedeeltelijk de studiekosten. Vrouwen krijgen dus over het algemeen minder studiefaciliteiten dan mannen.

Tabel 3.9
Studieverlof voor en bekostiging van werkgerelateerde opleidingen en cursussen, werkzame personen van 25 tot 65 jaar, 2006 (in procenten)

	studieverlof	uren per week	zelf betaald	gedeeltelijk zelf betaald	niet zelf betaald
totaal	44	4,6	45	8	47
vrouwen	39	4,8	49	9	42
mannen	48	4,6	39	8	54

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken, Enquête beroepsbevolking'06)

3.11 Nederland in vergelijking met Europa

Nederland loopt achter in aandeel vrouwen in bètastudies

In Nederland bedroeg het aandeel vrouwen in het hoger onderwijs in 2006 ruim 51%. In vergelijking met andere Europese landen is dit niet hoog. Alleen in Duitsland was het aandeel kleiner; dat was het enige land waar minder vrouwen dan mannen stonden ingeschreven in het hoger onderwijs. In Zweden was dit aandeel met bijna 60% het grootst. Het gemiddelde in de 27 landen van de Europese Unie bedroeg 55%. Bij deze vergelijking moet worden bedacht dat de onderwijssystemen van de diverse landen niet helemaal vergelijkbaar zijn.

Het aandeel vrouwen in de bètastudies natuurwetenschappen, wiskunde en informatica, en techniek, industrie en bouwkunde loopt in de verschillende landen sterk uiteen. Gemiddeld in de Europese Unie is 37% van de bètastudenten vrouw. In Nederland is dat 15%. In Italië en Portugal doen bijna net zo veel vrouwen als mannen een bètastudie.

Figuur 3.13

Aandeel vrouwen onder studenten in het hoger onderwijs in EU-landen, 2006 (in procenten)

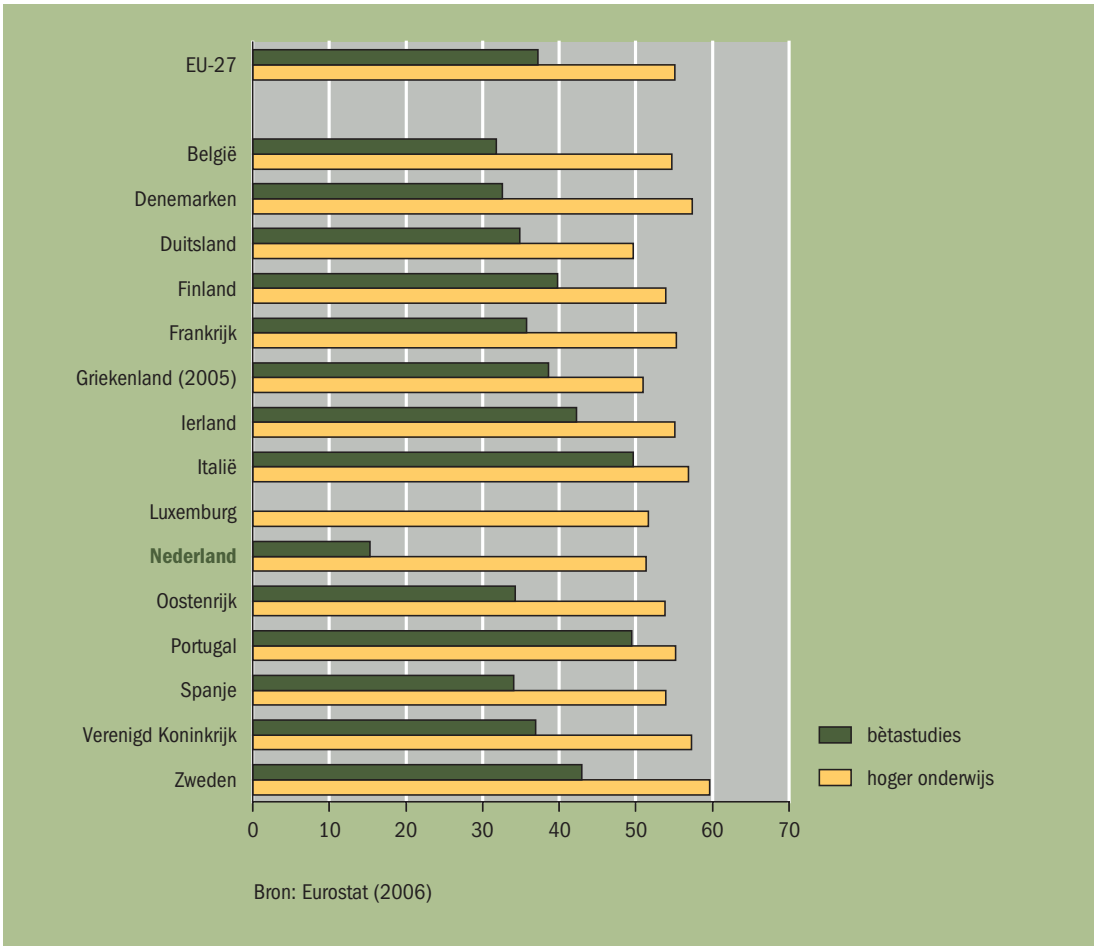

Vrouwen in Europa iets lager opgeleid dan de mannen
Het opleidingsniveau van de bevolking van 25 tot 65 jaar is in Nederland iets hoger dan gemiddeld in de 27 landen van Europese Unie. Van de Nederlandse vrouwen heeft 71% en van de Nederlandse mannen 76% een opleiding op ten minste het hoger secundair onderwijs afgerond. De overeenkomstige percentages voor de EU-27 zijn 69% en 72%. Vrouwen zijn gemiddeld iets lager opgeleid dan mannen. Uitzonderingen hierop zijn Zweden, Finland, Ierland, Griekenland, Italië en Portugal.

Figuur 3.14
Aandeel van de bevolking in EU-landen dat ten minste hoger secundair onderwijs heeft gevolgd, personen van 25 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

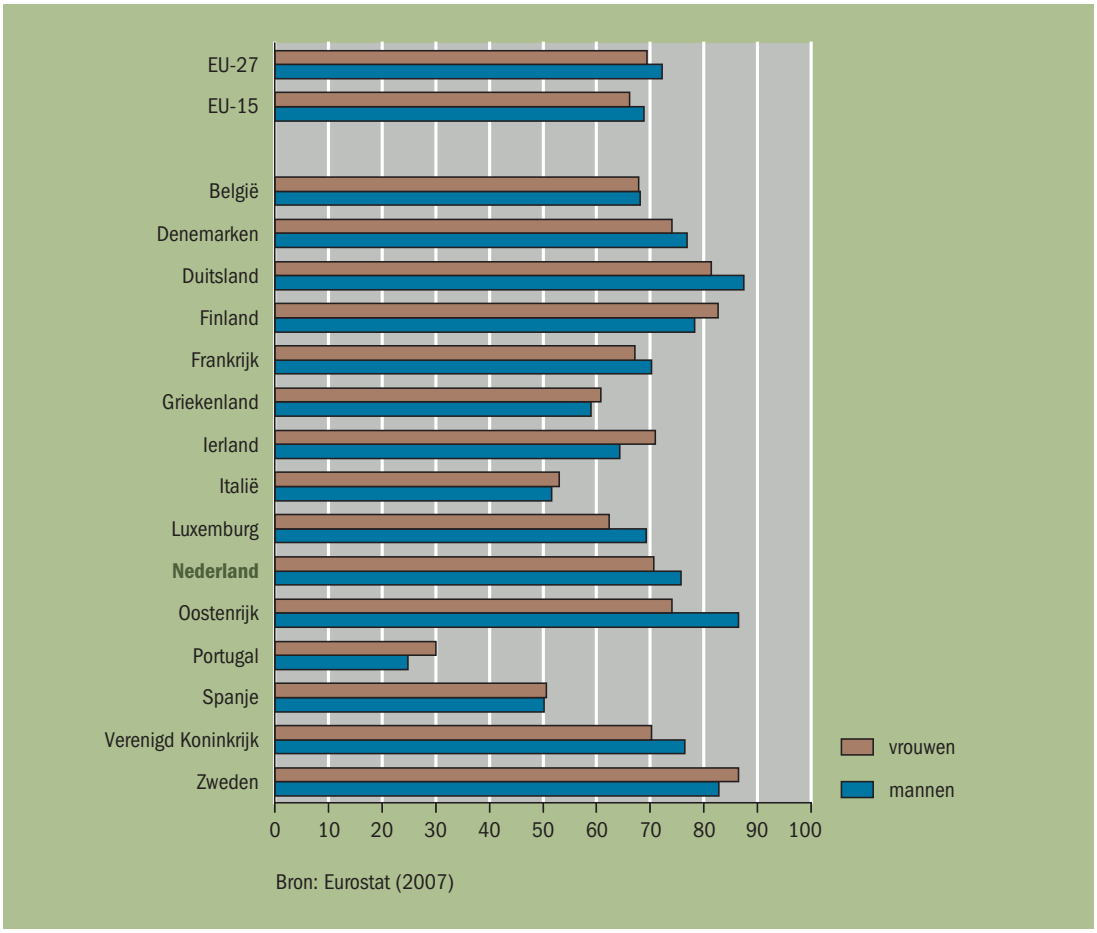

3.12 Slotbeschouwing

Meisjes doen het beter op school dan jongens
Op de Cito-toets aan het einde van de basisschool scoren meisjes net iets lager dan jongens. Toch worden zij door hun leerkrachten vaker dan jongens geadviseerd te kiezen voor een hoger schooltype. En terecht, zo blijkt uit de verdere schoolloopbaan van meisjes en jongens. De meisjes kiezen inderdaad vaker voor een hogere middelbare schoolopleiding, en doen het daar ook beter. Ze blijven minder vaak zitten,

doen minder vaak een stap terug naar een lager schoolniveau en verlaten het onderwijs minder vaak voortijdig. In het mbo halen ze vaker een diploma op het hoogste opleidingsniveau. Ze komen vaker in het hbo terecht, en sinds kort ook vaker op de universiteit. Bovendien studeren ze daar vaker en sneller af. Kortom, meisjes doen het in het onderwijs, ondanks hun vergelijkbare Cito-score, beter dan jongens.

Vergeleken met andere EU-landen zijn de verschillen tussen de onderwijsprestaties van meisjes en jongens in Nederland overigens nog bescheiden. In ons land maken meisjes 51% uit van het totale aantal studenten in het hoger onderwijs. Het EU-gemiddelde ligt op 55%, en in Zweden zijn zelfs zes van de tien studenten in het hoger onderwijs van het vrouwelijke geslacht.

Opleidingsniveau van allochtone meisjes neemt toe

De Cito-score van allochtone meisjes is lager dan die van allochtone jongens, maar toch stromen zij vaker door naar de havo of het vwo en komen zij vaker op het hbo en de universiteit terecht. Vergeleken met allochtone jongens doen de meisjes het dus goed. Ten opzichte van autochtone meisjes is nog wel sprake van een achterstand. Vooral Turkse en Marokkaanse meisjes (en jongens) volgen veel minder vaak een opleiding op hbo- of universitair niveau dan autochtone meisjes. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen komen echter juist vaker dan autochtone vrouwen in het hoger beroepsonderwijs terecht en bijna even vaak op de universiteit.

Feminisering niet de oorzaak van slechtere schoolprestaties van jongens

Met name in het basisonderwijs zijn vrouwelijke leerkrachten inmiddels ver in de meerderheid. De tegenvallende schoolprestaties van jongens worden regelmatig toegeschreven aan deze feminisering van het onderwijs. Bewijs voor dit verband is er echter niet. Schoolprestaties en welbevinden van jongens in het basisonderwijs blijken niet samen te hangen met de sekse van de leerkracht, en bovendien doen de verschillen tussen jongens en meisjes zich pas voor in het middelbaar en hoger onderwijs, waar wel veel mannelijke docenten zijn. Waarschijnlijker is dat de schoolprestaties van jongens lijden onder hun werkhouding. Die blijkt al in het basisonderwijs minder goed dan die van meisjes (ongeacht de sekse van de leerkracht) (Driessen en Doesborgh 2004). Dit zou kunnen verklaren waarom meisjes met een vergelijkbare Cito-score toch een hoger onderwijsniveau aankunnen.

Verschillen ontstaan bij betreden arbeidsmarkt

Meisjes doen het in het onderwijs dus goed, beter dan jongens. Dat betekent niet dat het wat betreft emancipatie met deze nieuwe generaties vrouwen en mannen automatisch wel goed zal komen. Ondanks hun glanzend verlopen onderwijsloopbaan zien we dat direct na het betreden van de arbeidsmarkt al verschillen ontstaan tussen vrouwen en mannen (zie ook Pinker 2008). Vrouwelijke schoolverlaters vinden even vaak en snel werk als hun mannelijke ex-klasgenoten, maar zij starten veel vaker direct in een deeltijdbaan. Onduidelijk is in hoeverre dat uit eigen keuze is. Uit onderzoek onder in deeltijd werkende vrouwen blijkt dat 16% van de jonge

deeltijdwerksters liever een volledige baan had gehad (Portegijs et al. 2008). Ook is het startsalaris van de mannelijke schoolverlaters hoger dan dat van de vrouwen. Dit hangt onder andere samen met het werken in deeltijd. Uit analyse van het beginsalaris van mbo-afgestudeerden blijkt echter dat ook voltijds werkende vrouwen minder verdienen dan voltijds werkende mannen, ook als zij in dezelfde sector werkzaam zijn.

Doorbreking seksespecifieke vakkenpakketten verloopt traag
Met name op het vmbo is sprake van een sterke seksesegregatie wat onderwijsrichting betreft. Meer dan de helft van de meisjes kiest voor de sector zorg en welzijn, en bijna de helft van de jongens voor techniek. Bij hogere schooltypes zijn deze verschillen iets minder groot. Op de havo en het vwo lijken de verschillen in profielkeuze bovendien de laatste jaren wat afgenomen.[5] Dat is ook het beeld in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs. Het aandeel vrouwen in de sector zorg en welzijn daalde en de deelname van vrouwen in de bètavakken en techniek is iets toegenomen. Ook op de universiteit is de belangstelling van vrouwen voor natuurwetenschappen en informatica toegenomen, maar hun aandeel in techniek is sinds 2000 juist wat gedaald. Vergeleken met andere landen is het aandeel vrouwen in bètavakken bijzonder laag. In onze buurlanden bijvoorbeeld ligt het aandeel vrouwen in bètastudies tussen de 30% en 40%. Nederland steekt daar met 15% mager bij af. Een van de verklaringen hiervoor is de jonge leeftijd waarop in Nederland een vakkenpakket moet worden gekozen. In landen waar deze keuze later in de schoolloopbaan valt, zijn de sekseverschillen geringer (Van Langen en Driessen 2006).

Vrouwen krijgen van hun werkgever minder steun bij werkgerelateerde opleidingen
Een van de Lissabondoelstellingen is dat van de bevolking van 25 tot 65 jaar 12,5% deelneemt aan cursussen of opleidingen. In Nederland ligt dit aandeel, bij vrouwen en mannen, rond de 14% en daarmee voldoet ons land ruim aan de 'leven lang lerennorm'. De opleidingen die gevolgd worden zijn meestal werkgerelateerd. Via verdere scholing hopen de deelnemers bij te blijven in hun vak of ander werk te krijgen. De opleiding is bij vrouwen wat vaker gericht op het vergroten van de kans op (ander) werk, bij mannen om zich te kwalificeren voor een hogere functie. Opmerkelijk is dat mannen vaker dan vrouwen studieverlof krijgen van hun werkgever, en deze ook vaker (een deel van) de studiekosten betaalt.

Noten

1 Onderwijs dat wordt bekostigd door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).
2 Er is gekeken is naar het aantal mannelijke leerkrachten die de leerling hebben gehad, de groep(en) waarin ze les hebben gekregen van een meester en de sekse van de leerkracht in groep 8.
3 De cijfers over het aandeel vrouwelijke docenten in het voortgezet, hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs gaan over 2006.
4 CBS (StatLine).
5 Volgens nog lopend onderzoek van het ITS geven de profielen een onderschatting van het aandeel meisjes en jongens dat een bètavakkenpakket heeft. Om geneeskunde te kunnen studeren wordt het bij meisjes populaire profiel natuur en gezondheid vaak uitgebreid met de vakken natuurkunde en wiskunde B, waardoor ze feitelijk ook natuur en techniek doen (Van Langen 2008).

4 Betaalde arbeid

Ingrid Beckers (CBS), Brigitte Hermans (CBS) en Wil Portegijs (SCP)

4.1 Inleiding

Het verhogen van de arbeidsparticipatie van vrouwen is al jaren een van de belangrijkste doelen in het emancipatiebeleid. Betaalde arbeid biedt vrouwen ontplooiingsmogelijkheden en contacten buiten het gezin. Hun eigen inkomen beschermt hen tegen afhankelijkheid (van de partner of een uitkering) en tegen armoede. Betaalde arbeid wordt dus gezien als een belangrijke voorwaarde voor emancipatie. Bovendien is de arbeidskracht van vrouwen in toenemende mate nodig voor de Nederlandse economie. Zoals we in hoofdstuk 2 hebben gezien zal de beroepsbevolking vanaf 2011 in omvang gaan afnemen. Bij vrouwen zit nog veel onbenut arbeidspotentieel. Om die reden zijn nu ook bijvoorbeeld de Sociaal-Economische Raad (SER) en de Raad voor Werk en Inkomen (RWI) geïnteresseerd in verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen.

Sinds het *Meerjarenbeleidsplan emancipatie* (TK 2000/2001) is het streven geweest de nettoarbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen tot 65% in 2010. Deze streefwaarde is in de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen* in 2007 gehandhaafd (TK 2007/2008a). In de vorige monitor werd geconstateerd dat het aandeel vrouwen met werk tussen 2002 en 2005 niet is gestegen en daarmee steeds verder is achtergebleven bij de beoogde ontwikkeling. In dit hoofdstuk zullen we zien of dit gat tussen wens en werkelijkheid inmiddels weer kleiner is geworden, of zelfs gedicht. Naast deze 'oude' arbeidsparticipatiedoelstelling is er sinds kort een nieuwe 'indicatie' opgesteld voor de brutoparticipatie van 20-64-jarige vrouwen. Dat zou in 2016 op zo'n 74% moeten liggen, om op de door de SER geadviseerde en door het kabinet overgenomen 80% brutoarbeidsparticipatie van mannen en vrouwen tezamen uit te komen.[1] Het gaat hierbij om een *andere* definitie van arbeidsparticipatie dan in het Meerjarenbeleidsplan Emancipatie: ook werkzoekenden worden nu meegeteld en de 15-19-jarigen (die grotendeels nog op school zitten, of zouden moeten zitten) vallen buiten de definitie.

Verhoging van het aandeel vrouwen met werk is dus nog steeds een doelstelling van het emancipatiebeleid. Vergeleken met andere landen hebben in Nederland echter al relatief veel vrouwen een baan. Alleen in de Scandinavische landen en in Zwitserland is de arbeidsparticipatie nog hoger. Belangrijker is tegenwoordig het vergroten van het aantal uren dat vrouwen werken. In geen enkel ander land werken zoveel vrouwen in deeltijd als in ons land. Het vergroten van deze arbeidsduur, met name van vrouwen met hele kleine aanstellingen, is dan ook sinds 2005 een nieuwe doelstelling in het emancipatiebeleid, en staat in de emancipatienota inmiddels

bovenaan het wensenlijstje. Ingrepen in het belastingstelsel moeten ervoor zorgen dat meer uren werk voor vrouwen meer lonend wordt. Ook het vereenvoudigen van de combinatie arbeid en zorg staat nog steeds hoog op de agenda. Een Taskforce DeeltijdPlus ten slotte is ingesteld om met name vrouwen in kleine deeltijdbanen (minder dan 24 uur per week) te stimuleren hun aanstelling uit te breiden. De Taskforce wil een cultuurverandering bewerkstelligen in het denken rond de arbeidsdeelname van vrouwen.

Ook via het doorbreken van de horizontale en verticale seksesegregatie en het verkleinen van de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen hoopt men een impuls te geven aan vrouwen om (meer uren) te gaan werken.

4.2 *Deelname aan betaalde arbeid*

Vrouwen behoren minder vaak tot de beroepsbevolking dan mannen

In 2007 waren er in Nederland bijna 11 miljoen personen tussen de 15 en 65 jaar. Bijna de helft van hen is vrouw. In Nederland mag je werken vanaf je vijftiende en ga je doorgaans uiterlijk op je vijfenzestigste met pensioen. Hierom worden alle personen tussen 15 en 65 jaar samen ook wel de potentiële beroepsbevolking genoemd (zie figuur 4.1). In feite maakten 7,6 miljoen[2] van deze mensen daadwerkelijk deel uit van de beroepsbevolking; ruim 3 miljoen vrouwen en 4 miljoen mannen. Het grootste deel van hen had een betaalde baan van twaalf uur of meer per week en behoorde daarmee tot de werkzame beroepsbevolking. Daarnaast maakten 190.000 vrouwen en 153.000 mannen deel uit van de werkloze beroepsbevolking. Zij hadden geen werk of een baan van minder dan twaalf uur per week en waren actief op zoek naar een baan van twaalf uur of meer per week; daarvoor waren zij op korte termijn beschikbaar.

Bijna 3,4 miljoen mensen van 15 tot 65 jaar behoorden tot de niet-beroepsbevolking (of vormden geen effectief arbeidsaanbod). Ruim zes op de tien van hen is vrouw. Een klein deel van deze vrouwen (103.000) wilde wel werken, maar was hiervoor niet op korte termijn beschikbaar, bijvoorbeeld omdat ze bezig waren met het afronden van een studie. Nog eens 151.000 vrouwen waren wel op korte termijn beschikbaar, maar zochten niet actief naar werk. Verder gaf 60% van de vrouwen die niet tot de beroepsbevolking behoorden aan helemaal geen baan te willen van twaalf uur of meer per week, of hier niet toe in staat te zijn. In 2007 ging het om 1,9 miljoen vrouwen.

Figuur 4.1
Relatie tussen indicatoren van onbenut arbeidsaanbod, 2007 (in absolute aantallen x 1000)

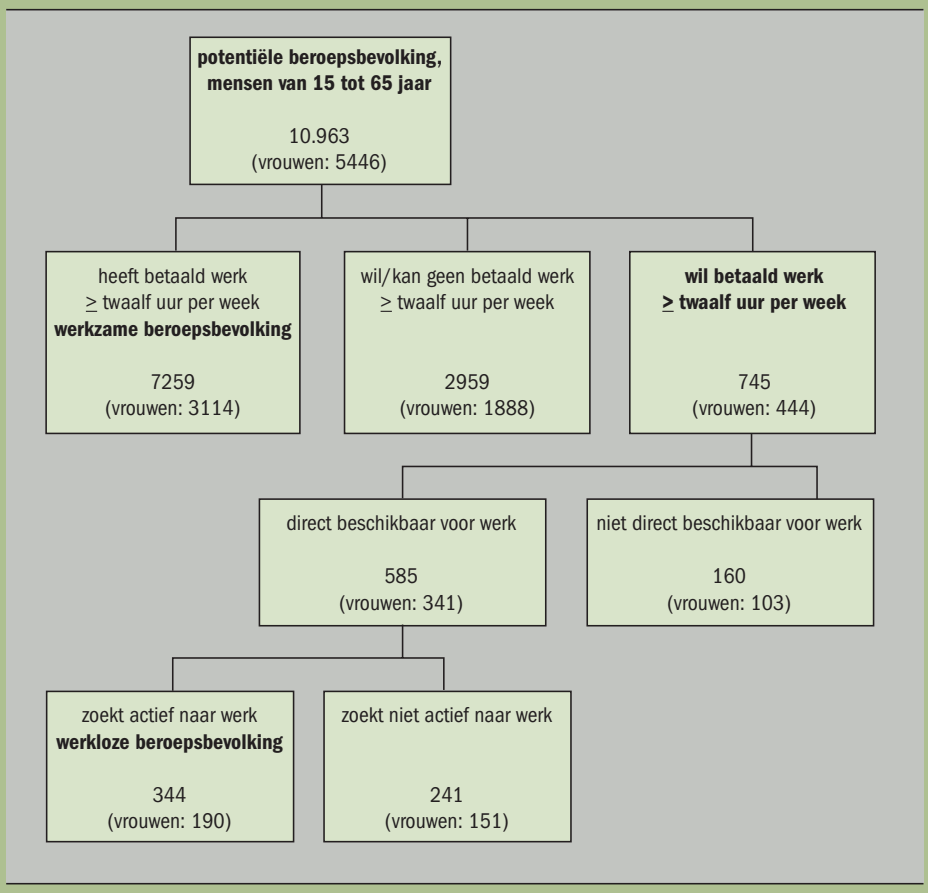

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Groei beroepsbevolking vanaf 2001 komt geheel voor rekening van vrouwen

Tussen 1995 en 2007 is het aantal personen in de (werkzame en werkloze) beroepsbevolking toegenomen met ruim 1 miljoen personen. Dat komt overeen met een toename van 15%. Vrouwen namen ruim driekwart van deze groei voor hun rekening. In 2007 telde de beroepsbevolking 775.000 meer vrouwen en 232.000 meer mannen dan in 1995. Het aandeel vrouwen in de beroepsbevolking steeg hiermee van 38% in 1995 naar 43% in 2007.

De groei van de beroepbevolking vanaf 2001 komt geheel door de instroom van vrouwen. Van 2001 tot en met 2007 nam het aantal vrouwen in de beroepsbevolking toe met 330.000 personen tot 3,3 miljoen. Het aantal mannen steeg licht tot 2003. Daarna daalde dit aantal tot 2006 met bijna 50.000 personen, om in 2007 weer iets toe te nemen. In 2007 kwam het aantal mannen in de beroepsbevolking uit op 4,3 miljoen personen, 56.000 minder dan in 2001.

Sterke toename vrouwen in de werkzame beroepsbevolking in 2006 en 2007

De ontwikkeling van de omvang van de beroepsbevolking wordt mede bepaald door de conjunctuur. Dit geldt in nog sterkere mate voor die van de werkzame beroepsbevolking. Immers, mensen kunnen zich wel aanbieden op de arbeidsmarkt, maar wanneer er weinig werk is, zullen ze minder snel een baan vinden.

De recente conjuncturele ontwikkelingen worden gekenmerkt door een relatief hoge economische groei rond de eeuwwisseling, gevolgd door een aantal jaren van neergang en een voorzichtig economisch herstel rond 2005. In 2001 bestond de werkzame beroepsbevolking uit ruim 7 miljoen personen. Daarna kromp deze tot 6,9 miljoen personen in 2005. Het aantal mannen in de werkzame beroepsbevolking nam in deze periode af met bijna 160.000 personen, terwijl het aantal vrouwen licht toenam.

Als gevolg van de verbeterde economische situatie begon in 2006 en vooral 2007 de arbeidsmarkt weer aan te trekken. Het aantal mensen in de werkzame beroepsbevolking steeg met ruim 340.000 van 6,9 miljoen in 2005 naar bijna 7,3 miljoen in 2007, het hoogste aantal ooit. Onder de meer dan 340.000 mensen die in 2006 en 2007 instroomden, waren ruim 240.000 vrouwen en 100.000 mannen (zie ook Janssen en Souren 2008).

Tabel 4.1

Arbeidspositie, personen van 15 tot 65 jaar, 1995-2007 (in absolute aantallen x 1000)

	1995	2001	2003	2005	2007
vrouwen	5169	5332	5391	5423	5446
beroepsbevolking	2529	2961	3068	3117	3304
werkzaam	2249	2818	2874	2873	3114
werkloos	281	143	194	245	190
niet-beroepsbevolking	2640	2371	2323	2305	2141
mannen	5329	5469	5512	5517	5518
beroepsbevolking	4067	4311	4332	4283	4299
werkzaam	3814	4202	4127	4045	4146
werkloos	253	109	205	238	153
niet-beroepsbevolking	1262	1158	1179	1233	1219

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '95-'07)

Arbeidsdeelname vrouwen in 2007 gestegen tot 57%

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw nam de nettoarbeidsparticipatie van vrouwen steeds toe. In 1987 had 35% van de vrouwen van 15 tot 65 jaar een baan van twaalf uur of meer per week, in 2001 gold dat voor 53% van hen. Daarna bleef hun arbeidsdeelname een aantal jaren vrijwel constant. Dit hing samen met de verslechterde situatie op de arbeidsmarkt in die periode. De afgelopen twee jaar zit

de arbeidsdeelname van vrouwen weer in de lift. Tussen 2005 en 2007 is hun nettoarbeidsparticipatie met 4 procentpunten gestegen tot 57% in 2007.

Bij mannen nam de arbeidsdeelname van 1987 tot en met 2001 licht toe. Na 2001 ondervonden echter ook zij de gevolgen van de slechtere economische situatie. Daar waar dit bij de vrouwen zorgde voor een stagnatie in de arbeidsdeelname, was er bij de mannen zelfs sprake van een daling: van 77% in 2001 naar 73% in 2005. Net als bij de vrouwen is de arbeidsdeelname onder mannen daarna weer gaan stijgen, tot 75% in 2007.

De arbeidsparticipatie kan ook worden uitgedrukt in de brutoarbeidsparticipatie. Een voordeel hiervan is dat je niet alleen degenen met een betaalde baan meeneemt, maar ook de werklozen. Deze zijn immer ook actief op de arbeidsmarkt. De brutoparticipatie van 15-64-jarigen lag in 1987-2007 gemiddeld rond de 4 procentpunten hoger dan de nettoparticipatie. In 2007 was de brutoarbeidsparticipatie van vrouwen 61% en die van mannen 78% (niet in figuur 4.2).

Figuur 4.2
Brutoarbeidsparticipatie[a] en nettoarbeidsparticipatie,[b] 1987-2007 (in procenten)

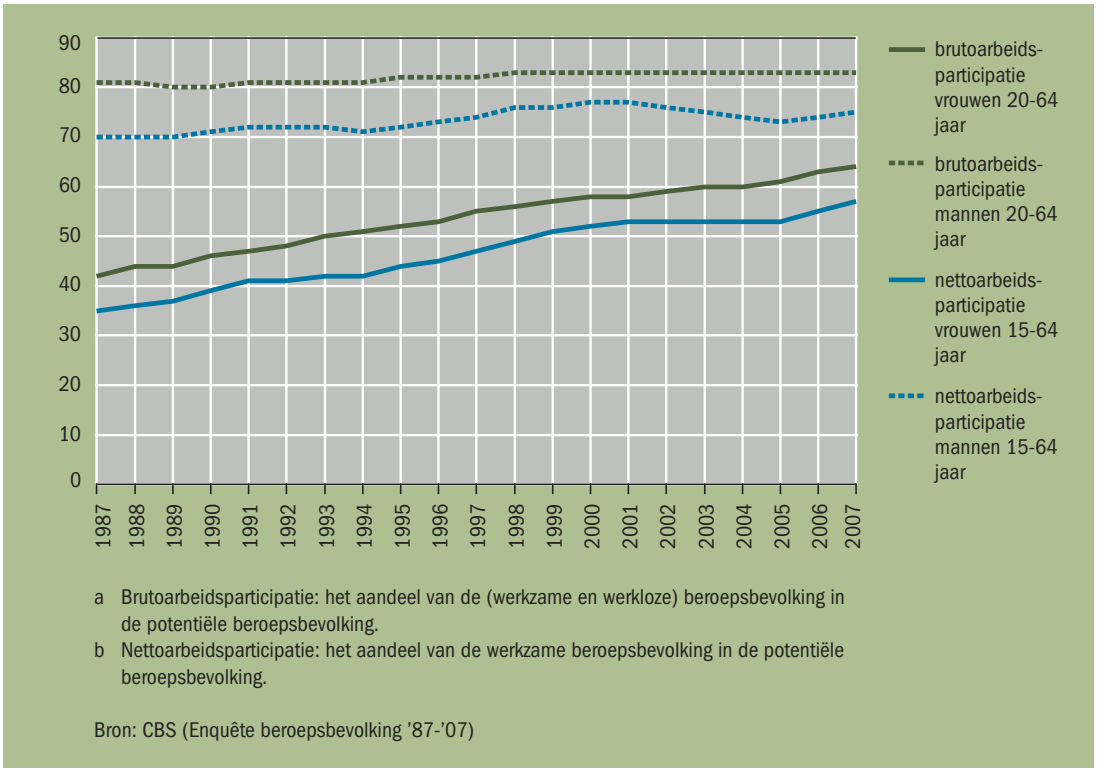

a Brutoarbeidsparticipatie: het aandeel van de (werkzame en werkloze) beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking.
b Nettoarbeidsparticipatie: het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '87-'07)

In de nota *Beleidsdoorlichting Emancipatie* (OCW 2007) wordt de brutoparticipatie van vrouwen van 20 tot 65 jaar als indicator voor de arbeidsdeelname gebruikt. Vrouwen van 15 tot 20 jaar zijn geen doelgroep: als het goed is, zijn ze nog bezig met hun opleiding of studie. De brutoparticipatie van 20-64-jarige vrouwen nam in de periode 1987-2007 toe van 42% tot 64%. Ten opzichte van 2001 bedroeg de groei 6 procentpunten.

Wanneer er in het vervolg van dit hoofdstuk over arbeidsdeelname wordt gesproken, gaat het steeds over de nettoarbeidsparticipatie van 15-64-jarigen, tenzij anders vermeld.

Arbeidsparticipatie neemt vooral sterk toe bij vrouwen van boven de 45 jaar
In alle leeftijdsgroepen is in de periode 2001-2007 de arbeidsdeelname van vrouwen gestegen, behalve bij de 15-24-jarigen. Vanaf 2001 daalde hun arbeidsparticipatie met 8 procentpunten tot 36% in 2006. In 2007 is er voor het eerst weer sprake van een lichte toename. Ook bij jonge mannen nam de arbeidsparticipatie na 2001 af. Bij hen zette de stijging echter een jaar eerder in. Het dalen van de arbeidsdeelname in deze leeftijdsgroep komt deels door de werkloosheid die vanaf 2001 vooral onder jongeren sterk is gestegen. Hoewel deze na 2005 weer is afgenomen, is zij nog steeds betrekkelijk hoog. Veel jongeren van 15 tot 25 jaar zitten nog op de middelbare school of zijn bezig met een vervolgopleiding.

De participatie van vrouwen is het hoogst onder de 25-34-jarigen. Ruim driekwart van de vrouwen in deze leeftijdsgroep had in 2007 een betaalde baan van ten minste twaalf uur per week. De sterkste toename van de arbeidsdeelname deed zich in de periode 2001-2007 voor bij vrouwen van 45 tot 55 jaar. Hun arbeidsdeelname groeide van 53% in 2001 naar 65% in 2007. Maar ook bij vrouwen van 55 tot 65 jaar was er sprake van een aanzienlijke stijging: van 21% naar 30%. Deze vrouwen maken deel uit van de generatie die in de jaren na de oorlog zijn geboren, de zogenoemde babyboomers. Met name voor hen geldt dat ze veel vaker actief zijn op de arbeidsmarkt dan eerdere generaties.

Tabel 4.2
Nettoarbeidsparticipatie naar leeftijd, personen van 15-64 jaar, 2001-2007 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
totaal	53	53	53	57	77	75	73	75
15-24 jaar	44	40	36	38	48	44	40	43
25-34 jaar	72	72	73	77	92	89	88	91
35-44 jaar	63	64	65	71	93	91	90	92
45-54 jaar	53	58	59	65	88	87	87	88
55-64 jaar	21	23	25	30	47	52	52	55

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Bij mannen is de nettoarbeidsparticipatie tussen 2001 en 2007 gedaald onder de jongeren en min of meer gelijk gebleven onder de 25-54-jarigen. Alleen onder de oudere mannen van 55 tot 65 jaar is de arbeidsdeelname in deze hele periode gestegen. Dit heeft ook te maken met de afschaffing van de meeste VUT- en prepensioenregelin-

gen in de afgelopen jaren. Er zijn steeds minder werknemers die gebruik kunnen maken van zo'n regeling. Dit betreft voornamelijk mannen.

Forse stijging arbeidsdeelname van niet-westerse vrouwen in 2007
Zowel onder vrouwen als onder mannen ligt de gemiddelde arbeidsdeelname van niet-westerse allochtonen altijd lager dan die van autochtonen, wat voor een groot deel ook te verklaren is vanuit het gemiddeld lagere opleidingsniveau. Vooral onder Turkse en Marokkaanse vrouwen is het aandeel met een lage opleiding hoog (zie hoofdstuk 3).

De kansen op de arbeidsmarkt voor niet-westerse allochtonen zijn daarnaast ook zeer gevoelig voor conjuncturele schommelingen. Wanneer het slechter gaat op de arbeidsmarkt, zoals in 2001-2005, neemt onder hen de arbeidsdeelname snel af, terwijl deze wanneer het beter gaat, als laatste, maar dan relatief sterk, toeneemt (Oudhof et al. 2008).[3]

Onder niet-westerse vrouwen daalde de arbeidsdeelname vanaf 2001, terwijl die van autochtone vrouwen gelijk bleef. Hierdoor nam het verschil in deze periode toe. Vanaf 2005 steeg de arbeidsdeelname van autochtone vrouwen weer en kwam in 2007 uit op 59%. Bij niet-westerse vrouwen zette deze stijging pas een jaar later in. Het betreft dan wel een forse toename: van gemiddeld 40% in 2006 tot 45% in 2007. Daarmee is de achterstand van niet-westerse vrouwen op autochtone vrouwen ten opzichte van 2001 weer kleiner geworden.

De stijging van de arbeidsdeelname van niet-westerse vrouwen lijkt ook door te zetten in 2008: in het tweede kwartaal van 2008 bedroeg deze al 48% (bron: www.cbs.nl/statline).

Surinaamse vrouwen hebben weer vaker een betaalde baan dan autochtone vrouwen
Naar herkomstgroepering zijn er grote verschillen in het aandeel vrouwen met een betaalde baan van twaalf uur of meer per week. Zo loopt de arbeidsdeelname van Surinaamse vrouwen al jaren in gelijke tred met de arbeidsparticipatie van autochtone vrouwen. In 2005 en 2006 waren ze relatief gezien wat minder vaak aan het werk dan autochtone vrouwen, maar in 2007 kwam hun arbeidsdeelname met 61% weer iets hoger uit. Van de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen werkte in 2007 iets meer dan de helft. Het laagst was de arbeidsdeelname onder Turkse en Marokkaanse vrouwen. Van hen hadden bijna vier op de tien een betaalde baan. Voor deze groep is dit wel een behoorlijke verbetering ten opzichte van de voorgaande jaren.

Het verschil in arbeidsdeelname naar sekse was het grootst onder Marokkanen en Turken: de mannen hadden 1,7 maal zo vaak een betaalde baan als de vrouwen. Bij Surinamers echter was het onderscheid veel kleiner dan bij autochtonen.

Tabel 4.3
Nettoarbeidsparticipatie naar herkomst, personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
autochtoon	54	55	55	59	79	77	76	77
niet-westerse allochtoon	44	42	42	47	63	61	61	64
wo.								
Turkije	33	33	34	38	64	64	61	63
Marokko	32	31	33	37	59	54	57	62
Suriname	57	55	53	61	67	66	65	65
Antillen/Aruba	53	51	48	51	60	58	64	68

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Arbeidsparticipatie hoger bij tweede generatie dan bij eerste
De tweede generatie niet-westerse allochtone vrouwen doet het veel beter op de arbeidsmarkt dan de eerste generatie. In 2007 had 73% van de niet-westerse vrouwen van de tweede generatie een betaalde baan van twaalf uur of meer per week, tegenover 47% van de vrouwen van de eerste generatie. Ook is het verschil tussen de vrouwen en de mannen bij de tweede generatie veel kleiner dan bij de eerste. Onder de eerste generatie niet-westerse allochtonen werken mannen anderhalf maal zo vaak als vrouwen, bij Turken en Marokkanen is dit verschil nog groter. Bij de tweede generatie werken vrouwen bijna evenveel als mannen. Dat geldt ook voor de Turken en Marokkanen.

In 2008 behoorde 42% van de niet-westerse allochtonen tot de tweede generatie (zie hoofdstuk 2).

Sterkste stijging arbeidsdeelname onder vrouwen met een middelbaar opleidingniveau
Hoe hoger de opleiding hoe vaker mensen een betaalde baan hebben.[4] Bij vrouwen is dat nog sterker het geval dan bij mannen. Zo hadden bijna acht op de tien vrouwen met een hbo-opleiding of een academische opleiding in 2007 een betaalde baan, tegenover nog geen kwart van de vrouwen met alleen maar basisonderwijs. Bij de mannen was dit respectievelijk 87% en 49%. In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat onder vrouwen het opleidingsniveau veel sterker is gestegen dan onder mannen en dat de jonge vrouwen van 25 tot 35 jaar inmiddels zelfs al vaker een hoger opleidingsniveau hebben dan mannen in die leeftijdsgroep. Dit heeft dan ook een positief effect op de gemiddelde arbeidsdeelname van vrouwen. Ook lijken vrouwen met een middelbaar opleidingsniveau de laatste jaren een inhaalslag te maken. De groei van de arbeidsdeelname bij vrouwen in 2006 en 2007 deed zich voor op alle opleidingsniveaus. Het meest fors was deze echter bij vrouwen met ten hoogste een havo-, vwo- of mbo-diploma.

Tabel 4.4
Nettoarbeidsparticipatie naar onderwijsniveau, personen van 15 tot 65 jaar, 2003-2007 (in procenten)

	vrouwen					mannen				
	2003	2004	2005	2006	2007	2003	2004	2005	2006	2007
totaal[a]	53	53	53	55	57	75	74	73	74	75
basisonderwijs	22	22	22	22	24	48	48	48	48	49
vmbo	38	37	36	37	38	68	65	64	64	65
havo, vwo	51	50	48	50	53	62	61	60	60	61
mbo	64	63	63	65	67	84	82	82	82	83
hbo, wo bachelor	74	74	75	76	78	85	84	84	85	86
wo master, doctor	80	76	76	78	78	87	85	85	86	87

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'07)

Moeders met een partner werken vaker dan alleenstaande moeders

Steeds meer vrouwen combineren de zorg voor kinderen met betaalde arbeid. De arbeidsdeelname van vrouwen met minderjarige kinderen is de laatste jaren dan ook aanzienlijk gestegen. Dat geldt zowel voor moeders met een partner, als voor alleenstaande moeders (zie ook Portegijs en Keuzenkamp 2008). Wel werken moeders met een partner vaker dan alleenstaande moeders. In 2007 had 68% van de moeders met een partner een baan tegenover 58% van de alleenstaande moeders. Dit verschil hangt ook samen met het verschil in samenstelling tussen beide groepen: onder alleenstaande moeders vinden we relatief veel laagopgeleiden en niet-westerse allochtonen. Zo was in 2001-2007 gemiddeld 28% van de alleenstaande moeders met jonge kinderen van niet-westerse herkomst[5] (Coumans 2008). Bij moeders met een partner blijkt de leeftijd van het jongste kind weinig uit te maken voor de arbeidsdeelname, terwijl dat wel het geval is bij alleenstaande moeders. Deze participeren meer op de arbeidmarkt naarmate het jongste kind ouder is.

Onder moeders met meerderjarige kinderen is de arbeidsdeelname bij zowel degenen met als degenen zonder partner lager dan die bij moeders met minderjarige kinderen. Dit komt omdat het bij deze moeders vaker om oudere vrouwen gaat. Deze hebben gemiddeld een lagere arbeidsdeelname.

Jongere vrouwen zonder kinderen participeren het meest

Deze samenhang van de leeftijd met de arbeidsdeelname blijkt nog duidelijker bij vrouwen zonder kinderen. Binnen deze groep hebben de 15-39-jarigen een aanmerkelijk hogere arbeidsdeelname dan de 40-64-jarigen (zie ook Portegijs en Keuzenkamp 2008). In 2007 werkte 85% van de jongere vrouwen met een partner, tegenover 43% van de oudere vrouwen. Bij de alleenstaande vrouwen was dit respectievelijk 72% en 42%. De jongere vrouwen zonder kinderen hebben vaker een betaalde baan

dan de moeders met jonge kinderen, maar wel minder dikwijls dan de even oude mannen zonder kinderen. Het kleinst met 5 procentpunten is het verschil tussen vrouwen en mannen onder de alleenstaanden zonder kinderen.

In 2001-2007 is vooral onder oudere vrouwen de arbeidsdeelname relatief sterk gestegen (tabel 4.2). Deze toename zien we hier vooral terug bij oudere vrouwen die deel uitmaken van een paar: bij de 40-64-jarige vrouwen zonder kinderen en bij de moeders van volwassen kinderen. Bij de alleenstaande vrouwen van 40 tot 65 jaar en bij de alleenstaande moeders met volwassen kinderen was de stijging veel minder sterk.

Tabel 4.5

Nettoarbeidsparticipatie, naar positie in het huishouden en leeftijd van het jongste thuiswonende kind, personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
eenpersoonshuishouden								
15-39 jaar	72	70	68	72	77	72	72	77
40-64 jaar	39	43	42	42	59	62	61	63
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	50	53	55	58	79	79	81	82
jongste kind 0-5 jaar	37	38	46	47	74	75	82	71
jongste kind 6-11 jaar	57	56	56	60	83	82	81	86
jongste kind 12-17 jaar	54	63	61	64	78	78	81	83
ouder zonder partner met meerderjarige kinderen	53	51	54	57	71	66	69	78
lid van paar zonder kinderen								
15-39 jaar	87	85	84	85	95	92	92	94
40-64 jaar	35	37	37	43	62	64	62	64
lid van paar met minderjarige kinderen	57	60	61	68	94	92	92	94
jongste kind 0-5 jaar	57	59	61	68	95	93	93	95
jongste kind 6-11 jaar	56	59	60	66	94	92	93	93
jongste kind 12-17 jaar	60	62	62	68	93	91	90	92
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	46	49	51	60	84	82	83	83
meerderjarig kind	55	50	47	48	68	63	60	62
minderjarig kind	14	11	9	11	17	15	11	12
ander lid	51	54	50	53	58	63	57	63
totaal	53	53	53	57	77	75	73	75

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Maar een op de vijf moeders met alleen basisonderwijs heeft een betaalde baan
Laagopgeleide vrouwen met kinderen hebben veel minder dikwijls een betaalde baan dan hoogopgeleide moeders. Van de moeders met een hbo- of wo-diploma met minderjarige kinderen werkten zo'n acht op de tien. Dat gold maar voor een op de vijf moeders met alleen basisonderwijs. Ten opzichte van 2005 is het aandeel werkende moeders voor alle opleidingsniveaus toegenomen (Cuijpers et al. 2006).

Onder jonge vaders is de arbeidsdeelname erg hoog. Zo had van de middelbare- en hoogopgeleide vaders met een kind onder de vijf jaar 98% een betaalde baan. Bij de vaders neemt voor alle opleidingsniveaus de arbeidsdeelname af naarmate het jongste kind ouder is. Waarschijnlijk hangt dit samen met de leeftijd. Mannen kunnen immers anders dan vrouwen nog een kind op hogere leeftijd krijgen.

Tabel 4.6
Nettoarbeidsparticipatie naar leeftijd jongste kind en onderwijsniveau, personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

	bo[a]	mavo, vbo	havo/vwo, mbo	hbo	wo	totaal
vrouwen						
jongste kind 0-5 jaar	20	44	66	84	80	65
jongste kind 6-11 jaar	21	43	67	81	78	60
jongste kind 12-17 jaar	19	32	63	81	78	49
totaal	20	37	66	83	79	58
mannen						
jongste kind 0-5 jaar	66	86	94	98	98	92
jongste kind 6-11 jaar	44	67	91	97	95	82
jongste kind 12-17 jaar	28	44	78	94	94	62
totaal	41	60	88	97	96	78

a Basisonderwijs.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Voltijd-deeltijdcombinatie bij gezinnen met jonge kinderen favoriet
In 2007 werkten bij twee derde van de paren van 25 tot 50 jaar met minderjarige kinderen beide partners. In 2001 was dat 56%. Vooral het aandeel paren waarbij een van de twee een voltijdbaan heeft (meestal de man) en de ander in deeltijd werkt (meestal de vrouw), nam toe tot 53%. De traditionele rolverdeling, waarbij één persoon (meestal de man) kostwinner is en de andere (de vrouw) voor de kinderen zorgt, boet steeds meer in aan populariteit. Kwam dit model in 2001 nog bij 38% van de gezinnen voor, in 2007 was dat al gedaald naar 28%. Het aandeel waarbij beiden een voltijdbaan hebben, bleef in deze periode stabiel. In 2007 koos 7% van de paren voor deze combinatie.

Bij paren zonder minderjarige kinderen is het aandeel waarbij beiden werken in de periode 2001-2004 afgenomen van 79% naar 77%. Daarna is dit aandeel weer gaan

stijgen, naar 81% in 2007. Zowel de daling in de eerste jaren, als de stijging in de laatste twee jaren, kwam vooral voor rekening van de paren waarin beiden een voltijdbaan hebben. In 2007 is dit met 40% ook weer de meest voorkomende combinatie bij deze paren.

Tabel 4.7
Nettoarbeidsparticipatie van paren met en zonder minderjarige kinderen, paren van 25 tot 50 jaar, 2001-2007 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	2001	2003	2005	2007
paren met minderjarige kinderen	1517	1507	1457	1396
voltijd/voltijd	6	6	6	7
voltijd/deeltijd	45	46	48	53
deeltijd/deeltijd	5	6	6	6
voltijd/niet-werkend	38	35	33	28
deeltijd/niet-werkend	3	4	4	3
beiden niet-werkend	3	3	3	3
paren zonder minderjarige kinderen	651	600	577	566
voltijd/voltijd	39	36	36	40
voltijd/deeltijd	36	38	37	37
deeltijd/deeltijd	4	4	4	4
voltijd/niet-werkend	16	16	17	14
deeltijd/niet-werkend	3	3	4	3
beiden niet-werkend	2	2	3	2

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

4.3 Arbeidsduur

Groei werkzame beroepsbevolking grotendeels door toename vrouwen met deeltijdbanen
Vrouwen met een baan van twaalf uur per week werken gemiddeld aanzienlijk minder uren per week dan mannen met een baan. In 2007 werkten deze vrouwen bijna 25 uur per week, tegenover 37 uur per week bij mannen. Ten opzichte van 2001 is het gemiddelde aantal gewerkte uren bij vrouwen vrijwel gelijk gebleven en bij mannen iets verminderd.

De groei van het aantal vrouwen in de werkzame beroepsbevolking sinds 2001 (zie § 4.2) komt grotendeels op het conto van vrouwen met een deeltijdbaan. Van 2001 tot en met 2005, toen er minder vraag naar arbeid was, daalde het aantal vrouwen met een voltijdbaan. Het aantal met een deeltijdbaan, vooral met een grotere deeltijdbaan van 20-34 uur per week, bleef echter stijgen. In deze jaren nam ook de gemiddelde arbeidsduur van vrouwen iets af. Na 2005 is het aantal vrouwen met een voltijdbaan – en daarmee de gemiddelde arbeidsduur – weer gaan groeien.

Zowel bij mannen als bij vrouwen is het aandeel met een voltijdbaan gedaald
Per saldo is het aandeel vrouwen met een voltijdbaan gedaald sinds 2001. Toen had nog bijna 35% van de vrouwen in de werkzame beroepsbevolking een voltijdbaan. In 2007 is dit gedaald naar bijna 31%. Maar ook onder mannen nam het aandeel voltijdwerkers in deze periode af: van 87% naar 84%. Daar staat een stijging van het aandeel mannen met een grote deeltijdbaan tegenover. In 2007 had 8% van de mannen een baan van 28-34 uur per week. In 2001 was dat nog 7% (zie ook Janssen 2008).

In 2007 waren er 617.000 vrouwen – bijna twee keer zo veel als mannen – met een baan van minder dan twaalf uur per week. Zij maken geen deel uit van de werkzame beroepsbevolking. Dit betekent dat van alle werkzame vrouwen 17% een baan heeft van 1-11 uur. Bij mannen was dat slechts 7%. Deze percentages zijn sinds 2001 vrijwel niet veranderd.

Tabel 4.8
Werkzame personen van 15 tot 65 jaar naar wekelijkse arbeidsduur, 2001-2007 (in absolute aantallen x 1000)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
totaal werkzame personen	3414	3489	3514	3730	4479	4426	4357	4472
personen met wekelijkse arbeidsduur < 12 uur	596	615	641	617	277	299	311	327
werkzame beroepsbevolking	2818	2874	2873	3114	4202	4127	4045	4146
12-19 uur	558	570	569	593	115	115	117	129
20-27 uur	736	789	803	875	138	157	148	153
28-34 uur	549	607	618	688	288	324	320	343
≥ 35 uur	975	908	883	958	3662	3531	3461	3521
gemiddelde arbeidsduur per week (in uren)	24,9	24,4	24,2	24,8	37,7	37,1	37,1	37,0

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Jonge vrouwen tot 35 jaar hebben relatief vaak een voltijdbaan
Vrouwen hebben veel minder vaak een voltijdbaan dan mannen: 31% tegenover 85%. Van de vrouwen werken de jongeren tot 35 jaar het vaakst in voltijd. In 2007 had 40% van de 15-24-jarigen en 44% van de 25-34-jarigen baan van 35 uur per week of meer. Dit betekent dat ook van deze jonge vrouwen veruit het merendeel een deeltijdbaan verkiest boven een voltijdbaan. Vaak in verband met het krijgen van kinderen stappen veel vrouwen van begin dertig over naar een (kleinere) deeltijdbaan (zie ook hoofdstuk 5). Van de 35-44-vrouwen heeft nog maar kwart een voltijdbaan, terwijl een derde een deeltijdbaan van 20-27 uur per week heeft. Bij de vrouwen in de hogere leeftijdscategorieën is dit patroon vrijwel gelijk. Wel neemt het aandeel met een voltijdbaan iets af met de leeftijd.

Bij de mannen is een parttimebaan vooral populair bij de jongeren van 15 tot 25 jaar en de ouderen van 55 tot 65 jaar. Van hen werkte in 2007 respectievelijk 35% en 25% in deeltijd. Bijna negen op de tien 25-54-jarige mannen heeft een voltijdbaan.

Afname voltijdbanen vooral bij jongeren en ouderen

De afname van het aandeel personen met een voltijdbaan in 2001-2007 heeft bij zowel vrouwen als mannen vooral plaatsgevonden bij de jongeren (15 tot 25 jaar) en de ouderen (55 tot 65 jaar). Verder nam ook bij de 45-54-jarigen dit aandeel af, maar in mindere mate. Onder de 25-44-jarigen bleef dit percentage vrijwel gelijk. Bij de jongeren zien we een duidelijke verschuiving van voltijdbanen naar kleinere deeltijdbanen van 12-28 uur per week. Deze zijn makkelijk te combineren met een eventuele opleiding of studie. Onder de 45-plussers steeg vooral het aandeel met een grote deeltijdbaan, al nam bij de oudere vrouwen van 55 tot 65 jaar ook het percentage met een baan van 20-27 uur per week iets toe.

Tabel 4.9

Werkzame beroepsbevolking naar arbeidsduur en leeftijd, personen van 15 tot 65 jaar, 2001 en 2007 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	12-19 uur	20-27 uur	28-34 uur	≥ 35 uur	12-19 uur	20-27 uur	28-34 uur	≥ 35 uur
2001								
totaal	20	26	19	35	3	3	7	87
15-24 jaar	19	13	20	48	14	6	11	69
25-34 jaar	15	21	20	44	1	2	5	92
35-44 jaar	24	32	19	25	1	2	7	91
45-54 jaar	21	33	20	26	1	3	6	90
55-64 jaar	26	31	18	25	4	8	10	78
2007								
totaal	19	28	22	31	3	4	8	85
15-24 jaar	24	16	20	40	16	8	11	65
25-34 jaar	11	22	23	44	2	3	6	90
35-44 jaar	22	32	22	25	1	2	8	90
45-54 jaar	19	33	24	24	1	3	8	88
55-64 jaar	25	33	21	22	5	8	12	75

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Bij vrouwen in alle leeftijdscategorieën, uitgezonderd de jongeren, is er sprake van een afname van het aandeel met een kleine deeltijdbaan van 12-19 uur per week en een toename van het aandeel met een grote deeltijdbaan van 28-34 uur per week.

Werkende niet-westerse vrouwen hebben vaker een voltijdbaan dan autochtone vrouwen
Niet-westers allochtone vrouwen hebben minder dikwijls een betaalde baan dan autochtone vrouwen. Wanneer ze werken gaat het wel vaker om een voltijdbaan. Zo had in 2007 bijna de helft van de Antilliaanse en Arubaanse werkende vrouwen een baan van 35 uur of meer per week. Dat gold ook voor ruim vier op de tien werkende Turkse en Marokkaanse vrouwen. Ofschoon Surinaamse vrouwen de hoogste arbeidsdeelname hadden, was onder hen het aandeel met een voltijdbaan binnen de groep werkende niet-westerse vrouwen het kleinst. Wel was dit aandeel iets hoger dan bij autochtone vrouwen. Van de werkende autochtone vrouwen had 29% een voltijdbaan, terwijl de helft 20-34 uur per week werkte.

Het hogere aandeel met een voltijdbaan bij niet-westerse vrouwen hangt vermoedelijk ook samen met de gemiddeld lagere leeftijd van deze groep. Vooral de tweede generatie vrouwen die veel meer op de arbeidsmarkt participeert dan de oudere (zie § 4.2) is nog erg jong.

Figuur 4.3
Vrouwelijke werkzame beroepsbevolking, naar wekelijkse arbeidsduur en herkomst, personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

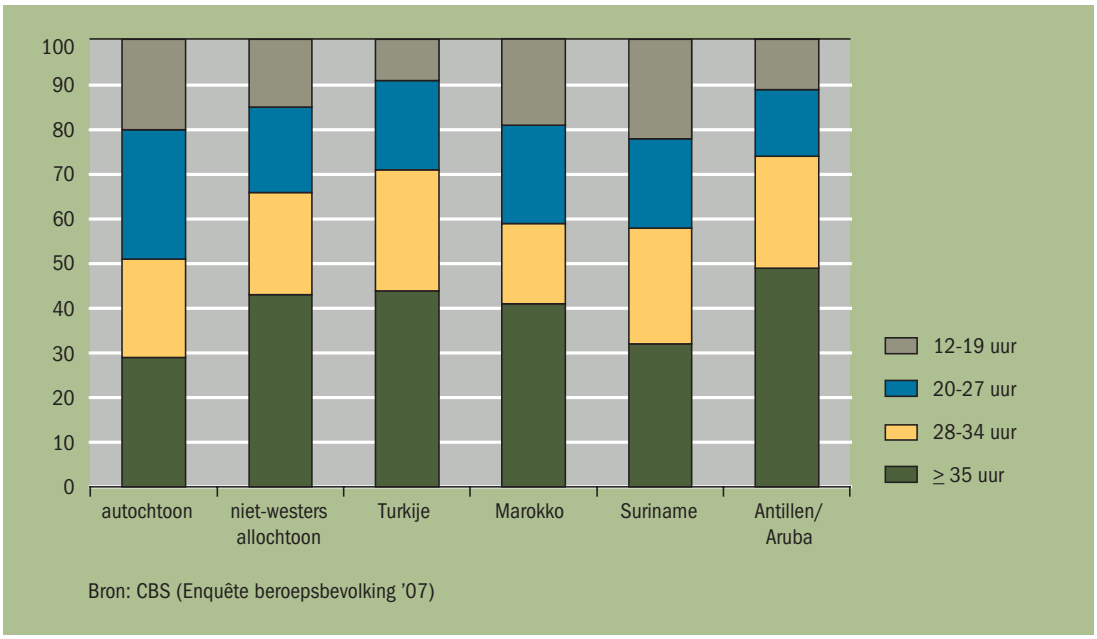

Hoger opgeleide vrouwen met een baan werken meer uren per week dan lager opgeleide
Iets meer dan de helft (53%) van de vrouwen met een baan werkte in 2007 minimaal 28 uur per week. Naarmate het opleidingsniveau hoger is, neemt ook dit aandeel toe. Van alle werkende vrouwen met alleen basisonderwijs of een vmbo-diploma werkten ruim vier op de tien minimaal 28 uur per week. Onder degenen met een hbo-diploma was dat voor zes op de tien het geval en onder de academica voor bijna driekwart. Werkende hbo'ers en wo'ers hebben ook het vaakst een voltijdbaan. In 2007 gold dat voor respectievelijk 36% en 45%.

Figuur 4.4
Vrouwelijke werkzame beroepsbevolking, naar wekelijkse arbeidsduur en onderwijsniveau, personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

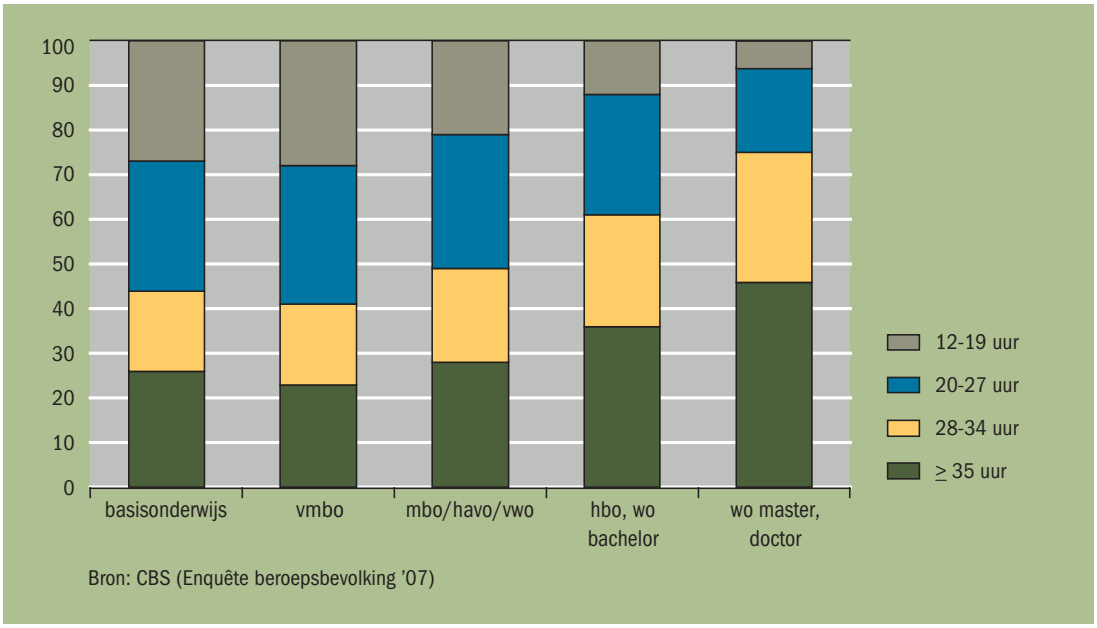

Relatief hoge arbeidsduur bij alleenstaande moeders met jonge kinderen

Bij paren met minderjarige kinderen werkten in 2007 de vaders met een baan gemiddeld rond de 40 uur per week, terwijl de moeders wanneer ze werkten een baan hadden van ruim 22 uur per week. Uit tabel 4.7 bleek al dat het voltijd-deeltijdmodel favoriet is bij paren met jonge kinderen. Sinds 2001 zijn deze moeders gemiddeld ongeveer een uur per week meer gaan werken, bij de vaders bleef de arbeidsduur onverminderd hoog.

Alleenstaande vaders maken gemiddeld iets minder uren per week dan vaders met een partner, terwijl alleenstaande moeders juist méér werken dan moeders met een partner. Dit komt mede ook door het relatief hoge aandeel niet-westerse allochtonen onder de alleenstaande moeders. Deze werken weliswaar minder dikwijls dan autochtone alleenstaande moeders, maar wanneer ze werken, hebben ze veel vaker een grote voltijdbaan of een deeltijdbaan. Zo had in 2001-2007 van de werkende alleenstaande niet-westerse allochtone moeders 45% een voltijdbaan, tegenover ruim 21% van de werkende alleenstaande autochtone moeders (Coumans 2008). Verder neemt bij de alleenstaande moeders niet alleen de arbeidsdeelname toe naarmate het jongste kind ouder wordt (zie tabel 4.5) maar ook hun gemiddelde wekelijkse arbeidsduur.

Het hoogst is de gemiddelde arbeidsduur onder jonge vrouwen van 15 tot 40 jaar zonder kinderen.

Tabel 4.10
Wekelijkse arbeidsduur, naar positie in het huishouden en leeftijd van het jongste thuiswonende kind, werkzame personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in uren)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
eenpersoonshuishouden								
15-39 jaar	30,7	30,0	29,9	30,7	35,8	35,5	35,6	35,9
40-64 jaar	30,5	29,5	29,1	29,0	37,9	37,4	37,5	37,9
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	27,1	26,8	26,4	27,0	36,6	37,2	38,9	38,3
jongste kind 0-5 jaar	25,3	25,1	25,9	25,8	36,8	38,2	39,3	36,9
jongste kind 6-11 jaar	26,7	25,6	25,4	26,2	35,8	37,0	37,7	39,5
jongste kind 12-17 jaar	28,7	28,7	27,8	28,4	37,1	37,0	39,4	38,0
ouder zonder partner met meerderjarige kinderen	29,0	28,0	28,9	29,0	38,6	38,4	38,9	38,0
lid van paar zonder kinderen								
15-39 jaar	33,2	32,9	32,6	33,0	39,8	39,1	39,3	39,4
40-64 jaar	24,3	24,4	23,9	24,9	38,4	37,8	37,8	37,5
lid van paar met minderjarige kinderen	21,3	21,3	21,5	22,4	41,0	40,6	40,7	40,8
jongste kind 0-5 jaar	20,9	21,2	21,8	22,7	40,9	40,5	40,6	40,7
jongste kind 6-11 jaar	20,4	20,7	20,6	21,6	41,2	40,8	41,0	41,0
jongste kind 12-17 jaar	23,0	22,3	22,0	23,0	40,9	40,6	40,8	40,9
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	22,6	21,9	22,2	23,4	40,3	39,6	39,9	39,8
meerderjarig kind	24,8	23,0	21,8	21,6	32,2	30,5	29,9	29,9
minderjarig kind	10,6	9,5	8,6	8,6	13,1	12,0	10,4	10,3
ander lid	27,9	27,6	26,5	25,9	30,9	32,0	32,3	32,8
totaal[a]	24,9	24,4	24,2	24,8	37,7	37,1	37,1	37,0

a Inclusief onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

4.4 *Andere kenmerken van de werkzame beroepsbevolking*

Acht op de tien werkende vrouwen hebben een vaste aanstelling

Het grootste deel van de werkenden heeft een vaste baan: een baan met een vast overeengekomen aantal uren per week en een arbeidscontract voor onbepaalde tijd of voor langer dan één jaar. In 2007 hadden ruim acht van de tien werkende vrouwen en bijna acht van de tien werkende mannen een vaste arbeidsrelatie. Daarnaast werkte 10% van de vrouwen en 16% van de mannen als zelfstandige (tabel 4.11). Vrouwen hebben dus iets vaker een vaste aanstelling dan mannen, terwijl mannen iets vaker als zelfstandige werkzaam zijn.

Traditioneel hebben vrouwen ook vaker een flexibel arbeidscontract dan mannen: een contract van korte duur (minder dan een jaar) of een contract zonder een vast overeengekomen aantal uren. De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn echter wat dat betreft de afgelopen tien jaar sterk verminderd. Dat komt doordat tussen 1998 en 2003 vooral het aandeel vrouwelijke flexwerkers fors is gedaald. Onder mannen daalde het aandeel flexwerkers ook, maar veel minder sterk. Na 2003 is het percentage flexwerkers onder vrouwen en mannen in gelijke mate gestegen (Bouhuijs en Siermann 2008). In 2007 had 9% van de werkende vrouwen een flexibel contract tegenover 7% van de mannen. Vrouwen werken vooral vaker dan mannen als oproep- of invalkracht, terwijl ze ongeveer even dikwijls als uitzendkracht werken.

Tabel 4.11
Werkzame beroepsbevolking, naar positie in de werkkring, personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
werkzame beroepsbevolking (x 1000)	2818	2874	2873	3114	4202	4127	4045	4146
werknemers (in %)	90	91	90	90	86	85	84	84
vaste arbeidsrelatie	81	83	82	81	81	80	78	77
flexibele arbeidsrelatie	9	8	8	9	6	6	6	7
uitzendkracht	3	2	2	3	2	2	3	3
oproep- of invalkracht	3	2	2	3	1	1	1	1
overige flexibelen	3	3	3	4	2	2	3	3
zelfstandigen (in %)	10	9	10	10	14	15	16	16
werkzaam in eigen bedrijf	8	8	8	8	13	14	15	16
meewerkende overige zelfstandigen	1	1	1	1	0	0	0	0

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Vrouwen vooral oververtegenwoordigd in de gezondheidszorg en het onderwijs
Vrouwen en mannen werken veelal in verschillende bedrijfstakken. Ruim acht van de tien werkenden in de gezondheids- en welzijnszorg waren in 2007 vrouw. Hierbij gaat het om werk in ziekenhuizen, verpleeg- en bejaardentehuizen, en andere welzijnsinstellingen. Vrouwen nemen dus een groot deel van de betaalde zorgtaken op zich. Daarnaast werken vrouwen relatief vaak in het onderwijs: 60% van de werkenden is daar inmiddels vrouw. Ook in de horeca en in de financiële instellingen is het aandeel vrouwen hoger dan hun gemiddelde aandeel in de werkzame beroepsbevolking. Mannen werken veel vaker dan vrouwen in de industrie en de bouwnijverheid.

Figuur 4.5
Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking, naar bedrijfstak, personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

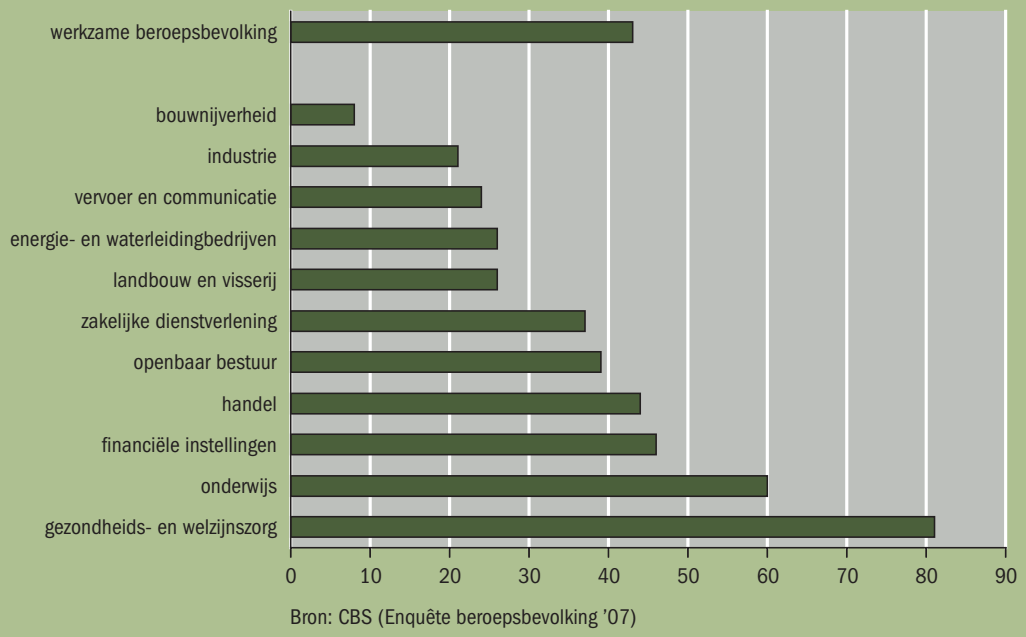

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Sterke groei aandeel vrouwen in wetenschappelijke beroepen

De vertegenwoordiging van vrouwen in middelbare, hogere en wetenschappelijke beroepen nam in 2001-2007 verder toe. Binnen de hogere beroepen was in 2007 inmiddels 43% van de werkenden vrouw. In dat jaar bleef alleen bij de wetenschappelijke beroepen het aandeel vrouwen nog achter bij hun totale aandeel onder de werkenden (43%). Hier deed zich wel de sterkste stijging voor: van 31% in 2001 tot 38% in 2007.

Tabel 4.12
Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking naar beroepsniveau, personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in procenten)

	2001	2003	2005	2007
werkzame beroepsbevolking	40	41	42	43
elementaire beroepen	46	42	42	43
lagere beroepen	43	43	43	44
middelbare beroepen	40	42	42	43
hogere beroepen	39	41	42	43
wetenschappelijke beroepen	32	35	36	38

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Minder leidinggevenden onder parttimers

Werkende vrouwen hebben veel minder vaak een leidinggevende functie dan mannen (zie ook hoofdstuk 7). In 2007 gaf bijna één op de tien werkende vrouwen leiding aan vijf personen of meer, terwijl dat bij de werkende mannen bijna één op de vijf is. Ook geven vrouwelijke leidinggevenden verhoudingsgewijs minder dikwijls leiding aan grotere groepen van twintig of meer personen.

Figuur 4.6

Aandeel leidinggevenden in de werkzame beroepsbevolking, naar arbeidsduur, personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

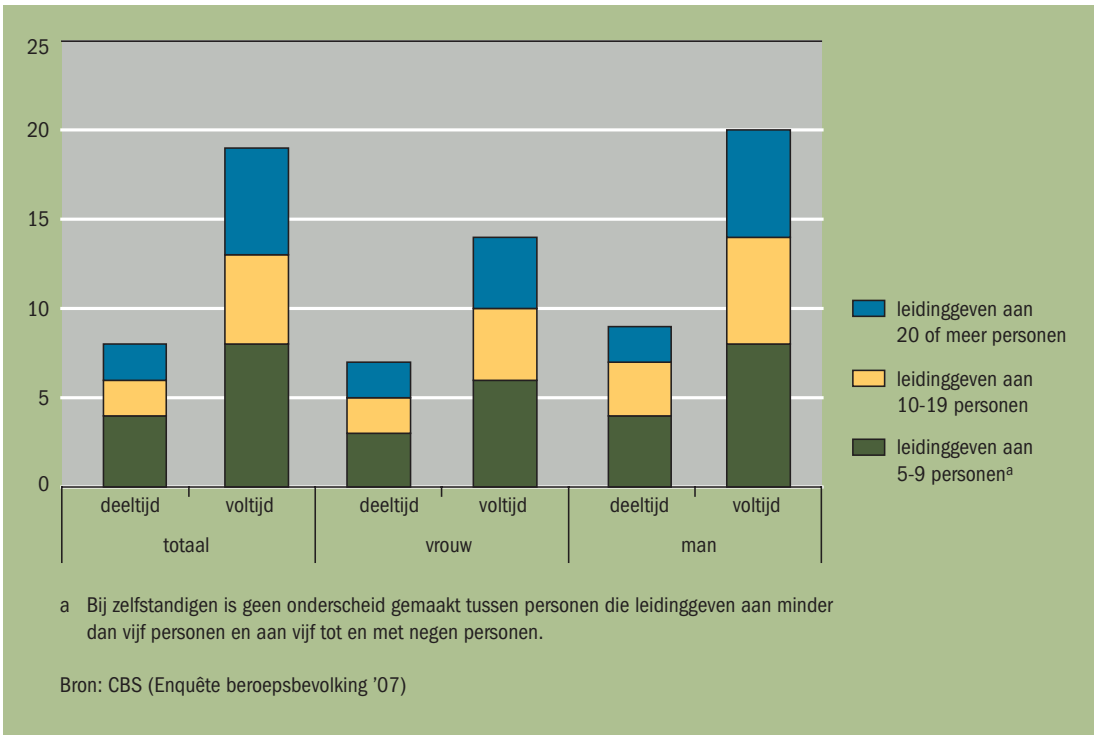

a Bij zelfstandigen is geen onderscheid gemaakt tussen personen die leidinggeven aan minder dan vijf personen en aan vijf tot en met negen personen.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Deze verschillen tussen vrouwen en mannen hangen voor een belangrijk deel samen met hun arbeidsduur. Voltijdwerkers hebben veel vaker een leidinggevende functie dan deeltijdwerkers: 19% tegenover 7%. Ook geven parttimers vergeleken met fulltimers vaker leiding aan kleine groepen tot tien personen. Vooral vrouwen werken veelal in deeltijdbanen, terwijl mannen voornamelijk in voltijdbanen werken. Onder parttimers is het verschil tussen het aandeel leidinggevenden bij vrouwen en mannen maar klein. Van de vrouwen met een deeltijdbaan heeft 7% een leidinggevende functie en van de mannen 9%. Wanneer alleen wordt gekeken naar degenen met een grote deeltijdbaan van 28-34 uur, dan valt dit verschil zelfs vrijwel helemaal weg (niet in figuur).

Groter is het onderscheid in het aandeel leidinggevenden tussen vrouwen en mannen onder de voltijders. Van de vrouwen met een voltijdbaan heeft 14% een leidinggevende functie tegenover 20% van de mannen. Een rol hierbij speelt het leeftijdsaspect: bij vrouwen met een voltijdbaan zijn de jongeren van 15 tot 35 jaar oververtegenwoordigd (tabel 4.10). Onder de 15-29-jarigen is het aandeel leidinggevenden het laagst en zijn ook de verschillen tussen vrouwen en mannen het kleinst. Waar bij vrouwen dit aandeel na hun dertigste blijft steken op zo'n 10%, blijft dat bij mannen toenemen tot bijna een kwart bij de 50-54-jarigen (Visschers en Te Riele 2008a, 2008b).

Toename van segregatie van vrouwen en mannen in beroepsgroepen en bedrijfstakken
De mate waarin vrouwen en mannen evenredig over beroepen en bedrijfstakken zijn verdeeld, kan worden samengevat in een maat voor segregatie.[6] De maat heeft een maximale waarde van 1 wanneer alle vrouwen zich in andere categorieën bevinden dan mannen en een minimale waarde van 0 wanneer er sprake is van een evenredige verdeling. Deze zogenoemde segregatie-index is berekend voor beroepsniveau, beroepsgroep, beroepsklasse en bedrijfstak.

Wanneer in de meeste categorieën de verdeling bijna evenredig is en in een of enkele categorieën niet, dan zal dat in de index niet snel zichtbaar worden. Er is bijvoorbeeld een segregatie-index berekend voor beroepsniveau. Het beroepsniveau is onderverdeeld in vijf categorieën. Wanneer in vier van de vijf categorieën de verdeling tussen mannen en vrouwen evenredig is, zal een onevenredige verdeling in de laatste categorie niet snel zichtbaar worden.

De segregatie-index voor beroepsniveau was in het begin van deze eeuw erg laag. Dat betekent dat vrouwen en mannen bijna evenredig naar hun aandeel in de werkzame beroepsbevolking zijn vertegenwoordigd op de verschillende beroepsniveaus. De afgelopen drie jaren lijken de verschillen tussen mannen en vrouwen zelfs bijna te verdwijnen. De lage waarde van deze index wordt mede veroorzaakt door het feit dat er slechts vijf beroepsniveaus worden onderscheiden en deze categorieën dus heel breed en heterogeen zijn (zie tabel 4.13).

De segregatie-indices voor beroepsklassen en beroepsgroepen zijn aanzienlijk hoger. De index voor beroepsgroepen – de meest gedetailleerde beroepenindeling – is sinds 2000 ook iets gestegen. De groei in de arbeidsdeelname van vrouwen in de periode 2001-2007 heeft dus vooral plaatsgevonden in traditionele vrouwenberoepen. Ook uit de segregatie-index voor bedrijfstakken blijkt dat de toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt heeft geleid tot verdere segregatie van vrouwen en mannen over de bedrijfstakken. Een voorbeeld van een bedrijfstak waar de segregatie door de hoge instroom van vrouwen in 2001-2007 is toegenomen, is het onderwijs. Men spreekt al van de feminisering van het onderwijs (zie ook hoofdstuk 3; Bruggink 2008[7]).

Tabel 4.13
Segregatie-indices voor beroep en bedrijfstak, 2001-2007

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
beroepsniveau	0,04	0,03	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01
beroepsklasse	0,42	0,43	0,43	0,44	0,43	0,43	0,43
beroepsgroep	0,52	0,53	0,53	0,53	0,54	0,54	0,54
bedrijfstak	0,31	0,31	0,32	0,33	0,33	0,34	0,34

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Vrouwen werken minder vaak onder belastende arbeidsomstandigheden dan mannen
Vrouwen werken veel minder vaak onder belastende arbeidomstandigheden dan mannen. In 2007 had 52% van de werkende vrouwen hier regelmatig mee te maken tegen 64% van de werkende mannen. Het verschil is vooral groot bij fysiek belastende arbeidsomstandigheden, zoals geregeld kracht moeten zetten, werken met gevaarlijke stoffen, met apparatuur die trillingen veroorzaakt en op een lawaaiige werkvloer. Minder groot is dit verschil bij het regelmatig moeten werken in een ongemakkelijke werkhouding.

Vrouwen hebben iets vaker regelmatig te maken met psychisch belastende arbeidsomstandigheden (34%) dan met fysiek belastende omstandigheden (33%). Maar ook hier is het aandeel onder de werkenden dat hier geregeld last van heeft, onder vrouwen lager dan onder mannen. Zowel bij vrouwen als bij mannen komt een hoge tijdsdruk (24% versus 27%) en het hebben van te veel werk (23% versus 24%) het meest voor. Veel minder werkenden worden regelmatig geconfronteerd met geweld of dreiging van geweld (3%) en slechts 2% wordt geregeld gepest. Hierbij is er vrijwel geen verschil tussen mannen en vrouwen (zie voor geweld op het werk ook hoofdstuk 8).

Verzorgende beroepen psychisch en fysiek zwaar belastend
Uit een recente studie van Kösters (2008a, 2008b) blijkt dat 12% van de werkende vrouwen en 14% van de werkende mannen regelmatig heeft te maken met zowel een hoge werkdruk als met fysiek zwaar werk. Deze combinatie komt vooral regelmatig voor in de zorgsector en dan met name bij ziekenverzorgenden. Bijna vier op de tien werkenden in de middelbare medisch verzorgende beroepen heeft geregeld te maken met zowel een hoge werkdruk als met fysiek zwaar werk. Het gaat om werk dat vooral door vrouwen wordt gedaan.

Figuur 4.7
Regelmatig voorkomen van belastende arbeidsomstandigheden, werkzame beroepsbevolking, personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in procenten)

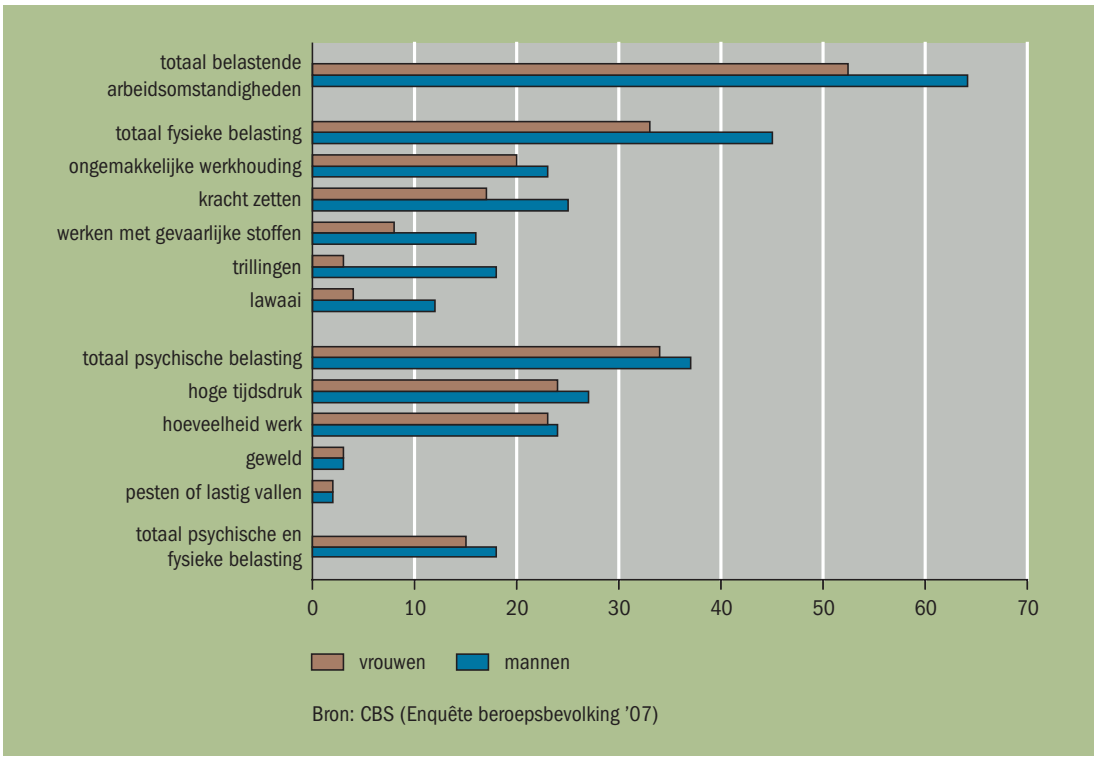

4.5 *Onbenut arbeidspotentieel*

Werkloosheid bij mannen conjunctuurgevoeliger dan bij vrouwen

Na jaren te zijn gedaald, begon de werkloosheid in 2002 weer te stijgen. Bij mannen was deze stijging forser dan onder vrouwen. Dit heeft te maken met het feit dat mannen relatief vaker in conjunctuurgevoelige sectoren zoals de financiële dienstverlening en de ICT werken, terwijl vrouwen juist vaker in minder conjuncturele sectoren zoals de zorg of het onderwijs werkzaam zijn. Toen in 2005 de arbeidsmarkt weer begon aan te trekken, nam de werkloosheid onder de mannen ook weer sneller af dan onder de vrouwen. In 2007 bedroeg het werkloosheidspercentage bij mannen 3,6% en bij vrouwen 5,8%.

Relatief hoge werkloosheid onder jongeren en ouderen

Deze daling van de werkloosheid bij vrouwen deed zich voor in alle leeftijdscategorieën. Ook bij mannen nam de werkloosheid onder alle leeftijdsgroepen af. Onder jongeren is de werkloosheid echter nog steeds relatief hoog. In 2007 was deze bij de jonge vrouwen 10,2% en bij de jonge mannen 8%. Opvallend is ook het verloop van de werkloosheid in de periode 2001-2007 bij de 55-plussers. In 2001 was bij de vrouwen de werkloosheid onder de 55-64-jarigen het laagst, terwijl bij de mannen in dat jaar de werkloosheid bij deze leeftijdsgroep even hoog was als onder de 25-34-jarigen.

Na 2005 is onder de 55-64-jarigen de werkloosheid echter minder gedaald dan bij de 25-54-jarigen, met als resultaat dat de werkloosheid bij deze leeftijdsgroep nu, na de jongeren, het hoogst is. Dat komt omdat zich steeds meer 55-plussers op de arbeidsmarkt aanbieden, maar er niet direct in slagen om een baan te vinden.

Tabel 4.14
Werkloosheid naar leeftijd, personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
totaal	4,8	6,3	7,8	5,8	2,5	4,7	5,6	3,6
15-24 jaar	7,7	10,7	14,0	10,2	6,9	10,0	14,0	8,0
25-34 jaar	3,7	5,6	6,8	4,4	2,1	5,0	7,0	3,0
35-44 jaar	5,0	6,4	7,6	5,5	1,8	4,0	8,0	2,0
45-54 jaar	4,8	5,2	6,5	5,2	1,9	3,0	7,0	3,0
55-64 jaar	2,8	4,0	6,4	5,7	2,1	4,0	6,0	5,0

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Scherpe afname werkloosheid in 2007 bij vrouwen van alle niet-westerse herkomstgroepen

De werkloosheid onder niet-westerse allochtonen is hoger dan onder autochtonen. Dat geldt zowel voor vrouwen als voor mannen. In 2007 had 11,6% van de niet-westerse allochtone vrouwen geen betaalde baan. Daarmee waren zij bijna tweeënhalf maal zo vaak werkloos als autochtone vrouwen. Onder niet-westerse allochtone mannen was de werkloosheid 9,3%. Dat percentage is ruim drie keer zo hoog als dat bij autochtone mannen. De verschillen bij de mannen zijn dus veel groter dan bij de vrouwen. Dat is ook terug te zien bij de verschillen tussen mannen en vrouwen binnen de verschillende herkomstgroepen. Onder de niet-westerse allochtonen zijn deze kleiner dan bij autochtonen.

Bij alle vier grote herkomstgroepen van niet-westerse vrouwen is de werkloosheid sinds 2001 gestegen. Onder de Surinaamse vrouwen nam de werkloosheid na 2004 al weer af. Bij Turkse en Antilliaanse vrouwen steeg zij verder tot 2006 en bij Marokkaanse vrouwen tot 2007. In 2007 is er bij alle niet-westerse herkomstgroepen sprake van een sterke afname van de werkloosheid. Het meest in het oog springt de daling bij de Marokkaanse vrouwen: van 20,2% naar 11,3%.

Onder Surinaamse vrouwen is de werkloosheid in de periode 2001-2007 steeds het hoogst. In 2007 was deze 13,7%. Maar ook Antilliaanse vrouwen kenden in 2007 een relatief hoge werkloosheid (13,0%). Zowel onder Surinamers als onder Antillianen is er sprake van een vrij hoge jeugdwerkloosheid (Oudhof et al. 2008). Het laagst was

met bijna 7,7% de werkloosheid onder Turkse vrouwen. Toch zijn zij nog ruim anderhalf maal zo vaak werkloos als autochtone vrouwen.

Tabel 4.15
Werkloosheid naar herkomst, personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in procenten)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
vrouwen	4,8	5,1	6,3	7,6	7,8	6,9	5,8
autochtoon	4,3	4,5	5,5	6,5	6,6	5,8	4,9
niet-westerse allochtoon	9,1	10,8	13,1	15,9	17,7	16,3	11,6
wo.							
Turkije	6,7	8,2	10,3	11,6	15,3	12,5	7,7
Marokko	9,9	11,9	17,4	18,0	17,3	20,2	11,3
Suriname	12,9	11,2	17,2	21,1	19,8	19,3	13,7
Antillen/Aruba	6,9	10,5	11,2	16,3	17,2	18,7	13,0
mannen	2,5	3,4	4,7	5,7	5,6	4,5	3,6
autochtoon	1,9	2,7	3,6	4,4	4,2	3,3	2,8
niet-westerse allochtoon	8,0	9,1	14,1	15,9	15,6	12,9	9,3
wo.							
Turkije	7,0	6,0	9,0	12,8	12,2	9,0	8,3
Marokko	6,5	8,3	10,8	13,9	13,4	11,3	7,8
Suriname	7,0	9,5	18,2	18,3	18,3	14,4	9,5
Antillen/Aruba	11,1	10,1	16,5	15,1	14,4	11,2	7,4

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Werkloosheid onder vrouwen van de tweede generatie lager dan onder de eerste generatie
De werkloosheid onder vrouwen van de tweede generatie niet-westerse allochtonen was in 2007 veel lager dan onder de vrouwen van de eerste generatie: respectievelijk 9% en 13%. Bij de mannen was er geen verschil in werkloosheid tussen de eerste en tweede generatie. Bij beide groepen was deze 10%.

Laagste werkloosheid onder hbo'ers
De werkloosheid onder vrouwen neemt over het algemeen af naarmate het opleidingsniveau stijgt. De enige uitzondering hierop zijn vrouwen met een hbo- of bachelordiploma. Onder hen was in 2007 slechts 3% werkloos. Zij hebben daarmee het laagste werkloosheidspercentage van alle vrouwen. Van vrouwen met een wo-diploma was 4% werkloos. Ook bij mannen is de werkloosheid het laagst onder mannen met een hbo- of bachelor-diploma (2%), maar ook degenen met een wo- of een mbo-diploma kenden een laag werkloosheidspercentage. Voor alle opleidingsniveaus geldt dat de werkloosheid onder vrouwen hoger is dan onder mannen met een vergelijkbaar opleidingsniveau.

Tabel 4.16
Werkloosheid naar onderwijsniveau, personen van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2001	2003	2005	2007	2001	2003	2005	2007
totaal[a]	4,8	6,3	7,8	5,8	2,5	4,7	5,6	3,6
basisonderwijs	10,6	13,0	16,4	11,3	8,6	9,2	10,7	8,1
vmbo	8,8	8,7	12,0	9,4	5,3	6,0	7,0	4,5
havo/vwo	7,0	7,6	9,5	6,8	4,9	6,6	8,1	6,1
mbo	4,4	5,2	6,7	5,2	1,9	3,2	4,6	2,7
hbo, wo bachelor	4,4	4,0	4,3	3,0	2,7	4,0	3,5	2,2
wo master, doctor	4,4	4,8	5,7	4,1	2,3	4,0	4,6	2,8

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Aantal vrouwen dat niet kan of wil werken vanwege zorg voor gezin of kinderen sterk gedaald

Naast de 190.000 werkloze vrouwen is er ook nog een groep vrouwen die wel een baan van twaalf uur of meer per week wil, maar die daar niet actief naar op zoek is of daarvoor niet direct beschikbaar is. In 2007 ging het in totaal om 440.000 vrouwen voor wie de afstand tot de arbeidsmarkt betrekkelijk klein is (zie figuur 4.1 in het begin van dit hoofdstuk). Daarnaast is er echter ook nog een veel grotere groep van 1,9 miljoen vrouwen die aangeven niet te kunnen of willen werken.

In 2007 zei 20% van deze vrouwen niet te kunnen of willen werken vanwege de zorg voor het gezin of het huishouden. Dit aandeel is de laatste jaren sterk afgenomen. In 2001 werkte nog een derde niet vanwege de zorg voor het gezin of het huishouden. In absolute zin is er in deze periode zelfs sprake van een halvering: van 735.000 naar 373.000.

Mannen noemen de zorg voor het gezin maar zelden als de belangrijkste reden om niet op de arbeidsmarkt te kunnen participeren. In 2007 ging het om 8000 mannen. Dat is 1% van alle mannen die niet kunnen of willen werken (zie ook CBS 2008d).

Voor ruim een kwart van de vrouwen die niet konden of wilden werken, was een opleiding of studie hiervoor de voornaamste reden. Dit zijn vooral jonge vrouwen die nog in het reguliere onderwijs zitten. Nog eens een kwart werkte niet vanwege ziekte of arbeidsongeschiktheid, terwijl 15% aangaf met de VUT of met pensioen zijn.

Bij de mannen die niet konden of wilden werken was dat in 44% van de gevallen vanwege een studie of opleiding. Voor ruim een kwart was ziekte of arbeidsongeschiktheid de voornaamste reden, terwijl ruim twee op de tien met de VUT of pensioen was.

Figuur 4.8
Redenen om geen betaald werk te willen, personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in absolute aantallen x 1000)

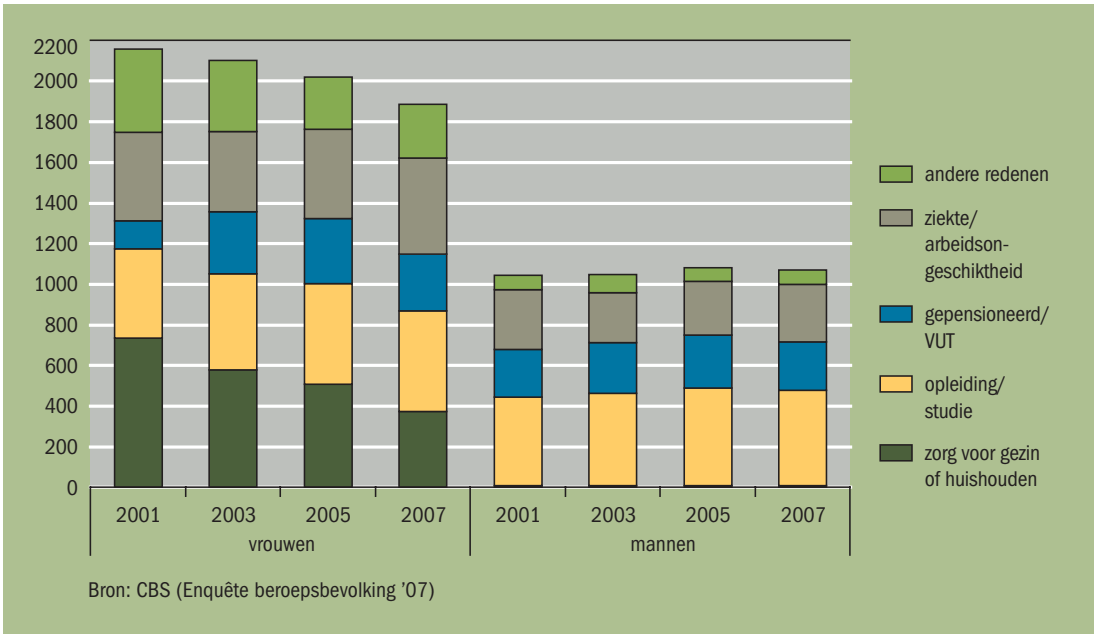

Forse daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

In de periode 1996-2003 nam het aantal verstrekte arbeidsongeschiktheidsuitkeringen (WAO, WAZ en Wajong) toe tot 993.000. Vanaf februari 2003 daalde dit aantal weer tot ruim 800.000 in 2008. Dit komt neer op een afname van 23%. Deze daling hangt samen met de strengere wet- en regelgeving bij arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in de afgelopen jaren (zie kader).

De toename in de periode 1996-2003 deed zich vooral voor bij vrouwen. Dat kwam doordat er meer vrouwen zijn gaan werken en hun gemiddelde leeftijd toeneemt. De daling die vanaf begin 2003 inzette, kwam in eerste instantie vooral door een verminderd aantal uitkeringen aan mannen. Vervolgens begonnen ook de uitkeringen aan vrouwen af te nemen. In 2007 werden er 365.000 arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verstrekt aan vrouwen en 442.000 aan mannen (zie ook Ferber 2008).

In 2006 is de WAO vervangen door de WIA. Eind 2006 werden er 19.100 uitkeringen in het kader van deze wet verstrekt: 9300 aan vrouwen en 9700 aan mannen. Een jaar later waren dat er 38.000: 18.900 aan vrouwen en 19.500 aan mannen. Omdat er over deze uitkeringen nog geen gedetailleerde gegevens beschikbaar zijn, worden deze hier verder buiten beschouwing gelaten.

Strengere wet- en regelgeving rond arbeidsongeschiktheid

- Wet verbetering poortwachter op 1 april 2002. Het doel is werkgevers en werknemers te stimuleren om vroeg in het ziekteproces in te grijpen en zo snel en zo veel mogelijk te komen tot werkhervatting om zo instroom in de WAO te verminderen.
- Met ingang van 1 januari 2004 is in de ziektewet vastgelegd dat werkgevers verplicht zijn het loon gedurende twee jaar door te betalen aan werknemers die na deze datum arbeidsongeschikt zijn geworden. Eerder gold een wachttijd van een jaar.
- De Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ) is per 1 augustus 2004 vervallen. Zelfstandigen, beroepsbeoefenaren, directeuren-grootaandeelhouders en meewerkende echtgenoten zullen zich particulier tegen de gevolgen van arbeidsongeschiktheid moeten verzekeren. De WAZ blijft gelden voor personen die vóór 1 augustus 2004 een uitkering ontvingen.
- De regels waarmee de mate van arbeidsongeschiktheid wordt vastgesteld, zijn per 1 oktober 2004 verscherpt. De strengere regels gelden ook voor de op dat moment geldende regelingen. Personen die toen jonger waren dan 50 jaar, zijn voor herbeoordeling opgeroepen.
- De WAO is op 1 januari 2006 vervangen door de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA). De WAO blijft gelden voor personen die voor 1 januari 2004 arbeidsongeschikt zijn geworden. Veel meer dan bij de WAO staat bij de nieuwe wet het werk voorop. De WIA kent twee regelingen, namelijk de Inkomensvoorziening voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten (IVA) en de regeling Werkhervatting gedeeltelijk arbeidsgeschikten (WGA). Volledig ongeschikt zijn degenen die niet meer dan 20% van het gewoonlijk verdiende loon kunnen verdienen en duurzaam ongeschikt zijn degenen bij wie op de lange termijn slechts geringe kans is op herstel. Anders dan bij de WAO moeten de gedeeltelijk arbeidsgeschikten in de 39 weken voorafgaand aan het recht op uitkering ten minste 26 weken hebben gewerkt of een WW-uitkering hebben ontvangen.

Aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per 100 werkenden bij vrouwen en mannen gelijk

De ontwikkeling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen kan niet los worden gezien van de ontwikkeling van het aantal werkenden. Om de arbeidsongeschiktheid beter te beoordelen, is daarom het aantal uitkeringen afgezet tegen het aantal personen met een betaalde baan van een of meer uren per week. Dit betekent echter niet dat alle personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering ook een baan hebben. Ze ontvangen deze uitkering immers omdat ze geheel of gedeeltelijk zijn afgekeurd voor werk. Ook moet er rekening mee worden gehouden dat een persoon meerdere arbeidsongeschiktheidsuitkeringen kan hebben. Tot slot moet nog worden opgemerkt dat niet iedereen die niet in staat is tot werken ook altijd een arbeidsongeschiktheidsuitkering zal ontvangen.

Van 1992 tot 2001 was het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per 100 werkenden onder vrouwen steeds lager dan onder mannen. Doordat dit aantal bij vrouwen steeds toenam en bij mannen afnam, kwam het bij vrouwen in 2001 iets hoger uit dan bij mannen. Vanaf 2002 daalde ook het aantal uitkeringen per 100 werkende vrouwen en groeide dit aantal steeds dichter toe naar dat bij mannen, totdat het in 2005 vrijwel gelijk was. In dat jaar deed zich zowel bij vrouwen als bij mannen een scherpe daling voor van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per 100 werkenden. Deze daling zette in 2006 en 2007 door. De afname bij de vrouwen liep daarbij gelijk op met die bij de mannen. In 2007 werden er per 100 werkenden vrouwen tien arbeidsongeschiktheidsuitkeringen toegekend, ongeveer evenveel als bij mannen.

Figuur 4.9
Aantal uitkeringen van arbeidsongeschiktheidsregelingen (WAO, WAZ en Wajong) per 100 werkzame personen[a] van 15 tot 65 jaar, 1992-2007 (in procenten)

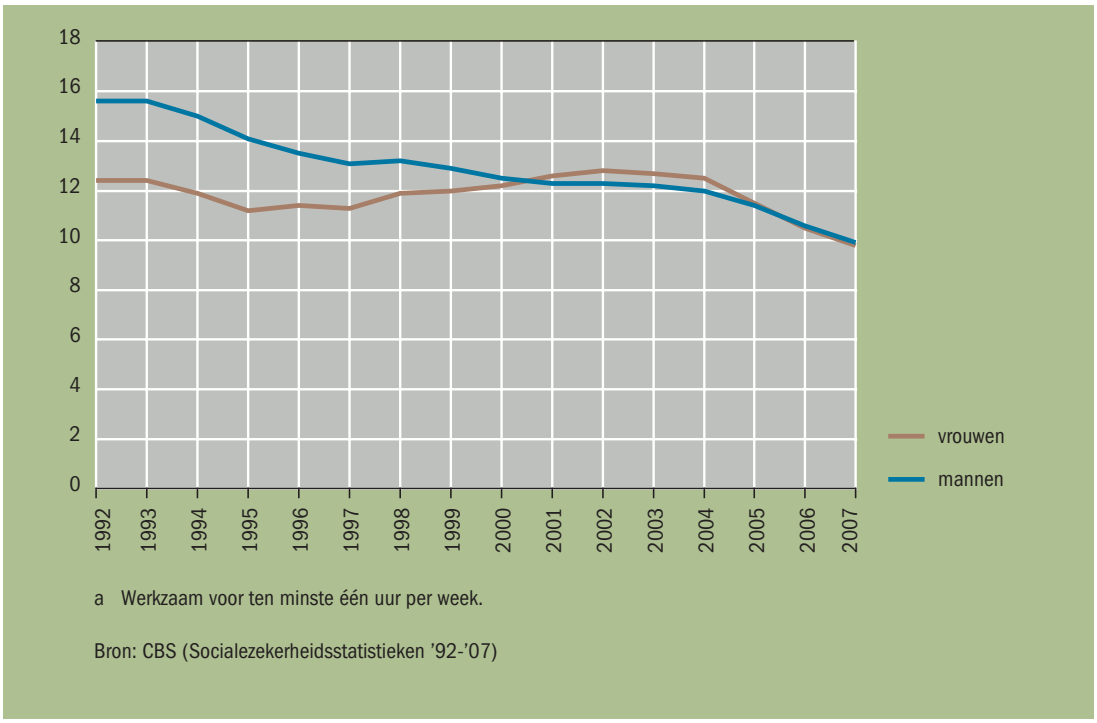

a Werkzaam voor ten minste één uur per week.

Bron: CBS (Socialezekerheidsstatistieken '92-'07)

Vooral Turkse vrouwen hebben vaker een arbeidsongeschiktheidsuitkering

Ook tussen de niet-westerse allochtonen en autochtonen is er in 2007 vrijwel geen verschil in het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per 100 werkenden met een baan van een uur per week of meer. Wel is dit aantal onder niet-westerse vrouwen iets hoger dan onder autochtonen. Dit komt vooral door het hoge aantal bij Turkse vrouwen: 23 per 100 werkenden. Iets minder hoog, maar nog steeds aanzienlijk, is dit aantal bij Turkse en Marokkaanse mannen. Antillianen hebben het minst vaak een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Bij de vrouwen was dit aantal 7 op de 100; bij mannen 6 op de 100.

Tabel 4.17
Aantal uitkeringen van arbeidsongeschiktheidsregelingen (WAO, Wajong, WAZ) per 100 werkzame personen[a] van 15 tot 65 jaar, naar herkomst, 2007 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
	(x 1000)		(per 100 werkzame personen[a])	
totaal	365	443	10	10
autochtonen	293	356	10	10
niet-westerse allochtonen	34	43	11	10
wo.				
Turkije	13	14	23	16
Marokko	5	11	11	16
Suriname	10	9	12	11
Antillen/Aruba	2	2	7	6

a Werkzaam voor ten minste één uur per week.

Bron: CBS (Sociale zekerheidsstatistieken '07 en Enquête beroepsbevolking '07)

4.6 *Opvattingen over het belang van betaalde arbeid*

Vrouwen geven even vaak als mannen aan veel plezier te hebben in hun werk, en vinden betaald werk vrijwel net zo vaak als mannen belangrijk voor hun zelfontplooiing en de contacten met anderen. Maar op andere punten zien we wel verschillen tussen vrouwen en mannen. Ten eerste het belang dat wordt gehecht aan het maken van carrière. Vrouwen geven minder vaak dan mannen aan dat zij zichzelf in hun werk hoge doelen hebben gesteld, dat ze willen doorgroeien naar een hogere functie en dat ze een toppositie willen bekleden. Ook bij de mannen heeft overigens minder dan de helft zichzelf een (enorme) stijging op de carrièreladder ten doel gesteld, en slechts een kleine minderheid is bereid daarvoor zijn gezin enigszins tekort te doen. Ten tweede zien we dat vrouwen en mannen verschillen in hun houding ten opzichte van inkomen. Vrouwen zeggen minder vaak dan mannen (veel) belang te hechten aan een hoog inkomen, of een stijgend inkomen. Acht op de tien vrouwen vindt het belangrijk te zorgen dat het gezin het financieel goed heeft, bij mannen is dit aandeel nog iets hoger. Ook zien we een verschil in de mate waarin vrouwen en mannen hechten aan economische zelfstandigheid. Toch vindt ook van de vrouwen drie op de vier het van belang haar eigen geld te verdienen en niet financieel afhankelijk te zijn. Het grootste verschil tussen vrouwen en mannen zit in de financiële noodzaak om te werken. Van de vrouwen geeft 42% aan wel te moeten werken omdat ze het anders financieel niet redt. Bij de mannen is dat twee op de drie. Overigens mogen we hier niet uit concluderen dat de geringere doorstroom van vrouwen naar hogere functies en de inkomensverschillen het gevolg zijn van deze

verschillen in opvattingen. Het is ook mogelijk dat vrouwen, omdat ze minder mogelijkheden zien om carrière te maken en veel geld te verdienen, hun ambities hebben aangepast.

Tabel 4.18
Opvattingen over het belang van betaalde arbeid, 2008 (in procenten 'geheel/enigszins mee eens')

	vrouwen	mannen
Betaalde arbeid is belangrijk voor mijn zelfontplooiing en zelfontwikkeling.	76	77
Betaalde arbeid is belangrijk vanwege de contacten met anderen.	64	67
Betaalde arbeid is belangrijk omdat je zo een steentje bijdraagt aan de maatschappij.	51	61
Ik heb veel plezier in mijn werk.	83	81
Betaalde arbeid is belangrijk omdat het je maatschappelijk aanzien geeft.	32	39
Ik heb in mijn beroep hoge doelen voor mezelf gesteld.	30	38
Ik ben bereid mijn familie wat tekort te doen om carrière te maken.	6	7
Ik wil in mijn werk doorgroeien naar een hogere functie.	30	43
Ik zou graag een toppositie willen bekleden.	17	29
Ik vind het belangrijk om een goed inkomen te hebben.	60	78
Ik wil in mijn werk doorgroeien naar een hoger salaris.	54	68
Ik vind het belangrijk te zorgen dat mijn gezin het financieel goed heeft.	78	89
Ik vind het belangrijk om mijn eigen geld te verdienen en niet financieel afhankelijk te zijn.	75	88
Ik moet wel werken anders redden we het financieel niet.	42	66

Bron: SCP (EMOP'08)

4.7 *Nederland in vergelijking met de Europese Unie en de Verenigde Staten*

Hoogste arbeidsdeelname van vrouwen in Zweden en Denemarken

De arbeidsdeelname (betaald werk van één uur per week of meer) van vrouwen in Nederland steeg in de periode 2000-2007 met 6 procentpunten van 64% in 2005 tot 70% in 2007. Vergeleken met de andere EU-27-landen doet Nederland het in personen gemeten uitstekend. De arbeidsdeelname van vrouwen in de 27 EU-landen lag in 2007 op 58%.

In verreweg de meeste landen nam de arbeidsdeelname van vrouwen toe. Alleen in Finland, Oostenrijk en Roemenië was er sprake van een lichte daling. In Roemenië was die daling met -5 procentpunten het grootst.

Net zoals in 2000 was de arbeidsdeelname van vrouwen het hoogst in de Scandinavische landen: 72% in Zweden en 73% in Denemarken. Het laagst was hun arbeidsdeelname in de landen rond de Middellandse zee (Malta: 37%) en in Oost-Europa (Polen 51%).

Tabel 4.19

Arbeidsdeelname[a] en deeltijdwerk[b] in de Europese Unie en de VS, personen van 15 tot 65 jaar, 2000 en 2007 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	arbeidsdeelname		wv. deeltijdwerk		arbeidsdeelname		wv. deeltijdwerk	
	2000	2007	2000	2007	2000	2007	2000	2007
EU-15	54	59	33	37	73	74	6	8
EU-27[c]	54	58	29	31	71	73	7	8
Denemarken	72	73	34	36	81	81	10	14
Zweden	71	72	32	40	75	77	8	12
Nederland	**64**	**70**	**71**	**75**	**82**	**82**	**19**	**24**
Finland	71	69	17	19	75	72	8	9
Estland	57	66	11	12	64	73	5	4
Verenigd Koninkrijk	65	66[d]	44	42	78	77	9	11
Letland	54	64	13	8	62	73[d]	10	5
Oostenrijk	69	64	32	41	77	78	4	7
Duitsland	58	64	38	46	73	75	5	9
Slovenië	58	63	8	11	67	73	5	8
Cyprus	54	62	14	11	79	80	5	4
Litouwen	58	62	11	10	61	68	9	7
Portugal	61[e]	62	16	17	77[e]	74	6	8
Ierland	54	61	30	31[f]	76	77	7	7[f]
Frankrijk	55	60	31	30	69	69	5	6
België	52	60	37	41	70	69	6	8
Tsjechië	57	57	9	9	73	75	2	2
Luxemburg	50	56	25	37	75	72	2	3
Bulgarije	46	55	4[d]	2	55	66	3[d]	1
Spanje	41	55	17	23	71	76	3	4
Slowakije	52	53	3	5	62	68	1	1
Roemenië	58	53	19	10	69	65	15	9
Hongarije	50	51	5	6	63	64	2	3
Polen	49	51	13	13	61	64	8	7
Griekenland	42	48	8	10	72	75	3	3
Italië	40	47	17	27	68	71	4	5
Malta	33	37	16	25	75	74	3	4
Verenigde Staten	68	66	.	.	81	78	.	.

a Werkzaam voor ten minste één uur in de week.
b Op basis van wat de respondent zelf aangeeft.
c Voorlopige cijfers.
d Breuk in de tijdreeks (in dit jaar of in een van de voorgaande jaren).
e Cijfer van 2001.
f Cijfer van 2005.
. Geen gegevens beschikbaar.

Bron: Eurostat

De cijfers voor arbeidsdeelname van zowel vrouwen als mannen lagen in 2000 en in 2007 in de Verenigde Staten hoger dan in de Europese Unie. Ten opzichte van 2000 was er in 2007 wel een lichte daling (-2 procentpunten) te zien van de arbeidsdeelname van vrouwen.

Nederland kampioen deeltijdwerken

Wat deeltijdwerken betreft, is Nederland absolute topscoorder. Driekwart van de werkende vrouwen in ons land gaf in 2007 aan in deeltijd te werken, van de werkende mannen was dat bijna een kwart. Ten opzichte van 2000 zijn deze percentages gegroeid: met 4 procentpunten voor vrouwen en 5 procentpunten voor mannen. Bij deze deeltijders gaat het voor een deel ook om scholieren en studenten en om andere personen met kleine baantjes. In Nederland worden die niet meegeteld: daar wordt onder deeltijdwerk een baan van 12-34 uur verstaan.

Ook in Duitsland en Oostenrijk nam in de periode 2000-2007 onder zowel vrouwen als mannen het aandeel parttimers fors toe. In Italië, Luxemburg, Malta, Spanje en Zweden steeg dit aandeel vooral onder vrouwen.

In de voormalige Oostbloklanden wordt door zowel mannen als vrouwen weinig in deeltijd gewerkt. In Bulgarije bijvoorbeeld werkte 2% van de werkende vrouwen en 1% van de werkende mannen in 2007 in deeltijd. In een aantal van deze landen nam het aandeel deeltijdwerkers onder de werkenden in de periode 2000-2007 zelfs af, in Roemenië met maar liefst respectievelijk 9 procentpunten (vrouwen) en 6 procentpunten (mannen). Van deze landen nam alleen in Slovenië en Slowakije het aandeel deeltijdwerkers licht toe.

Arbeidsvolume in Nederland onder het Europese gemiddelde

In 2006 was het arbeidsvolume in fte's uitgedrukt als aandeel van de totale bevolking van 15 tot 65 jaar in de EU-27-landen gemiddeld 59%. Dit aandeel was voor vrouwen met 49% aanmerkelijk lager dan voor mannen: 69%.

In Nederland ligt het arbeidsvolume als aandeel van de 15-64-jarige bevolking onder het EU-gemiddelde, op 57%. Onder andere doordat zo'n groot percentage van de werkende Nederlandse vrouwen een deeltijdbaan heeft, komt hun aandeel van het arbeidsvolume met 43% ruim onder het EU-gemiddelde uit. Bij de Nederlandse mannen is dit aandeel juist hoger dan gemiddeld: 72%.

Het arbeidsvolume voor vrouwen was verreweg het hoogst in Estland, met 64%. Ter vergelijking: dit percentage lag in Denemarken op 63% en in Zweden op 61%. Alleen Malta (32%) en Italië (41%) scoorden lager dan Nederland voor wat het arbeidsvolume voor vrouwen betreft.

Figuur 4.10
Arbeidsvolume in fte's in de Europese Unie als aandeel van de bevolking van 15 tot 65 jaar,[a] 2006 (in procenten)

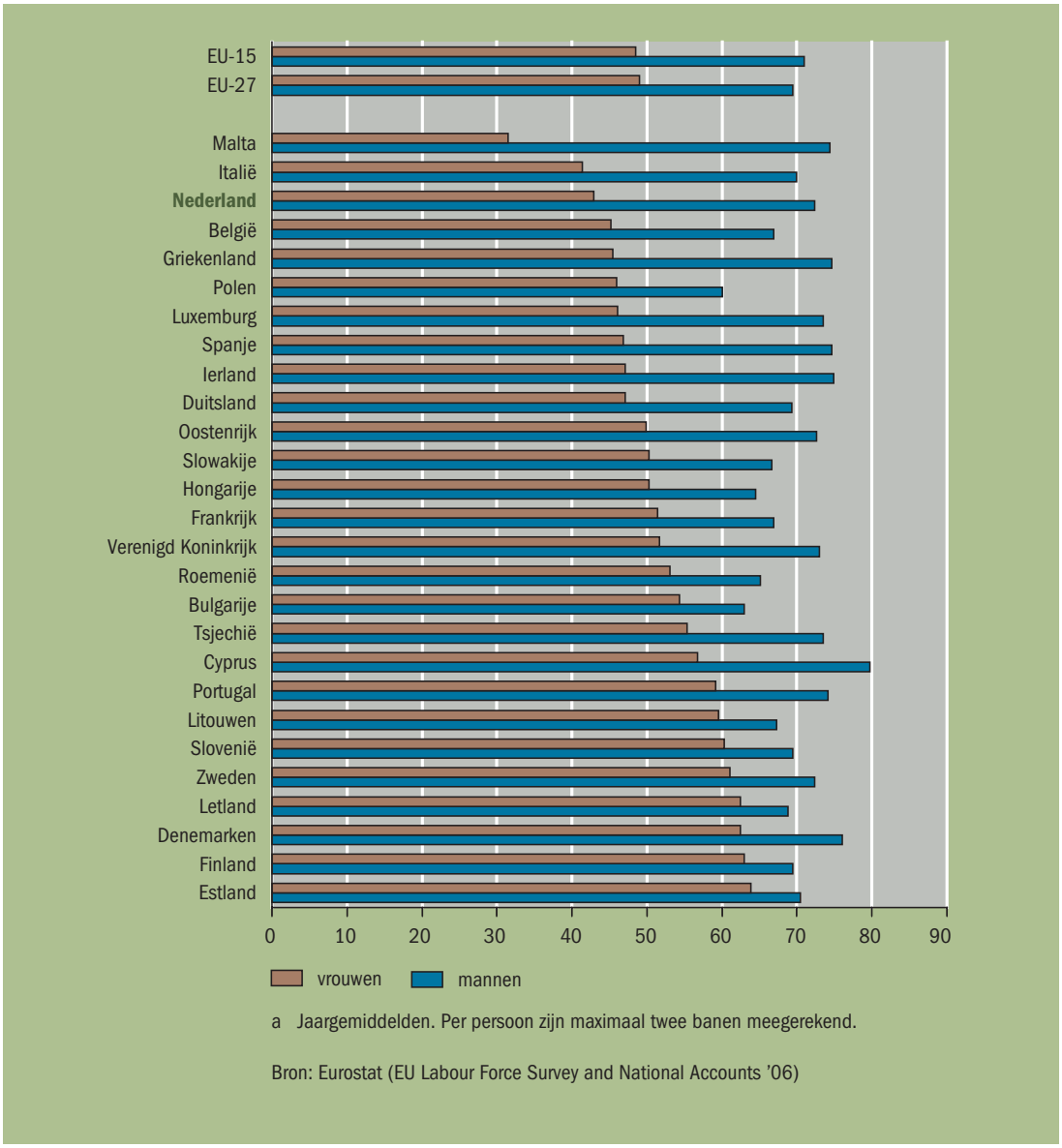

a Jaargemiddelden. Per persoon zijn maximaal twee banen meegerekend.

Bron: Eurostat (EU Labour Force Survey and National Accounts '06)

4.8 Slotbeschouwing

Arbeidsparticipatie vrouwen stijgt weer

In de vorige monitor werd geconstateerd dat de arbeidsparticipatie van vrouwen tussen 2001 en 2005 niet was gegroeid en met 53% steeds verder achterbleef op de beoogde toename. In de jaren erna blijkt sprake van een inhaalslag: tussen 2005 en 2007 is de arbeidsparticipatie met 2 procentpunten per jaar gestegen tot 57% in 2007. Ook de verschillen met mannen zijn verder afgenomen. Als ook de komende jaren de arbeidsparticipatie van vrouwen in hetzelfde tempo zou blijven toenemen,

dan zou hun nettoarbeidsparticipatie in 2010 uitkomen op 63%, net iets lager dan het streefdoel van 65%.

Met deze arbeidsparticipatie van vrouwen slaat Nederland overigens internationaal gezien geen slecht figuur. Vrouwen in ons land hebben (veel) vaker betaald werk dan hun seksegenoten in vrijwel alle andere EU-landen (uitgezonderd Zweden en Denemarken), en ook vaker dan in de Verenigde Staten.

Nederland blijft kampioen deeltijd

Wel heeft 69% van de werkende vrouwen een baan van minder dan 35 uur per week (als ook de banen van 1-11 uur worden meegerekend, dan werkt zelfs driekwart van de werkende vrouwen in deeltijd). Uit onderzoek blijkt dat de meesten van deze in deeltijd werkende vrouwen zeggen hiervoor te hebben gekozen. Deze keuze blijkt echter sterk samen te hangen met de nog steeds traditionele taakverdeling tussen vrouwen en mannen (Portegijs et al. 2008).

In andere EU-landen wordt veel minder vaak in deeltijd gewerkt. Duitsland komt met 46% in deeltijd werkende vrouwen nog het meest bij ons in de buurt. In de meeste EU-landen neemt dit aandeel overigens toe en is met name in Duitsland, Italië, Oostenrijk en Zweden sterk gestegen. Vooral de groeiende populariteit van deeltijdwerk in Zweden is opmerkelijk en vraagt om nader onderzoek.

Door het grote aandeel in deeltijd werkende vrouwen in ons land is de gemiddelde arbeidsduur voor alle vrouwen (inclusief de niet-werkenden) lager dan in vrijwel alle andere EU-landen (uitgezonderd Malta en Italië). Gemiddeld genomen ligt dit arbeidsvolume van vrouwen op 0,43 fte. Het EU-gemiddelde (27 landen) ligt op 0,48 fte. Het arbeidsvolume van de Nederlandse man is juist hoger dan het EU-gemiddelde.

Aantal voltijd werkende vrouwen niet verder afgenomen

De groei van de arbeidsparticipatie sinds 2005 is vooral gaan zitten in een toename van vrouwen met een baan van twintig uur of meer. Ook het aantal vrouwen met een voltijdbaan is gestegen. Daarmee is mogelijk een einde gekomen aan de gestage afname van het aandeel voltijds werkende vrouwen. De zeer kleine deeltijdbaan van 1-11 uur blijkt juist minder in trek: hier is sprake van een kleine afname. Al met al zien we dus een bescheiden verschuiving van kleine naar grotere deeltijdbanen, of zelfs naar voltijdwerk. Dat zien we ook weerspiegeld in de gemiddelde arbeidsduur van werkende vrouwen. Deze is na jarenlange afname sinds 2005 iets toegenomen (maar is met 24,8 uur per week net weer gelijk aan de gemiddelde arbeidsduur in 2001). Bij mannen is zowel het aandeel met een voltijdbaan, als de gemiddelde arbeidsduur heel licht gedaald. Zij blijken vooral in deeltijd te werken aan het begin en het einde van hun loopbaan. Vrouwen werken al vanaf het begin van hun loopbaan vaak in deeltijd, en dit aandeel neemt toe als zij in de dertig zijn. Dat heeft uiteraard te maken met de zorg voor kinderen. Oudere vrouwen werken echter zelfs nog iets vaker in deeltijd dan de jonge vrouwen (zie ook Portegijs et al. 2008).

Allochtone vrouwen profiteren van aantrekkende economie
De positie van niet-westers allochtone vrouwen op de arbeidsmarkt blijkt gevoeliger voor conjunctuurschommelingen. In de eerste jaren van deze eeuw, toen het economisch niet goed ging, is de arbeidsparticipatie van allochtone vrouwen afgenomen, terwijl die van autochtone vrouwen stabiel bleef. Nu de economie sinds 2005 weer is aangetrokken, is de arbeidsparticipatie van allochtone vrouwen juist sterker gestegen dan die van de autochtonen. Daarmee is de daling in de eerdere jaren meer dan teniet gedaan. Het verschil in arbeidsparticipatie tussen allochtone en autochtone vrouwen is desondanks sinds 2000 iets groter geworden.

'Glazen wand' niet dunner geworden
De ongelijke verdeling van vrouwen en mannen over beroepsgroepen en sectoren is niet afgenomen. Er is zelfs sprake van een lichte toename van deze horizontale seksesegregatie ten opzichte van 2001. De toename van de arbeidsdeelname van vrouwen heeft dus vooral plaatsgevonden in traditionele vrouwenberoepen.

Noten

1 Deze beoogde 74% brutoarbeidsparticipatie van vrouwen is nodig als de arbeidsduur van vrouwen niet zou toenemen. Is dat wel het geval, dan volstaat een iets lagere brutoparticipatie (TK2007/2008).

2 De Enquête beroepsbevolking (EBB) is een steekproefonderzoek dat maandelijks onder ongeveer 30.000 mensen in Nederland wordt gehouden. Respondenten worden in totaal vijfmaal benaderd voor de EBB. Voor de eerste benadering bezoekt een interviewer van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) de mensen thuis, de vier vervolgpeilingen worden telefonisch afgenomen. De totale periode dat mensen deelnemen aan de enquête bedraagt een jaar. Tot nog toe werden de jaarcijfers altijd gebaseerd op alleen de eerste peiling, maar een nieuwe weegmethode voor de EBB maakt het mogelijk om alle vijf peilingen samen te gebruiken.
Uitkomsten uit steekproefonderzoeken kennen een onnauwkeurigheidsmarge. Door alle vijf de peilingen van de EBB samen te kunnen gebruiken, zijn de jaarcijfers gebaseerd op gegevens van veel méér respondenten dan wanneer alleen de eerste peiling wordt gebruikt. Hierdoor worden de onnauwkeurigheidsmarges op de uitkomsten kleiner. Daarnaast wordt het mogelijk om voor een beperkte set aan variabelen kwartaalcijfers te publiceren. Deze nieuwe weegmethode voor de EBB is teruggelegd tot en met 2001. Dat betekent dat alle EBB-cijfers in dit hoofdstuk van 2001 tot en met 2007 volgens deze nieuwe methode zijn samengesteld. De cijfers over 2001-2005 kunnen daardoor afwijken van EBB-cijfers die in eerdere edities van de Emancipatiemonitor zijn gepresenteerd. Daarnaast is er sprake van een trendbreuk in de EBB-cijfers tussen 2000 en 2001.

3 Deze grotere gevoeligheid voor conjunctuureffecten hangt ook samen met het grote aandeel niet-westerse allochtonen met een flexibel arbeidscontract (21%). In Oudhof et al. (2008) worden de niet-westerse allochtonen daarom ook vergeleken met de klapstoeltjes van de arbeidsmarkt: in een periode van laagconjunctuur staan ze aan de kant, om weer bijgezet te worden in tijden van hoogconjunctuur.

4 Voor het onderwijsniveau zijn de jaren 2001 en 2002 niet beschikbaar. De reden hiervoor is dat in de nieuwe weging van de EBB die voor de jaren vanaf 2001 wordt toegepast, de gegevens uit alle peilingen worden gebruikt (zie ook noot 1). Dit betekent dat naast de gegevens die zijn verkregen uit het face-to-face-interview nu ook de gegevens uit de telefonische vervolgpeilingen worden gebruikt. Voor de jaren 2001 en 2002 zijn de gegevens over onderwijs in de telefonische peilingen echter nog niet bruikbaar. Totdat dit probleem is verholpen kunnen de gegevens over onderwijs in 2001 en 2002 daarom niet worden gepubliceerd.

5 Binnen de groep alleenstaande moeders zijn vooral Surinaamse en Antilliaanse vrouwen oververtegenwoordigd. Surinaamse en in minder mate Antilliaanse vrouwen kennen een relatief hoge arbeidsdeelname. Volgens Coumans (2008) is echter juist bij deze groep het verschil in de arbeidsdeelname tussen de alleenstaande moeders met ten minste een minderjarig kind en moeders met een partner het grootst: 47% tegen 69%.

6 In de vorige Emancipatiemonitor zat in de berekening van de segregatie-index een fout. Voor de trend heeft deze fout geen gevolgen, alleen het niveau van de index wordt anders.

7 Bruggink (2008) bespreekt de feminisering van het onderwijs in relatie met de vergrijzing in deze bedrijfstak. Hier was in 2007 de gemiddelde leeftijd met 43,4 jaar het hoogst. Bruggink meent dat de oververtegenwoordiging van de mannen in de hoogste leeftijdscategorieën zou kunnen leiden tot een verdere feminisering.

8 De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn significant, met uitzondering van de eerste stelling over zelfontplooiing en zelfontwikkeling. In de vorige Emancipatiemonitor zijn de opvattingen van vrouwen en mannen over betaalde arbeid ook beschreven. Het is niet mogelijk om beide cijfers te vergelijken in verband met een wijziging in de manier van data verzamelen (zie hoofdstuk 1).

5 Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg

Mariëlle Cloïn (SCP) en Martijn Souren (CBS)

Nog niet zo lang geleden was volgens de heersende norm de man verantwoordelijk voor het inkomen, en de vrouw voor het gezin en huishouden. Vrouwen werden zelfs veelal ontmoedigd om buitenshuis te werken. In enkele decennia is er veel veranderd in zowel denken als doen: de strikte opvattingen over traditionele rollen zijn veranderd en vrouwen zijn in groten getale gaan participeren op de arbeidsmarkt. Nu de ruime meerderheid van de vrouwen een betaalde baan heeft is het niet verwonderlijk dat de combinatie van arbeid en zorg voor velen een persoonlijk – en tevens maatschappelijk – vraagstuk is geworden. Daarbij gaat het niet alleen om betaalde arbeid en huishoudelijke taken en zorg voor kinderen, maar ook om onbetaalde taken zoals mantelzorg en vrijwilligerswerk.

In dit hoofdstuk staat centraal hoe vrouwen en mannen betaalde en onbetaalde arbeid combineren en wat de ontwikkelingen zijn op dit terrein. In de recente emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen* geeft het kabinet aan zich de komende jaren te richten op een grotere betrokkenheid van vrouwen bij betaalde arbeid: meer vrouwen moeten voor meer uren per week gaan werken (TK 2007/2008a). Om deze grotere betrokkenheid te bewerkstelligen zet men in op de combineerbaarheid van arbeid en zorg voor zowel vrouwen als mannen. Hierbij gaat de aandacht uit naar betere uitbestedingsmogelijkheden en meer flexibiliteit in tijden (werktijden, openingstijden). Het streven naar *herverdeling* van zorgtaken tussen vrouwen en mannen is in de nieuwe emancipatienota niet meer opgenomen: de ontwikkeling rond de betrokkenheid van mannen bij onbetaalde zorgtaken wordt niet langer aan de hand van een streefcijfer langs de meetlat gelegd. In reactie op het door de Kamer ingediende Plan van de Man verscheen wel een beleidsbrief met een breed scala aan beleidsinitiatieven en -voornemens op het terrein van arbeid en zorg (TK 2007/2008b). Zo wordt onder meer een herziening van het stelstel van verlofregelingen (vaderschaps- en ouderschapsverlof) voorgesteld, en is er aandacht voor de 'gezinsvriendelijkheid' van werkgevers. Veel van de voornemens zijn echter weinig specifiek op mannen toegesneden.

Naast arbeid en zorg zet het kabinet in op maatschappelijke participatie van vrouwen zonder betaald werk. Zo is het project Duizend en één Kracht er op gericht allochtone vrouwen door vrijwilligerswerk meer te laten participeren in de samenleving (www.vrijwilligerswerk/duizendeneenkracht.nl).

In dit hoofdstuk gaat de aandacht uit naar de tijdsbesteding van vrouwen en mannen. Daarna volgt het 'taakcombineren': hoeveel 'taakcombineerders' zijn er,

wat gebeurt er met de arbeidsdeelname van ouders na de komst van kinderen en hoe vaak verrichten mannen en vrouwen mantelzorg en vrijwilligerswerk? In paragraaf 5.3 volgt het gebruik van combinatievoorzieningen zoals kinderopvang en verlofregelingen. In paragraaf 5.4 laten we zien hoe de Nederlandse bevolking aankijkt tegen onder meer werkende moeders, kinderopvang en het combineren van arbeid en zorg. In paragraaf 5.5 staat het draagvlak onder vrouwen om meer te gaan werken centraal. Als laatste bezien we hoe men de taken zelf verdeelt: zijn er 'typisch' mannelijke en typisch vrouwelijke taken? Is men tevreden over de taakverdeling of zijn er problemen?

5.1 *Tijd besteed aan betaalde en onbetaalde arbeid*

Het sinds 1975 in Nederland gehouden Tijdsbestedingonderzoek (TBO) verschaft uitgebreide informatie over de manier waarop vrouwen en mannen hun tijd besteden. In 2005 heeft de laatste dataverzameling plaatsgevonden. Hierover is reeds gerapporteerd in de *Emancipatiemonitor 2006* (Cloïn en Hermans 2006: 101-107). In deze editie worden deze gegevens kort aangehaald.

Tijdsbesteding m/v

Vrouwen besteedden in 2005 in het totaal gemiddeld 48 uur per week aan onbetaalde en betaalde arbeid, mannen 49 uur. De totale tijd die vrouwen en mannen aan verschillende taken besteden was dus in 2005 vrijwel gelijk. De verdeling van de taken tussen vrouwen en mannen daarentegen niet: vrouwen besteedden een veel groter deel van hun tijd aan onbetaalde arbeid dan mannen, in 2005 nog altijd bijna 15 uur per week meer. Vooral aan huishoudelijk werk (23 versus 11,3 uur) en zorgtaken (6 versus 2,8 uur) besteedden vrouwen ruim twee keer zo veel tijd als mannen. Mannen besteedden per week juist bijna 16 uur meer aan betaalde arbeid dan vrouwen.

Bij vrouwen is vanaf 1975 de trend waarneembaar dat zij steeds vaker en meer uren betaald gaan werken (vgl. hoofdstuk 4). Daardoor is tevens de verdeling van betaalde arbeid tussen vrouwen en mannen gelijker geworden over de jaren. Ook steken vrouwen steeds minder tijd in onbetaalde taken. Bij mannen is het beeld wat gemêleerd: per saldo is de tijd die zij aan onbetaalde arbeid besteden vanaf 1985 ongeveer gelijk gebleven. Ook tussen 2000 en 2005 is deze niet verder toegenomen. Wel zijn zij iets meer tijd aan betaalde arbeid gaan wijden door de jaren heen. De tijd die vrouwen en mannen besteden aan de zorg voor kinderen (en anderen in het huishouden) is de afgelopen decennia steeds wat toegenomen: deze 'zorgtijd' heeft dus niet te lijden gehad van de concurrentie met andere (on)betaalde bezigheden.

Tabel 5.1
Tijdsbesteding aan betaalde[a] en onbetaalde arbeid, personen vanaf 25 jaar, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
vrouwen							
onbetaalde arbeid	42,6	44,4	43,3	39,1	37,7	35,5	34,7
huishoudelijk werk	30,6	30,2	28,8	26,1	25,3	23,9	23,0
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	4,6	5,2	4,7	5,0	5,1	5,0	6,0
doe-het-zelfwerkzaamheden	5,7	7,1	7,5	5,6	5,0	4,6	3,8
hulp aan (niet-)familieleden	0,9	1,0	1,1	1,2	1,1	1,1	1,1
vrijwilligerswerk	0,8	0,9	1,1	1,1	1,2	0,9	0,8
betaalde arbeid	3,9	4,4	5,9	7,7	9,3	12,0	13,3
totaal	46,5	48,8	49,2	46,8	47,0	47,4	48,0
mannen							
onbetaalde arbeid	17,4	18,5	20,4	19,7	21,2	20,0	20,0
huishoudelijk werk	8,5	8,8	10,3	10,0	11,2	11,4	11,3
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	1,9	1,9	1,8	1,9	1,9	2,1	2,8
doe-het-zelfwerkzaamheden	4,9	5,5	5,6	5,2	5,2	4,3	4,0
hulp aan (niet-)familieleden	0,7	0,7	1,2	0,9	1,2	0,9	0,7
vrijwilligerswerk	1,5	1,6	1,5	1,8	1,7	1,4	1,3
betaalde arbeid	27,3	25,6	25,1	27,3	28,6	29,8	29,0
totaal	44,7	44,1	45,5	47,0	49,7	49,9	49,0

a Het aantal uren betaalde arbeid is inclusief reistijd.

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Vrouwen en mannen zonder kinderen

Jonge alleenstaande en samenwonende/getrouwde vrouwen zonder kinderen besteden van alle vrouwen gemiddeld per week de meeste tijd aan betaalde arbeid. Het verschil met mannen is in deze levensfase het kleinst. Toch werken deze jonge vrouwen minder uren dan hun mannelijke leeftijdsgenoten (vgl. Dijkgraaf en Portegijs 2008). Het verschil komt neer op gemiddeld vijf uur per week, oftewel ruim een halve (werk) dag. Bij onbetaalde arbeid is het beeld juist andersom. Mannen tot en met 40 jaar besteden ongeacht of zij alleen of samenwonen iets meer dan dertien uur per week aan onbetaalde arbeid. Dat is minder dan vrouwen. Vooral samenwonen heeft effect op de tijd die zij besteden aan onbetaalde arbeid: samenwonende vrouwen tot en met 40 jaar besteden hier ongeveer vier uur per week meer aan dan jonge alleenstaande vrouwen, en 6,5 uur meer dan de samenwonende mannen. Zoals verwacht besteden jonge vrouwen wel minder tijd aan onbetaalde arbeid dan vrouwen ouder dan 40 jaar.

Tabel 5.2
Tijdsbesteding aan betaalde[a] en onbetaalde arbeid,[b] personen vanaf 25 jaar zonder kinderen,[c] naar huishoudenstype en leeftijd, 1990-2005 (in uren per week)

	vrouwen			mannen		
	1990	2000	2005	1990	2000	2005
alleenstaanden zonder kinderen (≤ 40 jaar)						
onbetaalde arbeid	18,5	15,8	15,7	13,8	13,5	13,5
betaalde arbeid	20,3	25,2	22,5	22,3	36,0	27,2
totaal	38,7	40,9	38,3	36,1	49,4	40,8
alleenstaanden zonder kinderen (> 40 jaar)						
onbetaalde arbeid	34,9	33,9	31,0	27,2	23,1	21,6
betaalde arbeid	2,7	3,9	6,1	11,0	20,0	18,2
totaal	37,6	37,8	37,1	38,2	43,1	39,8
paren zonder kinderen (≤ 40 jaar)						
onbetaalde arbeid	22,5	19,5	19,8	14,4	14,0	13,3
betaalde arbeid	22,6	28,9	31,9	32,3	41,4	38,5
totaal	45,1	48,4	51,6	46,7	55,4	51,8
paren zonder kinderen (> 40 jaar)						
onbetaalde arbeid	39,4	36,3	34,4	26,2	23,3	23,0
betaalde arbeid	3,0	6,2	6,6	7,6	18,5	15,8
totaal	42,4	42,5	41,1	33,8	41,8	38,8

a Het aantal uren betaalde arbeid is inclusief reistijd.
b Voor verdere uitsplitsing van onbetaalde arbeid zie Cloïn en Hermans (2006: 104-105).
c Of geen thuiswonende kinderen meer.

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Vrouwen en mannen met kinderen

Kinderen brengen naast 'directe' zorgtaken ook extra huishoudelijk werk met zich mee. Dat is duidelijk te zien aan de grotere tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid in gezinnen met jonge kinderen. De grootste piek is, uitgedrukt in tijd, te vinden bij de paren met de jongste kinderen. Mannen zijn in die levensfase in uren per week iets zwaarder belast dan vrouwen. Wat echter vooral opvalt, is dat vrouwen en mannen zich met verschillende taken bezighouden: vrouwen leggen zich met 47,7 uur per week in grote mate toe op onbetaalde (zorg)taken. Ze besteden met 14 uur per week een stuk minder tijd aan betaalde arbeid dan in de fase dat er nog geen kleine kinderen zijn. Mannen met kleine kinderen besteden vooral veel tijd aan betaalde arbeid (41,5 uur). Zij zijn tevens meer tijd kwijt aan onbetaalde arbeid, maar per saldo

is de verdeling van arbeid en zorg in de levensfase met een jongste kind tot 6 jaar het scheefst. Het aandeel van vrouwen in betaalde arbeid (t.o.v. mannen) is 25%, en hun aandeel in onbetaalde arbeid bijna 70%. Wel is de taakverdeling in 2005 iets minder scheef geworden ten opzichte van 2000.

Met wat oudere kinderen zijn dezelfde tijdbestedingspatronen zichtbaar, zij het wat minder uitgesproken. Vooral het tijdsbeslag van onbetaalde arbeid vermindert naarmate de kinderen ouder worden. Verder blijkt dat het aantal uren dat moeders werken, ongeacht de leeftijd van hun jongste kind, tussen 2000 en 2005 is toegenomen.

Tabel 5.3

Tijdsbesteding aan betaalde[a] en onbetaalde arbeid,[b] personen vanaf 25 jaar met kinderen, naar leeftijd van het jongste kind, 1990-2005 (in uren per week)

	vrouwen			mannen		
	1990	2000	2005	1990	2000	2005
paar, jongste kind 0-5 jaar						
onbetaalde arbeid	52,8	48,1	47,4	21,8	19,8	23,1
betaalde rbeid	4,7	11,5	14,0	37,8	42,1	41,5
totaal	57,4	59,6	61,5	59,6	61,9	64,6
paar, jongste kind 6-14 jaar						
onbetaalde arbeid	43,2	40,5	38,2	15,7	19,6	19,3
betaalde arbeid	9,0	13,9	17,6	36,1	36,1	39,3
totaal	52,3	54,4	55,8	55,4	55,6	58,7
paar, jongste kind ≥ 15 jaar						
onbetaalde arbeid	40,0	33,8	35,6	18,8	20,2	17,8
betaalde arbeid	6,4	13,2	14,5	27,3	29,1	30,3
totaal	46,4	47,1	50,1	46,1	49,3	48,1

a Het aantal uren betaalde arbeid is inclusief reistijd.

b Voor verdere uitsplitsing van onbetaalde arbeid zie Cloïn en Hermans (2006: 106-107).

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Zorgaandeel mannen

In het emancipatiebeleid werd voorheen gestreefd naar een zorgaandeel (onbetaalde arbeid uitgezonderd vrijwilligerswerk) van mannen van 40% (TK 2005/2006a). In de recente emancipatienota heeft het kabinet de doelstelling ten aanzien van het aandeel van mannen in zorgtaken geschrapt. Zoals figuur 5.1 laat zien zit er weinig ontwikkeling in het zorgaandeel van mannen: in 2005 namen zij 35,7% van de zorgtijd voor hun rekening (t.o.v. vrouwen, maar exclusief eventuele bijdragen van derden, zoals een huishoudelijke hulp). Vanaf 1995 is dit aandeel nauwelijks toegenomen.

Daarnaast is te zien dat het zorgaandeel van vaders achterblijft bij dat van mannen zonder (thuiswonende) kinderen.

Figuur 5.1
Aandeel van mannen vanaf 25 jaar in onbetaalde zorg,[a] naar huishoudenstype, 1975-2005 (in procenten)

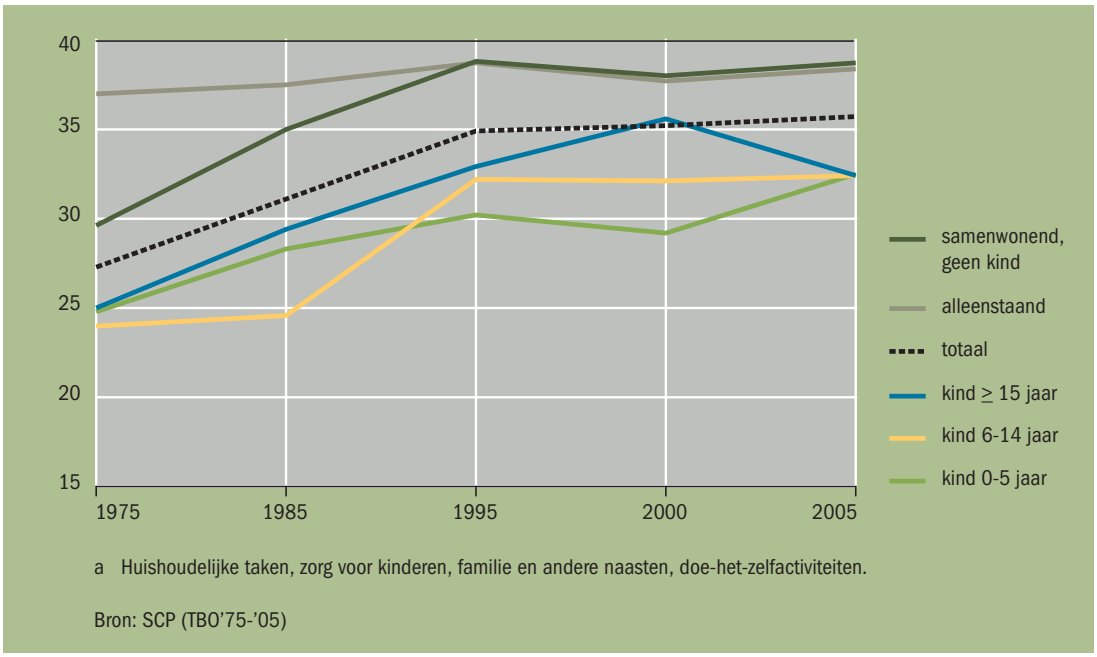

a Huishoudelijke taken, zorg voor kinderen, familie en andere naasten, doe-het-zelfactiviteiten.

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Betaalde en onbetaalde arbeid door werkende ouders internationaal vergeleken
Internationaal onderzoek (Torres et al. 2007) laat zien dat werkende moeders in Nederland (en in West-Duitsland), relatief veel tijd aan onbetaalde arbeid besteden. In het Verenigd Koninkrijk en Ierland besteden vrouwen echter nog meer tijd aan onbetaalde taken dan in Nederland, evenals in Italië, Spanje, Roemenië en Polen. Wat echter opvalt is dat in Nederland (en West-Duitsland) veel tijd besteed aan onbetaalde arbeid samengaat met relatief weinig tijd besteed aan betaald werk (gemiddeld iets meer dan twintig uur per week). In landen zoals Portugal, Finland, Letland en Tsjechië gaat een uitgebreide betaalde arbeidsdeelname juist samen met weinig onbetaalde arbeid. In de meeste Mediterrane landen en in Roemenië en Polen tot slot, besteden werkende moeders zowel veel tijd aan betaalde als aan onbetaalde arbeid, wat lijdt tot een omvangrijk totaal tijdsbeslag aan deze taken.

Eenzelfde soort afbeelding voor mannen laat veel minder variatie zien: in alle landen combineren vaders veel uren betaald werk met weinig onbetaalde zorguren. Nederlandse vaders nemen een tussenpositie in. In landen zoals Denemarken, Zweden, Italië en Spanje zijn ze in uren wel wat meer betrokken bij onbetaalde arbeid dan in bijvoorbeeld Hongarije, Letland en Turkije, waar mannen veel tijd aan betaalde arbeid, en nauwelijks tijd aan onbetaalde arbeid besteden.

Figuur 5.2

Gemiddeld aantal uren besteed aan betaalde en onbetaalde arbeid, werkende moeders naar land, 2003

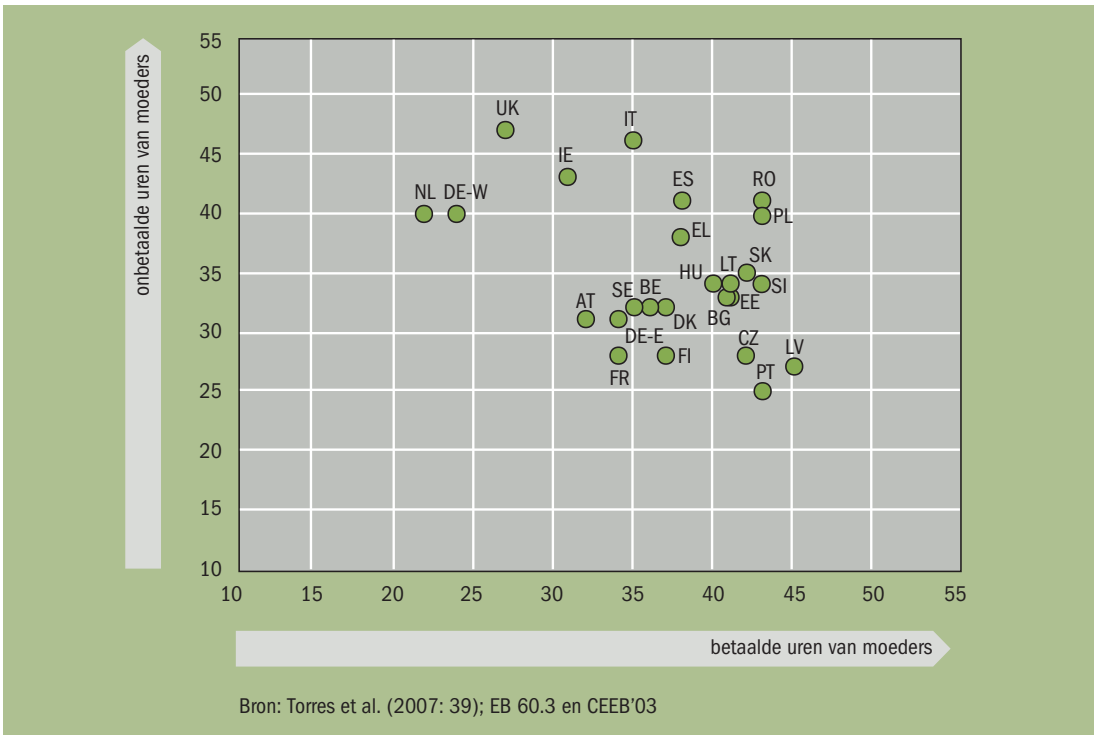

Bron: Torres et al. (2007: 39); EB 60.3 en CEEB'03

Figuur 5.3

Gemiddeld aantal uren besteed aan betaalde en onbetaalde arbeid, werkende vaders naar land, 2003

Bron: Torres et al. (2007: 40); EB 60.3 en CEEB'03

Voorgaande internationale gegevens betreffen alleen werkende ouders. Uitgebreide recente internationaal vergelijkbare tijdsbestedingscijfers worden naar verwachting in de loop van 2009 gepubliceerd (Kamphuis 2009).

5.2 Het combineren van arbeid en zorg

Taakcombineren

In toenemende mate combineren mensen tussen de 20 en 64 jaar ten minste 12 uur betaald werk met ten minste 12 uur zorgtaken per week: het aandeel taakcombineerders steeg van 14% in 1975 naar 38% in 2005. Tot 1985 ging de toename bij vrouwen en mannen ongeveer gelijk op. Vanaf 1990 combineren echter meer vrouwen dan mannen arbeid en zorg. Deze ontwikkeling houdt gelijke tred met de toename van vrouwen op de arbeidsmarkt in de jaren negentig. Vooral de afgelopen jaren stijgt het aandeel vrouwelijke taakcombineerders relatief sterk. In 2005 is respectievelijk 44% van de vrouwen en 32% van de mannen taakcombineerder (vgl. Breedveld et al. 2006: 23).

Figuur 5.4
Taakcombinatie,[a] personen van 20 tot 65 jaar, 1975-2005 (in procenten)

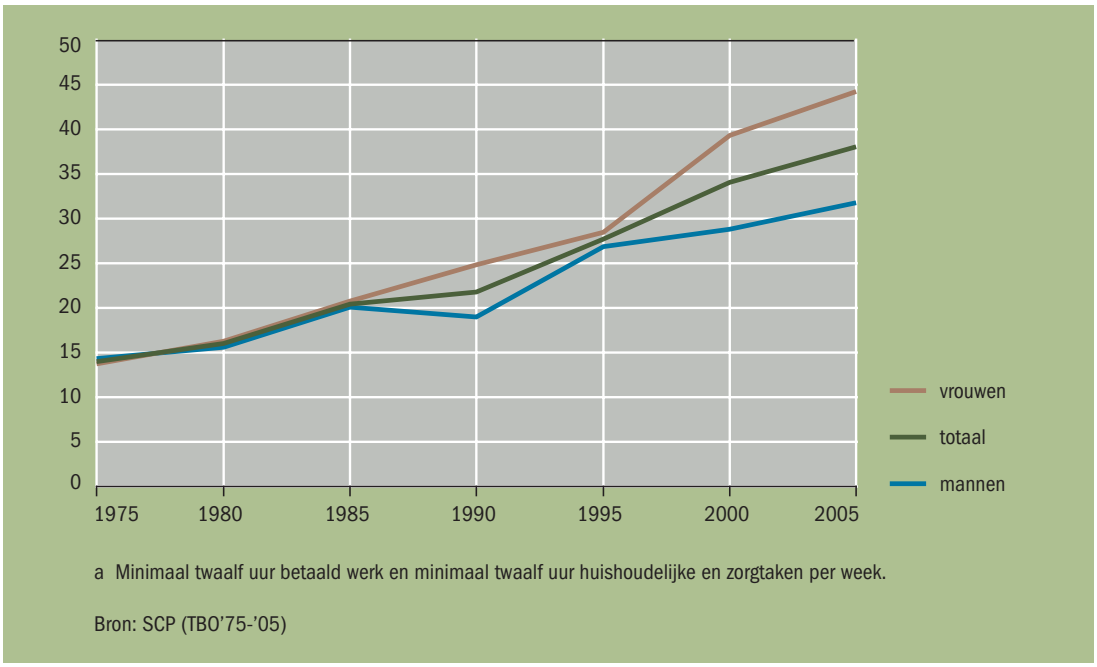

a Minimaal twaalf uur betaald werk en minimaal twaalf uur huishoudelijke en zorgtaken per week.

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Werken na de geboorte van het eerste kind

In 2007 was de geboorte van het eerste kind voor een derde van de vrouwen aanleiding om minder te gaan werken. Daarnaast stopte 10% van de moeders met werken na de geboorte van het eerste kind. Dat zijn er wel duidelijk minder ten opzichte van 2001, toen nog 16% van de prille moeders stopte met werken. Er zijn steeds meer jonge moeders – vier van de tien in 2007 – die evenveel bleven werken of hun

arbeidstijd zelfs hebben uitgebreid. Dit waren vooral vrouwen die voor de geboorte van hun eerste kind een kleine of middelgrote deeltijdbaan hadden (12-27 uur per week). Vooral de vrouwen met een voltijdbaan (35 uur of meer per week) of een grote deeltijdbaan (28-34 uur per week) gingen minder uren werken (Mol 2008). In tegenstelling tot prille moeders passen vaders hun arbeidspatroon nauwelijks aan als er kinderen komen. Het aandeel mannen dat na de geboorte van het eerste kind evenveel blijft werken of meer gaat werken, is al jaren stabiel rond de 90%.

Tabel 5.4
Verandering in het arbeidspatroon van ouders na de geboorte van het eerste kind, 2001-2007 (in procenten)[a]

	2001	2003	2005	2007
vrouwen				
werkte niet en gaat niet werken	15	15	15	16
stopte met werken	16	11	12	10
bleef werken, minder uren	35	37	34	33
bleef werken, gelijke uren	32	35	36	37
bleef werken, meer uren, of begon met werken	2	2	1	3
mannen				
werkte niet en gaat niet werken	2	4	2	4
stopte met werken of ging minder werken	6	6	6	6
bleef werken, gelijke of meer uren, of begon met werken	92	90	91	90

a De percentages wijken vanaf 2001 soms licht af vergeleken met de Emancipatiemonitor uit 2004 en 2006. Dit komt door een nieuwe methode van weging in de Enquête beroepsbevolking (EBB) begin 2008.[1]

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07); Mol (2008)

Blijven werken na de geboorte van het eerste kind, naar onderwijsniveau

Bij de geboorte van het eerste kind daalt de arbeidsdeelname van laagopgeleide vrouwen sterker dan die van hoogopgeleide vrouwen. Dit terwijl de arbeidsdeelname van laagopgeleide vrouwen al lager is als er nog geen kinderen zijn. In 2007 werkte gemiddeld bijna vier op de tien laagopgeleide vrouwen niet in het jaar voorafgaand aan de geboorte van het eerste kind, en zij gingen ook daarna niet werken. Nog eens 17% werkte wel voordat ze moeder werden, maar stopte met werken na de komst van het eerste kind. In totaal werkte dus 56% van de laagopgeleide vrouwen niet na de geboorte van het eerste kind.

Van de hoogopgeleide moeders werkte in totaal slechts 15% niet na de geboorte van de eerste. Er zijn in verhouding wel iets meer hoogopgeleide vrouwen die minder uren gaan werken. Echter, bijna de helft bleef hetzelfde aantal, of zelfs meer uren werken na de geboorte van hun eerste kind.

Tabel 5.5
Verandering in het arbeidspatroon van ouders na de geboorte van het eerste kind, naar onderwijsniveau, 2007 (in procenten)

	opleidingsniveau			
	laag	middelbaar	hoog	totaal
vrouwen				
werkte niet en gaat niet werken	39	16	7	16
stopte met werken	17	9	8	10
bleef werken, minder uren	26	35	35	34
bleef werken, gelijke uren	13	35	47	36
bleef werken, meer uren, of begon met werken	4	4	2	3
mannen				
werkte niet en gaat niet werken	8	4	1	4
stopte met werken of ging minder werken	7	6	6	6
bleef werken, gelijke of meer uren, of begon met werken	85	89	93	90

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07); Mol (2008)

Veel in deeltijd werkende moeders na geboorte eerste kind

Vooral de middelgrote deeltijdbaan is onder vrouwen relatief populair na de geboorte van het eerste kind. Het aandeel vrouwen met een dergelijke baan lag na de geboorte van het eerste kind bijna drie keer zo hoog als daarvoor. Ruim een kwart van de moeders werkte na de geboorte in een middelgrote deeltijdbaan. Ook het aandeel vrouwen dat niet of minder dan negentien uur per week werkte, groeide aanzienlijk na de geboorte van het eerste kind. Vooral het aandeel met een voltijdbaan heeft moeten inleveren. Voor de geboorte van het eerste kind werkte 43% van de vrouwen in een voltijdbaan, na de geboorte was dit nog maar 16%. Het aandeel vrouwen met een grote deeltijdbaan daalde ook, maar iets minder sterk: van 25% naar 17% (Mol 2008).

Figuur 5.5
Arbeidsduur van mannen en vrouwen, voor en na de geboorte van het eerste kind, 2001-2007 (in procenten)

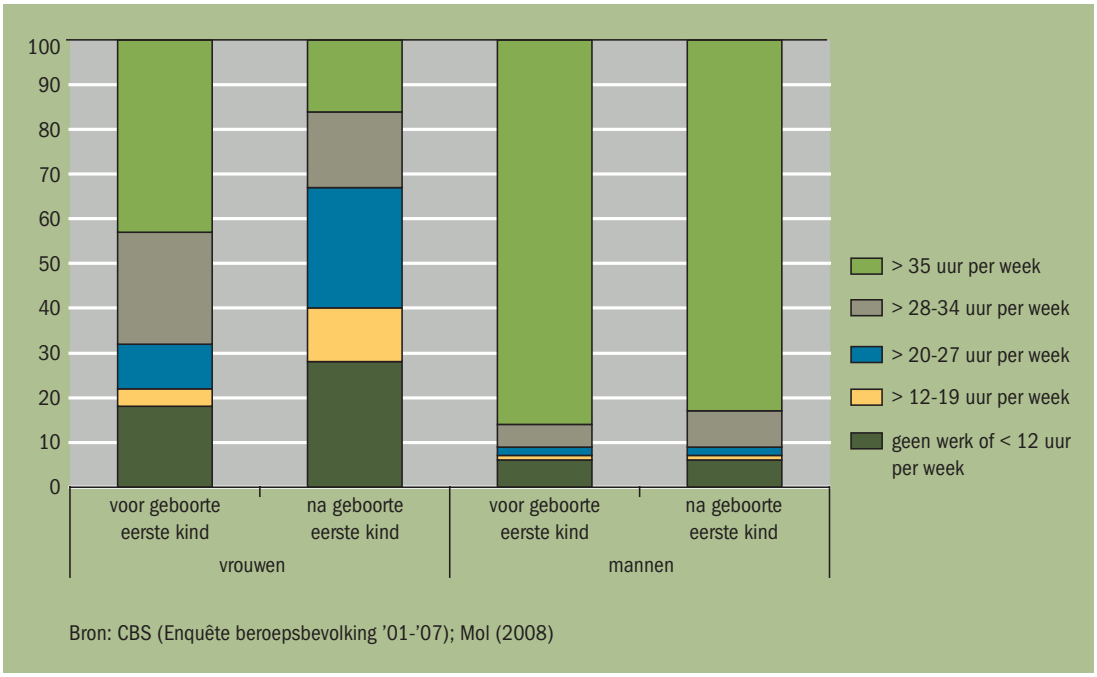

Minder sterke aanpassingen bij meer en ouder wordende kinderen

De verandering in het arbeidspatroon van moeders bij de geboorte van het eerste kind is veruit de grootste: hun arbeidsdeelname verandert minder sterk als er meer kinderen komen of als de kinderen ouder worden (Portegijs et al. 2006; Mol 2008). Stoppen met werken of minder uren werken na de geboorte van het tweede kind doet 12% van de moeders. Nog eens 9% stopt met werken of gaat minder werken na de geboorte van het derde kind. Na de geboorte van het derde of latere kind is het aandeel moeders dat zowel voor als na deze geboorte niet buitenshuis werkte, opgelopen tot 54% (Mol 2008).

Bij het ouder worden van de kinderen is het aandeel moeders dat meer gaat deelnemen op de arbeidsmarkt telkens iets groter dan het aandeel dat stopt of minder uren gaat werken. De verschillen zijn echter klein en beide groepen vrouwen vormen altijd minder dan 10% van alle vrouwen in die situaties. De gemiddelde arbeidsparticipatie en/of arbeidsduur van vrouwen met kinderen verandert dus weinig bij het ouder worden van de kinderen.

Figuur 5.6
Verandering in het arbeidspatroon van ouders na de geboorte en het ouder worden van de kinderen, 2001-2007 (in procenten)

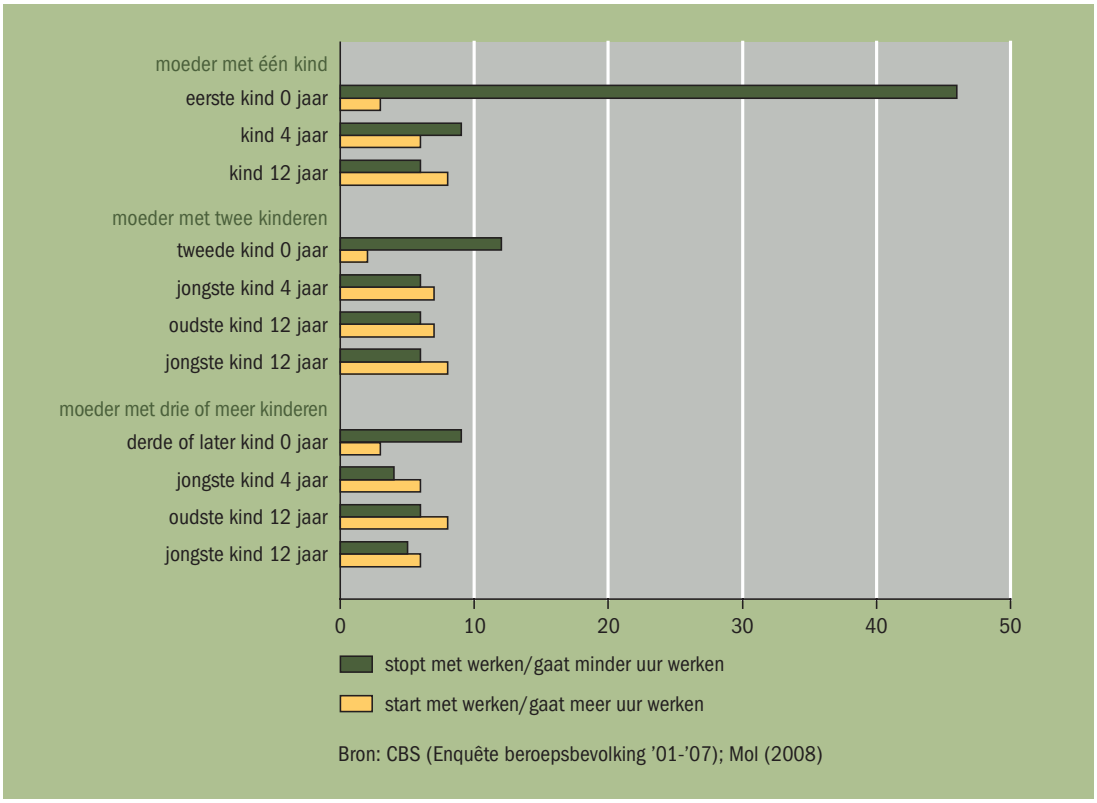

Herintredende vrouwen

In 2007 waren er 133.000 vrouwelijke herintreders die een baan wilden van 12 uur of meer per week maar deze nog niet hadden gevonden. Nog eens 40.000 vrouwelijke herintreders hadden inmiddels wel een baan.

Herintreedsters zijn voornamelijk tussen de 35 en 55 jaar oud. Dit zijn vooral vrouwen die stopten met werken na de geboorte van hun kind(eren), en weer actief willen worden op de arbeidsmarkt nu de kinderen wat ouder zijn. Ruim acht op de tien van hen had thuiswonende kinderen. De ruime meerderheid heeft een partner en minderjarige kinderen.

Tabel 5.6
Vrouwelijke herintreders in het onbenutte arbeidsaanbod en in de werkzame beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar, 2007 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	herintreders in onbenut arbeidsaanbod	herintreders in werkzame beroepsbevolking
totaal 15-64-jarigen (abs.)	133	40
leeftijd (%)		
15-34 jaar	12	9
35-44 jaar	45	57
45-54 jaar	31	30
55-64 jaar	11	4
positie in het huishouden (%)		
eenpersoonshuishouden	6	6
alleenstaande ouder	13	18
lid van een paar (geen ouder)	12	10
lid van ouderpaar	69	65
jongste kind 0-5 jaar	24	25
jongste kind 6-11 jaar	28	28
jongste kind 12-17 jaar	17	23
jongste kind ≥ 18 jaar	31	24

a De aantallen en percentages zijn niet vergelijkbaar met de *Emancipatiemonitor 2006*. Dit komt door de abusievelijk verkeerd opgenomen cijfers bij de herintreders in het onbenutte arbeidsaanbod.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Vrijwilligerswerk

In 2007 deden 5,6 miljoen Nederlanders van 18 jaar en ouder, oftewel 44%, vrijwilligerswerk. Mannen doen met 46,5% net iets vaker aan vrijwilligerswerk dan vrouwen (43,5%). Het grootste aandeel vrijwilligers is onder vrouwen duidelijk te vinden onder 35-44-jarigen. Bij mannen zijn er kleinere verschillen in het aandeel vrijwilligers per leeftijdscategorie. Jonge mannen van 18 tot 25 jaar en oudere mannen van 65 tot 75 jaar hebben de afgelopen tien jaar een inhaalslag gemaakt en zijn met 50% nu het vaakst actief als vrijwilliger.

Mannen en vrouwen zetten zich in voor andere soorten organisaties. Zo doen mannen vooral vrijwilligerswerk voor een sportvereniging of in levensbeschouwelijk verband, terwijl vrouwen eerder kiezen voor ondersteunende taken op school of in de verzorging. In de afgelopen tien jaar is daarin niet veel veranderd. Alleen is verzorgingswerk bij vrouwen sterk toegenomen en is vrijwilligerswerk bij een arbeidsorganisatie door mannen sterk afgenomen.

Tabel 5.7

Vrijwilligerswerk door mannen en vrouwen naar leeftijd en categorie, 18 jaar en ouder, 1997 en 2007[a] (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1997	2007[b]	1997	2007[b]
totaal	42,4	43,5	43,4	46,5
18-24 jaar	39,2	44,1	36,9	49,9
25-34 jaar	46,9	40,3	41,9	42,9
35-44 jaar	55,5	59,7	50,7	47,2
45-54 jaar	46,3	47,4	47,4	47,6
55-64 jaar	38,8	35,8	49,3	47,6
65-74 jaar	31,1	41,9	36,2	50,0
≥ 75 jaar	14,9	20,3	20,2	34,7
jeugdwerk	4,3	4,3	4,6	4,6
school	13,0	12,7	4,5	5,7
verzorging	7,4	11,7	3,5	3,9
sportvereniging	8,4	8,2	16,5	17,8
hobbyvereniging	3,2	3,5	6,5	5,7
culturele vereniging	5,5	4,8	4,3	5,1
levensbeschouwelijk	10,0	9,8	8,5	8,7
arbeidsorganisatie	1,9	1,5	5,5	2,9
politieke partij	0,8	0,7	1,6	1,6
anders[b]	7,9	12,1	7,2	13,9

a 2007 is alleen gemeten van juni tot en met december.

b In 2007 is gevraagd naar extra werkgebieden van vrijwilligers (wonen, buurt, sociale/juridische hulpverlening). Deze zijn bij 'anders' gerekend. Dit verklaart waarom het percentage voor 'anders' hoger is dan in 1997.

Bron: CBS (Permanent onderzoek leefsituatie '97 en '07)

Het emancipatiebeleid is naast het vergroten van de arbeidsdeelname gericht op het vergoten van de maatschappelijke participatie van in het bijzonder vrouwen uit etnische minderheden, zo mogelijk als opstap naar betaald werk. Turken en Marokkanen verrichten het minst vaak vrijwilligerswerk voor sport- en cultuurverenigingen, politieke en/of religieuze organisaties, de school, de bibliotheek en dergelijke (zie Dekker en Keuzenkamp 2006: 213-215).[2] Dat geldt in het bijzonder voor Turkse en Marokkaanse vrouwen. Daarna volgen Surinamers en Antillianen. Autochtonen verrichten het vaakst vrijwilligerswerk. Bij Surinamers, Antilianen en autochtonen doen zich nauwelijks verschillen voor tussen vrouwen en mannen.

Figuur 5.7
Deelname aan vrijwilligerswerk naar etnische groep, personen van 15 tot 65 jaar, 2004-2005 (in procenten)

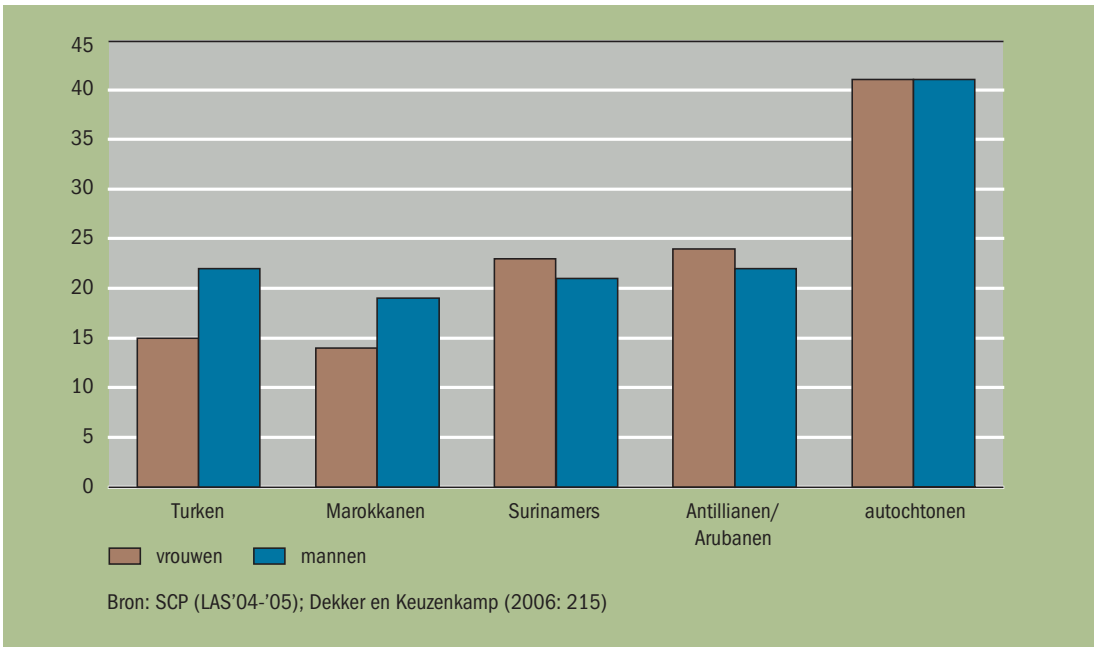

Mantelzorg: lang- en kortdurende zorg

De arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid van vrouwen kunnen in de knel komen als zij mantelzorg verlenen. Het aantal uren besteed aan arbeid en mantelzorg is onevenredig verdeeld tussen vrouwen en mannen: vrouwen hadden in 2007 vaker met een langdurend ernstig zieke of hulpbehoevende partner, ouder of kind te maken (in het jaar voorafgaand aan de enquête gold dit voor 581.000 vrouwen en 545.000 mannen) en ze verleenden ook vaker daadwerkelijk langdurend zorg. Gemiddeld besteedden de vrouwen bijna zeventien uur per week aan mantelzorg, mannen bijna vijftien uur. De helft van de vrouwen met een ziek familielid, die niet zorgden, hadden dat wel willen doen. Bij mannen was dat ruim vier op de tien. Degenen die geen mantelzorg verleenden, hadden daarvoor verschillende redenen. Bij mannen bleek vooral de combinatie van werk en mantelzorg het belangrijkste probleem te zijn. Een op de vijf van hen gaf aan niet te kunnen zorgen vanwege hun werk. Bij de vrouwen gold dat voor minder dan een op de tien.

Ook kortdurende zorg verlenen relatiefveel mannen niet vanwege hun werk (18%, tegenover 4% van de vrouwen). In 2007 kregen 591.000 vrouwen en 520.000 mannen van 15 tot 65 jaar te maken met een zieke partner, ouder of kind waarvoor zorg voor minder dan twee weken nodig was. Deze zorg werd door 26% van de vrouwen en 43% van de mannen niet zelf verleend. Wederom geven mannen vaker aan dat de combinatie van arbeid en zorg een probleem is. De eventuele beperkte beschikbaarheid van verlof of onbekendheid met verlofregelingen werd daarentegen net als bij langdurige mantelzorg door zowel mannen als vrouwen niet of nauwelijks genoemd als reden om niet te kunnen zorgen.

Tabel 5.8

Mantelzorg en kortdurende zorgtaken door personen van 15 tot 65 jaar, 2007 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	vrouwen	mannen
personen met ernstig zieke of hulpbehoevende		
kinderen, ouder of partner voor wie regelmatige en/of		
langdurige zorg nodig is (abs.)[a]	581	545
zorgtaken zelf uitgevoerd (%), wv.	84	61
< 12 uur per week	59	65
≥ 12 uur per week	41	35
gemiddeld besteed aan zorgtaken (uren/week)	16,8	14,5
zorgtaken niet zelf uitgevoerd (%)	16	39
wv. had willen zorgen maar kon niet, om de volgende reden[b] (%)		
iemand anders verleende de zorg al	17	11
werk liet het niet toe	9	20
emotioneel en/of lichamelijk te zwaar	7	3
financieel niet haalbaar	1	0
niet bekend met verlofregelingen	0	0
beschikbaar verlof schoot tekort	0	0
anders	16	9
totaal	50	43
personen met een ziek kind, zieke ouder of partner voor wie onver-		
wachte en/of kortdurende zorg[c] nodig is (abs.)[a]	591	520
zorgtaken zelf uitgevoerd (%)	74	57
zorgtaken niet zelf uitgevoerd (%)	26	43
wv. had willen zorgen, maar kon niet, om de volgende reden[b] (%)		
iemand anders verleende de zorg al	8	11
werk liet het niet toe	4	18
emotioneel en/of lichamelijk te zwaar	1	1
niet bekend met verlofregelingen	0	0
beschikbaar verlof schoot tekort	0	0
financieel niet haalbaar	0	0
anders	6	6
totaal	19	36

a Per persoon kan het om meerdere zorgbehoeften gaan.

b Meerdere antwoorden mogelijk, hierdoor en door afrondingsverschillen hoeven de genoemde redenen niet op te tellen tot het totaal

c Korter dan twee weken.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

5.3 Voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg

Instellingen voor kinderopvang

Het aantal plaatsen in de kinderopvang groeit gestaag. Bij de dagopvang steeg het aantal plaatsen tussen 2004 en 2006 van 117.600 naar 129.600. Bij de buitenschoolse opvang (bso) steeg de capaciteit van 71.100 naar 93.200 plaatsen. De groei gaat het hardst bij de bso, al is de capaciteit daar nog altijd aanzienlijk lager dan bij de dagopvang voor 0-3-jarigen.

Ook wat betreft het aantal kinderen dat wordt opgevangen zit de grootse groei tussen 2004 en 2006 bij de bso: in twee jaar tijd gaan ruim 30.000 meer kinderen naar de bso (7,5% van de 4-12-jarigen). Het aantal kinderen dat naar het kinderdagverblijf gaat is in dezelfde periode nauwelijks toegenomen. Omdat er echter wat minder kinderen tussen de 0 en 3 jaar zijn, is het aandeel kinderen dat naar de dagopvang gaat licht toegenomen tot bijna 26% in 2006. Van alle 0-12-jarigen werd in 2006 in totaal 1,4% opgevangen door gastouders, een bescheiden toename voor het eerst in jaren.

De meest recente cijfers hebben betrekking op 2006. In dat jaar golden relatief hoge kinderopvangtoeslagen. In 2007 trad zowel de motie-Van Aartsen/Bos als de wettelijke regeling voor de werkgeversbijdrage in werking, waardoor het gebruik van (buitenschoolse) opvang mogelijk een impuls heeft gekregen (TBWBO 2007; Van Oploo et al. 2008). In 2008 is besloten de kinderopvangsubsidies voor ouders te versoberen (MOgroep 2008). De (eventuele) gevolgen van deze ontwikkelingen zijn uiteraard niet zichtbaar in tabel 5.9.

Tabel 5.9
Kinderopvang in Nederland door kinderopvangcentra en welzijnsinstellingen,[a] 1990-2006[b]
(in absolute aantallen x 1000)

	1990	1996	2000	2004	2006
bevolking in Nederland					
aantal 0-3-jarigen	756	767	790	818	784
aantal 4-12-jarigen	1238	1317	1776	1796	1795
aantal 0-12-jarigen	1994	2083	2566	2613	2579
capaciteit (aantal opvangplaatsen)[c]					
dagopvang voor 0-3-jarigen	22,7	49,9	74,7	117,6	129,6
buitenschoolse opvang voor 4-12-jarigen	3,0	12,7	36,1	71,1	93,2
capaciteit per 100 kinderen					
dagopvang voor 0-3-jarigen	3,0	6,5	9,5	14,4	16,5
buitenschoolse opvang voor 4-12-jarigen	0,2	1,0	2,0	4,0	5,2

Tabel 5.9 (vervolg)

	1990	1996	2000	2004	2006
kinderen in kinderopvang (aantal deelnemers)					
dagopvang voor 0-3-jarigen	43,4	100,1	159,8	203,6	203,0
buitenschoolse opvang voor 4-12-jarigen	4,6	23,0	61,1	103,3	135,1
gastouderopvang voor 0-12-jarigen	2,1	13,6	23,5	23,9	36,1
gebruik per 100 kinderen					
dagopvang voor 0-3-jarigen	5,7	13,1	20,2	24,9	25,9
buitenschoolse opvang voor 4-12-jarigen	0,4	1,7	3,4	5,8	7,5
gastouderopvang voor 0-12-jarigen	0,1	0,7	0,9	0,9	1,4

a Exclusief kinderopvang door bedrijven en instellingen met een andere hoofdactiviteit dan kinderopvang of welzijn.
b Voor de trendbreuk als gevolg van het herontwerp van de Statistiek kindercentra met ingang van 2001 is gecorrigeerd m.b.v. extrapolatie met terugwerkende kracht vanaf 2001. Dit betekent dat aangepaste uitkomsten over de periode 1990-2000 zijn samengesteld op basis van de jaar-op-jaarmutaties in de oorspronkelijke uitkomsten (uitgaande van het niveau van 2001). Gebruik is gemaakt van gegevens over de mutatie 2001 t.o.v. 2000 van de Monitor Kinderopvang in Gemeenten door het SGBO (onderzoeks- en adviesbureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)).
c Opvangplaatsen zijn plaatsen die gedurende de openstelling van het kinderopvangcentrum beschikbaar zijn voor kinderopvang.

Bron: CBS (Statistiek kindercentra (1990-2000) en Statistiek welzijnswerk en kinderopvang (vanaf 2001))

In 2007 ontvingen 388.000 ouders kinderopvangtoeslag (Huynen en Meuwissen 2007). De totale opvangkosten voor ouders bedroegen in 2007 bijna 2,4 miljard euro. Hiervan werd 1,9 miljard euro gecompenseerd via de kinderopvangtoeslag. De ouders betaalden gemiddeld bijna 20% van de kosten zelf. Slechts een klein deel van de ouders met kinderen in de formele opvang had in 2007 geen toeslag: voor bijna 95% van alle opgevangen kinderen werd in 2007 een toeslag uitgekeerd. In 2006 lagen de bedragen voor kinderopvangtoeslag nog flink lager.

Veel informele oppassers schreven zich in 2007 in bij een erkend gastouderbureau, zodat ouders in aanmerking kwamen voor kinderopvangtoeslag. Ongeveer 80.000 ouders ontvingen in 2007 een toeslag voor deze vorm van opvang. Dat is bijna tweeënhalf keer zo veel als in 2006. Ook bij de andere vormen van formele kinderopvang steeg het aantal ouders met compensatie, maar in mindere mate.

Werkende moeders en het gebruik van kinderopvang

Hoogopgeleide werkende moeders maakten relatief vaak gebruik van formele kinderopvang zoals een kinderdagverblijf of gastouders. Voor ruim de helft was dit de voornaamste vorm van opvang voor kinderen jonger dan 4 jaar. Ongeveer twee op de tien moeders maken naast formele kinderopvang gebruik van een informele vorm van opvang (vgl. Portegijs et al. 2006). In totaal maakten ruim zeven op de tien hoogopgeleide moeders gebruik van formele kinderopvang.

Tabel 5.10

Gebruik van kinderopvang[a] door werkzame vrouwen,[b] naar leeftijd van het jongste thuiswonende kind en naar opleidingsniveau, 2007 (in procenten)

	totaal	laag en middelbaar	hoog
jongste kind 0-3 jaar (x 1000)	431	251	179
gebruik van opvang (%)			
geen kinderopvang	22	24	18
voornamelijk formele opvang (kinderdagverblijf of gastouder)	38	29	51
voornamelijk opvang door familie/vrienden/buren	28	35	17
voornamelijk opvang door betaalde oppas of peuterspeelzaal	8	7	11
voornamelijk opvang in een andere vorm	4	5	3
gebruik van formele opvang zoals kinderdagverblijf of gastouders[c]	56	45	72
één dag per week of minder	18	22	15
twee dagen per week	44	46	42
drie dagen per week	29	22	34
meer dan drie dagen per week	9	9	9
gemiddeld aantal uren per week dat gebruik wordt gemaakt van formele opvang	20	18	21
jongste kind 4-12 jaar (x 1000)	554	383	171
gebruik van opvang (%)			
geen kinderopvang	51	52	48
voornamelijk formele opvang (buitenschoolse opvang of gastouders)	12	9	19
voornamelijk opvang door familie/vrienden/buren	23	27	14
voornamelijk opvang door betaalde oppas	6	4	10
voornamelijk opvang in een andere vorm	8	9	8
gebruik van formele opvang zoals bso of gastouders[c]	19	14	13
één dag per week of minder	30	28	33
twee dagen per week	41	40	43
drie dagen per week	18	19	17
meer dan drie dagen per week	10	13	7
gemiddeld aantal uren per week dat gebruik wordt gemaakt van formele opvang	8	8	8

a Gevraagd is naar de opvang voor alle kinderen in het huishouden. Dit kan, maar hoeft niet het jongste thuiswonende kind te zijn.

b Vrouw werkt 12 uur of meer per week.

c Voornamelijk formele opvang, of gebruik van formele opvang naast andere vormen van opvang.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Laag en middelbaar opgeleiden doen dat beduidend minder vaak (45%). Zij schakelen in verhouding vaak hun familie, vrienden of buren in voor de opvang van hun kinderen terwijl zij aan het werk zijn. Dit beeld komt overeen met dat uit ander onderzoek (Portegijs et al. 2006; Te Riele 2006). Ook laag- en middelbaar opgeleide werkende moeders met een jongste kind op de basisschool maakten meer gebruik van informele kinderopvang. Hoogopgeleide moeders maken opnieuw vaker gebruik van formele kinderopvang zoals buitenschoolse opvang en gastouderopvang. Er zijn in verhouding zelfs twee keer zo veel hoog- als laagopgeleiden die dan gebruikmaken van formele opvang.

De omvang van het gebruik van kinderopvang daarentegen verschilt nauwelijks naar opleidingsniveau. Wel is het gemiddelde aantal uren formele kinderopvang per week duidelijk lager bij schoolgaande kinderen tegenover niet-schoolgaande kinderen. Dit heeft natuurlijk te maken met het feit dat tijdens schooltijden geen opvang voor schoolkinderen nodig is.

Brede school

Vanaf 1 augustus 2007 zijn basisscholen verplicht buitenschoolse opvang aan te bieden tussen 7.30 en 18.30 uur, als ouders daarom vragen. Ook zijn scholen verantwoordelijk voor het overblijven, de tussenschoolse opvang. Deze doorlopende opvang kan onder meer in een 'brede school' gestalte krijgen. Het aantal brede scholen in Nederland is sinds 2001 fors gestegen. In 2007 heeft 76% van de gemeenten (337 van de 443) een brede school of is bezig deze te ontwikkelen. Slechts 9% van de gemeenten houdt zich in 2007 helemaal niet bezig met het fenomeen 'brede school' (Oberon 2007: 17).

Veelal is het vergroten van de ontwikkelingskansen van kinderen een primair doel van de brede school. Gemeenten noemen echter vaak een mix van doelen, waarbij het faciliteren van de combinatie arbeid en zorg voor werkende ouders gemiddeld op de vijfde plek staat. Dit komt na doelen als het versterken van sociale cohesie en het vergroten van de betrokkenheid van ouders bij de school (Oberon 2007).

Verlofregelingen

In de Wet Arbeid en Zorg zijn per 1 december 2001 een aantal verlofrechten voor werknemers gebundeld in één wet. Het gaat om zwangerschap- en bevallingsverlof, adoptieverlof, kraamverlof, calamiteitenverlof, ouderschapsverlof, kortdurend zorgverlof en vanaf 1 juni 2005 ook langdurend zorgverlof. De wet is per 1 januari 2006 aangevuld met een recht op deelname aan de levensloopregeling. De levensloopregeling kan gebruikt worden voor financiering van een periode van (extra) verlof, zoals ouderschaps- en zorgverlof.

Figuur 5.8
Brede scholen in Nederlandse gemeenten, 2001-2006 (in procenten; N = 443)

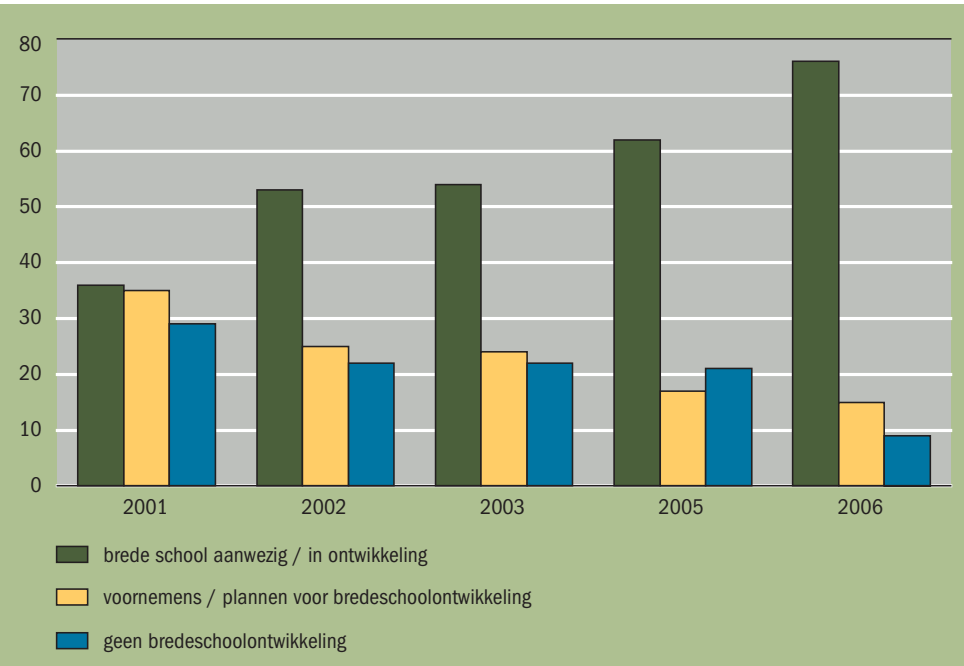

Bron: Oberon (2007)

overzicht verlofregelingen Wet Arbeid en Zorg	
zwangerschaps- en bevallingsverlof	collectief[a] betaald verlof van zestien weken (vanaf zes weken voor de bevalling tot tien weken na de bevalling
adoptieverlof	collectief[a] betaald verlof van vier weken voor (beide) ouders die een (pleeg) kind adopteren
kraamverlof	betaald verlof van twee werkdagen voor de partner van de vrouw die is bevallen, binnen vier weken na de bevalling
calamiteitenverlof (en ander kort verzuim)	betaald verlof voor korte tijd (één dag) ingeval van zeer bijzondere persoonlijke omstandigheden, zoals de bevalling van de partner of het overlijden van bloed- en aanverwanten
ouderschapsverlof	recht op maximaal dertien maal de arbeidsduur per week verlof voor ouders van een kind tot 8 jaar
kortdurend zorgverlof	recht op maximaal tien dagen betaald verlof per jaar om te zorgen voor een thuiswonend ziek kind of voor een zieke partner of ouder
langdurend zorgverlof	recht op maximaal zes weken onbetaald verlof voor kind of partner met een levensbedreigende ziekte.
levensloopregeling	recht op deelname aan een fiscaal gefaciliteerde individuele spaarregeling voor het financieren van periodes van onbetaald verlof

a Uitkering verstrekt door het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV), met een maximum van het door het UWV gehanteerde dagloon.

Bron: Beeksma et al. (2007: 5)

Ouderschapsverlof

Werknemers met een kind tot 8 jaar hebben recht op ouderschapsverlof. Vrouwen maken van dat recht vaker gebruik dan mannen: in 2007 42% tegenover 18%. Het gebruik van ouderschapsverlof is sinds 2001 duidelijk toegenomen, maar de verschillen tussen mannen en vrouwen zijn ongeveer gelijk gebleven. Zowel het aandeel mannen als het aandeel vrouwen dat gebruikmaakt van ouderschapsverlof is in zeven jaar tijd met zo'n 7 à 8 procentpunten toegenomen.

Vrouwen nemen het ouderschapsverlof op over een kortere periode, maar voor meer uur per week dan mannen. Het verschil tussen mannen en vrouwen in de gemiddelde omvang van het ouderschapsverlof in uren per week is kleiner geworden. Dit verschil was in 2001 nog zes uur per week en in 2007 slechts twee uur per week. Het verlof van vrouwen duurde in 2007 gemiddeld acht maanden. Mannen daarentegen spreidden het verlof uit over een periode van tien maanden. Vrouwen zijn in de afgelopen jaren tijdens hun verlofperiode gemiddeld meer uren blijven werken. In 2001 was dat nog de helft van hun normale werktijd, in 2007 was het 64%. Vaders bleven gemiddeld ongeveer evenveel doorwerken.

Tabel 5.11

Gebruik van ouderschapsverlof, werknemers van 15 tot 65 jaar, 2001-2007 (in absolute aantallen x 1000, in procenten, in uren per week en in maanden)

	vrouwen	mannen
werknemers die recht hebben op ouderschapsverlof[a] (abs.)		
2001	108	156
2004	113	152
2007	119	140
werknemers die ouderschapsverlof hebben opgenomen (aandeel van het totale aantal rechthebbenden) (%)		
2001	35	10
2004	40	17
2007	42	18
gemiddelde omvang ouderschapsverlof (uren/week)		
2001	13	7
2004	11	8
2007	10	8
gemiddelde duur ouderschapverlof (maanden)		
2007	8	10
gemiddelde arbeidsduur verlofgangers (incl. verlofuren) (uren/week)		
2007	27	37

a Werknemers met werk van 12 uur per week of meer en met kind(eren) van 0 tot 8 jaar.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Hoogopgeleide vrouwen nemen met 56% het vaakst ouderschapsverlof op, laagopgeleide mannen met 7% het minst. De verschillen tussen opleidingsniveaus zijn daarentegen ongeveer even groot bij mannen als bij vrouwen. Middelbaar opgeleide mannen en vrouwen nemen bijna twee keer zo vaak ouderschapsverlof op als laagopgeleiden. Hoogopgeleiden doen dat zelfs ruim drie keer zo vaak. Bij hoogopgeleiden is het verlof vaker geheel of gedeeltelijk betaald. Bijna zes van de tien hoogopgeleide moeders krijgen hun ouderschapsverlof betaald, tegenover ruim vijf op de tien laag- of middelbaar opgeleide moeders. Bij mannen bestaat dit verschil ook, zij het in mindere mate. Als mannen ouderschapsverlof opnemen krijgen zij dit, ongeacht het opleidingsniveau, iets vaker dan vrouwen geheel of gedeeltelijk betaald.

Tabel 5.12
Gebruik van ouderschapsverlof, naar opleidingsniveau en betaling, 2001-2007 (in procenten)

	onbetaald	betaald	totaal
totaal			26
vrouwen	45	55	40
laag opgeleid	49	51	17
middelbaar opgeleid			33
hoog opgeleid	42	58	56
mannen	41	59	16
laag opgeleid[a]	44	56	7
middelbaar opgeleid			14
hoog opgeleid	39	61	25

a De genoemde percentages bij betaald en onbetaald ouderschapsverlof in de rij laag opgeleid, hebben betrekking op een gemiddelde van zowel laag als middelbaar opgeleid.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'07)

Zorgverlof

Werknemers die (willen) zorgen voor een ziek(e) partner, ouder of kind kunnen een beroep doen op kortdurend en langdurend zorgverlof. Het (in principe onbetaalde) langdurend zorgverlof blijkt minder te worden aangewend dan het kortdurende verlof, dat wel gedeeltelijk wordt betaald. Dat gold vooral voor degenen die juist langdurig zorg verleenden aan een ernstig ziek(e) partner, ouder of kind. Mannen nemen zowel bij kortdurende als bij langdurende zorg vaker verlof op dan vrouwen. Ze werken echter gemiddeld ook meer uren.

Van de werkenden die in 2007 (een keer of vaker) langer dan twee weken de zorg voor zieke gezins- en/of familieleden had, nam 16% van de vrouwen en 18% van de mannen verlof op. Bij de helft van die vrouwen en een derde van de mannen betrof het dan kortdurend zorgverlof. Het daarvoor bestemde langdurende zorgverlof wordt nauwelijks opgenomen. Bij kortdurende zorg werd door 31% van de vrouwen

en 36% van de mannen verlof opgenomen. Evenveel vrouwen maken gebruik van het kortdurend zorgverlof als van het vakantieverlof (beide 9%). Ook bij mannen neemt, 9% kortdurend zorgverlof op. Het vakantieverlof of de adv-dagen worden met 13% nog iets vaker gebruikt.

Tabel 5.13
Langdurende en kortdurende zorg[a] en het gebruik van verlof door werknemers,[b] 2007
(in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	vrouwen	mannen
regelmatige en/of langdurige zorgtaken uitgevoerd voor ernstig kinderen, ouder of partner (abs.)	240	214
wv. gebruikgemaakt van de volgende (verlof)regeling[c] (%)		
adv/vakantieverlof	2	3
calamiteitenverlof	1	2
bijzonder/buitengewoon verlof	3	3
kortdurend zorgverlof	7	6
langdurend zorgverlof	1	2
onbetaald verlof	1	1
anders	1	1
totaal	16	18
onverwachte en/of kortdurende zorg[a] verleend aan kinderen, ouder of partner (abs.)	252	211
wv. gebruikgemaakt van de volgende (verlof)regeling[c] (%)		
adv/vakantieverlof	9	13
calamiteitenverlof	4	3
bijzonder/buitengewoon verlof	5	6
kortdurend zorgverlof	9	9
onbetaald verlof	1	1
anders	5	5
totaal	31	36

a Korter dan twee weken.
b Persoon werkt 12 uur of meer per week als werknemer.
c Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Arbeid en zorg in cao's

In cao's kunnen over de verlofregelingen zoals gebundeld in de Wet Arbeid en Zorg afwijkende afspraken staan. Zo bevatte in 2007 12% van de cao's aanvullende afspraken over een langer ouderschapsverlof. In 8% van de cao's werd (gedeeltelijke) loondoorbetaling geregeld. In 2007 worden er ten opzichte van eerdere jaren wat meer afspraken over het kortdurend zorgverlof gerapporteerd. Andere duidelijke ontwikkelingen in het type voorkomende afspraken zijn er niet.

Bij de levensloopregeling ging het in 2005 nog om afspraken waarmee de cao een invulling gaf bij aanvang van de regeling op 1 januari 2006 (SZW 2005: 35). In 2007 constateerde men dat er in cao's vaak alleen wordt geattendeerd op het bestaan van de levensloopregeling (SZW 2007). In 15% van de overeenkomsten zijn uitgebreidere bepalingen opgenomen over onder meer de (maximale) opbouw van het levenslooptegoed, de levenslooprekening, het opnemen van het tegoed en het doel van het verlof.[3]

Tabel 5.14
Bovenwettelijke regelingen voor het combineren van arbeid en zorg in cao's, 2003-2007 (in procenten)

	2003	2004	2005	2007
verlofvormen met een wettelijke basis				
zwangerschaps- en bevallingsverlof				
> zestien weken	6	6	.	7
aanvullende loondoorbetaling[a]	.	.	.	21
kraamverlof (meer dan twee dagen)	24	21	.	17
ouderschapsverlof				
> dertien keer wekelijkse arbeidsduur (periode van meer dan zes maanden)	15	6		12
loondoorbetaling 25% tot 90% à 100%	10	9		8[b]
adoptieverlof				
> vier weken	6	6	.	8
aanvullende loondoorbetaling[a]	.	17	.	17
calamiteitenverlof	.	.	.	.
kortdurend zorgverlof				
> tien dagen	2	2	.	5
loondoorbetaling > 70%	14	14	.	18
langdurig zorgverlof				
> zes weken	8	4	.	9
loondoorbetaling 25% à 40% tot 100%	10	8	.	7
levensloopregeling				
concrete afspraken			24	15
werkgeversbijdrage afgesproken			16	39

a Aanvulling op de UWV-uitkering.
b Loondoorbetaling onder voorwaarden, zoals uitsluitend als het verlof wordt opgenomen voor een kind jonger dan 2 jaar, is niet meegeteld; als dit wel wordt meegeteld komt het aandeel in 2007 op 14%.
c Inclusief afspraken over de adoptie van buitenlandse kinderen.
. Gegevens ontbreken.

Bron: Schrama en Van den Ameele (2004); SZW (2005); Bos en Van den Ameele (2006); SZW (2007); Beeksma et al. (2007)

5.4 Opvattingen over het combineren van arbeid en zorg

Werkende moeders en het gezin

Al geruime tijd heeft de meerderheid van de bevolking er geen bezwaren tegen dat vrouwen blijven werken als zij kinderen hebben. Dat geldt zeker als de kinderen naar school gaan, maar ook, al is het wat voorzichtiger, als moeders werken en gebruikmaken van een crèche (Cloïn en Hermans 2006; Portegijs en Keuzenkamp 2008). Maar hoe kijkt men aan tegen werkende moeders in relatie tot het gezinsleven? In 2006 vindt rond de 70% van de Nederlandse vrouwen (met en zonder kleine kinderen) niet dat het buitenshuis werken van een moeder ten koste gaat van een hechte relatie met haar kind(eren). Ook van de mannen met jonge kinderen vindt 70% dat de band tussen een werkende vrouw en haar kind(eren) net zo hecht kan zijn als bij een thuismoeder. Mannen zonder (jonge) kinderen zien hier wel wat vaker kwaad in. Zij lijken net als vrouwen zonder jonge kinderen over de jaren zelfs wat sceptischer te worden. Bij de vrouwen en mannen met jonge kinderen zijn vanaf 1994 geen grote veranderingen waarneembaar.

Figuur 5.9

Stelling: 'Een werkende moeder kan net zo'n warme en hechte relatie met haar kinderen hebben als een moeder die niet werkt', bevolking van 16 tot 75 jaar, 1988-2006 (in procenten (sterk) mee eens)

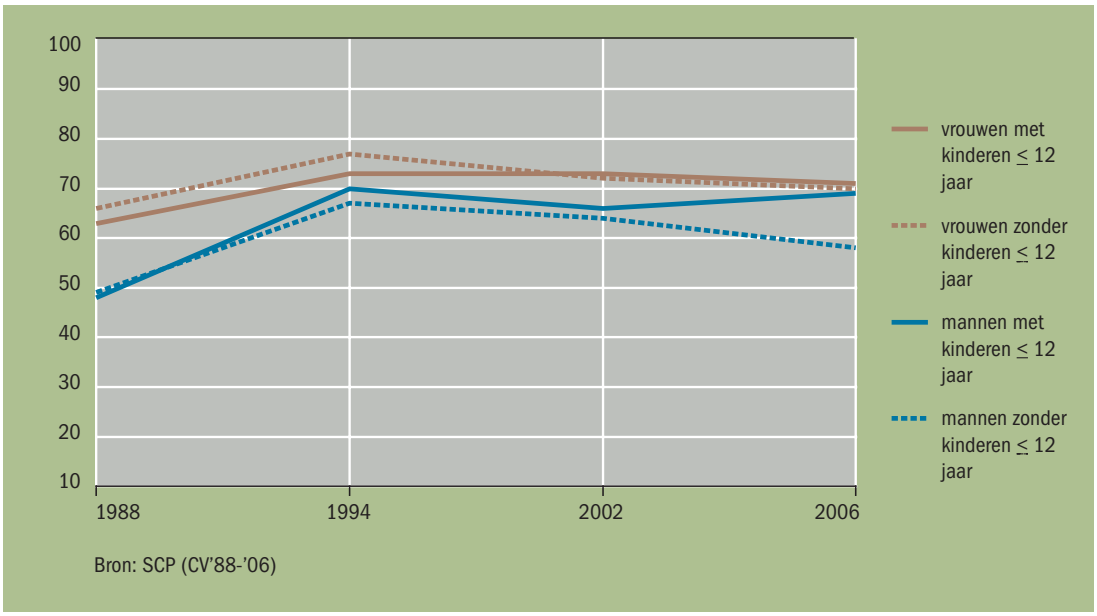

Voltijd werken voor moeders

Werken en de zorg voor kinderen combineren heeft volgens velen geen negatief effect op de affectieve relatie die moeders met hun kind(eren) hebben. Een deel van de bevolking ziet echter wel negatieve consequenties van *(te) veel* werken: in 2006 is rond de 40% van mening dat het gezinsleven er onder lijdt als een moeder voltijds

werkt. Mannen en vrouwen delen dezelfde mening, ongeacht of zij zelf jonge kinderen hebben. Na 1994 is de mening over voltijd werkende moeders weinig veranderd. Begin eenentwintigste eeuw leken vooral vrouwen en mannen die zelf jonge kinderen hebben het schadelijk te vinden als een moeder voltijds werkt, maar in 2006 is er weer sprake van een afvlakking.

Figuur 5.10

Stelling: 'Al met al lijdt het gezinsleven er onder als de vrouw een volledige baan heeft', bevolking van 16 tot 75 jaar, 1988-2006 (in procenten (sterk) mee eens)

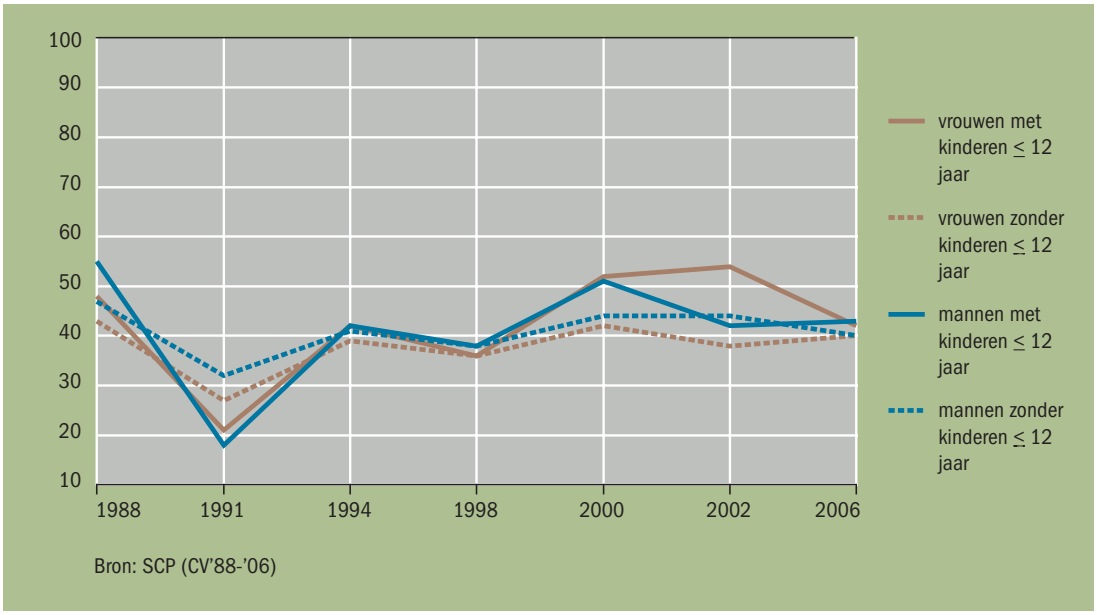

Ruim 30% van de ondervraagden is van mening dat een vrouw met niet-schoolgaande kinderen idealiter thuis zou moeten blijven. Ruim twee derde ziet een deeltijdbaan voor vrouwen met niet-schoolgaande kinderen wel zitten, met een duidelijke voorkeur voor een baan van twee à drie dagen per week. Vrijwel niemand vindt voltijds werken voor vrouwen in die levensfase ideaal. Als de kinderen naar school gaan vindt nog slechts 6% een niet-werkende moeder ideaal, maar geeft ook slechts 7% de voorkeur aan een voltijdbaan: vrijwel iedereen vindt een deeltijdbaan voor moeders met schoolkinderen ideaal. Vooral een baan van drie dagen per week is favoriet.

Voor vaders vindt de ruime meerderheid een vier- of vijfdaagse werkweek ideaal. Voor een vader met hele jonge kinderen vindt ruim 40% een werkweek van vier dagen het beste, en ruim een derde prefereert de voltijd werkende vader. Voor vaders met schoolgaande kinderen bestempelt de meerderheid de voltijdse werkweek als ideaal. Een derde zou ook graag zien dat vaders dan vier dagen per week werken.

Figuur 5.11
Opvattingen over de ideale arbeidsduur in dagen per week naar gezinssituatie, bevolking vanaf 16 jaar, 2008 (in procenten)

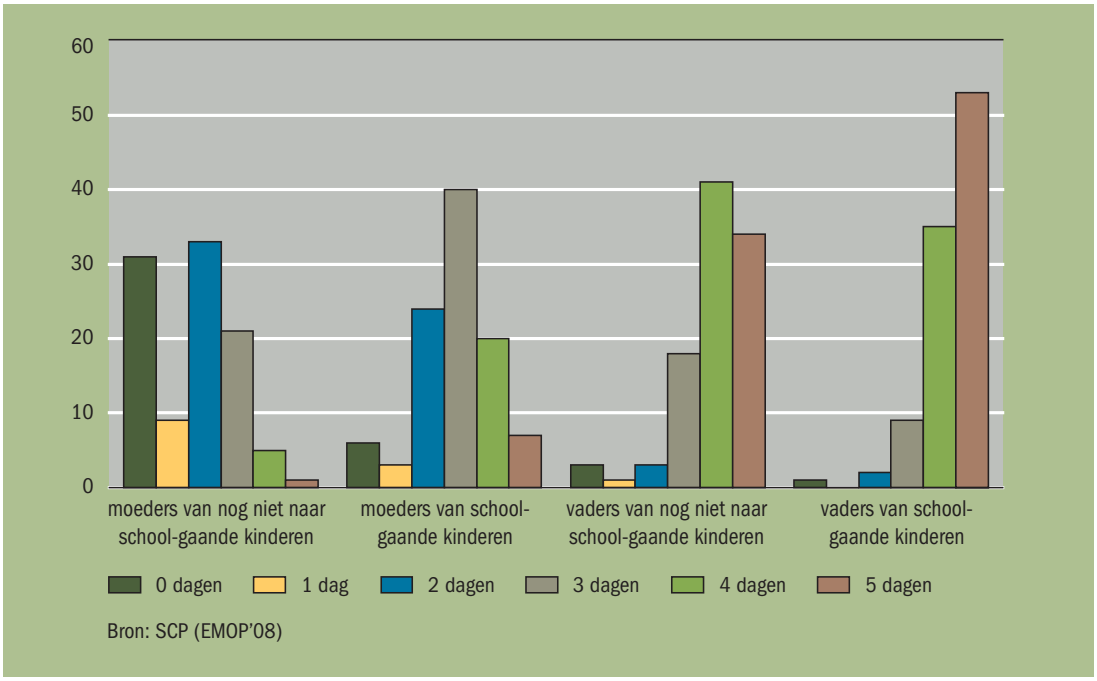

Het voorgaande gaat over wat men de ideale arbeidsduur vindt voor moeders en vaders. Mocht een moeder voltijds willen werken, dan kan gemiddeld de helft van de vrouwen en mannen daar weinig begrip voor opbrengen. Vrouwen zijn wat kritischer ten opzichte van moeders die voltijds willen werken dan mannen. Een vader die voltijds wil werken wordt met minder onbegrip geconfronteerd, al heeft toch een kwart van de ondervraagden hier moeite mee. Mannen en vrouwen verschillen nauwelijks van mening.

Tabel 5.15
Begrip voor moeders en vaders die voltijds willen werken, bevolking vanaf 16 jaar, 2008 (in procenten (sterk) mee eens)

	vrouwen	mannen
Ik heb weinig begrip voor:		
moeders met jonge kinderen die voltijds willen werken.	54	46
vaders met jonge kinderen die voltijds willen werken.	25	27

Bron: SCP (EMOP'08)

Kinderen beste af bij eigen ouders, en vooral bij moeder

Wie zorgt er voor de kinderen als de ouder(s) werken? Bij zowel mannen als vrouwen leeft sterk de opvatting dat kinderen altijd het beste af zijn bij de eigen ouder(s).

Mannen hechten ongeacht de leeftijd van het kind sterker dan vrouwen aan zorg door de eigen ouders. De helft tot 60% van de vrouwen vindt voor kinderen van verschillende leeftijden (baby's van 0 en 1 jaar en basisschoolkinderen) zorg exclusief door de eigen ouders het beste. Voor peuters wordt zorg door anderen dan de eigen ouders het meest geaccepteerd.

Tabel 5.16
Stelling: 'Een kind kan het beste alleen door de eigen ouders worden verzorgd', bevolking vanaf 16 jaar, 2008 (in procenten (sterk) mee eens)

	vrouwen	mannen
Een baby van 0 jaar kan het beste alleen door de eigen ouders worden verzorgd.	61	78
Een baby van 1 jaar kan het beste alleen door de eigen ouders worden verzorgd.	50	70
Een peuter (2-3 jaar) kan het beste alleen door de eigen ouders worden verzorgd.	32	43
Als een kind (4-12 jaar) uit school komt heeft het aandacht nodig van de eigen ouders.	59	70

Bron: SCP (EMOP'08)

Figuur 5.12
Stelling: 'Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man', bevolking van 16 tot 75 jaar, 1981- 2006 (in procenten (sterk) mee eens)

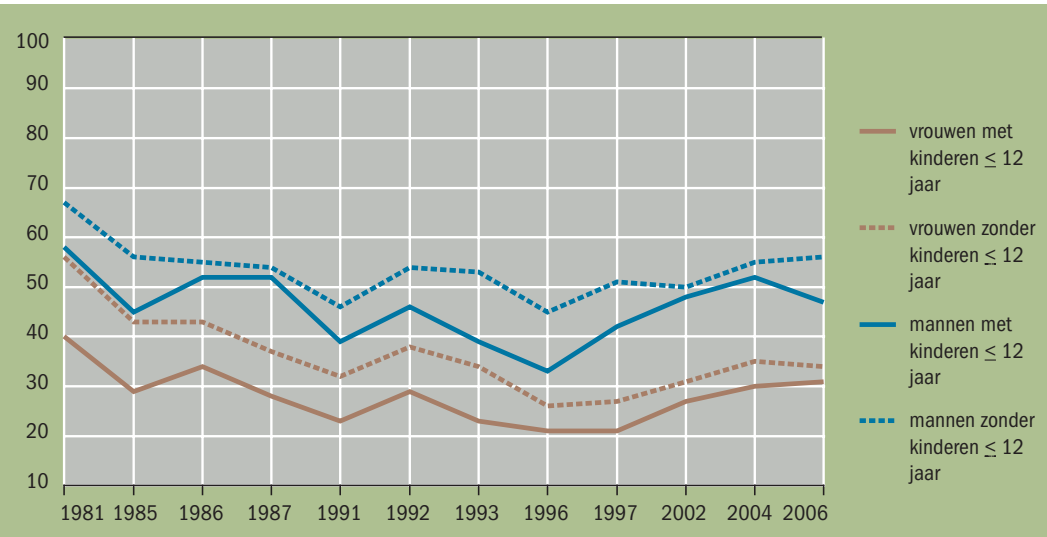

Bron: SCP (CV'81-'06)

Maakt het nog uit wie van de ouders voor de kinderen zorgt? Zijn mannen minder geschikt dan vrouwen om voor kleine kinderen te zorgen? Hierover verschillen vrouwen en mannen nogal van mening: ongeveer een derde van de vrouwen en ongeveer de helft van de mannen vindt inderdaad dat mannen minder geschikt zijn voor

opvoedtaken dan vrouwen. Vrouwen achten mannen dus vaker geschikt om kinderen op te voeden dan mannen zelf. Het aandeel mannen en vrouwen dat vrouwen geschikter vindt voor het opvoeden neemt sinds een aantal jaren weer toe, behalve bij mannen die zelf jonge kinderen hebben. Mannen zonder jonge kinderen zijn in 2006 weer iets sceptischer over hun eigen opvoedkwaliteiten.

Combinatievoorzieningen

Een mogelijk alternatief voor zorg door de eigen ouders is uitbesteding aan kinderopvang. Maar voor de allerkleinste baby's ziet men opvang in een kinderdagverblijf veelal niet echt zitten: 80% van de ondervraagden denkt dat twee tot drie dagen opvang per week niet goed is voor jonge baby's, 20% ziet hier geen kwaad in. Naarmate kinderen ouder zijn neemt het idee dat opvang voor enkele dagen per week goed kan zijn (sterk) toe, om weer af te nemen voor basisschoolkinderen. Mannen denken vaker dan vrouwen dat buitenschoolse opvang goed is voor kinderen. Hoewel deze cijfers niet zonder meer vergelijkbaar zijn met eerdere jaren (zie Cloïn en Hermans 2006: 126) lijkt het dat ten opzichte van 2006 de acceptatie van kinderopvang nauwelijks is veranderd.

Tabel 5.17

Stelling: 'Het is goed voor kinderen als ze een aantal (twee of drie) dagen per week naar de kinderopvang gaan', bevolking vanaf 16 jaar, 2008 (in procenten (helemaal) mee eens)

	vrouwen	mannen
baby 0 jaar in kinderdagverblijf	20	20
baby 1 jaar in kinderdagverblijf	32	29
peuter in kinderdagverblijf	61	63
basisschoolkind in buitenschoolse opvang	34	44

Bron: SCP (EMOP'08)

Velen vinden het een goede zaak dat de overheid voorzieningen schept voor ouders om werk en zorg voor kinderen te kunnen combineren. Vrouwen (83%) vinden dat iets vaker een goede zaak dan mannen (78%). De meerderheid vindt het ook een goede zaak dat de overheid ernaar streeft dat vrouwen zo veel mogelijk betaald werken. Vrouwen kunnen zich ook hier wat meer in vinden dan mannen (66% en 61%) (niet in tabel).

Taakverdeling m/v

Van huishoudelijk werk, zoals schoonmaken, wassen, koken en boodschappen doen, vindt in 2006 iets meer dan 80% van de bevolking dat vrouwen en mannen dit gelijk moeten verdelen. Van oudsher zijn werkende vrouwen de meest fervente voorstanders van een gelijke verdeling van het huishouden (84%), maar ook het aandeel mannen dat dit idee ondersteunt (werkend en niet werkend) neemt gestaag toe. In

2006 verandert er weinig ten opzichte van voorgaande jaren. Wel omarmt voor het eerst 80% van de mannen het idee van een gelijke verdeling van huishoudelijk werk.

Nog meer dan het huishouden zien vrouwen en mannen de kinderzorg als een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Vrouwen en mannen zijn het hier in grote mate over eens (94%), en ook de opvatting hierover verandert nauwelijks in de loop der tijd (niet in figuur).

Figuur 5.13
Stelling: 'Mannen en vrouwen moeten huishoudelijk werk gelijk onder elkaar verdelen', bevolking van 16 tot 75 jaar, 1981-2006 (in procenten (sterk) mee eens)

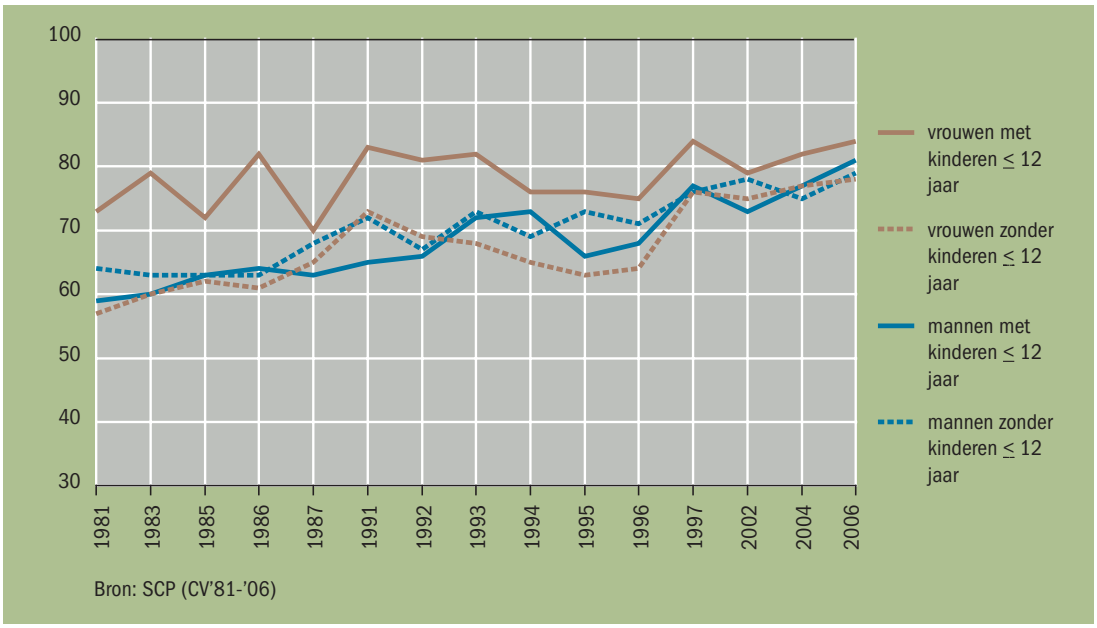

Bij betaald werk kan men zich iets minder vaak vinden in een gelijke man-vrouw-verdeling dan bij het huishouden. In 2006 is 65% van de bevolking voorstander van een gelijke verdeling van betaalde arbeid. De opvattingen van vrouwen en mannen ontlopen elkaar op dit terrein nauwelijks meer.

Taakverdeling bij allochtone groepen

Hoe allochtonen denken over de rol van mannen en vrouwen is gemeten in het Survey Integratie Minderheden (zie Dagevos en Gijsberts 2007). Turken hebben van de vijf onderzochte groepen de meest traditionele opvattingen; zij vinden het relatief vaak het beste als de man verantwoordelijk is voor het geld, en de vrouw voor het huishouden en het gezin. In iets mindere mate delen Marokkanen (mannen en ook vrouwen) deze opvattingen. Ook onderschrijven Turken en Marokkanen het vaakst de opvatting dat vrouwen moeten stoppen met werken als ze moeder worden. Surinamers, Antillianen en autochtone Nederlanders hebben modernere opvattingen, maar mannen zij over het algemeen wat traditioneler ingesteld dan vrouwen binnen dezelfde groep.

Figuur 5.14

Stelling: ‘Mannen en vrouwen moeten betaald werk gelijk onder elkaar verdelen’, bevolking van 16 tot 75 jaar, 1981-2006 (in procenten (sterk) mee eens)

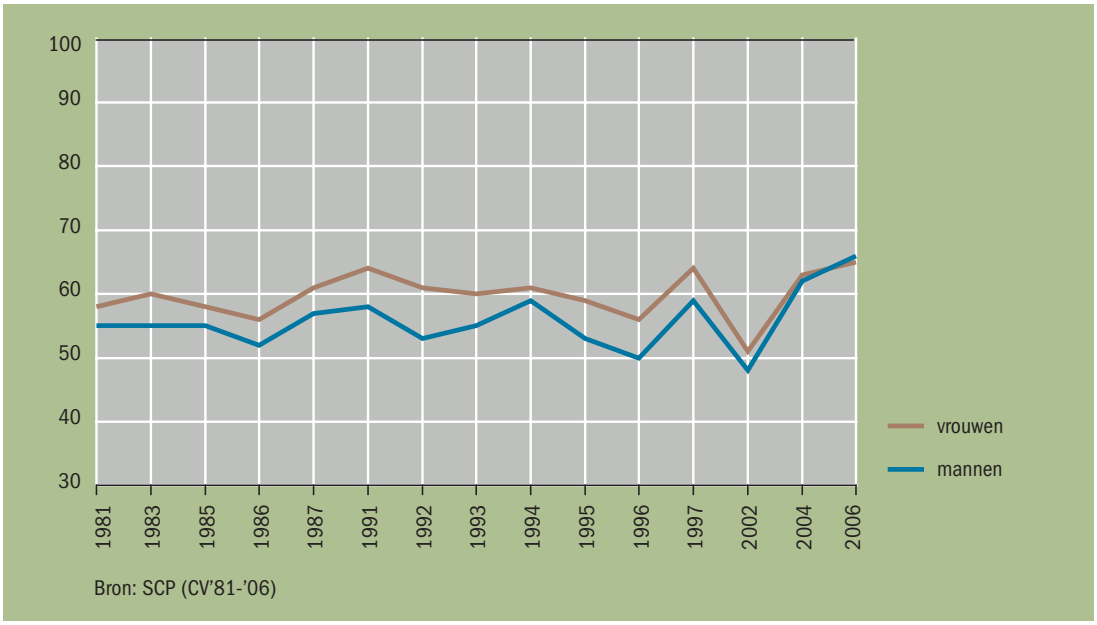

Tabel 5.18

Opvattingen over de rol van mannen en vrouwen, naar etnische groep, 2006 (in procenten (helemaal) mee eens)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		autochtonen	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
De man kan het beste de verantwoordelijkheid voor het geld hebben.	29	36	20	30	10	18	14	22	8	11
De vrouw kan het beste de verantwoordelijkheid voor het huishouden hebben.	64	63	50	57	39	42	44	41	35	38
Een vrouw moet stoppen met werken als zij een kind krijgt.	28	39	25	35	12	15	9	13	16	24

Bron: SCP (SIM’06); Keuzenkamp en Merens (2006: 267)

5.5 *Werkelijke en gewenste verdeling van taken in het eigen huishouden*

Om meer zicht te krijgen op hoe paren arbeid en zorg combineren en verdelen, en of men dat liever anders zou zien, staat in deze paragraaf de werkelijke en wenselijke verdeling van arbeid en zorg centraal. Ook gaan we in op het draagvlak onder vrouwen om weer of meer uren te gaan werken, en op de ervaringen met het combineren van arbeid en zorg.

Voorkeur voor arbeidsverdeling met de partner

In hoeverre iemand tevreden is met zijn of haar arbeidsduur is af te lezen aan de vetgedrukte cijfers in de volgende twee tabellen. In deze situaties komt de werkelijke arbeidsduur overeen met de gewenste situatie. De overige cijfers in dezelfde rij geven aan welke arbeidsduur men prefereert (zie het leesvoorbeeld onder de tabel).

Tabel 5.19

Wensen ten aanzien van de wekelijkse arbeidsduur, vrouwen die deel uitmaken van een paar,[a] naar verdienerstype, 2007 (in procenten)

	uren gewenst door vrouwen						
	≥ 35 uur	28-34 uur	20-27 uur	12-19 uur	< 12 uur	geen werk	aandeel in totaal
werkelijk verdienerstype							
beiden voltijd	**80**[b]	13	6	0	0	1	14
man voltijd en vrouw deeltijd	2	**25**	**46**	**25**	1	1	41
man voltijd en vrouw niet-werkend/ < 12 uur	3	2	13	10	**23**	**48**	24
vrouw voltijd en man deeltijd	**84**	10	4	0	0	2	2
vrouw voltijd en man niet-werkend/ < 12 uur	**86**	8	4	0	0	2	2
beiden deeltijd	2	**33**	**42**	**20**	1	2	6
man deeltijd en vrouw niet-werkend/ < 12 uur	1	1	12	8	**26**	51	2
vrouw deeltijd en man niet-werkend/ < 12 uur	4	**28**	**31**	**21**	4	13	3
beiden niet-werkend/ < 12 uur	4	1	10	3	**8**	73	6
totaal	16	16	27	16	7	19	100

a Heteroseksuele paren, man niet met de VUT.

b Leesvoorbeeld: bij 80% van de voltijd werkende vrouwen met een voltijd werkende partner komt de werkelijke arbeidsverdeling overeen met de gewenste situatie; 13% van deze vrouwen zou liever een grote deeltijdbaan (28-34 uur) willen, 6% een baan tussen de 20 en 27 uur, 1% zou liever niet willen werken.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

De vrouwen met een deeltijdbaan (12-34 uur) en een voltijd werkende partner en de vrouwen die zelf in deeltijd werken en ook een partner hebben die in deeltijd werkt zijn het meest tevreden met de huidige arbeidsduur (opgeteld 96% en 95%). Slechts weinig in deeltijd werkende vrouwen willen een voltijdbaan. Er zijn in verhouding wel veel voltijd werkende vrouwen die graag in deeltijd willen werken: 20% van de vrouwen met een fulltime werkende partner, 16% van de vrouwen met een man die in deeltijd werkt en 14% van de van de vrouwelijke voltijd werkende eenverdieners zou de arbeidsduur liever verminderen.

Tabel 5.20
Wensen ten aanzien van de arbeidsduur, mannen die deel uitmaken van een paar,[a] naar verdienerstype, 2007 (in procenten)

	uren gewenst door mannen						
	≥ 35 uur	28-34 uur	20-27 uur	12-19 uur	< 12 uur	geen werk	aandeel in totaal
werkelijk verdienerstype							
beiden voltijd	**93**	5	1	0	0	0	14
man voltijd en vrouw deeltijd	93	5	1	0	0	1	41
man voltijd en vrouw niet-werkend/ < 12 uur	**92**	5	1	0	1	2	24
vrouw voltijd en man deeltijd	13	**52**	**23**	**8**	2	2	2
vrouw voltijd en man niet-werkend/ < 12 uur	27	6	10	2	**8**	**47**	2
beiden deeltijd	9	**64**	**19**	**7**	1	1	6
man deeltijd en vrouw niet-werkend/ < 12 uur	12	**51**	**30**	1	1	4	2
vrouw deeltijd en man niet-werkend/ < 12 uur	20	4	9	19	**8**	**41**	3
beiden niet-werkend/ < 12 uur	18	1	7	4	**7**	**62**	6
totaal	77	10	4	2	1	7	100

a Heteroseksuele paren, man niet met de VUT.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '07)

Mannen zijn iets vaker tevreden met hun arbeidsduur dan vrouwen. Dit geldt vooral voor mannen die voltijd werken. Ongeacht de arbeidsduur van de partner wenst 6% van de voltijd werkende mannen een deeltijdbaan. Zowel mannen als vrouwen die niet of weinig werken zijn het minst tevreden over hun situatie. Hier spelen waarschijnlijk factoren als werkloosheid en arbeidsongeschiktheid een rol. Vooral mannen zijn dan beduidend minder vaak tevreden dan vrouwen. Van degene die niet of weinig werken en een partner hebben met een deeltijdbaan zou bijvoorbeeld bijna een derde van de mannen liefst in deeltijd willen werken. Bij vrouwen is dat ruim een

op de vijf. Daarnaast wil ook nog een op de vijf mannen liefst voltijd werken en zijn er nauwelijks vrouwen die dat willen.

Draagvlak voor meer (uren) betaalde arbeid

Het emancipatiebeleid is er de komende jaren onder meer op gericht vrouwen te stimuleren om meer (uren) te gaan werken. Onder welke voorwaarden willen vrouwen dat? Omdat voorwaarden kunnen verschillen maken we onderscheid tussen vrouwen met en vrouwen zonder kinderen tot en met 12 jaar. Daarnaast wordt ook onderscheid gemaakt tussen niet en in deeltijd werkende vrouwen.[4]

De meestgenoemde voorwaarden die vrouwen stellen voor meer participatie op de arbeidsmarkt, zowel in deelname als in uren, liggen (onveranderd) op het terrein van *tijd en plaats*: bovenaan de wensenlijst staat het beter kunnen afstemmen van de werktijden op het privéleven, gevolgd door het onverwachts vrij kunnen nemen en vaker thuis kunnen werken. De werktijden moeten dus aangepast kunnen worden om meer tijd – of een betere afstemming – te bewerkstelligen voor andere dingen in het leven. Dat vrouwen dit belangrijk vinden komt overeen met ander onderzoek (Cloïn en Hermans 2006; Cloïn 2008). Het kunnen afstemmen van werktijden, maar dan aan de schooltijden en schoolvakanties, is voor moeders met jonge kinderen erg belangrijk. Minder vrouwen, maar toch nog een substantieel deel, zegt weer of meer uren te willen werken als zij leuk(er) werk kunnen krijgen, een baan kunnen vinden voor de uren die zij willen of als deze dichtbij huis is. Slechts weinig vrouwen voelen zich geroepen meer te gaan werken als de werkgever dat vraagt. Het huishouden deels *uitbesteden* aan een hulp en een vertrouwde oppas voor de kinderen zijn vooral voor in deeltijd werkende moeders belangrijke voorwaarden, meer dan gratis of ruim geopende kinderopvang. Er zijn amper vrouwen die zeggen (meer) te gaan werken als ze de zorg voor hulpbehoevende naasten zouden kunnen uitbesteden. Ook het *herverdelen* van de taken thuis met de partners neemt te midden van de andere voorwaarden een bescheiden plek in. Voor de moeders met jonge kinderen blijken ook deze voorwaarden belangrijker dan voor vrouwen zonder (jonge) kinderen. Financiele overwegingen worden weer wel door veel vrouwen genoemd.

In totaal geeft driekwart van de vrouwen aan onder bepaalde voorwaarden (meer uren) te willen werken. De meeste ruimte lijkt te zitten bij de in deeltijd werkende moeders met jonge kinderen. Nog eens 16% geeft aan – momenteel – niet (meer uren) te kunnen werken vanwege de gezondheid of bijvoorbeeld omdat men een opleiding volgt. Vooral bij de niet-werkende vrouwen zonder (jonge) kinderen speelt 'niet kunnen' een rol. Als aan de voorwaarden wordt voldaan zou naar eigen zeggen de arbeidsduur van niet- en in deeltijd werkende vrouwen ruim een halve dag per week kunnen toenemen (van 15,7 naar 20,3 uur).

Tabel 5.21

Voorwaarden waaronder niet- en in deeltijd werkende vrouwen van 20 tot 65 jaar (meer uren) betaald willen werken, vrouwen met kinderen van 12 jaar of jonger (n = 206) en vrouwen zonder (jonge) kinderen (n = 295), 2008 (in procenten)

	vrouwen met kind(eren) ≤ 12 jaar		vrouwen zonder (jonge) kind(eren)		
	0 uur	1-35 uur	0 uur	1-35 uur	totaal
tijd en plaats					
als ik de tijden waarop ik werk goed/beter kan afstemmen op mijn privéleven	42	56	9	20	32
als ik vrij kan nemen bij ziekte van een kind of familielid	46	45	3	8	23
als ik een gedeelte van de werkweek thuis zou kunnen werken	21	31	7	22	22
als ik zou kunnen werken binnen schooltijden (van 9-15 uur)	44	49	1	3	21
als ik tijdens schoolvakanties niet hoef te werken	43	44	3	7	21
als ik leuk(er) werk kan gaan doen	16	19	13	21	18
als ik een baan kan vinden met het door mij gewenste aantal arbeidsuren	23	14	13	13	14
als ik een baan kan vinden dicht(er) bij huis	27	12	10	10	12
als mijn werkgever er op aanstuurt		1		6	3
uitbesteden					
als ik (een deel van de) huishoudelijke taken uit kan besteden aan een huishoudelijke hulp	11	28	3	16	17
als er een vertrouwd iemand is die bij mij thuis op mijn kind(eren) wil passen	11	25	1	3	11
als ik gratis kinderopvang voor mijn kind(eren) zou kunnen krijgen (kinderdagverblijf of centrum voor buitenschoolse opvang	14	13	2	1	6
als ik voor mijn kind(eren) opvang kan vinden in een kinderdagverblijf of centrum voor buitenschoolse opvang	7	5	1	1	3
als ik kinderopvang kan vinden die van 7 tot 19 uur open is	4	5		1	2
als ik (een deel van de) zorg voor hulpbehoevende vrienden of familie uit kan besteden		1		2	s
herverdelen					
als mijn partner meer tijd gaat besteden aan de zorg voor de kinderen	16	16	2	2	8
als mijn partner meer tijd gaat besteden aan huishoudelijke taken	8	13	3	5	8
als mijn partner minder gaat werken		12	1	5	7

Tabel 5.21 (vervolg)

	vrouwen met kind(eren) ≤ 12 jaar		vrouwen zonder (jonge) kind(eren)		
	0 uur	1-35 uur	0 uur	1-35 uur	totaal
financieel					
als het financieel gezien een aanzienlijke vooruitgang zou betekenen	19	28	4	22	21
als het huishoudensinkomen niet meer toereikend zou zijn om in mijn huidige woning te blijven wonen	13	18	11	12	14
anders...	3	6	4	3	4
onder geen enkele voorwaarde, ik wil niet (meer uren) buitenshuis werken	26	17	24	29	24
onder geen voorwaarde, ik kan niet (meer uren) buitenshuis werken vanwege opleiding, gezondheid/ arbeidsongeschiktheid, enzovoort	14	1	49	14	16
huidige arbeidsduur in uren per week (niet en in deeltijdwerkende vrouwen)	0		0	22,4	15,7
arbeidsduur als aan voorwaarde(n) is voldaan? (niet en in deeltijdwerkende vrouwen)	9,7		4,1	26,1	20,3

Bron: SCP (EMOP'08)

Zorgtaken

Aan vrouwen en mannen met een partner is gevraagd hoe ze in hun eigen huishouden de taken verdelen. De was doen en schoonmaken blijken in 2008 nog altijd taken die met name tot het domein van de vrouw behoren. Mannen wassen zelden tot nooit. Koken en boodschappen doen, zijn taken die mannen vaker op zich nemen, al dan niet samen met hun partner. De verdeling tussen mannen en vrouwen is het meest gelijk bij het boodschappen doen en het bijhouden van de financiële administratie. Klussen is onbetwist nog altijd het domein van de man. Het onderscheid in 'mannelijke' en 'vrouwelijke' huishoudelijke taken wordt ook in ander onderzoek gevonden (Breedveld 2000; Duyvendak en Stavenuiter 2004).

Wat opvalt is dat vrouwen en mannen een andere kijk hebben op hun eigen bijdrage. Zo schatten vrouwen consequent hun eigen aandeel in de taken hoger in dan dat mannen het aandeel van vrouwen inschatten. Mannen daarentegen zijn vaker van mening dat hun aandeel in verschillende taken (iets) groter is, of dat deze in gelijke mate door beiden worden gedaan. Wie de waarheid het beste benadert is op basis van deze gegevens niet te zeggen. Uit tijdsbestedingcijfers blijkt echter dat mannen gemiddeld 35% van de zorgtaken in het huishouden voor hun rekening nemen,

terwijl zij hier – met uitzondering van de was doen – aangeven dat hun bijdrage groter is (evenveel/samen en altijd/meestal man opgeteld).

Figuur 5.15
Verdeling van huishoudelijke taken, vrouwen en mannen die deel uitmaken van een paar, 2008 (in procenten)

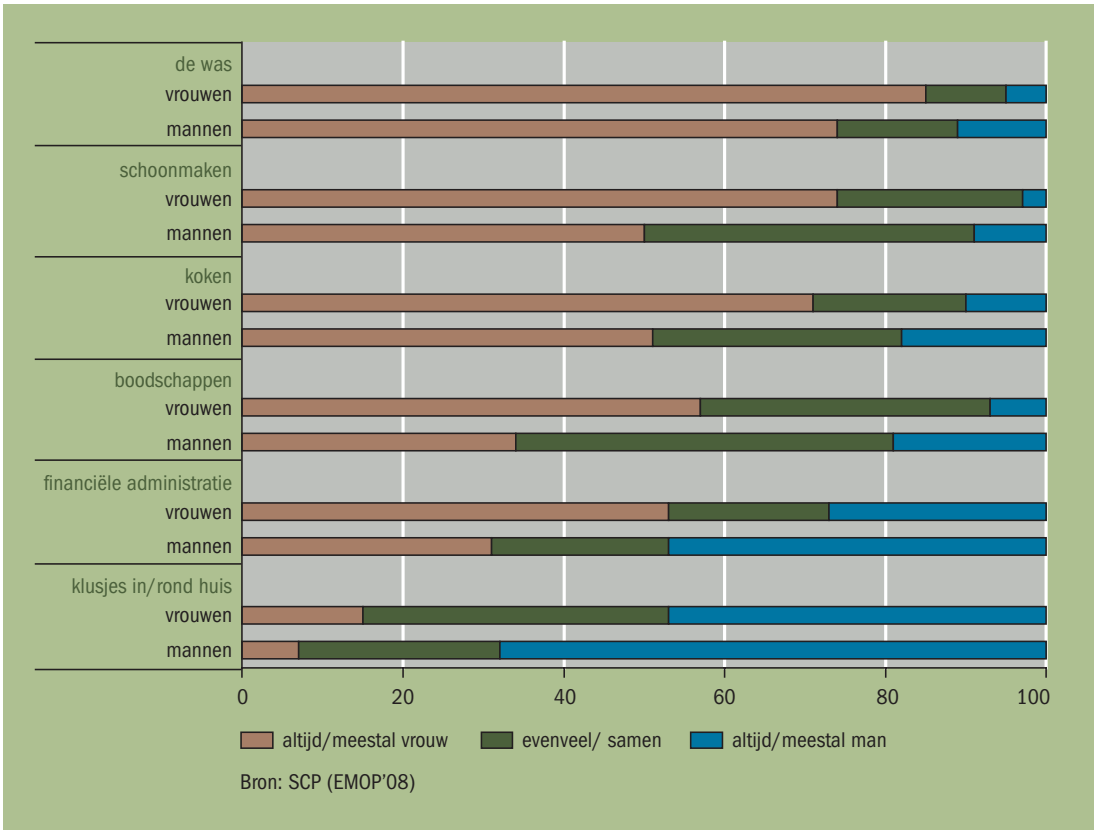

Het halen en brengen en het zorgen voor zieke kinderen zijn taken die voor het merendeel voor rekening van de vrouwen komen. Wassen en aankleden, eten geven en vooral het spelen en voorlezen zijn bezigheden die óf vrouwen doen, óf taken die men gelijk verdeelt of samen doet. Kinderzorgtaken worden in het algemeen gelijker verdeeld of vaker samen gedaan ten opzichte van huishoudelijke taken, maar het komt nauwelijks voor dat mannen onderdelen van de kinderverzorging exclusief voor hun rekening nemen.

Net als bij huishoudelijke taken verschillen de percepties van vrouwen en mannen over hun aandeel hierin. Opnieuw denken vrouwen dat hun eigen aandeel hoger is dan dat mannen doen. Mannen schatten hun aandeel weliswaar bescheiden, maar toch nog altijd iets hoger in dan vrouwen. Ook denken mannen vaker dan vrouwen dat het een gezamenlijke taak betreft of dat deze redelijk gelijk is verdeeld.

Figuur 5.16
Verdeling van kinderzorgtaken, vrouwen en mannen die deel uitmaken van een paar met kinderen van 12 jaar of jonger, 2008 (in procenten)

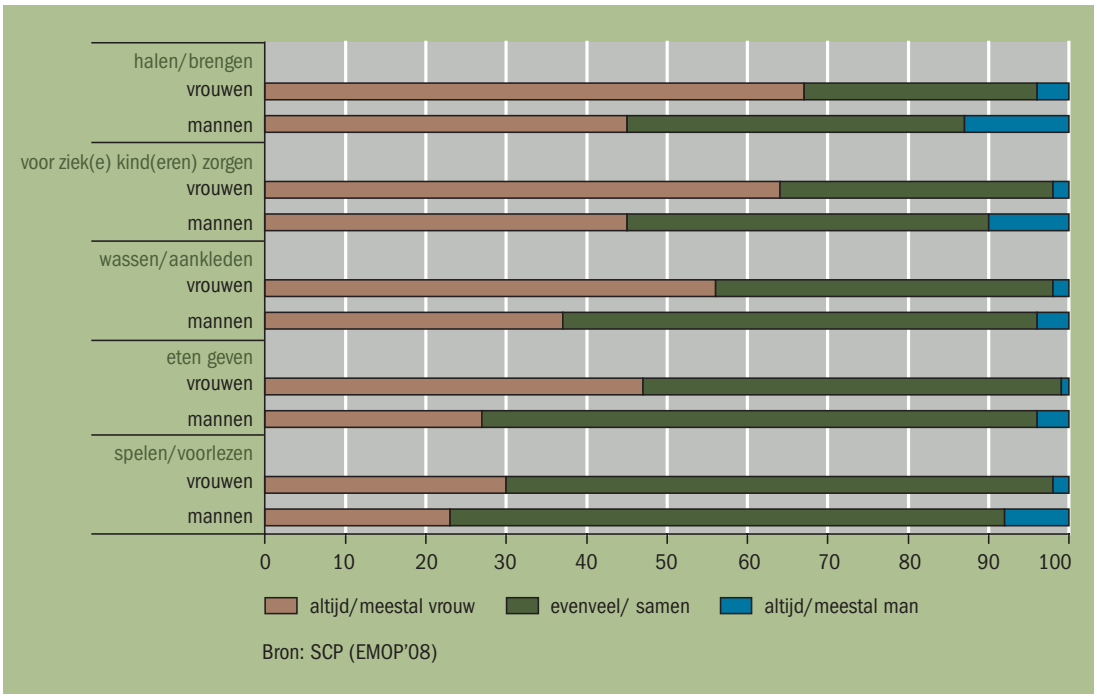

Onenigheid over taakverdeling

Vrouwen verrichten het leeuwendeel van de onbetaalde zorgtaken, terwijl de breed gedragen algemene opvatting is dat vrouwen en mannen het huishouden en kinderzorg gelijk zouden moeten verdelen. Bovendien hebben vrouwen en mannen uiteenlopende percepties over hun beider aandeel in zorgtaken. Genoeg aanleiding dus om te vermoeden dat de taakverdeling in het huishouden een bron van onenigheid is tussen partners. Dit blijkt echter niet of nauwelijks het geval: driekwart van de ondervraagde vrouwen en mannen heeft naar eigen zeggen zelden tot nooit onenigheid over de verdeling van huishoudelijke taken, daarover verschillen vrouwen en mannen in ieder geval niet van mening. Over de verdeling van kinderzorg lijkt men iets vaker onenigheid te hebben, al geeft nog steeds ruim 70% van de vrouwen en mannen aan hier zelden of nooit over te ruziën. Bij een kwart van de respondenten gebeurt dit wel enkele keren per jaar, soms vaker (5%).

Figuur 5.17
Meningsverschillen over de taakverdeling, vrouwen en mannen die deel uitmaken van een paar, 2008 (in procenten)

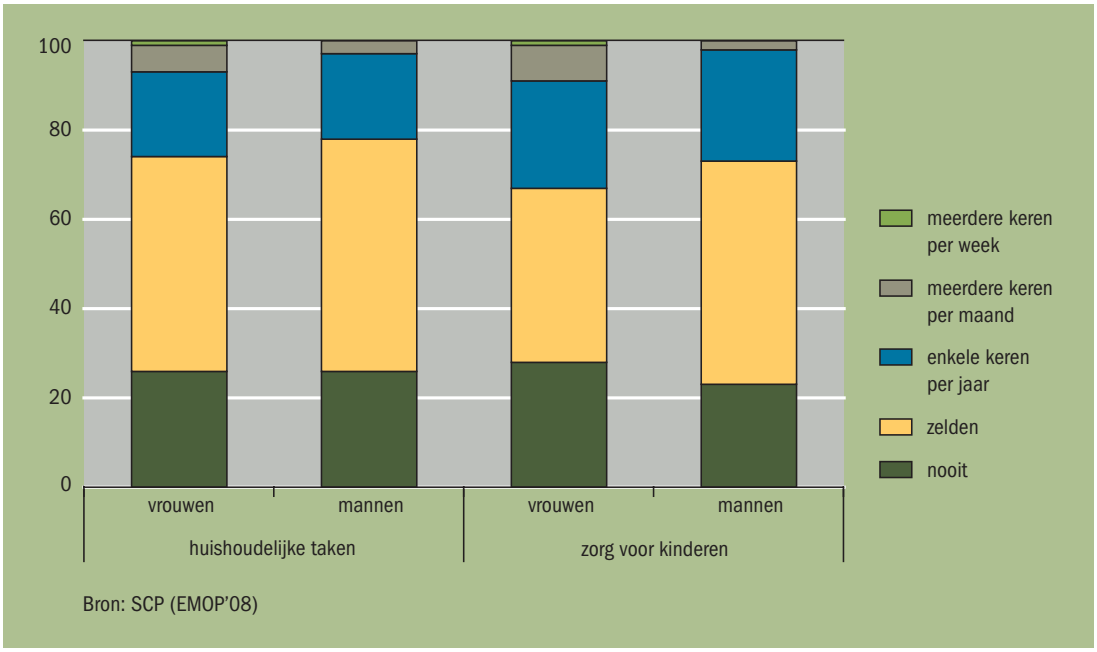

Weinig onenigheid sluit de wens voor een gelijke taakverdeling niet uit: desgevraagd geeft 48% van de vrouwen en 75% van de mannen aan de taken thuis gelijk(er) te willen verdelen (niet in tabel). Bij de zorg voor de kinderen is dat respectievelijk 56% (vrouwen) en 75% (mannen). Maar zelfs als er wel eens onenigheid is tussen partners, leidt dat niet automatisch tot veranderingen. Ongeveer een derde van de mannen en vrouwen geeft aan naar aanleiding van onenigheid de taakverdeling (al dan niet blijvend) aan te passen. Het merendeel van de ondervraagden geeft echter aan dat er nauwelijks iets verandert, ook niet na onenigheid.

Betaalde en onbetaalde arbeid en zorg; een moeizame combinatie?
Het combineren van taken kan belastend zijn. Vooral de dubbele taakbelasting voor vrouwen wordt nogal eens geproblematiseerd (o.a. Hochschild 1997). Vrouwen combineren inderdaad vaker arbeid en zorg, maar de totale tijd besteed aan verplichtingen door vrouwen en mannen is nagenoeg gelijk (zie tabel 5.1). Ervaren vrouwen toch meer 'combinatiedruk' dan mannen? Zij rapporteren wel sterkere gevoelens van gejaagdheid dan mannen (vgl. Breedveld et. al 2006). Werkenden voelen zich op hun beurt gejaagder dan niet-werkenden. Al met al komen werkende vrouwen er qua ervaren gejaagdheid het slechtste van af: 32% geeft aan zich meerdere keren per maand gejaagd te voelen en 24% ervaart dergelijke gevoelens zelfs meerdere keren per week. Bij werkende mannen is weliswaar meer sprake van gejaagdheid dan bij niet-werkende mannen, maar minder dan bij de werkende vrouwen.

Figuur 5.18
Voelt u zich in het dagelijks leven weleens gejaagd? Bevolking vanaf 16 jaar, 2008 (in procenten)

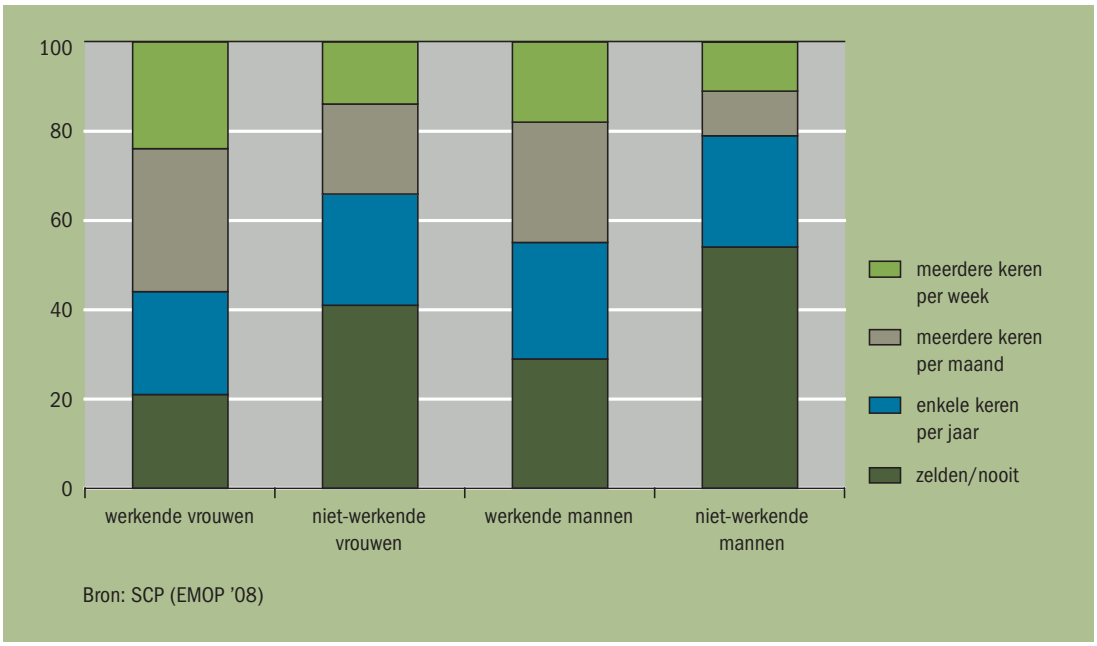

Verder dan gejaagdheid gaat het gevoel tekort te schieten, het gevoel onvoldoende te kunnen tegemoetkomen aan de eigen verwachtingen en/of die van anderen. Hoewel dergelijke gevoelens minder vaak voorkomen dan gevoelens van gejaagdheid, ervaren vrouwen deze gevoelens opnieuw vaker dan mannen. Werkende vrouwen hebben hier vaker last van de niet-werkende, echter, ook niet-werkende vrouwen voelen zich wel tekort schieten. Dergelijke gevoelens hebben dus waarschijnlijk niet alleen met het combineren arbeid en zorg te maken. Op het werk voelen werkende vrouwen en mannen zich minder vaak tekort schieten dan thuis. Hier doen zich geen noemenswaardige verschillen voor tussen de seksen (niet in figuur).

5.6 Slotbeschouwing

Gelijke taakverdeling: aanlokkelijk idee, maar de werkelijkheid is weerbarstig
De opvattingen van vrouwen en mannen over de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid zijn in hoge mate egalitair. Maar van de vertaling van deze opvattingen naar de praktijk komt weinig terecht. Er bestaan nog altijd grote verschillen in de tijdsbesteding van vrouwen en mannen. Mannen werken veel en zorgen relatief weinig. Bij vrouwen is het zeker in de levensfase met kleine kinderen andersom. Echter, ook jonge vrouwen zonder kinderen besteden meer tijd aan huishoudelijke taken en zorg en minder aan betaalde arbeid dan mannen in dezelfde levensfase. De herverdeling van onbetaalde arbeid blijkt moeizaam te verlopen: een egalitaire opvatting, een welwillende houding ten opzichte van de verdeling in het eigen huis-

houden en zelfs onenigheid blijken vaak niet voldoende om tot een gelijkere verdeling van de taken thuis te komen.

Bij de herverdeling van betaalde arbeid gaat het in beleidskringen vooral om het stimuleren van meer (uren) betaald werk door vrouwen. Veel vrouwen geven aan best wat meer te willen werken, gemiddeld ruim een halve dag per week, als aan bepaalde voorwaarden zou worden voldaan. Voor veel vrouwen, ook moeders, zijn flexibele werktijden en de mogelijkheid om thuis te werken daarbij belangrijk. Vrouwen zien zelf niet veel in het herverdelen, of de uitruil van arbeidsuren, met de partner (de man gaat minder werken ten gunste van de arbeidsuren van de vrouw). Mannen lijken dat zelf ook niet zo graag te willen: het aandeel mannen dat minder gaat werken na de komst van een kind ligt al jaren rond de 10%, en voltijd werkende mannen blijken het meest tevreden met hun arbeidsduur.

Deeltijd dé norm voor moeders

Hoewel zeker niet alleen moeders in Nederland in deeltijd werken is deeltijdwerk wel de norm voor moeders. Jonge kinderen horen volgens velen zo veel mogelijk thuis te zijn bij hun ouders, en aangezien een deel van de vrouwen en mannen de vrouw beter vindt in het opvoeden van kinderen, blijft bij voorkeur moeder dus (deels) thuis. Het compromis voor vrouwen ligt volgens velen bij het werken in deeltijd. Bijna een derde van de ondervraagden in een voor deze monitor gehouden enquête vindt dat moeders met kleine kinderen idealiter helemaal niet moeten werken. Even vaak vindt men een baan van maximaal twee dagen ideaal. Als de kinderen eenmaal op de basisschool zitten vindt men een baan van twee tot drie dagen voor de moeder het beste.

In toenemende mate blijven vrouwen inderdaad werken als zij voor het eerst moeder worden. Veel vrouwen werken reeds in deeltijd voordat zij een kind krijgen; een toenemend aandeel verandert de arbeidsduur niet als zij na hun verlofperiode weer aan de slag gaan. Het zijn vooral de vrouwen die veel uren werken die wel een stapje terugdoen als ze moeder worden. Deeltijd dus, het liefst zonder of met een beetje kinderopvang. Steeds meer kinderen gaan op enkele dagen per week naar de kinderopvang, vooral de buitenschoolse opvang lijkt voorzichtig aan een inhaalslag te zijn begonnen. Dat moeders voltijds werken komt weinig voor, en volgens velen is dat maar goed ook; voltijds werken is volgens vier op de tien Nederlanders schadelijk voor het gezin, en slechts een enkeling vindt een voltijdbaan ideaal voor moeders.

Arbeid en zorgvoorzieningen – vrouwenvoorzieningen?

Vrouwen combineren vaker dan mannen betaald werk met de zorg voor kinderen, zorg voor andere hulpbehoevenden (mantelzorg) en een behoorlijke hoeveelheid huishoudelijk werk. Het gebruik van kinderopvang is sterker gekoppeld aan de arbeidsdeelname van moeders dan aan die van vaders. Ook van andere 'combinatievoorzieningen' zoals ouderschapsverlof en zorgverlof maken vrouwen meer gebruik dan mannen. Het beleid gericht op het combineren van arbeid en zorg lijkt vooralsnog weinig te veranderen aan de standvastige ongelijke verdeling van onbetaalde arbeid tussen vrouwen en mannen. Veel van de in principe gelijk toegankelijke voor-

zieningen worden immers vooral door vrouwen aangewend om arbeid en zorgtaken te kunnen combineren. Het is de vraag in hoeverre een evenredig aandeel in onbetaalde arbeid van vrouwen en mannen in het vooruitzicht ligt. Dit is echter wel een relevante vraag, onder meer omdat het combineren van arbeid en zorgen vrouwen zwaarder lijkt te vallen dan mannen.

Noten

1 De Enquête beroepsbevolking (EBB) is een steekproefonderzoek die maandelijks onder ongeveer dertigduizend mensen in Nederland wordt gehouden. Respondenten worden in totaal vijf maal benaderd voor de Enquête beroepsbevolking. Voor de eerste benadering bezoekt een interviewer van het CBS de mensen thuis. De vier vervolgpeilingen worden telefonisch afgenomen. De totale periode dat mensen deelnemen aan de enquête bedraagt een jaar. Tot nog toe werden de jaarcijfers altijd gebaseerd op alleen de eerste peiling. Een nieuwe weegmethode voor de EBB maakt het mogelijk om alle vijf peilingen samen te gebruiken. Uitkomsten uit steekproefonderzoeken kennen een onnauwkeurigheidsmarge. Door alle vijf de peilingen van de EBB samen te kunnen gebruiken, zijn de jaarcijfers gebaseerd op gegevens van veel méér respondenten dan wanneer alleen de eerste peiling wordt gebruikt. Hierdoor worden de onnauwkeurigheidsmarges op de uitkomsten kleiner. Daarnaast wordt het mogelijk om voor een beperkte set aan variabelen kwartaalcijfers te publiceren. Deze nieuwe weegmethode voor de EBB is teruggelegd tot en met 2001. Dat betekent dat alle EBB cijfers in dit hoofdstuk van 2001 tot en met 2007 volgens deze nieuwe methode zijn samengesteld. De cijfers over 2001-2005 kunnen daardoor afwijken van EBB cijfers die in eerdere edities van de emancipatiemonitor zijn gepresenteerd. Daarnaast is er sprake van een trendbreuk in de EBB cijfers tussen 2000 en 2001.

2 Vanwege verschillende definities van vrijwilligerswerk zijn de gegevens niet vergelijkbaar met die in tabel 5.8.

3 Omdat door de verplichte werkgeversbijdrage voor kinderopvang (vanaf 1 januari 2007) de noodzaak om in cao's aanvullende afspraken te maken beperkt is, maakt kinderopvang niet langer deel uit van het cao-onderzoek (Beeksma et al. 2007).

4 Voor een verdere uitsplitsing in deeltijdbanen van verschillende omvang zie Cloïn (2008).

6 Inkomen

Marion van den Brakel (CBS), Wim Bos (CBS), Ans Merens (SCP), Marije van de Grift (CBS) en Elisabeth Eenkhoorn (CBS)

6.1 Emancipatie en inkomen

In het emancipatiebeleid heeft economische zelfstandigheid van vrouwen altijd een belangrijke plaats ingenomen. Het wordt gezien als basisvoorwaarde om zichzelf te kunnen ontplooien en voor zelfstandigheid in een relatie. Iedereen die met betaald werk een inkomen verdient van ten minste 70% van het nettominimumloon (per 1 januari 2009: 899 euro inclusief vakantietoeslag) wordt in het emancipatiebeleid beschouwd als economisch zelfstandig. Mensen zonder baan zijn dus per definitie niet economisch zelfstandig en de meeste mensen met kleine deeltijdbanen, veelal vrouwen, halen die ondergrens evenmin. Het kabinet streeft er al jaren naar dat 60% van de vrouwen in 2010 economisch zelfstandig is. In de nota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a) werd deze doelstelling eerst geschrapt omdat deze onmogelijk meer kon worden gehaald. In het debat in de Tweede Kamer over de emancipatienota werd echter de motie-Van Gent aangenomen waarin het kabinet werd verzocht het streefcijfer over economische zelfstandigheid te handhaven (TK 2007/2008d).

Een van de oorzaken van de geringe economische zelfstandigheid van vrouwen, is hun lagere arbeidsdeelname, zowel in personen als in uren. Op deeltijdwerk als zodanig is in hoofdstuk 4 al uitgebreid ingegaan. Een hiermee samenhangend financieel probleem dat vaak aan de onderkant van de arbeidsmarkt een rol speelt, is de relatief hoge zogenoemde marginale lastendruk. Dat wil zeggen dat extra bruto-inkomsten doordat de vrouw weer gaat werken of meer uren gaat werken, tot weinig extra netto-inkomsten voor het gezin leiden, onder meer doordat de huur- en zorgtoeslagen voor het gezin afnemen of vervallen en er (soms) kosten van kinderopvang bij komen. Het kabinet wil deze marginale druk verlagen om werken meer lonend te maken en daarmee de arbeidsparticipatie van vrouwen te stimuleren. In de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen* worden hiervoor drie maatregelen in de inkomstenbelasting genoemd: het verhogen en geleidelijk inkomensafhankelijk maken van de aanvullende combinatiekorting en van de arbeidskorting, en het in vijftien jaar afschaffen van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting (ook wel 'aanrechtsubsidie' genoemd) voor personen die na 1971 zijn geboren (TK 2007/2008a).

Een andere oorzaak van de lage economische zelfstandigheid van vrouwen is dat zij voor hetzelfde werk per uur minder verdienen dan mannen. Om deze reden voert de overheid sinds 2000 een gelijkebeloningsbeleid. Dit is erop gericht ongerechtvaardigde beloningsverschillen tussen (onder meer) mannen en vrouwen te verkleinen.

De Arbeidsinspectie onderzoekt al sinds 1993 de beloningsverschillen tussen (onder meer) mannen en vrouwen. Enkele jaren geleden hebben het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de Commissie Gelijke Behandeling en de Stichting van de Arbeid diverse instrumenten (mede) ontwikkeld om beloningsverschillen te verkleinen, zoals de Managementtool gelijke beloning, de Quickscan gelijke beloning, de Checklist gelijke beloning en de Handleiding sekseneutrale functiewaardering. Om de bekendheid met en het gebruik van deze instrumenten in arbeidsorganisaties te vergroten is in 2006 de werkgroep 'Gelijke beloning, dat werkt!', die door het kabinet was ingesteld, actief geweest.

De aanbevelingen die de werkgroep in haar eindrapport heeft gedaan, zijn grotendeels door het kabinet overgenomen (TK 2006/2007; TK 2007/2008e). Zo blijft de website over gelijke beloning (www.gelijkloon.nl) waar de eerdergenoemde instrumenten kunnen worden gedownload, nog enkele jaren bestaan. Verder wordt de sociale partners regelmatig gevraagd om te rapporteren over de voortgang die zij daadwerkelijk boeken op het terrein van gelijke beloning.

Zelf heeft het kabinet in het regeerakkoord en in de emancipatienota aangegeven 'met kracht' de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen te willen verkleinen. Als werkgever heeft het kabinet zich ten doel gesteld de gecorrigeerde beloningsverschillen bij de rijksoverheid in deze kabinetsperiode minstens te halveren (TK 2007/2008a). Een meerderheid van de Tweede Kamer heeft in de motie-Van der Burg het kabinet vervolgens verzocht deze doelstelling te vervangen door het uitbannen van beloningsverschillen bij de overheid (TK 2007/2008b). In 2009 wordt dit beleidsvoornemen verder uitgewerkt door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). In de begroting van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) voor 2009 wordt een concrete streefwaarde voor het gecorrigeerde beloningsverschil bij de overheid genoemd, namelijk 2% in 2011 (TK 2008/2009a).[1]

De geringe arbeidsdeelname van vrouwen (in personen en in uren), zeker in het verleden, heeft op oudere leeftijd tot gevolg dat vrouwen veel minder aanvullend pensioen ontvangen dan mannen. Dit pensioen dat via de werkgever wordt opgebouwd, is immers direct gerelateerd aan het arbeidsverleden. Vroeger werden vrouwen met kleine deeltijdbanen nog wel eens uitgesloten van deelname aan pensioenregelingen, maar dat is sinds 1990 verboden. De uitsluiting in het verleden kan echter nog wel doorwerken in het pensioen van vrouwen die al met pensioen zijn gegaan of die dat de komende vijftien jaar zullen doen. Een andere mogelijke oorzaak voor een laag aanvullend pensioen is de zogenoemde pensioenbreuk. Daarmee wordt bedoeld dat bij verandering van baan het pensioen bij het pensioenfonds van de oude werkgever blijft staan en niet wordt aangepast aan de prijsontwikkeling (indexatie). Vrouwen hebben hier vaker dan mannen mee te maken doordat sommigen in het verleden zijn gestopt met werken en verder zijn ze zich minder dan mannen bewust van pensioenen in het algemeen of indexering in het bijzonder (AFM/GfK 2008[2]; Pensioenkijker 2005). In de afgelopen jaren is er meer aandacht gekomen voor deze problematiek.

Om deze reden zullen we in dit hoofdstuk afzonderlijke aandacht schenken aan verschillen in pensioenen tussen vrouwen en mannen.

In dit hoofdstuk geven we eerst een overzicht van de inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen (§ 6.2). Daarna gaan we in paragraaf 6.3 in op de verschillen in uurlonen en op de achtergronden van deze beloningsverschillen. Paragraaf 6.4 staat in het teken van economische zelfstandigheid. Verschillen in pensioenopbouw tussen vrouwen en mannen vormen het thema van paragraaf 6.5. Die verschillen in inkomens en pensioenopbouw resulteren in verschillen in armoede tussen vrouwen en mannen (§ 6.6). Vervolgens kijken we in paragraaf 6.7 naar de beloningsverschillen en armoede in andere Europese landen. Net als in ander hoofdstukken staan we ook hier stil bij opvattingen van de bevolking over inkomens van vrouwen (§ 6.8). Paragraaf 6.9 vormt het slot van dit hoofdstuk.

6.2 Inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen

Toename aandeel vrouwen met een eigen inkomen vooral in de jaren negentig
Steeds meer vrouwen hebben in de periode 1990-2006 een eigen inkomen gekregen. Het aandeel vrouwen van 15-65 jaar met een eigen inkomen is van 68% in 1990 gegroeid naar 84% in 2006.[3] Deze groei hangt samen met de forse stijging van het aandeel vrouwen met betaald werk in de jaren negentig. Tussen 2000 en 2006 is het percentage met een eigen inkomen wat minder sterk gegroeid. Dit komt doordat in die periode het aandeel vrouwen van 15 tot 65 jaar met een inkomen hoofdzakelijk uit arbeid of uit eigen onderneming met minder dan 2 procentpunten toenam. Een eigen inkomen komt onder mannen veel voor. Anders dan bij vrouwen bleef het aandeel mannen met een inkomen over de gehele periode vrijwel constant op 97%.

Inkomen van personen
Het inkomen van mannen en vrouwen wordt vergeleken op basis van het persoonlijke inkomen. Het persoonlijke inkomen omvat loon, winst, uitkeringen uit inkomensverzekeringen en uitkeringen uit sociale voorzieningen. Inkomenscomponenten die niet aan een afzonderlijke persoon kunnen worden toegeschreven, blijven buiten beschouwing. Het gaat hierbij om inkomsten uit vermogen, huursubsidie, rijksbijdrage eigen woning, tegemoetkoming studiekosten en kinderbijslag. In dit hoofdstuk wordt met *inkomen* altijd het persoonlijke inkomen bedoeld, tenzij expliciet anders vermeld.

Figuur 6.1

Aandeel met een persoonlijk inkomen en met betaald werk, personen van 15 tot 65 jaar, 1990-2000[a] en 2000-2006[b] (in procenten)

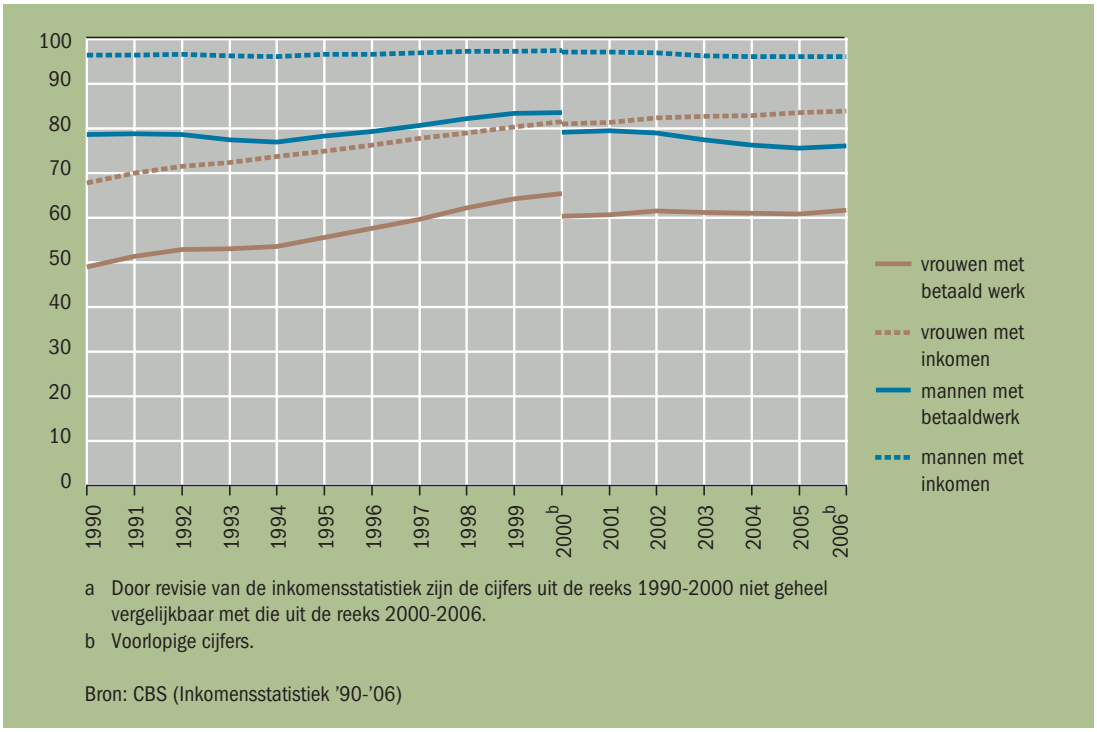

a Door revisie van de inkomensstatistiek zijn de cijfers uit de reeks 1990-2000 niet geheel vergelijkbaar met die uit de reeks 2000-2006.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '90-'06)

Na hun dertigste hebben vrouwen minder vaak een eigen inkomen

Het hebben van een eigen inkomen varieert vooral bij vrouwen per leeftijdscategorie. Zo heeft in 2006, met uitzondering van jongeren tot 18 jaar, gemiddeld 95% van de vrouwen en vrijwel 100% van de mannen tot 30 jaar een eigen inkomen. Hierbij gaat het in de meeste gevallen om inkomen uit betaalde arbeid. Na het dertigste levensjaar neemt het aandeel vrouwen met een eigen inkomen steeds verder af, terwijl dit voor mannen stabiel blijft. Dit komt omdat een deel van de vrouwen stopt met werken vanwege de zorg voor jonge kinderen. De meeste mannen blijven na de komst van kinderen wel (fulltime) werken. Na het vijftigste levensjaar neemt het aandeel vrouwen met een eigen inkomen nog sterker af tot zes op de tien vrouwen van 64 jaar. Hierbij speelt ook dat het voor (gehuwde) vrouwen van deze oudere generatie vroeger gebruikelijk was om niet te werken, terwijl dit tegenwoordig volkomen geaccepteerd is. Vanaf 65 jaar hebben vrijwel alle vrouwen (en mannen) recht op AOW en ontvangen zij eventueel een aanvullend pensioen, dus van de 65-plussers heeft nagenoeg iedereen een eigen inkomen.

Figuur 6.2
Aandeel met een persoonlijk inkomen, naar leeftijd, personen van 15 tot 65 jaar, 2006[a]
(in procenten)

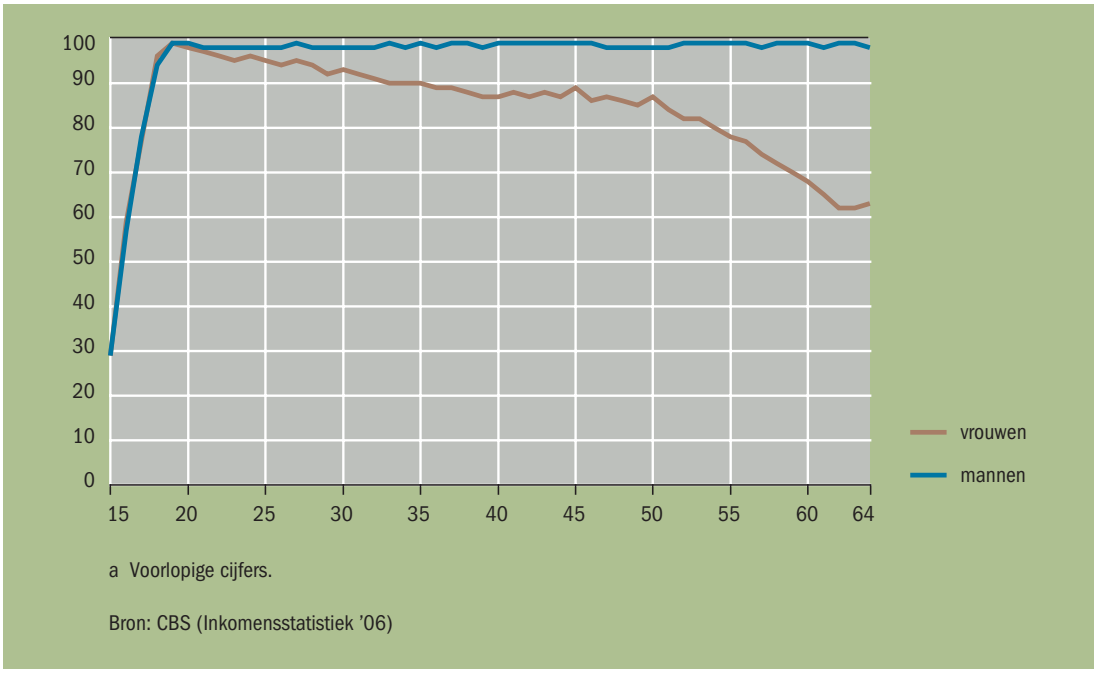

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '06)

Inkomen van vrouwen bijna de helft lager van dat van mannen
Het inkomen van vrouwen is gemiddeld aanzienlijk lager dan dat van mannen. In 2006 ontvingen vrouwen met een inkomen krap 55% van wat mannen kregen: hun gemiddelde inkomen was 18.000 euro, bij mannen was dat 33.000 euro. Bij mensen met betaald werk ontstaat het verschil in inkomen onder meer doordat vrouwen relatief vaak in deeltijd werken of slechts een gedeelte van het jaar inkomen hebben en doordat het loon van vrouwen gemiddeld lager is dan dat van mannen. Bij mensen die vooral afhankelijk zijn van een uitkering speelt een rol dat de hoogte van een uitkering (of pensioen) vaak gerelateerd is aan het inkomen uit vroegere arbeid. Doordat vrouwen in doorsnee een lager inkomen uit betaald werk hebben dan mannen, geldt dit (later) ook voor de hoogte van de uitkering.

In de periode 1990-2006 is het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen met het hele jaar inkomen uit betaald werk kleiner geworden. Het verschil nam echter toe bij degenen die vooral afhankelijk waren van een uitkering of pensioen. Het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen is het kleinst bij ontvangers van een werkloosheids- of bijstandsuitkering: het inkomen van deze vrouwen bedroeg in 2006 gemiddeld vier vijfde van dat van mannen.

Tabel 6.1
Gemiddeld persoonlijk inkomen, naar sociaaleconomische categorie, personen van 15 jaar en ouder, 1990-2006[a] (in euro's x 1000)

	vrouwen				mannen			
	1990	1995	2000[b]	2006[b]	1990	1995	2000[b]	2006[b]
inkomen gedurende het hele jaar	12	13	16	19	22	25	29	35
met betaald werk	13	16	18	23	26	29	33	41
wo.								
zelfstandige	17	17	21	27	31	30	34	40
ambtenaar	18	21	24	31	28	32	36	44
overige werknemer	13	15	18	22	23	27	32	39
zonder betaald werk	10	11	12	14	14	16	18	23
wo.								
ontvanger bijstand of werkloosheidsuitkering	9	10	11	14	10	13	14	17
arbeidsongeschikte	10	11	12	14	15	17	19	22
pensioenontvanger	10	11	13	15	15	17	21	27
inkomen over gedeelte van het jaar	4	4	6	7	5	6	10	9
totaal met inkomen	10	12	14	18	21	23	27	33
totaal[c]	7	10	12	16	20	23	26	32

a Door revisie van de inkomensstatistiek zijn de cijfers uit de reeks 1990-2000 niet geheel vergelijkbaar met die uit de reeks 2000-2006.
b Voorlopige cijfers.
c Inclusief personen zonder inkomen.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek'90-'06)

Vrouwen oververtegenwoordigd in laagste inkomensdecielen

Het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen komt ook tot uitdrukking in de positie op de inkomensladder. Hierbij zijn alle personen van 15 jaar en ouder volgens een rangschikking naar hoogte van hun inkomen ingedeeld in tien even grote groepen, de zogenoemde decielgroepen. Vrouwen behoren relatief vaak tot de groepen met de laagste persoonlijke inkomens. Van de personen met een inkomen in 2006 was 48% een vrouw. In de vijf decielen met de laagste inkomens betrof dit echter in doorsnee in twee van de drie gevallen een vrouw. Van hoge inkomens is relatief vaak sprake bij mannen. Maar liefst 85% van de personen in het hoogste inkomensdeciel is man.

Figuur 6.3
Aandeel vrouwen per decielgroep van het persoonlijke inkomen, personen van 15 jaar en ouder met een inkomen, 2006[a] (in procenten)

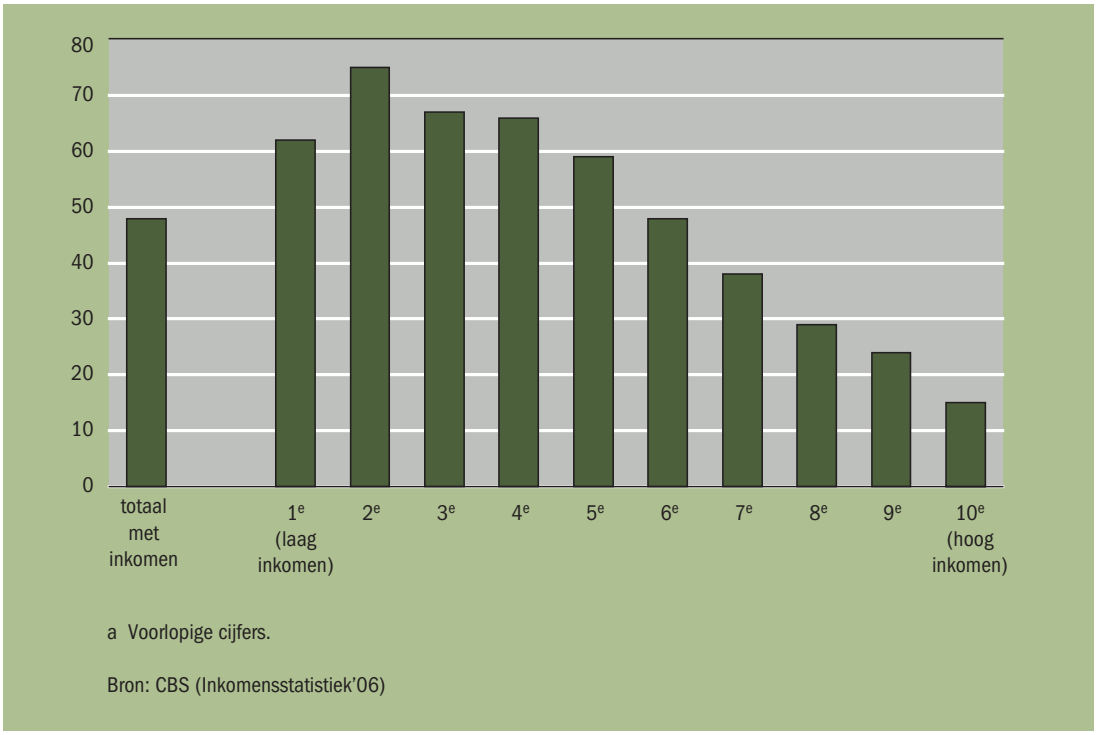

Inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen het kleinst bij alleenstaanden
Het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen is bij alleenstaanden het kleinst: in 2006 bedroeg het inkomen van alleenstaande vrouwen 80% of meer van dat van mannen. Het inkomensverschil tussen vrouwen en mannen met kinderen is relatief groot. Een oorzaak hiervoor is dat vrouwen vaak korter gaan werken na het krijgen van kinderen. Slechts weinig mannen passen hun arbeidspatroon aan als er kinderen komen. Verder staan er veel meer moeders dan vaders aan het hoofd van eenoudergezinnen. De omvang van het inkomensverschil bij paren met uitsluitend minderjarige kinderen hangt samen met het aantal minderjarige kinderen. Het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen is kleiner als er slechts voor één kind moet worden gezorgd.

Figuur 6.4
Inkomen van vrouwen als aandeel van dat van mannen, naar huishoudenssamenstelling,[a] personen van 15 jaar en ouder met een inkomen, 2006[b] (in procenten)

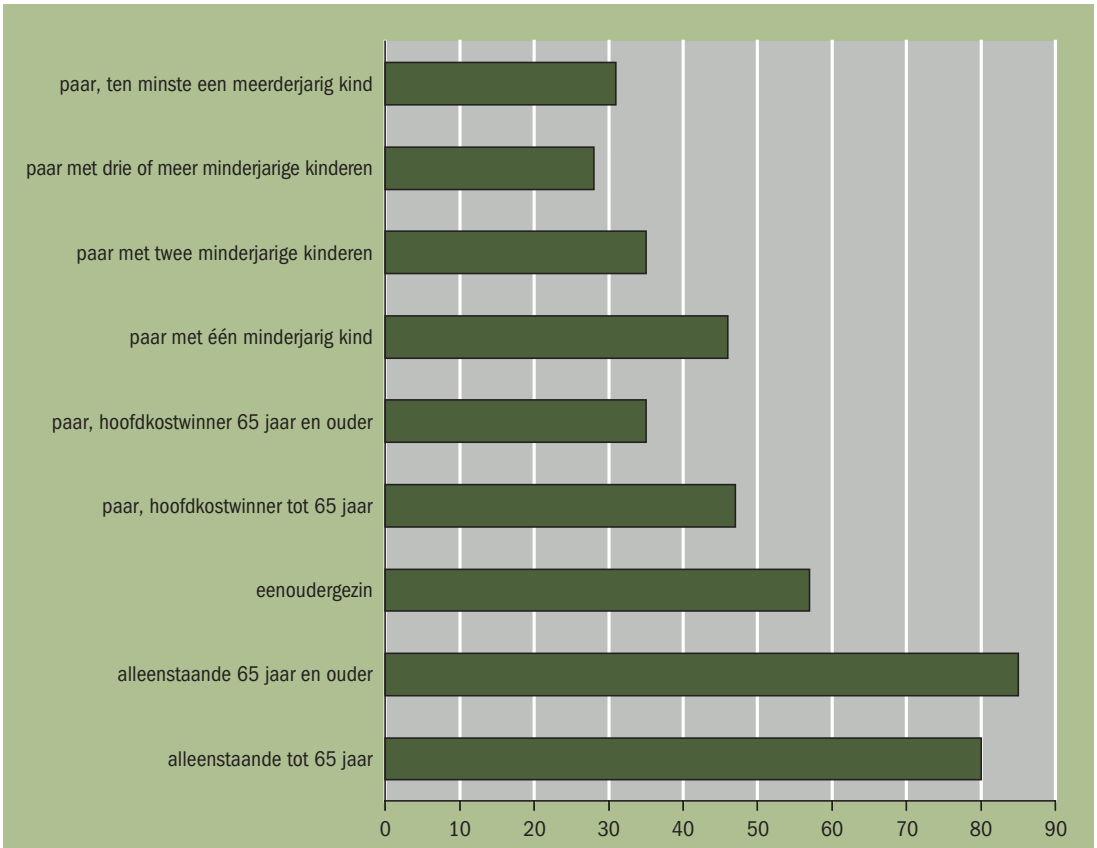

a Alleen de kernleden van het huishouden zijn ingedeeld naar type huishouden. De kernleden zijn het hoofd van het huishouden en de eventuele inwonende partner.
b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek'06)

Turkse en Marokkaanse vrouwen het vaakst zonder eigen inkomen

Allochtone mannen en vrouwen hebben relatief vaak geen inkomen. Slechts drie op de tien niet-westerse vrouwen hebben inkomen uit betaald werk, tegenover de helft van de autochtone vrouwen. Surinaamse vrouwen vormen een uitzondering: zij werken bijna even vaak als autochtone vrouwen. Ook bij mannen is het aandeel niet-westerse allochtonen met betaald werk kleiner dan dat bij autochtonen, maar de achterstand van niet-westers allochtone vrouwen is iets groter.

Vooral vrouwen uit Turkije en Marokko hebben vaak geen inkomen: de aandelen zonder inkomen bedragen respectievelijk 22% en 27%. Relatief weinig (twee op de tien) vrouwen uit deze landen hebben betaald werk.

Figuur 6.5

Het al dan niet hebben van een persoonlijk inkomen, naar herkomst, personen van 15 jaar en ouder, gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen,[a] 2006[b] (in procenten)

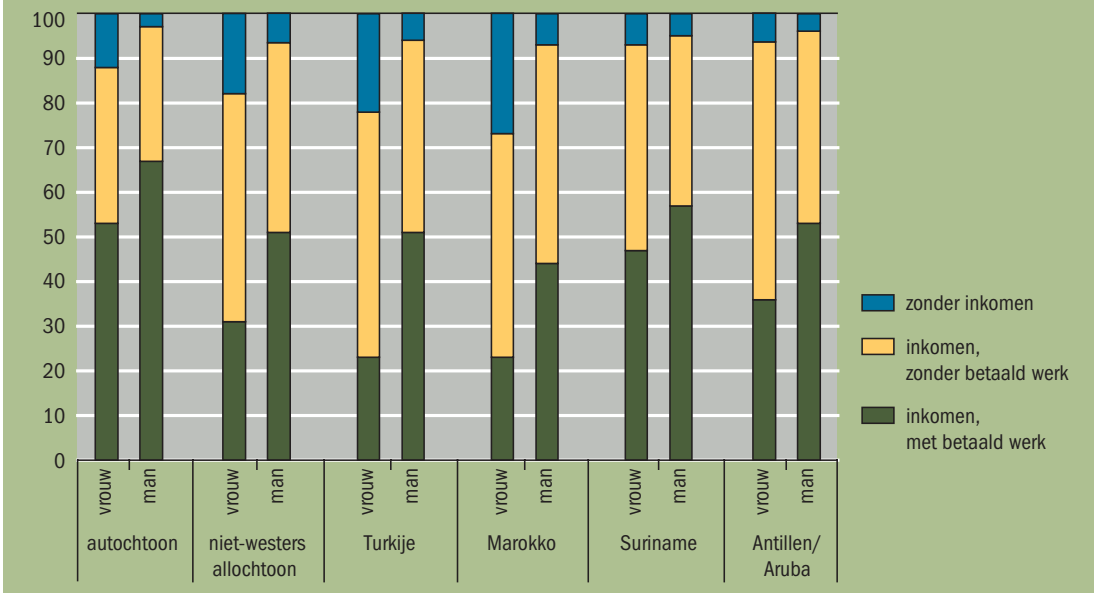

a De meeste niet-westerse allochtonen zijn jonger dan 45 jaar en veel daarvan zijn minderjarig. In de cijfers is rekening gehouden met deze leeftijdsverschillen tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek'06)

Inkomensachterstand van vrouwen op mannen is kleiner bij niet-westerse allochtonen

De inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen zijn bij niet-westerse allochtonen kleiner dan bij de rest van de bevolking. Bij de gehele groep met een inkomen hadden autochtone vrouwen 54% van het inkomen van mannen, terwijl deze verhouding bij niet-westerse vrouwen met 68% ruim daarboven lag. Dat komt doordat niet-westers allochtone mannen relatief vaak een laag inkomen hebben.

Bij de groep met betaald werk is het gemiddelde inkomen van niet-westerse vrouwen vrijwel gelijk aan dat van autochtone vrouwen. Binnen de groep niet-westerse allochtonen zijn echter ook verschillen: het inkomen van vrouwen uit Turkije en Marokko ligt onder het gemiddelde van de totale groep.

Tabel 6.2
Gemiddeld persoonlijk inkomen van personen van 15 jaar en ouder, naar herkomst (gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen[a]), 2006[b] (in procenten)

		met inkomen		
	totaal[c]	totaal	met betaald werk	zonder betaald werk
vrouwen	16	18	22	13
autochtoon	16	18	21	14
niet-westers allochtoon	12	15	20	12
wo.				
Turkije	10	13	18	11
Marokko	9	13	18	11
Suriname	18	19	24	13
Antillen/Aruba	16	17	.	12
mannen	32	33	39	21
autochtoon	33	34	40	22
niet-westers allochtoon	22	23	29	16
wo.				
Turkije	21	22	29	15
Marokko	19	21	28	16
Suriname	26	27	35	16
Antillen/Aruba	22	23	29	.

a De meeste niet-westerse allochtonen zijn jonger dan 45 jaar en veel daarvan zijn minderjarig. In de cijfers is rekening gehouden met deze leeftijdsverschillen tussen niet-westerse allochtonen en de autochtonen.
b Voorlopige cijfers.
c Inclusief personen zonder inkomen.
. Gegevens ontbreken.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '06)

6.3 Verschillen in beloning

Uurloon van vrouwen gemiddeld 18% lager dan dat van mannen
Vrouwen verdienden in 2005 gemiddeld € 16,17 bruto per uur, dat is € 3,36 minder dan mannen. Dit kan (deels) worden verklaard doordat vrouwen sterker vertegenwoordigd zijn in minder betaalde beroepen. Ook werken vrouwen meer in deeltijd, waardoor ze vaker beperkt worden in hun mogelijkheden om carrière te maken. Zo hebben deeltijders bijvoorbeeld minder kans op een leidinggevende functie (zie hoofdstuk 4).

De verschillen in uurlonen tussen mannen en vrouwen zijn wel kleiner geworden. Gemiddeld bedroeg in 2005 het uurloon van vrouwen 82% van dat van mannen. In 1995 was dat nog 76%.

In voltijdbanen verdienden vrouwen in 2005 € 3,50 minder dan mannen. In deeltijdbanen en in flexibele banen zijn de verschillen veel minder groot, maar ook daar ligt het uurloon van vrouwelijke werknemers in doorsnee lager dan dat van mannen.

Vrouwen die in deeltijd werken, verdienden per uur gemiddeld maar iets minder (60 cent) dan vrouwen met een voltijdbaan. Een rol hierbij speelt dat vrouwen met een voltijdbaan vaker jonge vrouwen zijn, die nog aan het begin van hun carrière staan. Bij mannen is er wel een duidelijk verschil tussen het uurloon van deeltijders en dat van voltijders. Bij hen zijn het juist de jongeren van 15 tot 25 jaar (vaak scholieren en studenten) die relatief vaak een (kleine) deeltijdbaan hebben. De oudere mannen hebben overwegend een voltijdbaan. De in deeltijd werkende mannen verdienden gemiddeld € 1,83 minder per uur dan hun in voltijd werkende collega's.

Het bruto-uurloon in flexibele banen is bij zowel mannen als vrouwen veel lager dan het uurloon in andere banen, wat samenhangt met de aard van het werk.

Tabel 6.3
Gemiddeld uurloon[a] naar dienstverband en geslacht, 1995-2005 (in euro's)

	vrouwen				mannen			
	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel
1995	10,82	10,91	11,32	7,75	14,23	14,54	13,37	7,90
1996	11,20	11,44	11,59	8,09	14,59	14,97	13,48	8,49
1997	11,69	11,98	12,15	8,12	15,11	15,55	13,96	8,53
1998	12,23	12,59	12,64	8,47	15,76	16,21	14,42	8,99
1999	12,67	13,05	13,02	8,68	16,30	16,79	14,91	9,34
2000	13,26	13,55	13,62	9,22	16,81	17,24	15,60	9,80
2001	14,29	14,64	14,62	10,13	17,89	18,40	16,26	10,68
2002	15,00	15,39	15,24	10,77	18,53	19,07	16,72	11,05
2003	15,50	16,02	15,78	10,45	19,16	19,70	17,82	11,00
2004	15,81	16,57	16,10	10,37	19,59	20,21	19,02	11,08
2005	16,17	16,97	16,35	11,04	19,80	20,47	18,64	11,71

a Bruto-uurloon exclusief bijzondere beloningen.

Bron: CBS (Enquête werkgelegenheid en lonen'95-'05)

Grootste verschillen in uurloon bij de financiële instellingen en in de gezondheidszorg

In alle bedrijfstakken was in 2005 het bruto-uurloon van vrouwen lager dan dat van mannen. Bij de financiële instellingen is het onderlinge verschil het grootst: vrouwen verdienden daar gemiddeld 31% minder dan mannen. Ook in de gezondheids- en welzijnszorg – een sector waar vier op de vijf werkenden een vrouw is – zijn de verschillen groot. Vrouwen verdienden daar 28% minder dan mannen. Het kleinst was het verschil in het openbaar bestuur waar het gemiddelde uurloon voor vrouwen 88% van dat van mannen bedroeg. Ook verdienden vrouwen naar verhouding goed in de

bouwnijverheid, de horeca, en vervoer en communicatie.

Tabel 6.4
Gemiddeld uurloon[a] naar bedrijfstak, 2005 (in euro's en in procenten)

	vrouwen (€)	mannen (€)	uurloon vrouwen/ mannen (%)
totaal	16,17	19,80	82
landbouw en visserij	11,94	15,25	78
delfstoffenwinning	22,24	30,37	73
industrie	15,61	19,13	82
energie- en waterleidingbedrijven	20,12	25,17	80
bouwnijverheid	15,97	18,57	86
handel	12,76	17,46	73
horeca	11,60	13,42	86
vervoer en communicatie	15,14	17,73	85
financiële instellingen	18,81	27,22	69
zakelijke dienstverlening	15,49	20,13	77
openbaar bestuur	19,73	22,49	88
onderwijs	19,62	23,58	83
gezondheids- en welzijnszorg	16,93	23,63	72
cultuur en overige dienstverlening	15,71	19,80	79

a Bruto-uurloon exclusief bijzondere beloningen.

Bron: CBS (Enquête werkgelegenheid en lonen'05)

Beloningsverschillen in het bedrijfsleven iets afgenomen

De Arbeidsinspectie doet eens per twee jaar onderzoek naar de beloningsverschillen in het bedrijfsleven en in de overheidssectoren. Allereerst worden de verschillen in bruto-uurlonen tussen mannen en vrouwen en andere groepen vastgesteld. Vervolgens wordt geanalyseerd welk deel van deze beloningsverschillen kan worden toegeschreven aan relevante achtergrondkenmerken, zoals leeftijd, arbeidsduur, dienstjaren bij de huidige werkgever, opleiding, functieniveau, sector en regio.

Uit het meest recente onderzoek van de Arbeidsinspectie (Erdem en Hoeben 2008) blijkt dat vrouwen in het bedrijfsleven in 2006 23% minder bruto-uurloon verdienden dan mannen (ongecorrigeerd beloningsverschil). Na correctie voor achtergrondkenmerken resteert een beloningsverschil tussen mannen en vrouwen van 6%. Dat betekent een daling van 1 procentpunt ten opzichte van 2004 en de voorgaande jaren. Jarenlang bedroeg het gecorrigeerde beloningsverschil tussen mannen en vrouwen in het bedrijfsleven 7% (Erdem et al. 2003; Erdem et al. 2006; Hoeben en Venema 2004).

In de overheidssectoren nam het ongecorrigeerde beloningsverschil tussen

mannen en vrouwen toe van 11% in 2004 naar 12% in 2006. Het gecorrigeerde beloningsverschil bleef echter constant op 3%. Binnen de verschillende sectoren van de overheid veranderde er op dat terrein eveneens betrekkelijk weinig. Het kabinet streeft ernaar om binnen de huidige kabinetsperiode de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen bij de overheid minimaal te halveren en zo mogelijk geheel weg te werken. Het streefcijfer van 2% beloningsverschil in 2011 moet gerealiseerd kunnen worden.

Tabel 6.5

Ongecorrigeerde en gecorrigeerde beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen in het bedrijfsleven en in de overheidssectoren, 2002-2006 (in procenten)

	ongecorrigeerd			gecorrigeerd			
	2002	2004[a]	2006	2002	2004[a]	2006	verschil[b]
bedrijfsleven							
landbouw en visserij	-20	-20	-19	-8	-8	-7	n.s.
industrie	-22	-21	-19	-7	-8	-7	n.s.
bouwnijverheid	-17	-11	-19	-9	-11	-14	n.s.
handel	-28	-28	-28	-9	-8	-7	s.
horeca	-11	-17	-9	-4	-5	-3	n.s.
transport	-13	-21	-20	-5	-9	-6	n.s.
zakelijke dienstverlening	-31	-26	-29	-8	-6	-7	n.s.
gezondheids- en welzijnszorg	-25	-23	-25	-5	-6	-3	s.
overige dienstverlening	-22	-24	-17	-3	-5	-3	n.s.
totaal bedrijfsleven	-22	-21	-23	-7	-7	-6	s.
overheidssectoren							
rijk	-19	-16	-17	-3	-3	-3	n.s.
onderwijs	-18	-16	-15	-4	-4	-4	s.
rechterlijke macht	-15	-13	-14	-3	-3	-3	n.s.
defensie (burgerpersoneel)[c]	-13			-2			
totaal overheidssectoren	-14	-11	-12	-3	-3	-3	n.s.

a (On)gecorrigeerde beloningsverschillen over 2004 zijn opnieuw berekend. Gebleken is dat in 2004 en in 2006 in het onderwijs het aandeel van de werknemers met een onbekend functieniveau zeer groot is. Omwille van de vergelijkbaarheid met voorgaande metingen en om meer betrouwbare resultaten te krijgen is deze groep in de analyses buiten beschouwing gelaten.

b 's' betekent dat de gecorrigeerde beloningsverschillen in 2004 en 2006 significant van elkaar afwijken, 'ns' betekent dat de gecorrigeerde beloningsverschillen niet significant van elkaar afwijken op een 95%-betrouwbaarheidsniveau.

c Militair defensiepersoneel is in 2002 buiten beschouwing gelaten omdat bij te veel personen de variabele dienstjaren ontbreken. In 2004 en 2006 is zowel het militaire als het burgerpersoneel om dezelfde reden buiten beschouwing gelaten.

Bron: Erdem en Hoeben (2008)

6.4 Economische zelfstandigheid

Een belangrijk aandachtspunt van het emancipatiebeleid is het bevorderen van de economische zelfstandigheid van vrouwen. De doelstelling van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) is dat in 2010 minstens 60% van de vrouwen van 15 tot 65 jaar economisch zelfstandig is.

Economische zelfstandigheid
Iemand is economisch zelfstandig wanneer zijn of haar inkomsten uit arbeid of eigen onderneming meer dan 70% van het nettominimumloon bedragen. Dit is het bijstandsniveau van een alleenstaande. Uitkeringen, huurtoeslag, kinderbijslag, het ontvangen van partneralimentatie en inkomsten uit vermogen dragen niet bij tot economische zelfstandigheid. De meting van economische zelfstandigheid wordt beperkt tot personen van 15 tot 65 jaar.

Groei aandeel economisch zelfstandigen onder vrouwen na 2000 afgevlakt
Tussen 1990 en 2006 steeg het aandeel economisch zelfstandige vrouwen aanzienlijk, van 25% naar 43%. Deze stijging vond vrijwel geheel plaats in de jaren negentig, toen het aandeel werkende vrouwen flink toenam. Vergeleken met de jaren negentig steeg het aandeel economisch zelfstandige vrouwen tussen 2000 en 2006 maar weinig: van 39% naar 43%. Van 2000 tot 2004 nam dat toe van 39% naar 42%. Van 2004 tot 2006 was er sprake van een zeer geringe groei van 42% naar 43%. Bij mannen daalde het aandeel economisch zelfstandigen tussen 2000 en 2006 juist van 71% naar 68%. Bovendien was bij mannen de stijging van het aandeel economisch zelfstandigen in de jaren negentig minder opzienbarend dan bij vrouwen.

De verschillen in het aandeel economisch zelfstandige mannen en vrouwen kunnen deels worden verklaard door traditionele rolpatronen. Zo gaat, zoals eerder opgemerkt, een deel van de vrouwen al voor hun dertigste minder werken of stopt dan met werken vanwege de zorg voor jonge kinderen, terwijl het merendeel van de mannen evenveel en soms zelfs meer uren blijft werken. Door veranderingen in deze rolpatronen melden vrouwen zich tegenwoordig echter vaker op de arbeidsmarkt. Hierdoor is de kloof tussen de aandelen economisch zelfstandige mannen en vrouwen kleiner geworden.

Figuur 6.6
Aandeel economisch zelfstandigen, personen van 15 tot 65 jaar, 1990-2006[a] (in procenten)

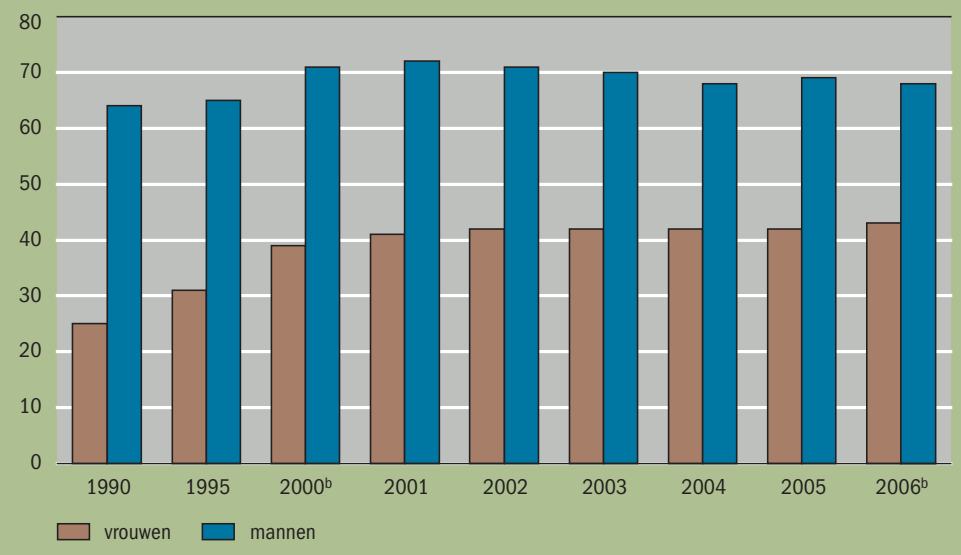

a De Inkomensstatistiek is gereviseerd. Hierdoor zijn cijfers uit 1990 en 1995 niet geheel vergelijkbaar met die uit 2000 en 2006.
b De cijfers van 2000 en 2006 zijn voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek'90-'06)

Toename economische zelfstandigheid bij vrouwen van boven de 30, afname bij jongere vrouwen

Ook voor de verschillende leeftijdsgroepen lopen de ontwikkelingen sinds 2000 sterk uiteen. Zowel bij mannen als bij vrouwen tot 30 jaar nam de economische zelfstandigheid tussen 2000 en 2006 af. Dit komt doordat de werkloosheid in deze periode tot 2005 vooral onder jongeren is gestegen en pas daarna weer begon af te nemen. Ook is er een trend dat jongeren langer en vaker een opleiding volgen. Toch is het aandeel economisch zelfstandigen bij mensen tot 30 jaar nog steeds het hoogst. In de leeftijdsgroep van 30 tot 55 jaar was er een tegengestelde ontwikkeling bij mannen en vrouwen te zien. Zo bleef het aandeel economisch zelfstandige mannen in deze groep tussen 2000 en 2006 vrijwel gelijk, terwijl er bij vrouwen juist een stijging zichtbaar was van 46% naar 54%. Onder de 55-64-jarigen nam de economische zelfstandigheid tussen 2000 en 2006 fors toe. Dit geldt zowel voor de mannen (van 51% naar 57%) als voor de vrouwen (van 15% naar 23%). Dit is onder meer een gevolg van het beleid om vervroegd uittreden te verminderen.

Figuur 6.7
Aandeel economisch zelfstandigen, naar leeftijd, personen van 15 tot 65 jaar, 2000 en 2006[a]
(in procenten)

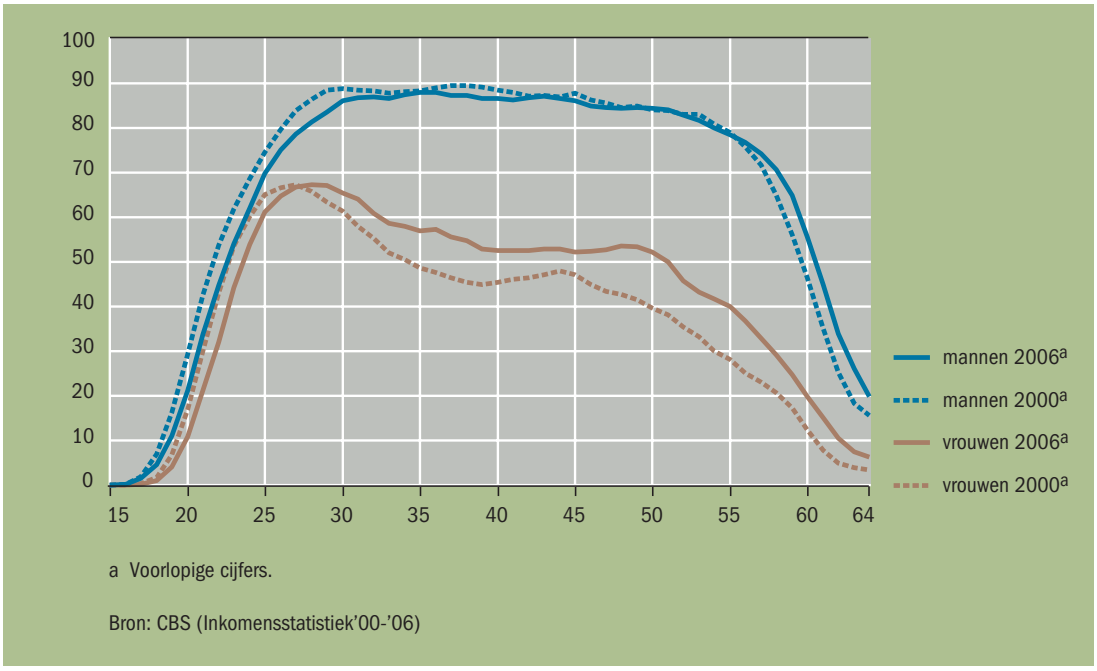

Sterke stijging aandeel economisch zelfstandigen onder moeders met jonge kinderen
De helft van de alleenstaande vrouwen was in 2006 economisch zelfstandig. Dat was in 2000 ook zo. In de eerste jaren van deze eeuw zijn vooral vrouwen met minderjarige kinderen in toenemende mate economisch zelfstandig geworden. Het percentage economisch zelfstandigen onder samenwonende of gehuwde vrouwen met drie of meer kinderen is echter nog steeds relatief laag. Van de alleenstaande moeders was 46% economisch zelfstandig in 2006.

Tabel 6.6
Aandeel economisch zelfstandigen, naar positie in het huishouden en huishoudenssamenstelling, personen van 15 tot 65 jaar, 2000 en 2006 (in procenten)

	vrouw		man	
	2000[a]	2006[a]	2000[a]	2006[a]
totaal aantal personen in huishoudenskern[b]	42	47	79	78
eenpersoonshuishouden	52	51	67	62
meerpersoonshuishouden	41	47	82	82
(echt)paar, totaal	41	47	83	82
zonder kinderen	46	46	74	73
uitsluitend minderjarige kinderen	39	50	91	90
wv.				
één kind	48	56	90	89
twee kinderen	37	50	93	92
≥ drie kinderen	30	40	89	89
minstens één meerderjarig kind	32	41	83	83
eenoudergezin, totaal	39	46	71	74
overig meerpersoonshuishouden	38	46	80	81
overig huishoudenslid[c]	20	16	37	30
totaal	39	43	71	68

Surinaamse vrouwen vaker economisch zelfstandig dan autochtone vrouwen
Niet-westerse allochtonen zijn minder vaak economisch zelfstandig dan autochtonen. Van de niet-westerse vrouwen was 28% in 2006 economisch zelfstandig. Vooral bij vrouwen uit Turkije en Marokko is dit aandeel laag: slechts twee op de tien van hen is economisch zelfstandig. Vrouwen uit Suriname zijn daarentegen van de hier onderscheiden groepen met 47% het meest economisch zelfstandig. De arbeidsparticipatie van Surinaamse vrouwen is immers hoger dan die van andere niet-westers allochtone vrouwen (zie hoofdstuk 4). Daarnaast werken Surinaamse vrouwen doorgaans meer uren dan autochtone vrouwen. Bij Surinamers is de kloof in economische zelfstandigheid tussen mannen en vrouwen het geringst.

Figuur 6.8
Aandeel economische zelfstandigen, naar herkomst, personen van 15 tot 65 jaar (gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen[a]), 2006[b] (in procenten)

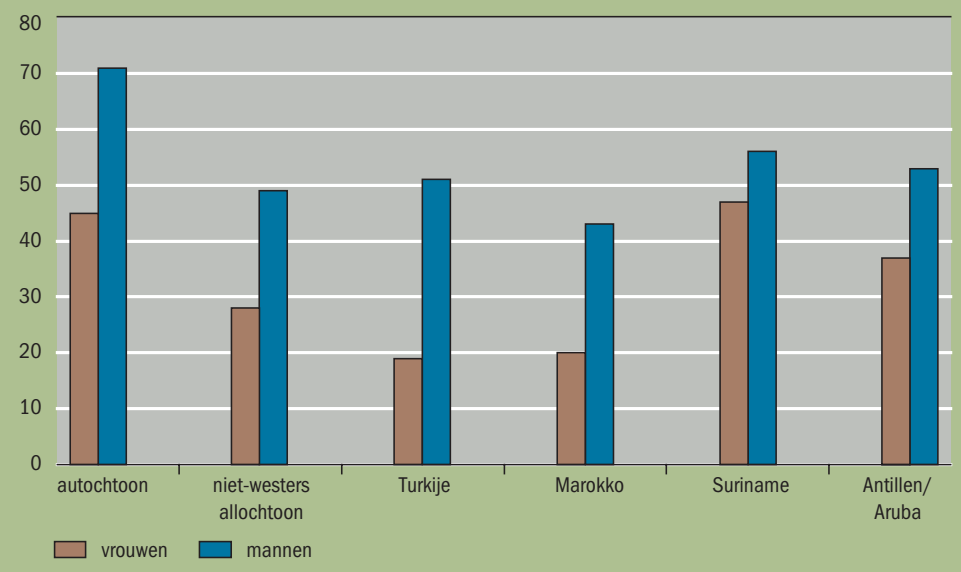

a De meeste niet-westerse allochtonen zijn jonger dan 45 jaar en veel daarvan zijn minderjarig. In de cijfers is rekening gehouden met deze leeftijdsverschillen tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen.
b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek'06)

6.5 *Pensioenopbouw*

Bijna iedereen die in Nederland woont en werkt, bouwt pensioen op. Het doel van pensioen is om op latere leeftijd, maar in ieder geval vanaf 65 jaar, het inkomen uit arbeid te vervangen. Waar echter voor velen het inkomen uit arbeid een belangrijk aandachtspunt is, krijgt de opbouw van pensioen erg weinig aandacht. Pensioenopbouw is gerelateerd aan het inkomen en de loopbaan van een persoon. Het is daarom interessant om te kijken naar de verschillen in pensioenopbouw tussen mannen en vrouwen, omdat de carrière van vrouwen vaak anders in opbouw is dan die van mannen. Zo werken vrouwen bijvoorbeeld vaker in deeltijd dan mannen.

Pensioenopbouw van vrouwen blijft vanaf hun dertigste jaar fors achter bij die van mannen

De arbeidsgerelateerde pensioenopbouw van vrouwen blijft achter bij die van mannen (De Rooij en Hellenthal 2007). In de hogere leeftijdsklassen zijn er steeds grotere verschillen. Oudere generaties mannen hebben veel meer pensioen opgebouwd dan vrouwen van diezelfde generatie. Dit is duidelijk te zien in figuur 6.9. Mannen van 40 tot 45 jaar hebben meer dan het dubbele opgebouwd aan pensioen dan vrouwen in dezelfde leeftijdscategorie. Dit loopt op tot een verschil van zeven keer zo veel pensioenopbouw voor mannen van 60 tot 65 jaar.

Het Nederlandse pensioenstelsel
Het Nederlandse pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers:
De eerste pensioenpijler is de AOW. Iedereen van 15 tot 65 jaar die in Nederland woont, bouwt per jaar 2% AOW op. De AOW is een omslagstelsel, dit betekent dat de werkenden betalen voor de gepensioneerden.
De tweede pensioenpijler is het zogeheten arbeidsgerelateerde pensioen, dat iemand meestal verplicht opbouwt als diegene in dienst is bij een werkgever.
De derde pensioenpijler is de individuele pensioenopbouw, in de vorm van lijfrente. Naast deze drie pijlers hebben mensen ook de mogelijkheid om hun individuele vermogen als aanvulling op hun pensioen te gebruiken.
Wanneer er in deze tekst over pensioen wordt gesproken dan gaat het over de opbouw in de tweede pijler. Wanneer er over AOW wordt gesproken, dan gaat het over de opbouw in de eerste pijler. De genoemde bedragen betreffen steeds de opbouw op 31 december 2005 en zijn dus niet gelijk aan wat mensen daadwerkelijk zullen ontvangen wanneer ze met pensioen gaan en/of de AOW-gerechtigde leeftijd bereiken.

Figuur 6.9
Gemiddelde arbeidsgerelateerde pensioenopbouw, naar leeftijd, personen van 20 tot 65 jaar, 2005[a] (in euro's)

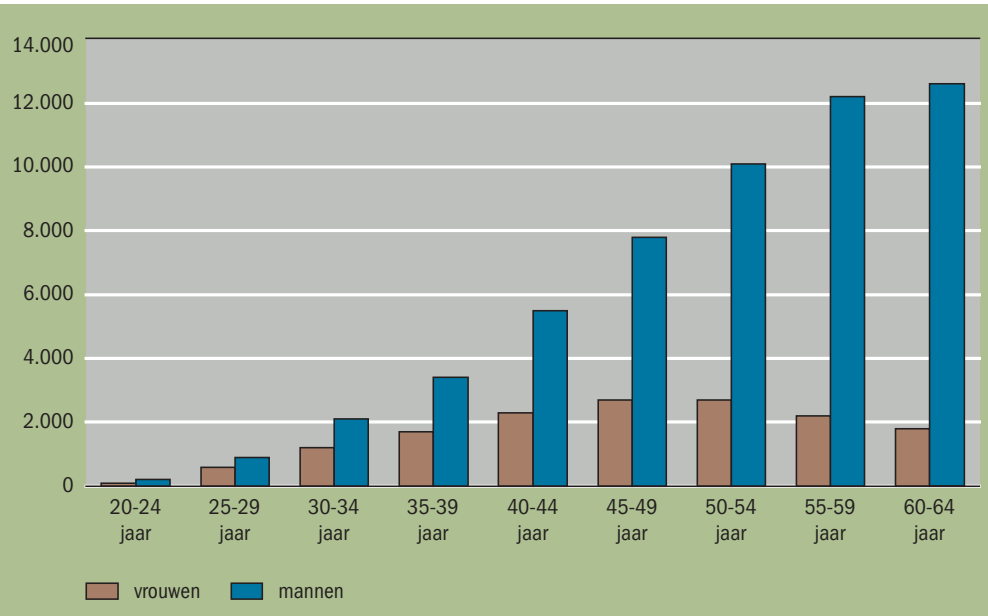

a Voorlopige cijfers exclusief reeds ingegaan nabestaandenpensioen.

Bron: CBS (Pensioenaanspraken van personen'05)

De lagere arbeidgerelateerde pensioenopbouw van vrouwen wordt veroorzaakt door hun lagere arbeidsparticipatie (in personen en in uren). Samen met het gemiddeld lagere uurloon bij vrouwen (zie § 6.3) leidt dat tot een lager inkomen en dus ook tot een lagere pensioenopbouw (Van de Grift en Vuik 2008).

De data over pensioenopbouw die in figuur 6.9 te zien zijn, gaan over de stand van zaken op 31 december 2005, maar de arbeidsparticipatie van vrouwen verandert per generatie. Dus jongere cohorten vrouwen die momenteel nog geen of nauwelijks verschil in pensioenopbouw hebben ten opzichte van mannen kunnen eenzelfde pensioen bereiken als mannen, mits ze een vergelijkbare carrière hebben. Het is belangrijk deze vergelijkingen tussen mannen en vrouwen te maken om te zien of en waneer de verschillen binnen een generatie kleiner worden ten opzichte van oudere generaties.

Verschil in pensioenopbouw met mannen het kleinst bij ongehuwde vrouwen

De pensioenaanspraken van vrouwen hangen samen met hun burgerlijke staat. Bij mannen speelt de burgerlijke staat nauwelijks een rol. De pensioenaanspraken van ongehuwde vrouwen liggen het dichtst tegen die van mannen aan, hoewel ook daar nog een behoorlijk verschil bestaat. De laagste pensioenaanspraken worden opgebouwd door gehuwde en verweduwde vrouwen. De relatief hoge aanspraken van ongehuwde vrouwen ten opzichte van de overige categorieën zijn te verklaren doordat ongehuwde vrouwen vaker zelfvoorzienend moeten zijn en vaak niet kunnen terugvallen op een partner. Daarnaast hebben ongehuwde vrouwen vaker een ononderbroken carrière en dus een langere periode om pensioen op te bouwen.

Figuur 6.10

Gemiddelde arbeidsgerelateerde pensioenopbouw van vrouwen naar leeftijd en burgerlijke staat en van mannen naar leeftijd, personen van 20 tot 65 jaar, 2005[a] (in euro's)

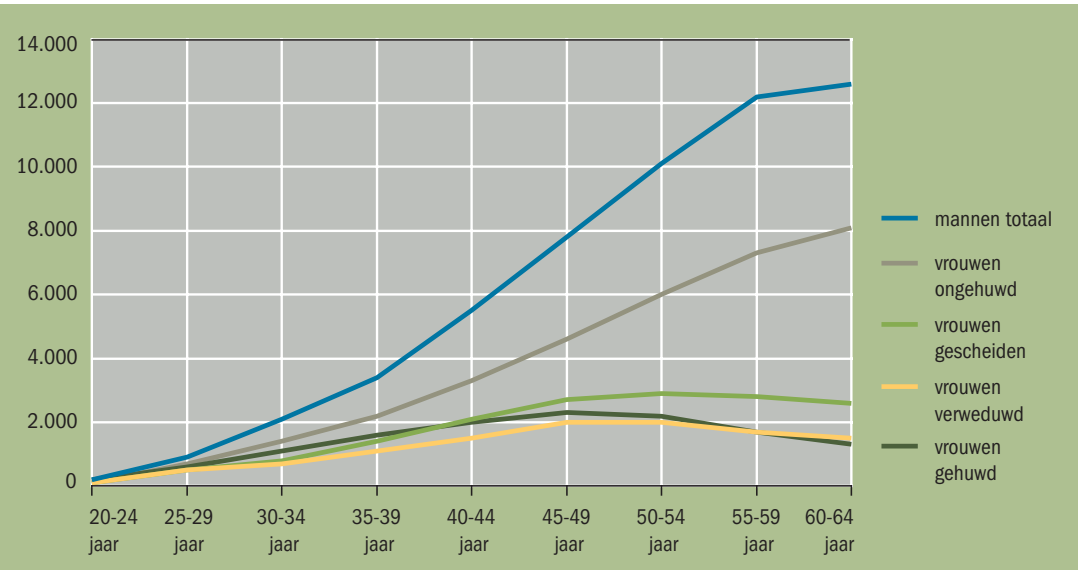

a Voorlopige cijfers exclusief reeds ingegaan nabestaandenpensioen.

Bron: CBS (Pensioenaanspraken van personen '05)

Bij gescheiden vrouwen tot 45 jaar is de pensioenopbouw vergelijkbaar met die van gehuwde vrouwen; in de hogere leeftijdscategorieën zijn de gemiddelde aanspraken van gehuwde vrouwen echter lager dan die van gescheiden vrouwen. Dit komt doordat veel vrouwen na een scheiding weer aan het arbeidsproces gaan deelnemen.

In deze context moet er rekening mee worden gehouden dat gehuwde en gescheiden vrouwen meedelen in het pensioen van hun (gewezen) partner. In het geval van een echtscheiding heeft de ex-partner recht op de helft van de over de gehuwde jaren opgebouwde pensioenaanspraak[4], tenzij er bij de scheiding andere afspraken over zijn gemaakt. Dus als een huwelijk lang heeft geduurd, dan kan dit hoog oplopen. Bijna de helft van de scheidingen betreft echter huwelijken die korter dan tien jaar hebben geduurd (Sprangers en Steenbrink 2008). Weduwen hebben alleen na overlijden van de partner aanspraak op nabestaandenpensioen (dat traditioneel 70% bedraagt van het pensioen van de partner, hoewel hiervan tegenwoordig veelal maar 35% wordt opgebouwd[5]).

Verevening

Volgens de Wet verevening pensioenrechten bij scheiding heeft de ex-partner bij scheiding recht op de helft van de tijdens het huwelijk opgebouwde pensioenaanspraken. Van deze wet mag in onderlinge overeenstemming worden afgeweken. Een geregistreerd partnerschap wordt in dit verband als hetzelfde beschouwd als een huwelijk.

Indien er sprake is van verevening na een scheiding dan moet dit binnen twee jaar worden gemeld aan het pensioenfonds, zodat de ex-partner geregistreerd blijft en deze tegen de tijd dat er wordt uitgekeerd dit geld direct van het pensioenfonds ontvangt. Slechts in 20% van de scheidingen waarbij verevening plaatsvindt, wordt dit gemeld bij het pensioenfonds. Voor de andere 80% geldt dat als de ex-partner aanspraak wil maken op het rechtmatige deel, dit moet worden geregeld via de voormalige partner aan wie het pensioen wordt uitgekeerd.

Pensioenopbouw Surinaamse en Antilliaanse vrouwen vergelijkbaar met die van autochtone vrouwen

Allochtonen hebben een lagere arbeidsgerelateerde pensioenopbouw dan autochtonen. Een van de oorzaken is dat de eerste generatie op latere leeftijd is ingestroomd. Vooral bij niet-westerse allochtonen speelt daarnaast ook dat ze minder vaak een betaalde baan hebben dan autochtonen (zie ook § 4.2). Wanneer ze die wel hebben, gaat het bovendien vaak om een lager betaalde baan (zie Oudhof et al. 2008; Baydar en Hagoort (2008); Van der Vliet 2005).

Binnen elke hier onderscheiden herkomstgroep hebben vrouwen een lagere pensioenopbouw dan mannen. Marokkaanse en Turkse vrouwen hebben de laagste opbouw, met name in de leeftijdsklasse van 50 tot 65 jaar. Maar ook onder de 20-34-jarigen is er al een duidelijk verschil te zien tussen de opbouw van mannen en vrouwen. Deze groep begint nu dus al met een kleine achterstand in hun pensioenopbouw.

Vrouwen uit Suriname en de Antillen hebben een pensioenopbouw die vergelijkbaar is met die van autochtone vrouwen. In de groep van 50 tot 65 jaar hebben ze zelfs meer pensioen opgebouwd dan autochtone vrouwen. Dit komt door de relatief hoge arbeidsparticipatie (vooral in uren) van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Onder de mannen hebben autochtonen in alle leeftijdscategorieën de hoogste pensioenopbouw.

Tabel 6.7
Gemiddelde arbeidsgerelateerde pensioenopbouw, naar leeftijd en herkomst, personen van 20 tot 65 jaar, 2005[a] (in euro's)

	20-34 jaar	35-49 jaar	50-64 jaar	totaal 20-64 jaar
vrouwen				
autochtoon	800	2.400	2.300	1.900
niet-westerse allochtoon	300	1.000	1.500	800
Turkije	300	400	300	300
Marokko	300	300	100	300
Suriname	600	2.000	3.200	1.700
Antillen/Aruba	500	1.700	2.600	1.300
overige niet-westerse allochtonen	200	600	900	500
mannen				
autochtoon	1.200	6.100	12.200	6.700
niet-westerse allochtoon	600	1.800	3.400	1.500
Turkije	600	1.600	2.300	1.200
Marokko	600	1.200	1.900	1.000
Suriname	900	3.100	5.400	2.700
Antillen/Aruba	700	2.700	5.400	2.200
overige niet-westerse allochtonen	400	1.400	2.700	1.100

a Voorlopige cijfers exclusief reeds ingegaan nabestaandenpensioen.

Bron: CBS (Pensioenaanspraken van personen'05)

Zoals is aangegeven is de AOW-opbouw de eerste pijler van de uiteindelijke pensioensvoorziening. De AOW-opbouw is bij vrouwen en mannen nagenoeg gelijk. Iedereen die tussen haar of zijn vijftiende en vijfenzestigste verjaardag in Nederland woont, bouwt immers AOW op. Dat dit bedrag voor allochtonen lager is, komt door de latere leeftijd waarop eerstegeneratieallochtonen beginnen met deze opbouw. De aanspraken van tweedegeneratieallochtonen zijn vergelijkbaar met die van autochtonen.

Marokkaanse en Turkse vrouwen in de leeftijdsklasse van 50 tot 65 jaar hebben wel een aanmerkelijk lagere opbouw dan mannen. De vrouwen van deze generatie voegden zich in de regel pas later bij hun mannen die al een tijdje in Nederland werkzaam waren, waardoor zij ook pas op latere leeftijd AOW begonnen op te bouwen. Personen die een AOW-uitkering hebben onder bijstandsniveau kunnen een beroep doen op aanvullende bijstand, mits zij geen andere inkomsten hebben, zoals aanvullend pensioen. De bijstand voor 65-plussers is gelijk aan de hoogte van een volledige netto-AOW-uitkering.

Tabel 6.8
Gemiddelde AOW-opbouw, naar leeftijd en herkomstgroepering, personen van 20 tot 65 jaar, 2005[a] (in euro's)

	20-34 jaar	35-49 jaar	50-64 jaar	totaal 20-64 jaar
vrouwen				
autochtoon	2200	4400	7000	4600
niet-westerse allochtoon	1600	2800	4200	2400
Turkije	1700	3300	4500	2600
Marokko	1700	2900	3900	2400
Suriname	2000	3600	5100	3300
Antillen/Aruba	1600	2800	4000	2400
overige niet-westerse allochtonen	1200	2100	3500	1800
mannen				
autochtoon	2300	4600	6900	4700
niet-westerse allochtoon	1700	2900	4500	2600
Turkije	1800	3300	4900	2800
Marokko	1900	2900	4900	2800
Suriname	2100	3900	5100	3500
Antillen/Aruba	1700	3000	4300	2600
overige niet-westerse allochtonen	1400	2200	3500	2000

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Pensioenaanspraken van personen'05)

6.6 Vrouwen en armoede

Arme mensen hebben niet genoeg geld voor de meest gangbare consumptiebehoeften. Armoede van vrouwen en mannen wordt in deze paragraaf bepaald aan de hand van twee armoedegrenzen: de lage-inkomensgrens en het niet-veel-maar-toereikend-criterium (zie voor beide grenzen CBS/SCP 2008). Beide armoedegrenzen gaan uit van het inkomen van het huishouden waartoe men behoort. De welvaartspositie van

mensen is immers niet alleen afhankelijk van het eigen inkomen, ook het inkomen van andere leden van het huishouden speelt een rol. De hoogte van het huishoudensinkomen is bepalend voor de vraag of een huishouden (en de personen die daartoe behoren) volgens een bepaalde armoedegrens tot de arme huishoudens moet worden gerekend.

Inkomen van huishoudens

Het *besteedbaar huishoudensinkomen* bepaalt de vrije bestedingsruimte van een huishouden en omvat inkomen uit loonarbeid, eigen onderneming en vermogen, en overdrachtsinkomen bestaande uit uitkeringen, pensioenen en ontvangen partneralimentatie. Betaalde partneralimentatie en premies en belastingen op het inkomen worden in mindering gebracht. Kinderalimentatie en ouderlijke bijdrage aan uitwonende kinderen worden in de Inkomensstatistiek niet waargenomen en zijn daarom opgenomen niet in het inkomensbegrip.

Armoedegrenzen

Voor het afbakenen van de categorie arme huishoudens worden hier twee armoedegrenzen gehanteerd: de lage-inkomensgrens en het niet-veel-maar-toereikendcriterium. De *lage-inkomensgrens* is afgeleid van het bedrag dat een alleenstaande bijstandsgerechtigde in 1979 ontving. Voor de jaren erna is deze norm bijgesteld via de consumentenprijsindex. Echter, inkomens van alleenstaanden en meerpersoonshuishoudens zijn niet zomaar met elkaar te vergelijken. Om een vergelijkbaar welvaartsniveau te bereiken heeft een echtpaar met kinderen bijvoorbeeld een hoger inkomen nodig dan een alleenstaande. De normbedragen voor meerpersoonshuishoudens zijn daarom bepaald met behulp van opslagfactoren. Deze zogeheten equivalentiefactoren zijn berekend met de gegevens uit het Budgetonderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS 2004). Ze corrigeren het inkomen c.q. de grens voor grootte en samenstelling van het huishouden,zodanig dat meerpersoonshuishoudens uitkomen op hetzelfde welvaartsniveau als een alleenstaande.

Het *niet-veel-maar-toereikendcriterium* is een budgetgerelateerde grens, door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) vastgesteld met behulp van normbedragen die het Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud) regelmatig publiceert. In het criterium is gekeken naar wat men in Nederland voor een alleenstaande als volstrekt minimaal kan beschouwen, ofwel de basisbehoeften, en de kosten die hiermee gemoeid zijn. Dit zijn nauwelijks te vermijden uitgaven voor voedsel, kleding, wonen en enkele overige posten (zoals vervoer, extra ziekenkosten, persoonlijke verzorging en wasmiddelen). Daarnaast zijn in de grens ook bescheiden uitgaven opgenomen voor sociale participatie en recreatie. Evenals bij de lage-inkomensgrens zijn ook bij deze grens normbedragen voor meerpersoonshuishoudens bepaald met behulp van de al eerder genoemde equivalentiefactoren. De normbedragen worden jaarlijks aangepast op basis van de ontwikkeling van het driejaarlijks voortschrijdend gemiddelde in de mediane uitgaven aan voedsel, kleding en wonen (Soede 2006).

Een huishouden leeft *langdurig* in armoede wanneer het vier achtereenvolgende jaren onder een bepaalde armoedegrens valt.

Hoogste kans op armoede bij eenoudergezinnen

Eenoudergezinnen met uitsluitend minderjarige kinderen hebben het meeste risico op armoede. Voor eenoudergezinnen met een vrouwelijke hoofdkostwinner geldt dat nog sterker. Ook alleenstaanden tot 65 jaar zijn relatief vaak arm. (Echt)paren zonder kinderen en (echt)paren met minstens één meerderjarig kind lopen het minste risico op armoede. Deze huishoudens hebben doorgaans een hoger inkomen dan (echt)-paren met uitsluitend minderjarige kinderen. Vaak werken immers beide paarleden en in sommige gevallen ook nog de thuiswonende meerderjarige kinderen.

Figuur 6.11

Huishoudens met een inkomen onder de armoedegrens[a], naar huishoudenssamenstelling en armoedecriterium, 2006[b] (in procenten)

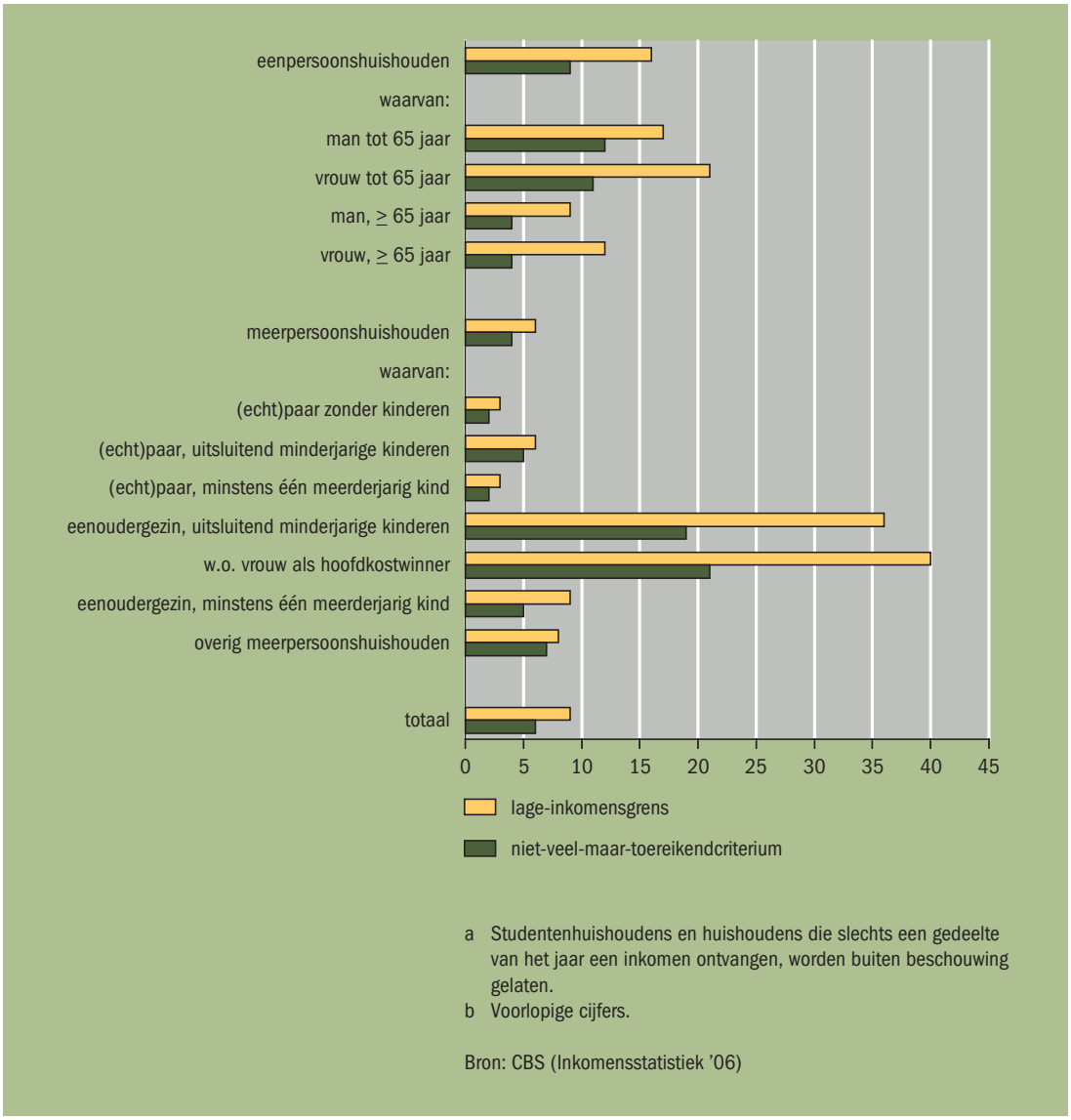

a Studentenhuishoudens en huishoudens die slechts een gedeelte van het jaar een inkomen ontvangen, worden buiten beschouwing gelaten.
b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '06)

Hoewel beide armoedegrenzen een vergelijkbaar beeld van het risico op armoede (per huishoudenstype) laten zien, was de omvang van armoede volgens de lage-inkomensgrens in 2006 veel hoger dan volgens het niet-veel-maar-toereikendcriterium. Dit komt doordat bij het hanteren van de lage-inkomensgrens wordt uitgegaan van het inkomen van het huishouden exclusief huurtoeslag. Bij het niet-veel-maar-toereikendcriterium telt huurtoeslag wel mee in het huishoudensinkomen (CBS/SCP 2008).

Meer dan de helft van de personen in huishoudens met een (langdurig) laag inkomen is vrouw

In 2006 leefden ruim 1,2 miljoen personen (8% van de bevolking) in huishoudens onder de lage-inkomensgrens. De meerderheid van deze personen was vrouw. Dit geldt ook voor personen uit huishoudens die langdurig in armoede leven. Het niet-veel-maar-toereikendcriterium laat een minder groot aandeel vrouwen zien. Volgens dit criterium is er nog maar nauwelijks sprake van een oververtegenwoordiging van vrouwen. Dit komt doordat in twee groepen waarin vrouwen sterk vertegenwoordigd zijn, eenoudergezinnen en oudere alleenstaanden, personen volgens het niet-veel-maar-toereikendcriterium minder vaak tot de groep met armoede gerekend worden dan volgens de lage-inkomensgrens.

Tabel 6.9

Personen in huishoudens met een inkomen (langdurig) onder de armoedegrens[a], 2006[b] (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	totaal (abs.)	aandeel vrouwen (%)
onder de lage-inkomensgrens	1235	55
onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium	829	51
langdurig onder de lage-inkomensgrens	364	56
langdurig onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium	151	49

a Studentenhuishoudens en huishoudens die slechts een gedeelte van het jaar een inkomen ontvangen, worden buiten beschouwing gelaten.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek'06)

Lichte daling van het aandeel vrouwen in arme huishoudens tussen 2000 en 2006

Om aandacht te vragen voor het groeiende aandeel vrouwen binnen de arme populatie werd eind jaren zeventig de term 'feminisering van de armoede' geïntroduceerd. De ontwikkeling van het aandeel vrouwen in de bevolking dat in armoede leeft, geeft een indicatie voor de feminisering van armoede. Het aandeel vrouwen in huishoudens met een laag inkomen lag in de periode 1995-2000 voortdurend rond 57%. Tussen 2000 en 2006 is dit percentage licht gedaald. In die periode is het aandeel vrouwen in huishoudens met een langdurig laag inkomen met zelfs 6 procentpunten

afgenomen. Deze ontwikkelingen vonden mede plaats doordat de aantallen eenoudergezinnen en oudere alleenstaanden met een laag inkomen daalden.

De ontwikkeling van het aandeel vrouwen dat volgens het niet-veel-maar-toereikendcriterium in armoede leeft, verliep – weliswaar op een lager niveau – vergelijkbaar met die volgens de lage-inkomensgrens. De daling tussen 2000 en 2006 is bij het niet-veel-maar-toereikendcriterium echter wat minder groot.

Figuur 6.12
Aandeel vrouwen in huishoudens onder de armoedegrens,[a] totale bevolking, 1995-2000[b] en 2000-2006[c] (in procenten)

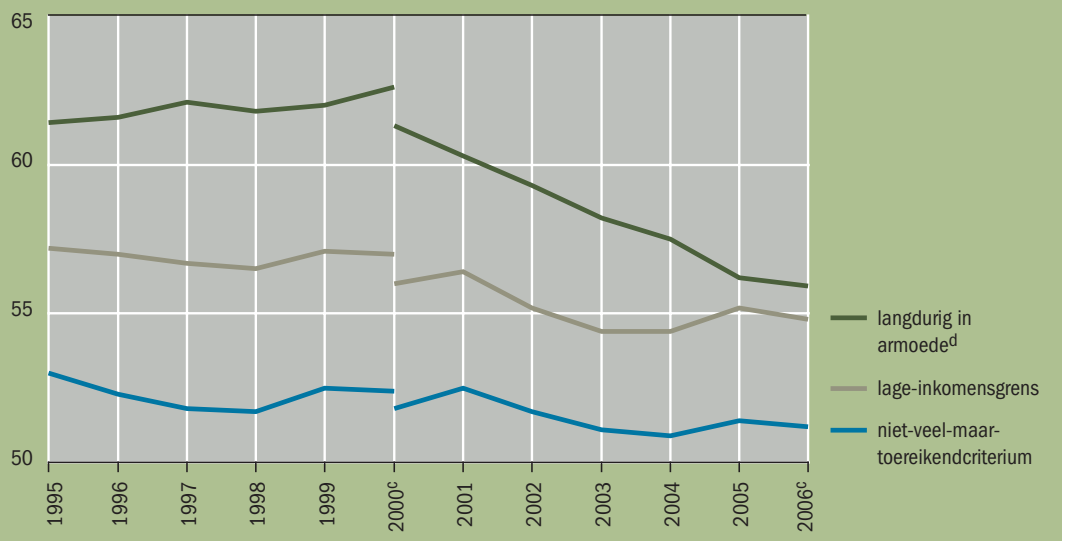

a Studentenhuishoudens en huishoudens die slechts gedurende een gedeelte van het jaar een inkomen ontvangen, zijn buiten beschouwing gelaten.
b Door revisie van de Inkomenstatistiek zijn de cijfers uit de reeks 1995-2000 niet geheel vergelijkbaar met die uit de reeks 2000-2006.
c Voorlopige cijfers.
d Vier achtereenvolgende jaren onder de lage-inkomensgrens.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '95-'06)

Personen in huishoudens met een bijstandsuitkering het vaakst langdurig arm
Vrouwen uit huishoudens met als voornaamste inkomensbron een bijstandsuitkering lopen het meeste risico op langdurige armoede. Voor mannen is dat risico zelfs nog groter. Bij vrouwen gaat het hierbij vaak om eenoudergezinnen ('bijstandsmoeders'), bij mannen zijn het vaak alleenstaanden. Degenen met inkomen uit arbeid of uit eigen onderneming en degenen met een pensioen (inclusief AOW) hebben het minste kans op langdurige armoede.

Tabel 6.10
Personen in huishoudens die langdurig onder de armoedegrens leven,[a] naar voornaamste inkomensbron, 2006[b] (in procenten)

	langdurig laag inkomen		langdurig niet veel maar toereikend	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
totaal	3	2	1	1
inkomen uit arbeid en eigen onderneming	1	1	1	1
werkloosheidsuitkering	6	4	2	.
pensioenuitkering[c]	2	1	1	1
bijstandsuitkering	47	52	12	18
overige uitkeringen	11	10	3	4

a Studentenhuishoudens en huishoudens die slechts een gedeelte van het jaar een inkomen ontvangen, worden buiten beschouwing gelaten.
b Voorlopige cijfers.
c Inclusief AOW.
. Gegevens ontbreken.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek'06)

6.7 Een Europese vergelijking

In 2006 had 16% van de inwoners in de Europese Unie (EU-25) een inkomen onder de Europese armoedegrens. Dat zijn bijna 75 miljoen inwoners. De Europese armoedegrens is gedefinieerd als 60% van het mediane inkomen in een land. De aldus bepaalde (relatieve) grens per land is sterk afhankelijk van het welvaartsniveau. Zo is het risico op armoede voor de nieuwe lidstaten vergelijkbaar met dat van de oude lidstaten (EU-15). De bevolking in de nieuwe lidstaten moet echter van een aanzienlijk lager inkomen rondkomen dan die in de oude lidstaten.

Relatieve armoede in Nederland het laagste van Europa

In de EU-25 was het risico op armoede bij vrouwen in 2006 wat hoger dan bij mannen. Dat is in veel landen van de EU het geval, vooral in enkele Zuid-Europese landen. In Nederland bestaan volgens de internationale relatieve armoedegrens geen verschillen in armoede tussen mannen en vrouwen. Bij de armoedegrenzen die eerder in dit hoofdstuk werden gehanteerd was dat wel zo.

Ons land was met een armoedepercentage van 10% in de Europese Unie het land met de minste relatieve armoede. Ook in Denemarken, Zweden, Finland en Duitsland was weinig relatieve armoede en bestonden geen of weinig verschillen tussen mannen en vrouwen. De zuidelijke landen Spanje, Griekenland en Italië behoorden tot de landen met de meeste relatieve armoede. Zo was het percentage vrouwen dat in armoede leefde in die landen met 21% ruim tweemaal zo hoog als in Nederland.

Figuur 6.13
Relatieve armoede[a] in de EU[b], 2006 (in procenten)

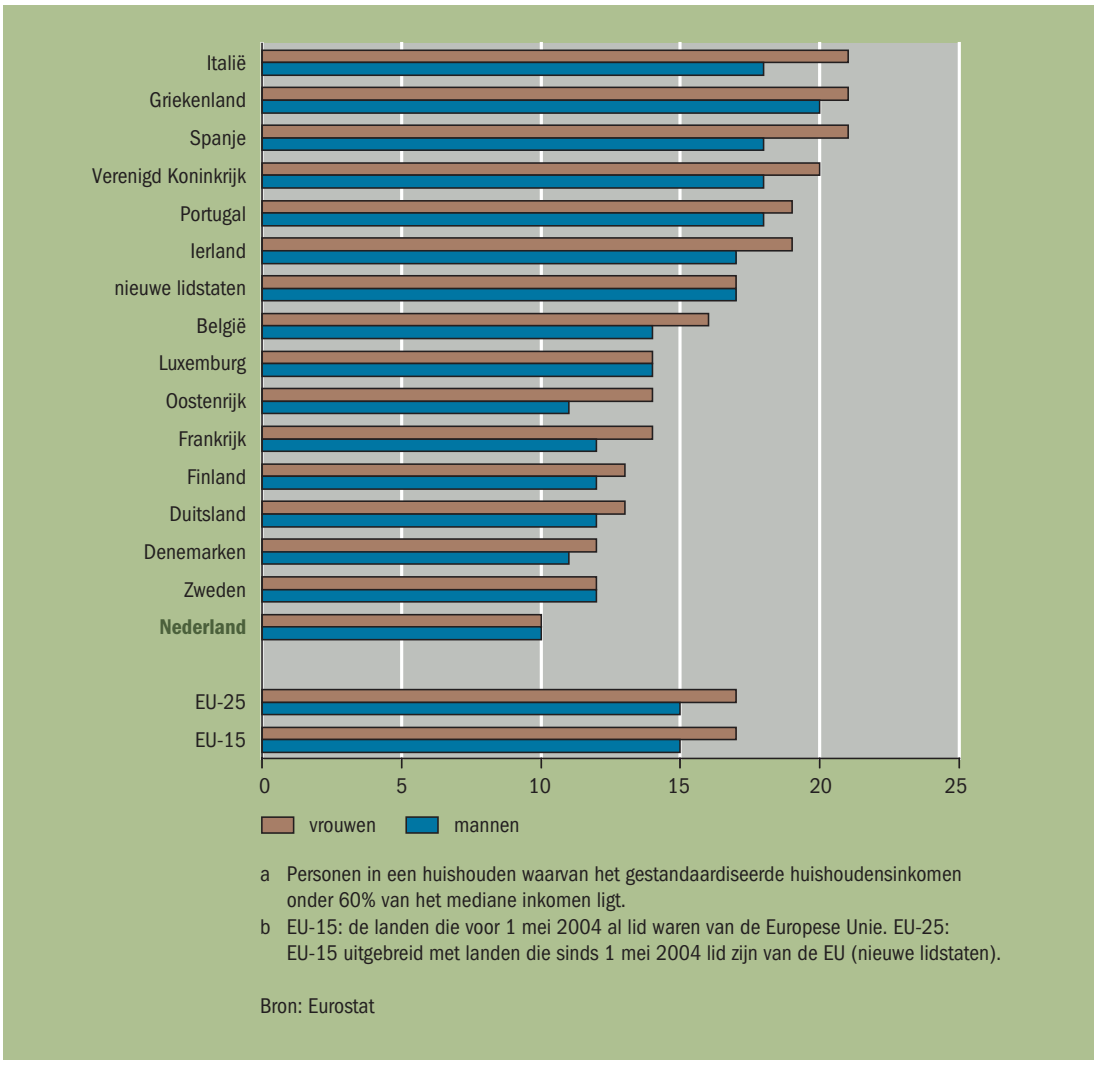

a Personen in een huishouden waarvan het gestandaardiseerde huishoudensinkomen onder 60% van het mediane inkomen ligt.
b EU-15: de landen die voor 1 mei 2004 al lid waren van de Europese Unie. EU-25: EU-15 uitgebreid met landen die sinds 1 mei 2004 lid zijn van de EU (nieuwe lidstaten).

Bron: Eurostat

In Nederland relatief grote beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen
Vergelijken we de landen van de EU, dan behoort Nederland tot de groep landen met relatief grote beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen. In 2006 was het ongecorrigeerde beloningsverschil per uur in Nederland 18%. Het hoogst was het in Estland (25%) en Cyprus (24%). In Malta was het beloningsverschil relatief laag (3%), evenals in sommige andere West-Europese landen (België 7%) (Frankrijk 11%).

Tabel 6.11
Ongecorrigeerde beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen in de Europese Unie, 2006 (verschil in gemiddeld bruto-uurloon van vrouwen en mannen (in procenten van het bruto-uurloon van mannen)

	beloningsverschil
België	7
Bulgarije	14
Cyprus	24
Denemarken	18
Duitsland	22
Estland	25
Finland	20
Frankrijk	11
Griekenland	10
Hongarije	11
Ierland	9
Italië	9
Letland	16
Litouwen	15
Luxemburg	14
Nederland	18
Malta	3
Oostenrijk	20
Polen	12
Portugal	9
Roemenië	10
Slovenië	8
Slowakije	22
Spanje	13
Tsjechië	18
Verenigd Koninkrijk	20
Zweden	16
gemiddelde EU-27	15

Bron: EC (2008b)

6.8 *Opvattingen over een eigen inkomen*

De enquête over emancipatieopvattingen die voor deze monitor is gehouden laat zien dat een meerderheid van de Nederlandse bevolking het belang en de waarde van een eigen inkomen van vrouwen onderschrijft. Het duidelijkst is dit zichtbaar bij

de antwoorden op de eerste twee stellingen. Een betrekkelijk kleine groep vindt het voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat ze later een eigen inkomen verdienen. Omgekeerd is een ruime meerderheid van mening dat een eigen inkomen de zelfstandigheid in de relatie vergroot. Daarnaast vindt ongeveer de helft van de respondenten het beter voor het evenwicht in de relatie wanneer man en vrouw ieder een eigen inkomen hebben. Ook als er concreter wordt ingegaan op de hoogte van het inkomen wijken de opvattingen weinig af van de hierboven besproken opvattingen: slechts weinig mensen – opmerkelijk genoeg meer vrouwen dan mannen – vinden het pijnlijk voor een man als zijn vrouw meer verdient dan hij.

Gaat het daarentegen heel concreet over de besteding van het inkomen aan de kosten van kinderopvang, dan wordt het beeld iets anders. Als het inkomen van de vrouw net genoeg is om de kinderopvang te betalen, vindt (bijna) de helft van de bevolking dat de vrouw dan net zo goed thuis kan blijven. Zo bezien heeft het inkomen van de vrouw dan vooral de status van een inkomen erbij in plaats van een volwaardig inkomen.

Tabel 6.12
Opvattingen over de wenselijkheid van een eigen inkomen voor vrouwen, 2008 (in procenten (helemaal) mee eens)

	vrouwen	mannen
Het hebben van een eigen inkomen vergroot je zelfstandigheid in de relatie.	81	75
Het is beter voor het evenwicht in een relatie wanneer man en vrouw ieder een eigen inkomen hebben.	57	51
Het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen.	8	15
Als het inkomen van de vrouw net genoeg is om de kinderopvang van te betalen, kan ze net zo goed thuis blijven om zelf voor de kinderen te zorgen.	44	50
Het is voor een man pijnlijk als zijn vrouw een hoger inkomen heeft dan hij.	14	8

Bron: SCP (EMOP'08)

De enquête over emancipatieopinies (EMOP) bevat te weinig respondenten om uitspraken over opvattingen naar herkomstgroep te doen. Het Survey integratie minderheden (SIM) heeft die mogelijkheid wel. Een van de hiervoor besproken opvattingen uit EMOP kwam ook in het SIM aan de orde.

Daaruit blijkt dat een minderheid van de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen vindt dat het voor jongens belangrijker is dan voor meisjes om een eigen inkomen te verdienen. Turken zijn het hier vaker mee eens dan de ondervraagden uit andere groepen. Surinamers onderschrijven de stelling het minste en Marokkanen en Antillianen zitten daartussenin. In alle groepen zijn mannen het vaker dan vrouwen eens met de stelling; vooral onder Surinamers is dat verschil groot.

Tabel 6.13
Instemming met de stelling 'het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen', naar herkomstgroepering, personen van 15 tot 65 jaar, 2006 (in procenten (helemaal) mee eens)

	vrouwen	mannen
Turkije	24	27
Marokko	19	22
Suriname	10	19
Antillen/Aruba	16	22

Bron: SCP (SIM'06)

6.9 Slotbeschouwing

Economische zelfstandigheid nauwelijks toegenomen
In de afgelopen jaren zijn de verschillen in inkomens tussen mannen en vrouwen nauwelijks afgenomen. De economische zelfstandigheid van vrouwen bleef nagenoeg gelijk in de periode 2002-2004 en is daarna iets toegenomen van 42% in 2004 tot 43% in 2006. Ook als deze ontwikkeling zo doorgaat – en dat is onzeker met de huidige economische vooruitzichten – zal het streefcijfer van 60% in 2010 niet worden gehaald.

Beloningsverschillen iets afgenomen
Nadat de gecorrigeerde beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen in het bedrijfsleven jarenlang op 7% bleven, zijn deze in 2006 iets gedaald tot 6%. Bij de overheid bleven de beloningsverschillen gelijk met 3%. Al jarenlang vormt verkleining van beloningsverschillen een belangrijke doelstelling in het emancipatiebeleid. Er zijn allerlei instrumenten ontwikkeld om arbeidsorganisaties te stimuleren de gelijkloonwetgeving correct toe te passen en in 2006 is de werkgroep 'Gelijke beloning, dat werkt!' actief geweest om de bekendheid met deze instrumenten te stimuleren. Verschillen in beloning van vrouwen en mannen zijn lang niet altijd toe te schrijven aan bewuste discriminatie, maar kunnen ook worden veroorzaakt door onwetendheid bij werkgevers over de gelijkloonwetgeving of doordat mannen meer dan vrouwen onderhandelen over de hoogte van het salaris. Wellicht beginnen de inspanningen van overheid (en sociale partners) nu hun vruchten af te werpen gezien de daling van de beloningsverschillen in het bedrijfsleven. Wel lijkt het gewenst om door te gaan met het onder de aandacht brengen van de genoemde instrumenten bij cao-onderhandelaars en personeelsfunctionarissen. Ook de overheid zelf heeft op dit terrein nog werk te verzetten. Zij heeft zich tot doel gesteld om in deze kabinetsperiode de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen bij minstens te halveren

(tot 2%) en, zo mogelijk, weg te werken. Het streefcijfer van 2% beloningsverschillen in 2011 moet haalbaar worden geacht.

Armoede onder vrouwen verder afgenomen
Sinds 2000 is de armoede onder vrouwen verminderd. Van 2004 tot 2005 nam het aandeel arme vrouwen echter toe. Van 2005 tot 2006 is er weer sprake van een (geringe) afname, vermoedelijk onder invloed van de toegenomen arbeidsdeelname. Hoewel de armoede onder alleenstaande moeders is afgenomen doordat zij vaker en meer zijn gaan werken, heeft deze groep nog steeds een groot risico op armoede, vooral als zij van een bijstandsuitkering moeten leven.

Vrouwen bouwen veel minder pensioenen op dan mannen
De geringere arbeidsdeelname van vrouwen, zowel in personen als in uren, alsmede de geringere beloning leiden niet alleen tot een lagere economische zelfstandigheid, maar zorgen ook voor een veel geringere opbouw van aanvullend pensioen dan bij mannen. Deze verschillen zijn al zichtbaar bij vrouwen en mannen van 30 tot 40 jaar. Onder de oudere generatie (55-64 jaar) is het verschil in pensioenaanspraken tussen vrouwen en mannen het grootst. Vooral gehuwde en gescheiden vrouwen bouwen weinig pensioen op.

Onder Turken en Marokkanen zijn de verschillen in pensioenopbouw tussen vrouwen en mannen nog groter dan voor alle vrouwen en mannen gezamenlijk. Dat is vooral toe te schrijven aan de relatief lage arbeidsdeelname van Turkse en Marokkaanse vrouwen. Bijkomend probleem is nog dat veel allochtonen van de eerste generatie geen volledige AOW-uitkering zullen ontvangen doordat zij niet de vereiste 50 jaar in Nederland hebben gewoond. Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen geldt dat sterker dan voor de mannen omdat ze vaak pas later dan hun echtgenoten naar Nederland zijn gekomen. Personen met onvolledige AOW kunnen een beroep doen op de aanvullende bijstand, mits er geen andere inkomsten in het huishouden zijn. De Sociale Verzekeringsbank, die de AOW uitvoert, mag sinds 2006 de verstrekking van aanvullende bijstand voor 65-plussers overnemen van gemeenten, als die dat willen (inmiddels zijn dat er 32) (TK 2007/2008f). Dit verkleint de kans op het onterecht niet gebruikmaken van inkomensvoorzieningen.

Noten

1 In de begrotingsstukken van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) (TK 2008/2009b) worden echter andere streefcijfers voor het beloningsverschil bij de overheid genoemd, namelijk 3% in 2010 en in 2012.
2 Aangevuld met gegevens uit dit onderzoek naar geslacht, die de Autoriteit Financiële Markten aan het SCP heeft geleverd.
3 Dit aandeel is berekend over de totale (vrouwelijke) bevolking van 15 tot 65 jaar, exclusief bewoners van inrichtingen, instellingen en tehuizen.
4 In de hier gepresenteerde cijfers is deze herverdeling niet opgenomen.
5 De grootste pensioenfondsen, ABP en PGGM, hebben enkele jaren geleden het nabestaandenpensioen verlaagd vanwege het toenemende aantal tweeverdieners.

7 Politieke en maatschappelijke besluitvorming

Ans Merens (SCP), Brigitte Hermans (CBS) en Ingrid Beckers (CBS)

Er moeten meer vrouwen in de top van het bedrijfsleven komen. Dit motto wordt door steeds meer partijen onderschreven. In mei 2008 ondertekenden 47 bedrijven (en andere arbeidsorganisaties) het *Charter Talent naar de Top*. Daarmee legden deze organisaties zich vast om concrete doelstellingen en een plan van aanpak te formuleren om het aantal vrouwen in topfuncties te vergroten. Het Charter is tot stand gekomen door de inspanningen van de *Taskforce Talent naar de Top* onder leiding van oud-minister Dekker (waarin vertegenwoordigers van ministeries, bedrijven en sociale partners) en de denktank *TopBrainstorm*, die het initiatief hiervoor heeft genomen. De in november 2008 geïnstalleerde *Commissie Monitoring Talent naar de Top* moet er op toezien dat de 47 organisaties hun toezeggingen waarmaken.

Andere groeperingen, zoals *Women on Top*, verlangen maatregelen die verder gaan. Zij pleiten in navolging van de Noorse wetgeving voor een quotum van 40% vrouwen in topfuncties. Sinds 1 januari 2008 zijn Noorse beursgenoteerde bedrijven verplicht minimaal 40% van hun topfuncties door vrouwen te laten vervullen op straffe van opheffing bij het niet naleven van het quotum.[1]

Besluitvorming gaat niet alleen over vergroting van het aantal vrouwen in topfuncties in arbeidsorganisaties. Het gaat ook over de deelname van vrouwen in de politiek, adviesraden en bestuurswerk. In de Nederlandse politiek werd de aandacht getrokken door de toename van het aantal vrouwelijke fractievoorzitters in de Tweede Kamer van twee tot vijf. Daarbij is vooral opvallend dat nu ook grote fracties (PvdA en SP) door een vrouw worden geleid; tot nu toe was dit voorbehouden aan kleine fracties.

In het emancipatiebeleid is vergroting van het aantal vrouwen in de politieke en maatschappelijke besluitvorming altijd een belangrijke doelstelling geweest. Sinds 1992 werden streefcijfers gehanteerd voor de deelname van vrouwen aan politiek en openbaar bestuur en sinds 2000 voor de aandelen van vrouwen in topfuncties in verschillende sectoren. In de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen* is het vergroten van het aantal vrouwen in topposities een belangrijke subdoelstelling, als onderdeel van de hoofddoelstelling: het vergroten van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Vergroting van de rol van vrouwen in de politieke besluitvorming en in het openbaar bestuur wordt niet meer genoemd.

Toename van het aantal vrouwen in topposities wordt in de emancipatienota op drie verschillende manieren nagestreefd (TK 2007/2008a). Ten eerste wil het kabinet als voorbeeldwerkgever invloed uitoefenen op de domeinen waarvoor het ook verantwoordelijk is. Zo zullen bij benoemingen van nieuwe leden van adviescolleges in de

helft van de gevallen vrouwen worden voorgedragen. Het kabinet heeft deze doelstelling later nog aangescherpt door te stellen dat elke benoeming van een lid van een adviescollege moet bijdragen aan het evenredigheidsprincipe (50% man, 50% vrouw) (TK 2007/2008g). Wordt niet bijgedragen aan dit principe, dan dient er uitleg te worden gegeven waarom hiervan wordt afgeweken.

Verder is in het bestuursakkoord in 2007 afgesproken dat het rijk en de gemeenten in 2011 een meer divers personeelsbestand hebben, onder andere door meer vrouwen aan te nemen. Voor de rijksoverheid zelf wordt als streefcijfer gehanteerd dat in 2011 vrouwen minstens 25% van de functies in de Algemene Bestuursdienst bekleden (de zogenoemde ABD-functies): dit betreft hogere en topambtenaren. Daarnaast geeft minister Ter Horst een eigen invulling aan het streven van het kabinet door de afspraak met de politiekorpsbeheerders dat de helft van de vacatures in de top van het politiekorps in de komende drie jaren vervuld zal worden door vrouwen en allochtonen. Verder zal zij zich inspannen om de instroom van vrouwen in het burgemeestersambt te vergroten (BZK 2007).

Een tweede beleidsterrein waarbinnen het kabinet het aandeel vrouwen in de top wil vergroten is het onderwijs. In het convenant over professionalisering en begeleiding van het onderwijspersoneel in primair en voortgezet onderwijs zijn afspraken gemaakt om het aandeel vrouwen in het management te vergroten. Een speciaal punt van aandacht is de positie van vrouwen in het wetenschappelijk onderwijs. Vooral het aandeel vrouwelijke hoogleraren is betrekkelijk laag. Er wordt een streefcijfer gehanteerd van minstens 15% vrouwelijke hoogleraren in 2010 (de Lissabondoelstelling is echter hoger, namelijk 25%).

Een derde terrein waarop het beleid voor meer vrouwen in de top zich richt, is het bedrijfsleven. Nog steeds wordt ernaar gestreefd dat in 2011 minimaal 20% van de topfuncties in het bedrijfsleven door vrouwen wordt vervuld. Dit gebeurt door het subsidiëren en faciliteren van allerlei initiatieven op dit terrein, zoals het eerder genoemde *Charter Talent naar de Top*.

Relevant is in dat verband dat een Kamermeerderheid zich in 2008 heeft uitgesproken voor ambitieuze streefcijfers: 25% tot 30% vrouwen in de top van grote bedrijven in 2015; tevens wil zij opname hiervan in de Corporate Governance Code, vaak aangeduid als de code-Tabaksblat[2] (TK 2007/2008h). De Monitoring Commissie Corporate Governance Code, voorgezeten door de heer Frijns die toeziet op de naleving van deze code en bezig is met herziening, heeft in de code opgenomen dat de raad van commissarissen streeft naar een gemengde samenstelling, onder meer naar geslacht. Vennootschappen moeten hierover verantwoording afleggen (Monitoring Commissie 2008).

In dit hoofdstuk schetsen we eerst een algemeen beeld van de aandelen van vrouwelijke managers en leidinggevenden in de beroepsbevolking. Vervolgens gaan we in op de aandelen van vrouwen in de 'echte top': formele functies, waarvan verwacht mag worden dat degenen die ze bekleden veel invloed kunnen uitoefenen in een bepaalde sector. De sectoren die aan bod komen zijn het bedrijfsleven, het maat-

schappelijk middenveld en de politiek en het openbaar bestuur. Voor het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld zijn gegevens over aandelen van vrouwen in de top verzameld, voornamelijk door middel van een afzonderlijke enquête, Vrouwen in de Besluitvorming (zie bijlage A voor een overzicht van de gebruikte databestanden (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport)). Voor de politiek en het openbaar bestuur is grotendeels gebruikgemaakt van de *Staat van het bestuur 2008* (BZK 2008), de *Trendnota Arbeidszaken Overheid 2009* (TK 2008/2009c) en andere gegevens van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

7.1 Vrouwen in het management

Aandeel vrouwen in het hogere en wetenschappelijke management toegenomen
De laatste jaren is het percentage vrouwen in de werkzame beroepsbevolking licht toegenomen. Bestond de werkzame beroepsbevolking in 2004 voor 41% uit vrouwen en voor 59% uit mannen, in 2007 was dat respectievelijk 43% en 57% (zie ook hoofdstuk 4). Binnen de hogere en wetenschappelijke beroepen deed zich een vergelijkbare stijging van het aandeel vrouwen voor: van 40% in 2004 naar 42% in 2007. Zowel in 2004 als in 2007 waren vrouwen dus goed vertegenwoordigd in deze beroepen.

Hogere en wetenschappelijke managers
Of er sprake is van een hogere of wetenschappelijke manager wordt in de Enquête beroepsbevolking (EBB) bepaald aan de hand van de Standaard Beroepen Classificatie (SBC). Binnen de SBC zijn twee codes gereserveerd voor managementfuncties: een voor managers op hbo-niveau en een voor managers op wetenschappelijk niveau. Om een managementcode te krijgen toebedeeld moet de respondent aan een aantal voorwaarden voldoen in zijn of haar beroep. Ten eerste moet een manager direct of indirect leidinggeven aan minimaal 50 personen. Ten tweede moeten de voornaamste werkzaamheden bestaan uit leiding geven en/of beleidvoeren. Ten slotte bepaalt het niveau van de werkzaamheden of het een hbo- of een wetenschappelijke managementfunctie betreft. Hier zijn de hogere en wetenschappelijke managers samengenomen, omdat het maar om betrekkelijke kleine aantallen gaat. In 2007 ging het met zo'n 124.000 personen om 1,7% van de werkzame beroepsbevolking.

Hoewel het aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen sinds 2004 weinig is toegenomen, is er wel een duidelijke stijging te zien van het aandeel vrouwen in de hogere en wetenschappelijke managementfuncties. Dit aandeel steeg met 5 procentpunten van 21% in 2004 naar 26% in 2007. Daarmee is het verschil tussen het percentage vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen (42%) en het percentage in managementfuncties iets kleiner geworden. Toch is er nog steeds sprake van ondervertegenwoordiging van vrouwen in het management. De belemmeringen om door te stromen naar de top worden vaak aangeduid als het 'glazen plafond'.

Groei aantal vrouwelijke managers vooral in non-profitsector

Vrouwen werken vaker in de niet-commerciële dienstverlening en minder vaak in het bedrijfsleven. In 2007 was het aandeel vrouwen onder de werkenden in de non-profitsector 65%. Dit is een lichte groei ten opzichte van 2004. In het bedrijfsleven was het aandeel vrouwen in 2007 even hoog als in 2004: 31%.

Tabel 7.1

Werkzame beroepsbevolking, aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen en in management, naar bedrijfstak, 2004 en 2007 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	totaal		wo. hogere en wetenschappelijke beroepen		wo. managers	
	totaal (abs.)	aandeel vrouwen (%)	totaal (abs.)	aandeel vrouwen (%)	totaal (abs.)	aandeel vrouwen (%)
2004						
bedrijfsleven	4340	31	927	24	50	10
landbouw/visserij	206	25	8	17	0	0
industrie en bouwnijverheid	1422	16	219	16	16	2
commerciële dienstverlening	2712	39	700	26	33	14
niet-commerciële dienstverlening	2268	62	1029	54	55	31
openbaar bestuur	510	35	206	33	19	17
onderwijs	452	57	361	57	15	27
gezondheids- en welzijnszorg	1029	80	362	67	17	53
cultuur en overige dienstverlening	277	53	100	44	5	28
totaal[a]	6919	41	2058	40	108	21
2007						
bedrijfsleven	4485	31	951	24	52	12
landbouw/visserij	208	26	9	21	1	0
industrie en bouwnijverheid	1439	16	219	18	15	4
commerciële dienstverlening	2839	39	723	26	37	16
niet-commerciële dienstverlening	2473	65	1101	57	68	37
openbaar bestuur	530	39	209	38	26	23
onderwijs	494	60	403	60	17	32
gezondheids- en welzijnszorg	1156	81	391	69	21	59
cultuur en overige dienstverlening	294	53	98	45	5	36
totaal[a]	7259	43	2154	42	124	26

a Inclusief overige bedrijfstakken en onbekend.

Bron: CBS (Enquête Beroepsbevolking '04 en '07)

In bijna alle bedrijfstakken, zowel in de niet-commerciële dienstverlening als in het bedrijfsleven, steeg het aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen ten opzichte van 2004. Het aandeel vrouwelijke managers groeide met name in de non-profitsector: van 31% in 2004 tot 37% in 2007. De toename van het aandeel vrouwelijke managers heeft dan ook grotendeels binnen deze sector plaatsgevonden. In het bedrijfsleven kwam dit aandeel met 12% iets hoger uit dan in 2004.

Het hoogste aandeel vrouwelijke managers is te vinden in de gezondheids- en welzijnszorg. Bijna zes op de tien managers in deze bedrijfstak waren in 2007 vrouwen. Deze bedrijfstak kende ook het hoogste aandeel vrouwen in de hogere en wetenschappelijke beroepen: 69%. Minder gunstig was deze verhouding in het onderwijs. In deze bedrijfstak waar vrouwen 60% van de hogere en wetenschappelijke functies voor hun rekening namen, was het aandeel vrouwelijke managers 32%. Dit was lager dan in de culturele sector en de overige dienstverlening (36%), waar vrouwen nog niet de helft van de hogere en wetenschappelijke functies vervulden. Het laagst (4%) was het aandeel vrouwelijke managers in de industrie en bouwnijverheid, waar weinig vrouwen werkzaam zijn.

Aandeel vrouwelijke managers in grote bedrijven hoger dan in het midden- en kleinbedrijf

Vrouwen werken relatief vaker in grote bedrijven dan in het midden- en kleinbedrijf. In 2007 was in bedrijven met minder dan 100 werknemers 38% vrouw, terwijl dit aandeel in bedrijven met 100 of meer werknemers 46% bedroeg. Omdat vrouwen vaker in de niet-commerciële dienstverlening werken, lijkt dit ook logisch. In de bedrijfstakken die daarbij horen, zijn immers veel grote bedrijven en instellingen te vinden. Bij grote bedrijven is ook het aandeel vrouwelijke managers iets groter dan in het midden- en kleinbedrijf. Opvallend is dat het percentage vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen in het midden- en kleinbedrijf wel hoger is dan het totale aandeel vrouwen in deze bedrijven. In grote bedrijven was dat juist iets lager.

Het aandeel vrouwelijke managers steeg in 2004-2007 zowel bij grote bedrijven als in het midden- en kleinbedrijf, wel was deze stijging bij het midden- en kleinbedrijf iets sterker.

Tabel 7.2

Werkzame beroepsbevolking, aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen en in management, naar bedrijfsgrootte, 2004 en 2007 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	totaal		wo. hogere en wetenschappelijke beroepen		wo. managers	
	totaal (abs.)	aandeel vrouwen (%)	totaal (abs.)	aandeel vrouwen (%)	totaal (abs.)	aandeel vrouwen (%)
2004						
klein tot middelgroot bedrijf (1-99 werknemers)	1934	37	527	38	9	18
groot bedrijf (100 of meer werknemers)	3860	43	1282	38	86	21
totaal[a]	6919	41	2058	40	108	21
2007						
klein tot middelgroot bedrijf (1-99 werknemers)	2648	38	705	40	15	24
groot bedrijf (100 of meer werknemers)	4356	46	1406	43	107	27
totaal[a]	7259	43	2154	42	124	26

a Inclusief overige bedrijfstakken en onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '04 en '07)

Leidinggeven

Naast het hogere management zijn er ook mensen die zich op een ander niveau voornamelijk bezighouden met leidinggeven, of die leidinggeven aan een relatief klein aantal medewerkers, zoals projectleiders en s upervisors. Om inzicht te krijgen in de omvang en samenstelling van deze onderbelichte groep is gebruikgemaakt van gegevens van de EBB. Binnen de EBB wordt aan iedereen die deel uitmaakt van de werkzame beroepsbevolking de vraag voorgelegd of men leiding geeft. Het gaat dan om leidinggeven aan vijf personen of meer, behalve bij de zelfstandigen bij wie in de antwoordcategorieën geen onderscheid is gemaakt tussen leidinggeven aan één tot vijf personen en vijf tot tien personen, terwijl dit wel gebeurt bij de werknemers. Bij de leidinggevenden zijn de hogere en wetenschappelijke managers inbegrepen. In 2007 waren er ruim 1 miljoen leidinggevenden, dat is 14% van de werkzame beroepsbevolking (Visschers en Te Riele 2008).

Minder leidinggevenden onder vrouwen dan onder mannen

In 2007 waren er 280.000 vrouwen en 768.000 mannen die leidinggaven op het werk. Dit betekent dat van alle leidinggevenden in Nederland slechts 27% vrouw is. Ook is bij mannelijke leidinggevenden het percentage dat leidinggeeft aan twintig of meer personen iets hoger dan bij de vrouwen (Visschers en Te Riele 2008).

Bij het aandeel vrouwelijke leidinggevenden naar bedrijfstak zien we eenzelfde beeld als bij het aandeel vrouwen in het hogere en wetenschappelijke management. Wel is over het algemeen dit aandeel onder leidinggevenden iets hoger dan onder hogere en wetenschappelijke managers. Het hoogst is met twee derde het aandeel vrouwelijke leidinggevenden in de gezondheidszorg. Dit is ook de enige bedrijfstak waar de vrouwelijke leidinggevenden in de meerderheid zijn. Het onderwijs volgt op de tweede plaats. Hier zijn ruim vier op de tien leidinggevenden vrouwen.

De laagste percentages vrouwelijke leidinggevenden zijn te vinden in de bouwnijverheid, de industrie en de landbouw.

Figuur 7.1

Aandeel vrouwen onder leidinggevenden van 15 tot 65 jaar naar bedrijfstak, 2007 (in procenten)

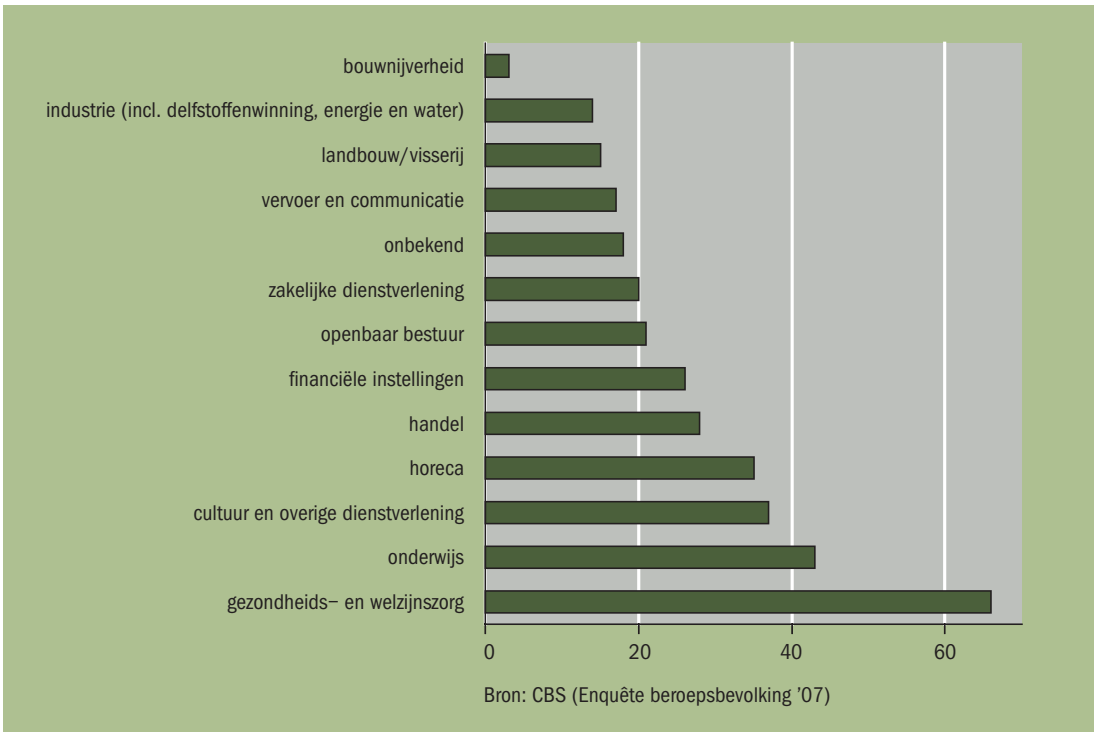

Lage percentages vrouwen in de hoogste loondecielen

Behalve door te kijken naar het aandeel vrouwen in het hogere management kan de mate waarin vrouwen zijn doorgedrongen tot de topfuncties in het bedrijfsleven en in de non-profitsector ook in beeld worden gebracht door te kijken naar het percentage vrouwen met een topinkomen. Hiervoor is in kaart gebracht hoe vrouwen per bedrijfstak zijn vertegenwoordigd in de hoogste twee loondecielen.

Loondecielen per bedrijfstak
Voor het berekenen van loondecielen per bedrijfstak worden alle werknemers binnen deze bedrijfstak gerangschikt naar de hoogte van hun bruto-uurloon. Vervolgens worden er tien loonklassen gemaakt met elk eentiende deel van alle werknemers. Het hoogste loondeciel omvat dus de 10% meest verdienende werknemers per bedrijfstak, terwijl in het laagste loondeciel de 10% minst verdienende werknemers zitten.

De bedrijfstak waar het aandeel vrouwen het hoogste is, is de gezondheids- en welzijnszorg. Acht van de tien werkenden in deze bedrijfstak is vrouw. In 2005 bedroeg het aandeel vrouwen in het hoogste loondeciel in de gezondheids- en welzijnszorg 55%. Vrouwen waren sterker vertegenwoordigd in het één na hoogste loondeciel. Hier was 72% vrouw.

Tabel 7.3
Aandeel vrouwen in de hoogste loondecielen en de uurlonen[a] per bedrijfstak, 2005 (in procenten en in euro's)

	vrouwen in het hoogste loondeciel (%)	loon in het hoogste loondeciel (€)	vrouwen in het een na hoogste loondeciel (%)	loon in het een na hoogste loondeciel (€)
gezondheids- en welzijnszorg	55	25,41	72	21,29
horeca	43	19,42	38	15,33
cultuur en overige dienstverlening	31	29,09	40	23,09
onderwijs	23	30,77	36	26,34
handel	22	24,54	27	18,67
landbouw en visserij	21	23,05	16	17,42
openbaar bestuur	21	32,35	26	26,85
zakelijke dienstverlening	20	29,93	26	22,87
financiële instellingen	15	37,75	20	30,06
vervoer en communicatie	14	26,41	17	20,81
industrie	12	28,66	13	22,97
energie- en waterleiding-bedrijven	8	34,03	10	28,98
bouwnijverheid	6	26,13	5	21,61
delfstoffenwinning	4	48,49	6	38,68

a Berekening op basis van het bruto-uurloon exclusief bijzondere beloningen.

Bron: CBS (Enquête werkgelegenheid en lonen '05)

In de bedrijfstakken onderwijs en cultuur en overige dienstverlening, waar ruim de helft van de werknemers vrouw is, lag het aandeel vrouwen in het hoogste loondeciel in 2005 op respectievelijk 23% en 31%. Ook in deze bedrijfstakken waren vrouwen wat meer vertegenwoordigd in het één na hoogste loondeciel.

Relatief gezien het meest vertegenwoordigd in de hoogste loondecielen waren de vrouwen in de bedrijfstak horeca. In het hoogste loondeciel bedroeg het aandeel vrouwen 43% en in het één na hoogste loondeciel 38%. Bijna de helft van de werknemers in deze bedrijfstak is vrouw. Ter vergelijking: in de financiële instellingen waar het aandeel vrouwen onder de werkenden bijna even hoog was als in de horeca, waren deze percentages respectievelijk 15% en 20%.

Per bedrijfstak kan het uurloon sterk verschillen. Zo was in 2005 het gemiddelde uurloon in het hoogste loondeciel van de bedrijfstak delfstoffenwinning met 48 euro tweeënhalf keer zo hoog als het uurloon in het hoogste loondeciel van de bedrijfstak horeca. De top drie van bedrijfstakken qua uurloon – delfstoffenwinning, financiële instellingen, energie- en waterleidingbedrijven – zijn echte mannenterreinen. Het aandeel vrouwen in de hoogste twee loondecielen van deze bedrijfstakken was erg laag (zie verder hierover hoofdstuk 6).

7.2 Bedrijfsleven

Na de algemene schets van de vertegenwoordiging van vrouwen onder managers en leidinggevenden, zoomen we nu in op hun rol in de 'echte top'. In deze paragraaf en in paragraaf 7.3 gaan we in op de aandelen van vrouwen in topfuncties in verschillende sectoren. Eerst bespreken we de vertegenwoordiging van vrouwen in het hoogste orgaan van een bedrijf of instelling, dat de dagelijkse leiding in handen heeft. Dit orgaan wordt doorgaans aangeduid met de naam de raad van bestuur of de directie. Vervolgens gaan we in op het aandeel van vrouwen in het orgaan dat toezicht houdt op het functioneren van een bedrijf of instelling. Dit orgaan wordt in de verschillende sectoren met uiteenlopende benamingen aangeduid. In het bedrijfsleven heet dit orgaan vrijwel altijd de raad van commissarissen. Dit is ook in een deel van de non-profitsector gebruikelijk, maar daarnaast worden daar ook andere termen gehanteerd zoals het bestuur, de raad van toezicht of de raad van advies. Het lidmaatschap van de raad van bestuur verschilt van dat van een raad van commissarissen omdat men in het eerste geval in dienst is van het bedrijf of de instelling en het in het tweede geval om een nevenfunctie gaat. Ten slotte gaan we in deze paragrafen in op de vertegenwoordiging van vrouwen in de drie hiërarchische lagen (voor zover aanwezig) onder de directie. Deze lagen kennen in de verschillende sectoren diverse benamingen, zodat gekozen is voor de algemene termen eerste, tweede en derde echelon onder de raad van bestuur of directie.

De cijfers over het bedrijfsleven laten geen eenduidig beeld zien van de positie van vrouwen in topfuncties. Enerzijds is er een aanzienlijke toename van het aandeel van vrouwen in raden van commissarissen, met name in de 25 grootste bedrijven. Anderzijds is het aandeel van vrouwen in raden van besturen afgenomen (top-25 en top-100), dan wel heel licht gestegen (top-500 en top-5000). In de top van de 25 grootste bedrijven is nu zelfs geen enkele vrouw meer te vinden, terwijl daar in 2006 nog twee vrouwen werkzaam waren.

Nemen we alle topfunctionarissen samen (commissarissen en leden van raden van bestuur), dan zien we in de afgelopen jaren een toename van vrouwen, vooral in de top-25. Toch blijft het aandeel vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven nog betrekkelijk laag. Het aandeel van 7% topvrouwen in de 100 grootste bedrijven staat nog ver af van de in het emancipatiebeleid nagestreefde 20% in 2011.

Tabel 7.4

Aandeel van vrouwen in de raden van bestuur en raden van commissarissen van de grootste bedrijven, 1992-2007 (in procenten)[a]

grootste bedrijven[b]	raden van bestuur[c]				raden van commissarissen[d]				totaal aandeel van vrouwen			
	1992	2003	2005	2007	1992	2003	2005	2007	1992	2003	2005	2007
top-25[e]	0,0	0,9	1,8 (*2*)[e]	0,0	4,3	7,0	8,7	13,9	2,5	4,5	5,6	8,9
top-100[f]	0,0	3,3	3,1	2,6	3,1	6,1	8,5	10,5	1,9	4,8	6,0	7,3
top-500[g]	.	3,0	3,0	3,4	.	5,2	5,5	7,6	.	4,1	4,3	5,6
top-5000[h]	.	3,6	3,0	3,4	.	4,1[i]	4,9	6,2	2,21	3,8	3,8	4,5

a Top-25, -100 en -500 gemeten naar eigen vermogen, top-5000 gemeten naar omzet of meer dan 100 medewerkers.
b Omvat raden van bestuur, directies, hoofddirecties, algemeen directeuren, enzovoort.
c Omvat raden van commissarissen, adviseurs van de raad van bestuur, raden van beheer, enzovoort.
d Voor 1992 zijn gegevens bekend van 23 bedrijven, voor 2003, 2005 en 2007 van alle 25 bedrijven.
e Het cursieve cijfer betreft een klein absoluut aantal.
f Voor 1992 zijn gegevens bekend van 81 bedrijven van de top-100, voor 2003 en 2005 van 97 bedrijven en voor 2007 van 99 bedrijven.
g Voor 2003 zijn gegevens bekend van 496 bedrijven, voor 2005 van 458 bedrijven en voor 2007 van 463 bedrijven.
h Voor 2003 zijn gegevens bekend van 3441 bedrijven, voor 2005 van 2809 bedrijven en voor 2007 van 2900 bedrijven..
i Dit cijfer is een schatting.
. Gegevens ontbreken.

Bron: Elite Group (2008)

Voor de toekomstige vertegenwoordiging in de raden van bestuur is van belang hoeveel vrouwen in de echelons daaronder werkzaam zijn; zij vormen veelal de kweekvijver voor de toekomstige leden van raden van bestuur. In de enquête Vrouwen in de Besluitvorming (VIB) is daarom, net als in eerdere jaren, gevraagd naar de vertegenwoordiging van vrouwen in de echelons onder de top. Voor het bedrijfsleven is daarbij een selectie gemaakt van de 250 grootste bedrijven, op basis van hun eigen vermogen. Van 139 van deze bedrijven zijn op deze manier gegevens verzameld. Opgemerkt moet nog worden dat de cijfers in tabel 7.5 niet direct vergelijkbaar zijn met die in tabel 7.4. De VIB-enquête is afgenomen door middel van een steekproef

onder de 250 grootste bedrijven, terwijl de cijfers van Elite Group gebaseerd zijn op de jaarverslagen van vrijwel alle bedrijven. Verder hebben de cijfers betrekking op verschillende jaren.

De vertegenwoordiging van vrouwen in de echelons onder de raden van bestuur is duidelijk hoger dan in de raad van bestuur zelf. Voor het tweede echelon geldt dat nog wat sterker dan voor het eerste. Uitgaande van gelijke kansen en ambities van vrouwen en mannen in deze echelons zou het aandeel van vrouwen in de raad van bestuur nog wel kunnen toenemen in de toekomst. Probleem hierbij is wel dat dit in de praktijk niet altijd het geval is. Zo blijken ambities van vrouwen in arbeidsorganisaties minder snel te worden herkend dan die van mannen (Van den Brink en Brouns 2006).

Hoe dan ook kost het tijd om de top te bereiken; grote veranderingen in korte tijd zijn dus niet erg aannemelijk. Bovendien moet worden bedacht dat vrouwen nog relatief kort in grote getale actief zijn op de arbeidsmarkt. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit een vergelijking van kenmerken van topvrouwen en -mannen. Vrouwelijke bestuurders (leden van de raad van bestuur) van beursgenoteerde ondernemingen in Nederland zijn gemiddeld drie jaar jonger dan hun mannelijke collega's. Bij de commissarissen is het verschil nog groter: vrouwelijke commissarissen zijn gemiddeld zes jaar jonger (Lückerath-Rovers 2008).

Tabel 7.5
Aandeel van vrouwen in topfuncties in de 250 grootste bedrijven, 2000-2008 (in procenten)

	2000	2002	2004	2006	2008
raden van commissarissen	4,2	5,6	4,4	7,1	10,1
raden van bestuur	1,9	5,2	6,5	5,8	6,3
eerste echelon onder de raad van bestuur	6,2	12,0	13,1	13,2	14,7
tweede echelon onder de raad van bestuur	11,9	10,6	22,8	14,6	19,6
derde echelon onder de raad van bestuur	25,1	27,5	22,2	19,5	
(n)	191	154	151	127	139

Bron: SCP (VIB'00-'08)

Een argument dat wordt gebruikt om bedrijven te overtuigen van de noodzaak van meer vrouwen in de top is economisch van aard. Bedrijven die minstens 30% vrouwen in de top hebben, doen het financieel beter dan bedrijven met weinig of geen vrouwen in de top. Dit is onlangs aangetoond voor grote, Europese bedrijven (McKinsey 2007). Voor Amerikaanse bedrijven is dat al eerder gebleken (Catalyst 2004, 2007). Met het aantonen van een samenhang tussen het aandeel van vrouwen in de top en de financiële prestaties is echter nog geen causaliteit tussen de twee bewezen. Daarvoor zou meer achtergrondinformatie nodig zijn. Wel wordt hier soms openlijk over gespeculeerd. Gemengde teams zouden zorgen voor een meer stimulerende werkomgeving, een sterkere mate van innovatie en efficiëntie, en meer

tevredenheid van werknemers en klanten, zo is de achterliggende gedachte (Catalyst 2004).

De deelname van vrouwen in de top verschilt tussen de sectoren waarin de 500 grootste bedrijven opereren. In de zakelijke dienstverlening zijn vrouwen het meest tot de top doorgedrongen (10%). Het minst zijn ze te vinden in de industrie en de financiële dienstverlening (ruim 4%). Ten opzichte van eerdere jaren is vooral in de zakelijke dienstverlening het aandeel van topvrouwen aanzienlijk toegenomen. Deze sector is daarmee verantwoordelijk voor de (geringe) groei die is opgetreden in de top-500 als geheel.

Tabel 7.6
Aandeel van vrouwen in raden van bestuur en raden van commissarissen van de grootste 500 bedrijven per bedrijfstak, 2007 (in absolute aantallen en in procenten)

		raden van bestuur		raden van commissarissen		totaal	
	bedrijven aantal	totaal aantal personen	vrouwen (%)	totaal aantal personen	vrouwen (%)	totaal aantal personen	vrouwen (%)
industrie en delfstoffenwinning	163	549	2,9	488	6,6	1037	4,6
bouwnijverheid en installatiebedrijven	26	73	2,7	127	8,7	200	6
handel, horeca en reparatie	80	277	3,2	153	9,2	430	5,3
vervoer, opslag en communicatie	35	127	2,4	104	11,5	231	6,5
financiële dienstverlening	99	323	3,4	498	5,6	821	4,8
zakelijke dienstverlening	52	138	6,5	186	11,8	324	9,9

Bron: Elite Group (2008)

7.3 *Maatschappelijk middenveld*

Non-profitsector

De non-profitsector in Nederland is zeer omvangrijk en divers. Er is voor de Emancipatiemonitor een selectie gemaakt van deelsectoren die op een of andere manier een relatie hebben met de andere onderwerpen die in deze monitor aan bod komen: onderwijs, sociaaleconomische instellingen, en zorg en welzijn.

Onderwijs

Vanwege de voorbeeldrol die het onderwijs zou kunnen vervullen bij jongeren en vanwege het grote aandeel vrouwen dat traditioneel werkzaam is deze sector, is de aandacht voor de vertegenwoordiging van vrouwen in onderwijsmanagementfuncties altijd groot geweest.

In de afgelopen jaren is het aandeel vrouwen in managementfuncties in het basisonderwijs, voortgezet onderwijs en hoger beroepsonderwijs gestaag toegenomen. Daarentegen stagneert de groei van het aandeel vrouwelijke managers in het beroepsonderwijs en is het aandeel vrouwelijke hoogleraren weinig toegenomen. De deelname van vrouwen aan colleges van besturen van universiteiten is zelfs gedaald van 9% in 2005 naar 7% in 2007.

Het enige streefcijfer dat op het terrein van onderwijsmanagement is geformuleerd, namelijk 15% vrouwelijke hoogleraren in 2010, zal in dit tempo net niet worden gehaald. Met enige versnelling van de ontwikkeling zou het streefcijfer wel gerealiseerd kunnen worden.

Tabel 7.7

Aandeel vrouwen (op basis van fte's) in managementfuncties in de verschillende onderwijssectoren, 1993-2007 (in procenten)

	1993	1999	2001	2003	2005	2007
Basisonderwijs						
directeur	13	14	17	20	23	28
adjunct-directeur	49	46	48	43	46	47
voortgezet onderwijs						
directeur	6	9	10	12	18[a]	21
adjunct-directeur	11	13	15	17		
beroepsonderwijs en volwasseneneducatie						
Functies in schaal 13 en hoger[b]	14	22	24	24	30	30
hoger beroepsonderwijs						
functies in schaal 13 en hoger[b]	6	11	12	20	24[c]	30
wetenschappelijk onderwijs						
besturen van universiteiten[d]	10	5	5	5	9	7
hoogleraar	4	5	6	9	10	11

a Voor 2005 en 2007 alleen totale directie.
b Voor 2005 en 2007 schaal 12 en hoger.
c De peildatum is 31 december 2004.
d De cijfers hebben betrekking op 1994, 1998, 2000, 2004, 2005 en 2007.

Bron: OCW (1999, 2000, 2002, 2004, 2006 en 2008); BiZa/BZK (1994-2004); VSNU (2006, 2008)

Het lage aandeel vrouwelijke hoogleraren wordt vooral toegeschreven aan de geringe doorstroom van vrouwen in de functie van universitair docent (ud) naar die van universitair hoofddocent (uhd) en vervolgens hoogleraar. Het aandeel vrouwen onder de gepromoveerden is aanzienlijk (zie hoofdstuk 3) en onder universitair docenten wel wat lager, maar beduidend hoger dan in de hoogste echelons van de wetenschap. Uiteraard duurt het enige tijd voordat een gepromoveerde kan doorstromen tot hoogleraar; uit dossieronderzoek blijkt dat dit gemiddeld dertien jaar duurt (Van den Brink en Brouns 2006). Ook als daarmee rekening wordt gehouden, blijkt dat er in bijna alle universitaire disciplines een kloof gaapt tussen het vrouwelijk potentieel (gepromoveerden tussen 1986 en 1992) en de benoemingen van vrouwelijke hoogleraren in de periode 1999-2005. Verder is er in sommige disciplines sprake van een discrepantie tussen de aandelen vrouwen onder ud's en onder benoemde hoogleraren (Van den Brink en Brouns 2006: 94-95). Er blijken dus op meerdere momenten in de wetenschappelijke carrière belemmeringen voor vrouwen te bestaan.

Om het aandeel vrouwelijke uhd's en daarmee indirect het aandeel vrouwelijke hoogleraren te vergroten, is in 1999 het zogenoemde Aspasia-programma door NWO geïntroduceerd. Het programma heeft blijkens een evaluatie in 2003 in de eerste jaren van deze eeuw positief bijgedragen aan het vergroten van het aandeel vrouwelijke uhd's en hoogleraren. Sinds 2005 is Aspasia gekoppeld aan de Vernieuwingsimpuls, een ander onderzoeksstimuleringsprogramma. Universiteiten die vrouwen binnen een jaar na het verkrijgen van subsidie vanuit de Vernieuwingsimpuls bevorderen tot uhd of hoogleraar, ontvangen een premie van 100.000 euro van NWO. In een recente evaluatie van Aspasia wordt geconcludeerd dat het een aanzienlijke bijdrage lijkt te leveren aan de stijging van het aantal vrouwelijke uhd's. Het effect op het aandeel vrouwelijke hoogleraren kan pas op langere termijn worden bepaald (Visser en Van Balen 2008).

Sinds 2007 wordt er meer geld aan Aspasia uitgegeven en zijn er in het kader van de Vernieuwingsimpuls extra middelen ('vrouwencomponent') gereserveerd voor subsidies voor vrouwelijke hoogleraren (TK 2008/2009a).

Sociaaleconomische non-profitsector

Omdat een systematische en periodieke gegevensverzameling over vrouwen in topfuncties in de sociaaleconomische non-profitsector niet voorhanden is, is net als in eerdere jaren de enquête Vrouwen in Besluitvorming (VIB) in deze sector afgenomen. In grote lijnen zijn dezelfde grote organisaties als in voorgaande jaren onderzocht. De respons lag echter duidelijk lager. Voor de enquête zijn 75 organisaties benaderd, en hebben er slechts 32 meegewerkt.

Tabel 7.8
Aandeel van vrouwen in topfuncties, sociaaleconomische sector, 2000-2008 (in procenten)

	2000	2002	2004	2006	2008
raden van commissarissen	12	11	12	21	21
raden van bestuur	14	16	20	25	18
eerste echelon onder de raad van bestuur	18	24	20	27	25
tweede echelon onder de raad van bestuur	18	18	31	34	.
derde echelon onder de raad van bestuur	22	.	.	.	.
(n)	80	63	75	73	32

. Te kleine aantallen.

Bron: SCP (VIB'00-'08)

In het sociaaleconomische deel van de non-profitsector is een op de vier à vijf topfunctionarissen een vrouw. Het aandeel van vrouwen in de raden van commissarissen (of andere toezichthoudende organen) is in de afgelopen twee jaar gelijk gebleven. In de raden van besturen, alsmede in het eerste echelon daaronder, is echter sprake van een daling. Niet duidelijk is of de resultaten te maken hebben met mogelijke selectieve non-respons. In voorgaande jaren was immers steeds sprake van een stijging van vrouwen in raden van besturen in deze sector.

Zorg en welzijn

De VIB-enquête is ook afgenomen bij grote of belangrijke organisaties in de sector zorg en welzijn. Het gaat om dezelfde typen organisaties als in eerdere edities van de Emancipatiemonitor. Als gevolg van fusies in de gezondheidszorg gaat het echter lang niet altijd om precies dezelfde organisaties als twee jaar geleden. Van de 171 benaderde organisaties hebben er 81 deelgenomen aan de VIB-enquête.

In de sector zorg en welzijn is de vertegenwoordiging van vrouwen in de top al langere tijd relatief hoog vergeleken met andere sectoren; 30% van de topfuncties wordt vervuld door vrouwen. In de afgelopen twee jaar is dit aandeel niet toegenomen. In de raden van commissarissen en in de raden van toezicht bleef het aandeel vrouwen gelijk. In de raden van bestuur daalde het met 3 procentpunten. In het eerste echelon daaronder was echter wel sprake van een stijging. In het tweede echelon lijkt de vertegenwoordiging van vrouwen, afgezien van een daling in 2006 en een stijging daarna, tamelijk constant.

Tabel 7.9
Aandeel van vrouwen in topfuncties, sector zorg en welzijn, 2000-2008 (in procenten)

	2000	2002	2004	2006	2008
raden van commissarissen	25	30	32	30	30
raden van bestuur	25	31	26	34	31
eerste echelon onder de raad van bestuur	43	43	43	41	50
tweede echelon onder de raad van bestuur	60	57	56	52	57
derde echelon onder de raad van bestuur	89	67	52	64	
(n)	126	113	123	131	81

Bron: SCP (VIB'00-'08)

Maatschappelijke organisaties
Nederland kent een groot aantal maatschappelijke organisaties, die op landelijk, regionaal en lokaal niveau actief zijn. De terreinen waarop zij opereren, zijn zeer uiteenlopend: sport, belangenbehartiging, politiek, ontwikkelingssamenwerking, en natuur en milieu.

Bestuurlijk vrijwilligerswerk

Een op de drie vrijwilligers met bestuurlijk werk is een vrouw
Vrouwen doen vrijwel even vaak vrijwilligerswerk als mannen (zie ook § 5.2). Ze zijn daarbij het meest actief in de verzorging en op scholen, terreinen waarvoor ze beroepsmatig ook al veel belangstelling hebben; ze maken hier respectievelijk 75% en 70% uit van alle vrijwilligers. Bij vrijwilligerswerk in de verzorging gaat het bijvoorbeeld om bejaardenzorg, kinderopvang, kruiswerk, ziekenbezoek, welfarewerk in het ziekenhuis of het assisteren bij stervensbegeleiding; op scholen om bijvoorbeeld werk in de bibliotheek, het begeleiden met lezen ('leesmoeder') of andere hulp.

Veel minder vrouwen zijn er te vinden onder de vrijwilligers in sportverenigingen, vakbonden en bedrijfsverenigingen, zoals ondernemingsraden en personeelsverenigingen, en in politieke partijen en actiegroepen.

Ruim een kwart van alle vrijwilligers verrichtte in 2007 bestuurlijke werkzaamheden, eventueel in combinatie met uitvoerend werk. Deze werkzaamheden worden door vrouwen veel minder vaak gedaan dan op basis van hun aandeel in het totale aantal vrijwilligers kan worden verwacht: maar 36% van de vrijwilligers met (mede) bestuurlijk werk is vrouw. Alleen in de verzorging zijn vrouwen met een aandeel van 76% evenredig vertegenwoordigd in de groep met bestuurlijk werk. In alle andere organisaties zijn ze daarin ondervertegenwoordigd. Dat geldt ook voor scholen, waar iets meer dan de helft van de bestuurlijke vrijwilligers vrouwen zijn.

De laagste percentages vrouwen onder de vrijwilligers met bestuurlijk werk, kennen de sportverenigingen, vakbonden en bedrijfsverenigingen en politieke par-

tijen. Gezien de lage aandelen vrouwelijke vrijwilligers binnen deze organisaties, valt dat ook te verwachten.

Tabel 7.10
Vrijwilligerswerk en het aandeel van vrouwen in bestuurlijk vrijwilligerswerk, personen van 18 jaar en ouder, 2007[a] (in procenten)

	aandeel personen		aandeel vrijwilligers	
	dat vrijwilligers-werk verricht	wv. aandeel vrouwen	met bestuurlijk werk[b]	wv. aandeel vrouwen
totaal	45	49	26	36
jeugdwerk	4	49	32	32
school	9	70	21	53
verzorging	8	75	11	76
sportvereniging	13	32	23	24
hobbyvereniging	5	39	38	28
culturele vereniging	5	49	27	35
levensbeschouwelijke organisatie	9	54	25	43
vakbond, bedrijfsorganisatie	2	35	50	26
politieke partij	1	32	46	27
anders	13	47	33	32

a In 2007 is alleen juni t/m december gemeten.
b Eventueel in combinatie met uitvoerend werk.

Bron: CBS (Permanent onderzoek leefsituatie '07)

Maatschappelijke organisaties met minimaal 50.000 leden en/of donateurs
Bij grote maatschappelijke organisaties is eveneens de VIB-enquête afgenomen. Van de 115 benaderde organisaties hebben er 65 deelgenomen.

Zowel in toezichthoudende organen als in het dagelijks bestuur/directie is het aandeel van vrouwen de afgelopen jaren flink toegenomen (7 procentpunten). Het is de enige sector waarin duidelijk groei zit in het aandeel topvrouwen. Daarmee is het tegelijk ook de sector met momenteel het grootste aandeel vrouwen in topposities.

Tabel 7.11
Aandeel van vrouwen in topfuncties in de grootste maatschappelijke organisaties, 2000-2008 (in procenten)

	2000	2002	2004	2006	2008
raden van commissarissen	13	20	26	25	32
raden van bestuur	16	32	25	31	38
eerste echelon onder de raad van bestuur	31	33	35	36	34
tweede echelon onder de raad van bestuur	33	30	52	45	49
derde echelon onder de raad van bestuur	51	24			
(n)	85	72	86	74	66

Bron: SCP (VIB'00-'08)

7.4 Politiek en openbaar bestuur

De politieke participatie van vrouwen neemt op landelijk niveau gestaag toe. Sinds september 2008 telt de Tweede Kamer een recordaantal vrouwelijke leden: 41%. Opvallend is verder dat in 2008 het aantal vrouwelijke fractievoorzitters in de Kamer is gestegen van twee naar vijf (tegenover zes mannelijke voorzitters). En het zijn niet meer alleen kleine fracties waar de vrouwen de scepter zwaaien. Ook in de Eerste Kamer zijn nog niet eerder zo veel vrouwelijke leden (35%) geweest als sinds de verkiezingen in 2007. In het huidige kabinet zijn vrouwen goed vertegenwoordigd onder de staatssecretarissen, en iets minder onder de ministers. In het vorige kabinet was deze situatie min of meer gelijk.

Bij de verkiezingen van 2007 is het aandeel vrouwen in de Provinciale Staten substantieel toegenomen (van 28% naar 36%). Na de vorming van nieuwe provinciebesturen is het aandeel vrouwelijke gedeputeerden eveneens flink gegroeid. Het aandeel vrouwelijke Commissarissen van de Koningin is nog steeds vrij laag (twee van de twaalf).

Het Europees Parlement telt sinds de verkiezingen van 2004 een groot aantal vrouwelijke vertegenwoordigers. In 2009 zijn er wederom verkiezingen voor het Europees Parlement.

Op lokaal niveau wil het nog niet zo vlotten met de toestroom van vrouwen in politieke functies. Het aantal vrouwelijke burgemeesters is zelfs nog weer iets gedaald in de afgelopen jaren.

Bij de waterschappen zijn vrouwen vanouds slecht vertegenwoordigd. In de besturen zitten nu meer vrouwen dan twee jaar geleden, maar het is nog een minderheid. Het aantal vrouwelijke voorzitters van waterschappen is op één hand te tellen. De campagne Water zoekt vrouw (een initiatief van de Nederlandse Vrouwenraad, Centrum Vrouw en Milieu en de Waterlelie) was bedoeld om daarin verandering

brengen; vrouwen werden nadrukkelijk opgeroepen om zich kandidaat te stellen bij de waterschapsverkiezingen van november 2008.

Tabel 7.12
Aandeel van vrouwen in de politiek, 1992-2008[a] (in procenten en in absolute aantallen[b])

	1992	1996	2000	2003	2006	2008
leden Europees Parlement	28	31	36	44[c]	44	44
leden Eerste Kamer	25	23	28	33	29	35
leden Tweede Kamer	29	33	34	39	39	41[d]
leden Provinciale Staten	30	31	30	29	28	36
gemeenteraadsleden	22	22	22	24[e]	26[f]	26
leden bestuur waterschappen (excl. voorzitter)	.	5	11	.	11[g]	12[h]
ministers	19	29	27	33	33[i]	31
staatssecretarissen	25	42	36	50	40[i]	45
commissarissen van de koningin	8	8	0	8	8 *(1)*	17 *(2)*
gedeputeerden	25	19	26	17	17	30
burgemeesters	9	15	19	.	20	20
wethouders	17	18	18	16[e]	18[j]	18
voorzitters waterschappen	2	2	4	.	12[g] *(3)*	8[h]

a De peildatum is steeds 31 december; voor 2006 is dit 1 juli en voor 2008 1 juni, tenzij anders vermeld.
b Kleine absolute aantallen zijn cursief weergegeven.
c Na de verkiezingen van 10 juni 2004.
d De peildatum is 1 september.
e De peildatum is 1 april 2004.
f Na de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006.
g De peildatumn is 1 januari.
h De peildatum is 28 januari.
i Tot de val van het kabinet-Balkenende II op 29 juni 2006.
j De peildatum is 1 mei.
. Gegevens ontbreken.

Bron: BiZa/BZK (1993-2004); BZK (2006, 2008); www.eerstekamer.nl; www.tweedekamer.nl; door de Unie van Waterschappen en de Waterlelies aan het SCP verstrekte gegevens

In het openbaar bestuur loopt de positie van vrouwen nogal uiteen. In de rechterlijke macht is sprake van een evenredige vertegenwoordiging. Bij de Raad van State, de Algemene Rekenkamer en adviesorganen is het aandeel van vrouwen iets toegenomen en ligt het nu rond of iets boven de 30%. In de top van de politie en van de Sociaal-Economische Raad (SER), en andere publiekrechtelijke organen is er eveneens sprake van groei, maar vrouwen zijn er nog steeds ver in de minderheid.

Tabel 7.13
Aandeel van vrouwen in het openbaar bestuur, 1992-2007[a] (in procenten en in absolute aantallen[b])

	1992	2000	2002	2004	2005	2007
Raad van State	15	21	13	21	25[c]	29[d]
Algemene Rekenkamer	29	20	20	33	37[c]	33[d]
Leden van externe adviesorganen[e]	13	25	25	26	.	36
voorzitter samenwerkings-verbanden gemeenten	7	7	10	13[f]	.	.
voorzitter/secretaris belangrijkste zelfstandige bestuursorganen[g]	6	6	5	4[h]	3[c] *(1)*	11 *(3)*[d]
zittende magistratuur (rechters)	.	41	45	47	47	49
staande magistratuur[i]	.	43	45	47	48	51
top politiekorps (schaal 14 en hoger)	.	6	.	10[j]	11	14

a De peildatum is 31 december, tenzij anders vermeld.
b Kleine absolute aantallen zijn cursief weergegeven.
c De peildatum is 1 september 2006.
d De peildatum is 1 september 2008.
e In 1992 en 1996 is dit exclusief de voorzitter.
f De peildatum is 1 april.
g Omvat de SER, publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (pbo's), (t/m 2000) Regionale Bureaus voor de Arbeidsvoorziening (RBA's), Kamers van Koophandel (KvK) en (in 1992) bedrijfsverenigingen.
h De peildatum is 1 januari.
i Vertegenwoordigers van het Openbaar Ministerie (officieren van justitie).
j Peildatum is 31 december 2003.
. Gegevens ontbreken.

Bron: BiZa/BZK (1993-2004); BZK (2006, 2008); Politie (2005, 2007); door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), de Raad voor de Rechtspraak en het Parket-Generaal van het Openbaar Ministerie aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) verstrekte gegevens; www.rekenkamer.nl; www.raadvanstate.nl; www.ser.nl

Het aandeel van vrouwen in de ambtelijke top neemt toe, maar het gaat langzaam. Bij de rijksoverheid steeg het aandeel vrouwen onder de hogere en topambtenaren (de zogenoemde Algemene Bestuursdienstfuncties) van 17% in 2006 naar 20% in 2008. Eind 2008 was er weliswaar slechts één vrouwelijke secretaris-generaal, maar vooral onder de directeuren-generaal werden in 2007 relatief veel vrouwen benoemd (ABD 2008). Doordat de topambtenaren een veel kleinere groep vormen dan de hogere ambtenaren, legt die stijging weinig gewicht in de schaal voor de ABD-functies als geheel.

Om het streefcijfer van 25% vrouwen in ABD-functies in 2011 te realiseren, zal wel een versnelling in de groei van vrouwen nodig zijn. Aan de instroom zal dat niet liggen: in de afgelopen jaren vormden vrouwen 40%-50% van het ABD-Kandidaten-programma. Ook de verwachte uitstroom (op grond van leeftijd) zal klein zijn.

Opvallend is verder dat het aandeel vrouwen onder de statengriffiers in korte tijd sterk is toegenomen: van één naar vijf. In de gemeenten en waterschappen vormen vrouwen ondanks een stijging nog een minderheid in de ambtelijke top.

Tabel 7.14
Aandeel van vrouwen in de ambtelijke top, 1992 -2007[a] (in procenten en in absolute aantallen[b])

	1992	2000	2002	2004	2006	2008
secretarissen-generaal	8	8	8	8[c]	8 *(1)*	8[d]
directeuren-generaal	.	9	14	15[c]	20	27[d]
topambtenaren (schaal 18 en hoger)[e]		7	11	12[c]	13	25[d]
hoge ambtenaren (schaal 15-17)[f]		9	12	14[c]	17	19[d]
ABD-functies					17	20[d]
statengriffiers (tot 2003 provinciegriffiers)	0	17	.	.	8 *(1)*	42 *(5)*[g]
Gemeentesecretarissen	3	8	.	10	12[h]	15[g]
secretarissen waterschappen	1	4	4	.	0	12[i]

a De peildatum is 31 december; voor 2006 is dit 1 januari, tenzij anders vermeld.
b Kleine absolute aantallen zijn cursief weergegeven.
c De peildatum is 15 september.
d De peildatum is 1 november.
e Secretarissen-generaal, plaatsvervangend secretarissen-generaal, directeuren-generaal, plaatsvervangend directeuren-generaal, inspecteuren-generaal en een deel van de directeuren.
f Deel van de directeuren en afdelingshoofden.
g De peildatum is 16 oktober.
h De peildatum is 1 september.
i De peildatum is 28 januari.
. Gegevens ontbreken.

Bron: BiZa/BZK (1993-2004); ABD (2008); door de Algemene Bestuursdienst (ABD), het Interprovinciaal Overleg (IPO), de Vereniging van Gemeentesecretarissen en de Unie van Waterschappen aan het SCP verstrekte gegevens

7.5 Een Europese vergelijking

De positie van vrouwen in de besluitvorming loopt sterk uiteen tussen de verschillende landen van de EU. Per type besluitvormende functie zijn de verschillen en de rangorde van de landen anders.

De hoogste aandelen vrouwelijke managers zijn te vinden in Frankrijk en Letland, gevolgd door Polen, Spanje en het Verenigd Koninkrijk. Nederland bevindt zich met een aandeel van 28% op het Europese gemiddelde. Op Cyprus en Malta zijn de minste aantallen vrouwen als manager werkzaam.

Het aandeel vrouwelijke hoogleraren in Nederland (9%) was in 2004 nog steeds een van de laagste van Europa, op hetzelfde niveau als in België en Duitsland. Alleen Malta heeft nog minder vrouwelijke hoogleraren (2%). In Roemenië en Letland is dit percentage het hoogst. Deze landen voldoen al aan de Lissabondoelstelling van 25% vrouwelijke hoogleraren in 2010.

In de politieke besluitvorming daarentegen behoort Nederland samen met een aantal Scandinavische landen en Spanje tot de topgroep; vrouwen maken meer dan 35% uit van het totale aantal parlements- en kabinetsleden. In Spanje is de vertegenwoordiging van vrouwen in parlement en kabinet sterk gegroeid sinds er in de wet quota zijn opgenomen voor het aantal vrouwen in gekozen posities (EC 2008b: 26). Opvallend is dat in Finland vrouwen met een aandeel van 60% de meerderheid uitmaken van het kabinet. Aan de andere kant van het spectrum is minstens zo opmerkelijk dat in Roemenië geen enkele vrouw in het kabinet is opgenomen. Minder schrijnend, maar ook relatief laag is de vertegenwoordiging van vrouwen in politieke functies (met name ministersposten) in andere Zuid-Europese landen (Malta, Griekenland, Portugal, Cyprus).

Tabel 7.15
Aandeel van vrouwen in politieke en maatschappelijke topfuncties in de Europese Unie, 2008 (in procenten)

	hoge management-functies[a]	hoogleraren[b]	parlementariërs	ministers/staats-secretarissen[a]
België	27	9	37	32
Cyprus	13	10	16	12
Bulgarije	29		22	29
Denemarken	26	11	38	37
Duitsland	29	9	33	33
Estland	26	17	21	21
Finland	20	21	42	60
Frankrijk	38	16	19	34
Griekenland	27	11	16	7
Hongarije	32	15	11	14
Ierland	20	.	13	14
Italië	34	16	21	15
Letland	38	27	21	27
Litouwen	33	12	23	22
Luxemburg	26	.	25	20
Nederland	**28**	**9**	**40**	**41**
Malta	14	2	9	13
Oostenrijk	33	10	31	40
Polen	36	20	20	18
Portugal	32	21	30	11
Roemenië	29		9	0
Slovenië	26	13	12	20
Slowakije	29	14	19	17

Tabel 7.15 (vervolg)

	hoge management-functies[a]	hoogleraren[b]	parlementariërs	ministers/staats-secretarissen[a]
Spanje	34	18	36	44
Tsjechië	27	10	15	11
Verenigd Koninkrijk	34	16	19	34
Zweden	27	16	47	45
gemiddeld in EU-25	28	15	23	26

a 2007.
b 2004.
. Gegevens ontbreken.

Bron: Eurostat'08; EC (2008b)

7.6 Opvattingen

Er is de laatste tijd veel te doen geweest rond het onderwerp vrouwen in topfuncties. Diverse organisaties hebben hierop de aandacht gevestigd en het kabinet streeft naar vergroting van het aandeel van vrouwen in de top van het bedrijfsleven. Maar hoe staat de bevolking hier tegenover?

In grote lijnen kan worden gesteld dat de meerderheid van de bevolking – vrouwen doorgaans wat vaker dan mannen – erkent dat er te weinig vrouwen in de top zitten en vindt dat dat zou moeten veranderen. Zij hebben er begrip voor dat vrouwenorganisaties zich inspannen om meer vrouwen aan de top te krijgen. Eveneens een meerderheid van de vrouwen en een grote minderheid van de mannen vindt dat het aandeel vrouwen in topfuncties moet verdubbelen. Een vrouwelijke premier wordt door een grote minderheid toegejuicht. Gevoegd bij de grote groep (rond de helft, niet in tabel) die hier neutraal tegenover staat, kan worden geconcludeerd dat men weinig bezwaren heeft tegen een vrouw als minister-president.

Meer weerstanden zijn er tegen het voorkeursbeleid voor vrouwen in het algemeen of bij deelname aan managementtrainingen in het bijzonder. Bijna de helft van de Nederlandse bevolking is tegen het eerste; de helft van de mannen en een derde vrouwen is tegen het tweede.

Tabel 7.16
Opvattingen over vrouwen in de besluitvorming, personen van 16 jaar en ouder, 2008 (in procenten (helemaal) mee eens)[a]

	vrouwen	mannen
Vrouwen hebben in het algemeen te weinig invloed op besluitvorming over belangrijke kwesties.	44	34
Tegenwoordig hebben vrouwen evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken.	33	41
Het is goed te begrijpen dat vrouwenorganisaties zich inspannen om het aandeel van vrouwen in topfuncties te vergroten.[a]	68	62
Het zou goed zijn als de volgende minister-president een vrouw is.	41	31
Het aandeel van vrouwen in topfuncties zou in de komende vijf jaar minstens moeten verdubbelen.	60	42
Om achterstand van vrouwen in besluitvormende posities in te halen, zouden bedrijven vrouwen voorrang moeten geven bij het deelnemen aan managementtrainingen.	30	19
Ook wanneer er maar weinig vrouwen in de top van een organisatie zitten, is een voorkeursbeleid voor vrouwen ongewenst.[a]	41	46

a De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn niet significant.

Bron: SCP (EMOP'08)

7.7 Slotbeschouwing

Toestroom van vrouwen naar topfuncties verloopt traag

Het aandeel vrouwen dat als manager werkt, neemt gestaag toe. Maar in topfuncties zijn vrouwen veel minder vaak te vinden. Ondanks alle aandacht vanuit het kabinet en diverse maatschappelijke organisaties neemt het aandeel van vrouwen in de top van het bedrijfsleven maar langzaam toe. In de raden van commissarissen zijn wat meer vrouwen te vinden dan in de raden van besturen. Al met al werd in 2007 slechts 7% van de topfuncties in 100 grootste bedrijven door vrouwen vervuld. Dat staat nog heel ver af van de 20% die in het emancipatiebeleid wordt nagestreefd voor 2010. Tenzij er een wonder gebeurt, lijkt het onmogelijk dit te realiseren.

Wellicht zal het *Charter Talent naar de Top* in de toekomst vruchten afwerpen. Bedrijven hebben zich door ondertekening van het Charter in ieder geval verbonden om inspanningen te leveren om meer vrouwen aan de top te krijgen en daarover te rapporteren. Uit onderzoek blijkt dat vrouwen meer kansen krijgen bij formele en transparante benoemingsprocedures (Foschi 1995; Van den Brink en Brouns 2006). Als benoemingscommissies verantwoording moeten afleggen over het selectie-proces, worden zij gedwongen de argumenten en criteria per kandidaat helder en expliciet te formuleren. In dat verband kan het ook gunstig worden genoemd dat in de code-Tabaksblatt een bepaling is opgenomen dat raden van commissarissen

moeten streven naar een gemengde samenstelling en dat daarover verantwoording moet worden afgelegd.

Bij de rijksoverheid neemt het aandeel vrouwen in de hogere en topfuncties (ABD-functies) langzaam, maar wel gestaag toe en bedraagt het nu 20%. Of het streefcijfer van 25% in 2011 wordt gehaald, is nog onzeker. Maar gezien de flinke instroom van vrouwen zal hun vertegenwoordiging in ABD-functies zeker nog verder toenemen de komende jaren. De ervaringen bij de ABD laten zien dat het zin heeft aandacht te besteden aan voldoende instroom van vrouwen in kandidaten- en managementdevelopmentprogramma's.

In de non-profitsector stagneerde het aandeel vrouwen in topfuncties in de afgelopen jaren, nadat het daarvoor vrijwel voortdurend was gegroeid. Het is niet duidelijk hoe dit komt. De economische omstandigheden waren in elk geval gunstig.

Participatie van vrouwen in landelijke en provinciale politiek neemt verder toe; op lokaal niveau is sprake van stagnatie

Hoewel er geen streefcijfers meer worden gehanteerd voor de politieke participatie van vrouwen, neemt hun deelname aan de landelijke en provinciale politiek toe. Nog niet eerder waren er zo veel vrouwelijke leden in de Eerste en Tweede Kamer en in de Provinciale Staten toe en is ook het aandeel vrouwelijke gedeputeerden flink gestegen. In het kabinet was de vertegenwoordiging van vrouwen al redelijk en dit is in het nieuwe kabinet niet anders. Ook internationaal steekt Nederland met de deelname van vrouwen in parlement en kabinet gunstig af bij andere landen. Evenredigheid is echter nog niet bereikt, dus het blijft zaak voor politieke partijen om bij het opstellen van kandidatenlijsten voor verkiezingen en bij het vormen van kabinetten en colleges aandacht te houden voor de vertegenwoordiging van vrouwen.

Nog weinig vrouwelijke hoogleraren; wel steeds meer vrouwelijke schoolleiders

Het aandeel vrouwelijke hoogleraren kruipt vooruit van 10% in 2005 naar 11% in 2007. Als de stijging in dit tempo voortgaat wordt de Lissabondoelstelling van 15% vrouwelijke hoogleraren in 2010 net niet gehaald, maar met enige versnelling van de ontwikkeling moet dit wel mogelijk worden geacht. Het is moeilijk te zeggen welke bijdrage het stimuleringsprogramma Aspasia heeft geleverd aan de (geringe) toename van vrouwelijke hoogleraren. Het lijkt in elk geval zinvol om de stimuleringsprogramma's voor vrouwen uit te breiden, zoals in de afgelopen jaren is gebeurd, om de toename van het aantal vrouwen in hoogleraarsfuncties te versnellen.

In het basis-, voortgezet en hoger beroepsonderwijs is het aandeel vrouwelijke schoolleiders en managers wel duidelijk toegenomen in de afgelopen jaren.

Evenveel vrouwelijke als mannelijke rechters; weinig vrouwen in top politie en publiekrechtelijke bestuursorganen (pbo's

De vertegenwoordiging van vrouwen in het openbaar bestuur loopt, net als in eerder

jaren, sterk uiteen. In de rechterlijke macht is de man-vrouwverhouding nu ongeveer fiftyfifty. In de Raad van State, de Algemene Rekenkamer en in externe adviesorganen is het aandeel vrouwen lager, maar nog wel redelijk (rond de 30% of daarboven). In de top van pbo's en van de politie komen ondanks de groei echter nog maar weinig vrouwen voor.

Noten

1 Deze maatregel heeft bij sommige bedrijven tot 'ontwijkingsreacties' geleid: zij zetten hun rechtsvorm om van een NV in een BV.
2 De code-Tabaksblat is een gedragscode voor beursgenoteerde ondernemingen met als doel verbeterde transparantie in de jaarrekening, betere verantwoording aan de raad van commissarissen, en versterking van de zeggenschap van aandeelhouders en de bescherming van aandeelhouders.

8 Geweld tegen vrouwen en meisjes

Saskia Keuzenkamp (SCP), Frits Huls (CBS) en Brigitte Hermans (CBS)

8.1 Een hardnekkig verschijnsel

Het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en meisjes behoort al sinds het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw tot de hoofddoelen van het emancipatiebeleid. In de emancipatienota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a) stelt het kabinet: 'geweld tegen vrouwen is één van de ernstige gevolgen van de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen en tegelijkertijd ook een verschijnsel dat die ongelijke verhouding mede in stand houdt' (OCW 2007: 42). Voor het eerst sinds jaren wordt er in een emancipatienota weer een relatie gelegd tussen dit beleidsthema en de emancipatieproblematiek. Niet dat het belang van het thema werd miskend, maar het leek toch een wat vreemde eend in de bijt van alle aandacht voor de combinatie van arbeid en zorg en vrouwen in topfuncties. Het geweld tegen vrouwen wordt nu weer expliciet gekoppeld aan de machtsongelijkheid tussen vrouwen en mannen, waarbij sociaal-culturele en sociaaleconomische factoren een rol spelen. 'Het vóórkomen van geweld tegen vrouwen hangt samen met opvattingen en vooroordelen over de taken en de kwaliteiten van mannen en vrouwen en mannelijkheid en vrouwelijkheid zelf. Ook hangt het samen met opvattingen over de seksualiteit en reproductieve rechten van vrouwen en mannen. Het feit dat vrouwen vaak sociaaleconomisch afhankelijk zijn van mannen, is één van de oorzaken van de ongelijke machtsverhoudingen' (OCW 2007: 42).

Geweld tegen vrouwen wordt conform de internationale *Verklaring inzake de uitbanning van geweld tegen vrouwen* van de Verenigde Naties (VN 1993) gedefinieerd als 'elke daad van geweld op basis van gender die resulteert of kan resulteren in lichamelijke, seksuele of psychologische schade aan of lijden van vrouwen, met inbegrip van de dreiging van dergelijke gewelddaden, dwang of willekeurige vrijheidsberoving, ongeacht of dit plaats vindt in het openbaar of in de privésfeer' (ontleend aan Boerefijn et al. 2000: 5). In het Nederlandse beleid worden de volgende vormen onderscheiden: huiselijk geweld, mensenhandel, eergerelateerd geweld en vrouwelijke genitale verminking. Overigens kunnen ook mannen slachtoffer zijn van dergelijk geweld, maar in veruit de meeste gevallen treft het vrouwen.

Het is en blijft een probleem om een eenduidig beeld te schetsen van de mate waarin verschillende vormen van geweld tegen vrouwen en meisjes voorkomen, en van de ontwikkelingen die zich daarbij voordoen. Dit type geweld speelt zich in hoge mate af in de verborgenheid van de privésfeer. Het gaat om een gevoelig onderwerp, waardoor de kans op onderrapportage groot is – zowel wanneer dit aan de slachtof-

fers wordt gevraagd als wanneer het wordt voorgelegd aan de plegers. Een eventuele stijging van het aantal meldingen bij instanties van geweld kan bovendien een gevolg zijn van betere bevraging of registratie en van toegenomen aandacht voor de problematiek. De intensivering van het beleid rond huiselijk geweld kan ertoe bijdragen dat slachtoffers eerder hulp zoeken of aangifte doen dan vroeger. Ook kan een vergrote gevoeligheid voor en deskundigheid over dit verschijnsel bij hulpverleners en politie ertoe bijdragen dat zij meer oog hebben voor dit type geweld en het vaker als zodanig registreren.

Omdat er niet één echt goede bron beschikbaar is, maken we in de Emancipatiemonitor als vanouds gebruik van verschillende bronnen. Aan de ene kant zijn dat grootschalige surveys waarin deze problematiek aan de orde wordt gesteld. We rapporteren eerst over de uitkomsten van de meest recente algemene slachtofferenquêtes: de Veiligheidsmonitor en de European Survey on Crime and Safety. Dergelijke algemene surveys bieden echter een onderrapportage van het voorkomen van geweld tegen vrouwen (zie kader). Specifieke surveys op dit terrein geven een betrouwbaarder beeld, maar deze worden niet frequent gehouden. Vervolgens presenteren we gegevens die afkomstig zijn uit registraties van de politie, het Openbaar Ministerie (OM) en Slachtofferhulp Nederland. Aangezien het voorkomen van geweld tegen vrouwen en meisjes onder meer samenhangt met opvattingen over intieme relaties en seksualiteit, zullen ook die in dit hoofdstuk aan bod komen.

Het is bekend dat algemene slachtofferenquêtes een onderrapportage bieden van het voorkomen van geweld tegen vrouwen. Een verklaring daarvoor kan zijn dat mensen er vanwege de gevoeligheid van het onderwerp niet over willen praten. De wijze van bevraging blijkt bovendien invloed te hebben op het al of niet rapporteren van geweldservaringen. En verder kan het feit dat de enquêtes overwegend zijn gericht op criminaliteit, leiden tot melding van delicten die vooral door vreemden zijn gepleegd, waardoor geweldsmisdrijven door daders uit de naaste omgeving onderbelicht blijven. Dit speelt des te sterker wanneer de enquête wordt afgenomen in aanwezigheid van andere leden van het huishouden.

8.2 *Door vrouwen en mannen ervaren geweld*

Mannen vaker slachtoffer van mishandeling en bedreiging, vrouwen van seksueel geweld

Met behulp van de Veiligheidsmonitor (VMR) onderzoekt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) ervaringen van personen van 15 jaar of ouder met geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden. Geweldsdelicten worden onderscheiden in seksuele delicten, mishandeling en bedreiging. Bij een seksueel delict kan het gaan om een verkrachting of aanranding, een poging tot verkrachting of aanranding, of om vervelend of kwetsend (seksueel) gedrag.

Vrouwen zijn minder vaak slachtoffer van geweldsdelicten dan mannen. In 2008 gaf ruim 4% van de vrouwen van 15 jaar of ouder aan in de voorafgaande twaalf maanden slachtoffer te zijn geworden van ten minste één van de genoemde gewelds-

delicten, tegenover ruim 6% van de mannen. Bij beide seksen ging het in het merendeel van de gevallen om bedreiging, al kwam dat bij mannen wel ruim anderhalf keer zo veel voor als bij vrouwen. Mannen zijn ook aanzienlijk vaker slachtoffer van mishandeling. Daar staat tegenover dat seksueel geweld vrijwel uitsluitend bij vrouwen voorkomt. In 2008 meldde 1,5% van de vrouwen van 15 jaar of ouder hiermee te maken te hebben gehad. Gemiddeld in de jaren 2005-2008 ging het daarbij voornamelijk om vervelend of kwetsend (seksueel) gedrag: 81%. In 12% van de gevallen betrof het een poging tot verkrachting of aanranding en in 7% een verkrachting of aanranding.

Figuur 8.1
Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict, personen van 15 jaar en ouder, 2008 (in procenten)

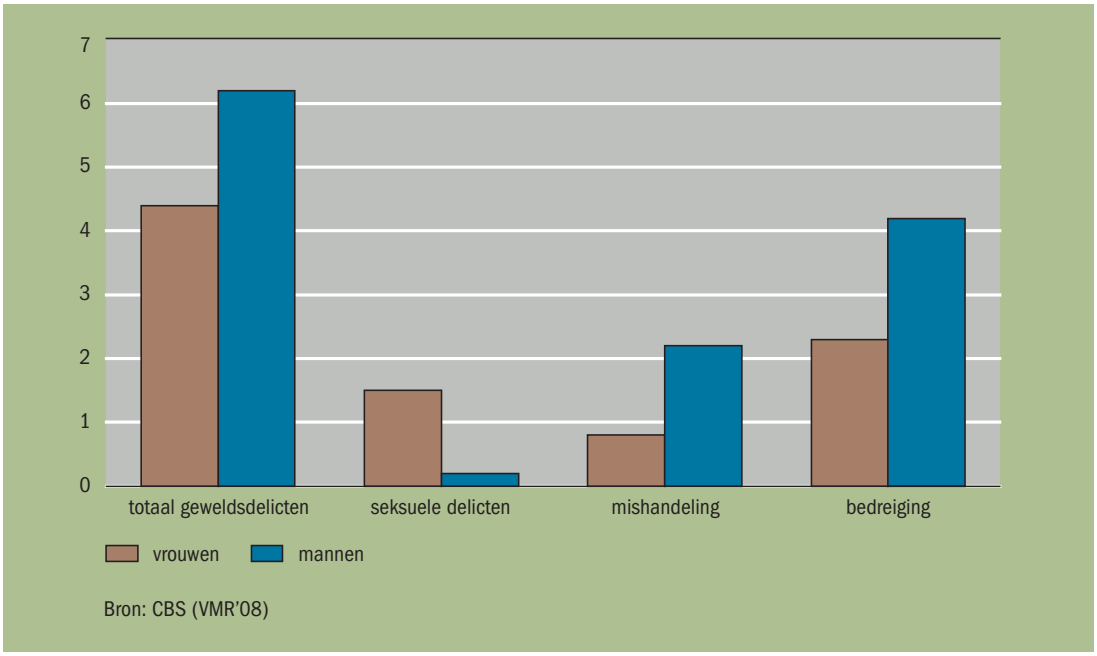

Onder niet-westerse allochtonen meer slachtoffers van geweldsdelicten...
Niet-westerse allochtonen, zowel mannen als vrouwen, zijn vaker slachtoffer van een geweldsdelict dan autochtonen. In 2006-2008 betrof het gemiddeld 6,8% van de niet-westerse mannen en 6,2% van de niet-westerse vrouwen van 15 jaar en ouder; bij de autochtonen was dat respectievelijk 6,0% en 4,5%. De verschillen in slachtofferschap tussen mannen en vrouwen geven voor alle onderscheiden herkomstgroeperingen eenzelfde beeld: mannen zijn vaker slachtoffer van mishandeling en bedreiging, vrouwen van een seksueel delict.

...maar na controle voor leeftijd en stedelijkheid blijkt dat juist niet zo te zijn
Niet-westerse allochtonen zijn echter gemiddeld jonger dan autochtonen en westerse allochtonen. Ook wonen ze relatief vaak in een (zeer) sterk stedelijke omgeving.

Zowel de leeftijd als de mate van stedelijkheid van de woonomgeving hangen sterk samen met het risico om slachtoffer van een delict te worden (CBS 2007c). Wanneer voor deze factoren wordt gecorrigeerd, komt een heel ander beeld naar voren. Dan blijken niet-westerse allochtonen juist de minste kans te maken om slachtoffer te worden van een geweldsdelict. Dat geldt voor zowel mannen als vrouwen en voor alle geweldsdelicten.

Tabel 8.1
Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en herkomstgroepering, personen van 15 jaar en ouder, 2006-2008 (in procenten)

	totaal geweldsdelicten	seksueel geweld	mishandeling	bedreiging
ongecorrigeerd				
autochtonen				
vrouwen	4,5	1,6	0,8	2,2
mannen	6,0	0,2	2,2	4,1
niet-westerse allochtonen				
vrouwen	6,2	2,0	1,8	2,7
mannen	6,8	0,3	2,9	3,8
gecorrigeerd voor leeftijd en stedelijkheid				
autochtonen				
vrouwen	4,9	1,7	1,0	2,5
mannen	6,2	0,2	2,2	4,2
niet-westerse allochtonen				
vrouwen	3,1	1,2	0,9	0,9
mannen	3,9	0	2,0	2,2

Bron: CBS (VMR'06-08)

Kwart van de daders van mishandeling bij vrouwen is de (ex-)partner of een ander familielid

In de VMR wordt bij slachtoffers van delicten ook geïnformeerd of de dader (of een van de daders) een bekende is en wat de relatie met die persoon is. Er is niet gevraagd of dit een man of een vrouw is.

Bij vrouwen bleek de dader gemiddeld over 2005-2008 in iets meer dan de helft van de geweldsdelicten een bekende te zijn; bij mannen ging het in het merendeel van de gevallen juist om een onbekende. Wanneer er sprake is van een bekende dader, is dat bij vrouwen bovendien relatief vaak een goede bekende, zoals een (ex-)partner of ander familielid (12%) of iemand van het werk (10%), terwijl mannen juist iets vaker

iemand aanwijzen tot wie ze op een wat grotere afstand staan, zoals een buurtgenoot. Een (ex-)partner of een ander familielid als dader komt bij hen maar weinig voor.

Mishandeling bij vrouwen gebeurt relatief vaak door de (ex-)partner of een ander familielid. Dat geldt ook in iets mindere mate voor bedreiging. Bij bijna een kwart van de mishandelingen is de dader de (ex-)partner of een ander familielid, bij bedreiging is dat 12%. Anders is dat bij de seksuele delicten, waarbij het veel vaker dan bij mishandeling en bedreiging een anonieme dader betreft: 55%. Ook is de dader bij deze delicten dikwijls iemand van het werk, zoals een leidinggevende of een collega. Bij mishandelde mannen is een andere bekende of een buurtgenoot naar verhouding vaak de dader.

Tabel 8.2

Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en relatie met de dader[a], personen van 15 jaar en ouder, 2005-2008 (in procenten)

	totaal geweldsdelicten	seksueel geweld	mishandeling	bedreiging
vrouwen				
(ex-)partner/ander familielid	12	5	24	12
buurtgenoot	11	6	6	18
iemand van het werk	10	18	5	7
ander persoon	19	17	19	21
dader onbekend	47	55	46	42
mannen				
(ex-)partner/ander familielid	2	2	2	2
buurtgenoot	13	16	13	13
iemand van het werk	6	8	5	6
ander persoon	20	18	20	19
dader onbekend	60	56	60	60

a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft gemeld, is uitgegaan van het laatste voorval.

Bron: CBS (VMR'05-'08)

Vrouwen vaker thuis slachtoffer van mishandeling of bedreiging

Mishandelingen vinden het vaakst op het werk of op school plaats. Dat geldt voor mannen nog iets meer dan voor vrouwen (36% tegenover 31%). Mannen worden hier ook het vaakst bedreigd, terwijl vrouwen dat net iets vaker in een café, disco of andere horecagelegenheid overkomt.

Vrouwen worden naar verhouding dikwijls thuis, in de intieme sfeer, mishandeld en bedreigd. In 2007-2008 vond 28% van de mishandelingen bij vrouwen in het eigen huis plaats. Gezien het feit dat de dader in ongeveer een kwart van de gevallen de (ex-)partner of een ander familielid is, is dat ook niet zo vreemd. Van de bedreigin-

gen gebeurde 22% in het eigen huis. Mannen worden vaker op straat slachtoffer van mishandelingen en bedreigingen.

Figuur 8.2
Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en locatie[a], personen van 15 jaar en ouder, 2007-2008 (in procenten)

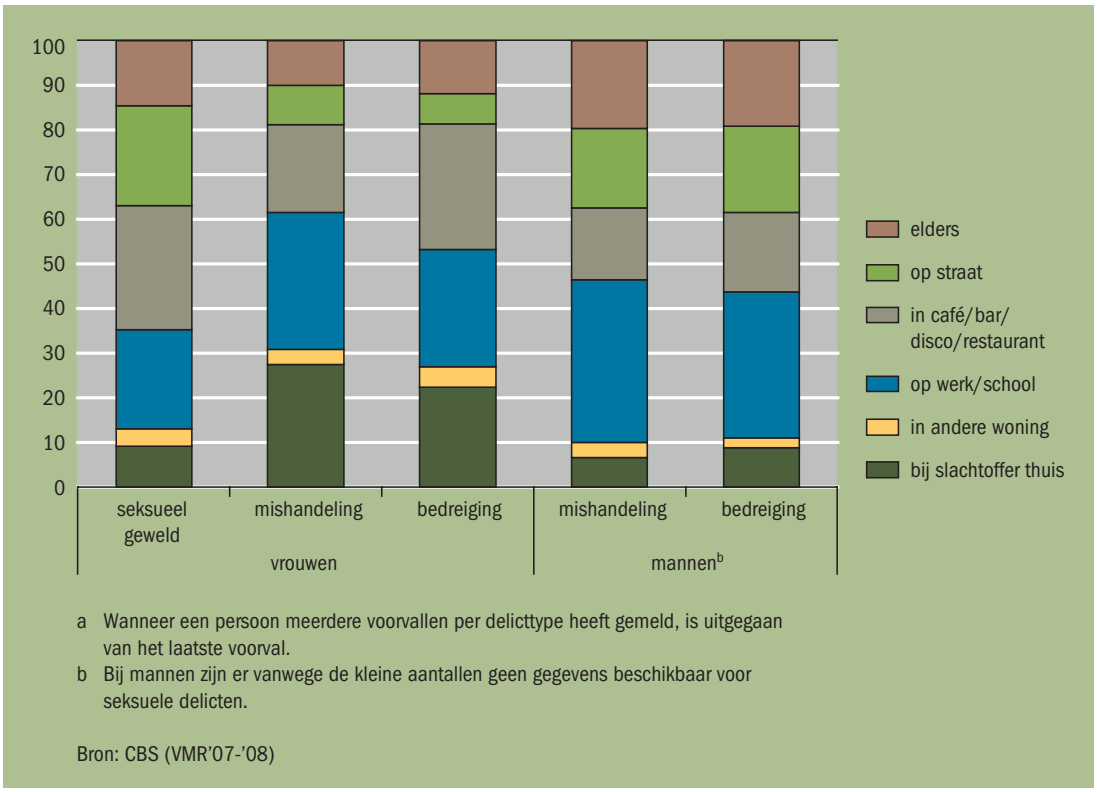

a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft gemeld, is uitgegaan van het laatste voorval.
b Bij mannen zijn er vanwege de kleine aantallen geen gegevens beschikbaar voor seksuele delicten.

Bron: CBS (VMR'07-'08)

Volgens de Veiligheidsmonitor ondervinden vrouwen seksuele delicten het meest in horecagelegenheden: in bijna een kwart van de gevallen. Daarnaast is ook de straat en het werk of de school dikwijls de pleeglocatie. In 9% van de gevallen vindt het delict in het eigen huis plaats.

Vrouwen stappen bij mishandeling en bedreiging sneller naar de politie dan mannen
Van de geweldsdelicten wordt mishandeling door zowel vrouwen als mannen relatief het vaakst gemeld bij de politie. Vrouwen doen dat echter meer dan mannen (63% tegenover 48%). Ook bij bedreiging is het verschil in meldingsbereidheid tussen de seksen groot: 36% van de vrouwen doet hier melding van, tegenover 26% van de mannen. Dit zou mogelijk deels verklaard kunnen worden doordat bij vrouwen de dader veel vaker een bekende is dan bij mannen. Daardoor is de kans op herhaling wellicht groter en, in het geval van bedreiging, ook de kans op uitvoering hiervan.

In ongeveer drie op de tien gevallen dat vrouwen en mannen de mishandeling niet melden is dat omdat de zaak opgelost zou zijn. Naar verhouding twee keer zo veel vrouwen als mannen melden de mishandeling echter niet omdat ze bang zijn

voor represailles: 13% respectievelijk 7%. Mishandelde mannen zijn veel meer dan vrouwen van mening dat een melding toch niet helpt, het voorval niet zo belangrijk was of dat het geen zaak is voor de politie. Ook bedreigingen melden vrouwen vergeleken met mannen vaker niet omdat ze bang zijn voor represailles. Het meest geven ze echter aan dat een melding toch niet helpt: in ruim een kwart van de gevallen. De voornaamste reden bij mannen om een bedreiging niet te melden is dat het niet zo belangrijk was (32%).

Tabel 8.3

Melding en aangifte bij de politie van een geweldsdelict door slachtoffers van 15 jaar en ouder, naar type delict[a], 2007-2008 (in procenten)

	vrouwen			mannen[b]	
	seksueel geweld	mishandeling	bedreiging	mishandeling	bedreiging
delict gemeld bij politie					
ja	12	63	36	48	26
nee	88	37	64	52	74
reden niet gemeld, want:					
het helpt toch niets	15	12	26	17	20
het was niet zo belangrijk	25	14	21	20	32
het is opgelost	30	31	18	29	19
het is geen zaak voor de politie	13	14	16	19	16
er komen misschien represailles	3	13	6	7	3
anders	14	17	13	8	11
document ondertekend (aangifte)	5	45	16	33	12
(opnieuw) aangifte bij politie[c]	26	66	39	46	31

a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype meldt, is uitgegaan van het laatste voorval.

b Bij mannen zijn er vanwege de kleine aantallen geen gegevens beschikbaar voor seksuele delicten.

c Gevraagd is aan alle slachtoffers of ze, wanneer ze opnieuw slachtoffer zouden worden van hetzelfde delict, (weer) aangifte zouden doen.

Bron: CBS (VMR'07-'08)

Seksuele delicten door vrouwen veel minder vaak aangegeven dan andere geweldsdelicten

Seksuele delicten worden door vrouwen veel minder gemeld dan mishandeling en bedreiging. Slechts in 12% van de gevallen gaat men hiervoor naar de politie. Bij ruim acht op de tien seksuele delicten bij vrouwen gaat het om vervelend en kwetsend (seksueel) gedrag. Wellicht is bij dergelijk gedrag de neiging minder groot om contact op te nemen met de politie. Dat zou ook kunnen verklaren waarom vrouwen bij seksuele delicten veel vaker dan bij mishandelingen en bedreigingen aangeven dat

ze het delict niet hebben gemeld, omdat het niet zo belangrijk was: 25%. De meeste vrouwen melden het voorval echter niet omdat het opgelost zou zijn.

Het melden van een delict bij de politie is niet hetzelfde als aangifte doen van dat delict. Hiervoor moet ook een schriftelijke verklaring of proces-verbaal worden ondertekend. Het aandeel geweldsdelicten waarvan aangifte is gedaan, is aanmerkelijk kleiner dan het aandeel dat gemeld is. Dat geldt voor zowel vrouwen als mannen en voor alle typen geweldsdelicten. Het kleinst is dit verschil bij mishandelingen en het grootst bij seksuele delicten bij vrouwen. Maar 5% van de vrouwen die slachtoffer zijn geworden van een seksueel delict doet hiervan aangifte.

Ongeacht de vraag of zij het delict wel of niet bij de politie hebben gemeld of aangegeven, is in de VMR aan slachtoffers gevraagd of zij van een volgende zelfde voorval aangifte zouden doen. Wat blijkt is dat de aangiftebereidheid bij zo'n hypothetisch zelfde voorval hoger is dan de feitelijke aangiftebereidheid bij het ondervonden geweldsdelict. Het verschil is vooral opvallend bij seksuele delicten bij vrouwen: bijna een kwart zou de volgende keer (weer) aangifte doen wanneer ze opnieuw slachtoffer zouden worden van hetzelfde delict.

In Nederland relatief veel slachtoffers van seksuele delicten en bedreiging

In 2005 is op verzoek van de Europese Unie een slachtofferenquête onder personen van 16 jaar en ouder in vijftien Europese landen gehouden. In deze enquête zaten ook vragen over geweld- en zedenmisdrijven. Vanwege een andere vraagstelling zijn de cijfers uit deze enquête niet zonder meer te vergelijken met die van de VMR. Ook de omschrijvingen van de verschillende delicten (categorieën) zijn niet hetzelfde. Zo wordt een seksueel delict gedefinieerd als agressief seksueel gedrag, terwijl onder geweld beroving, verkrachting, aanranding en mishandeling wordt verstaan. Bij bedreiging is gevraagd of de persoon is aangevallen en/of bedreigd is met geweld.

Wat voor plaats neemt Nederland in ten opzichte van de andere EU-landen? Uit de EU-ICS 2005 blijkt dat Nederland een middenpositie inneemt voor wat betreft het slachtofferschap bij geweldsdelicten. Dit geldt niet voor seksuele delicten en bedreigingen; de vrouwen nemen voor beide delictsoorten de vijfde plaats in, terwijl de mannen op de eerste plaats staan bij seksuele delicten en op de derde plaats bij bedreigingen.

Een mogelijke verklaring voor dit relatief hoge slachtofferschap van seksuele delicten bij Nederlandse mannen zou kunnen zijn dat deze eerder geneigd zijn bevestigend te antwoorden op de vraag of ze slachtoffer zijn geworden van seksueel agressief gedrag. In Nederland is er immers al veel over dit onderwerp gesproken en geschreven, waardoor er wellicht minder een taboe op rust.

Tabel 8.4
Slachtoffers van seksuele delicten en geweldsdelicten in een aantal Europese landen, personen van 16 jaar en ouder, 2005 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	seksueel geweld	mishandeling	bedreiging	seksueel geweld	mishandeling	bedreiging
Oostenrijk	2,2	0,6	1,8	0,2	0,2	1,8
België	0,9	0,8	3,6	0,2	1,7	3,6
Denemarken	1,9	1,2	5,6	0,5	2,8	6,1
Finland	1,4	0,7	2,3	0,3	0,3	2,0
Frankrijk	0,4	0,7	1,6	0,0	1,2	2,6
Duitsland	2,4	0,7	2,4	0,8	0,5	3,1
Griekenland	1,7	1,7	3,1	0,5	1,3	1,7
Hongarije	0,1	0,6	0,5	0,2	1,6	2,0
Ierland	3,8	1,9	3,7	0,6	3,0	6,2
Italië	0,7	0,5	0,9	0,3	0,6	0,8
Luxemburg	0,6	0,4	2,2	0,0	1,2	2,4
Nederland	1,9	0,8	3,1	1,4	0,9	5,6
Portugal	0,5	0,6	1,1	0,3	2,0	0,7
Spanje	0,3	1,5	1,2	0,4	1,5	1,9
Zweden	3,3	1,2	3,2	0,5	1,8	3,8

Bron: EU-ICS (European Survey on Crime and Safety) (tabel verstrekt door J.N. van Kesteren van de Universiteit van Tilburg)

Specifiek onderzoek naar geweld binnen relaties leidt tot hogere prevalentiecijfers
In het verleden is er enkele keren onderzoek gedaan dat specifiek gericht was op het in kaart brengen van het voorkomen van geweld binnen relaties. Met name de onderzoeken van Nel Draijer (1988, naar seksueel misbruik van meisjes door verwanten) en van Renée Römkens (1989, naar geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties) zijn bekend. Ook de latere Intomart-onderzoeken naar huiselijk geweld onder autochtone Nederlanders (Van Dijk et al. 1997)) en onder Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken in Nederland (Van Dijk en Oppenhuis 2002) behoeven hier vermelding. Wittebrood en Veldheer (2005) hebben de Intomart-onderzoeken opnieuw geanalyseerd, waarbij zij de focus specifiek richtten op fysiek en seksueel geweld tussen partners. Momenteel wordt in opdracht van het kabinet een nieuw grootschalig onderzoek gedaan om de aard en omvang van huiselijk geweld in kaart te brengen. De resultaten worden medio 2009 verwacht (Justitie 2008).

Deze verschillende onderzoeken tonen een veel grotere prevalentie van geweld tegen vrouwen dan de algemene slachtofferenquêtes (zie voor een beknopt overzicht van de uitkomsten tabel 8.5). De gegevens uit de onderzoeken mogen echter niet zomaar worden vergeleken, omdat de gehanteerde termen en definities niet overeen-

komen en de periode waarover respondenten werden bevraagd in de vier genoemde onderzoeken veel langer is (namelijk ooit) dan die in de algemene slachtofferenquêtes (één jaar).

Tabel 8.5
Bevindingen uit een aantal grootschalige onderzoeken naar ervaren geweld en seksuele intimidatie

onderzoek	onderzoekspopulatie	soort gebeurtenis	bevindingen
seksueel misbruik van meisjes door verwanten (Draijer 1988)	aselecte steekproef van vrouwen tussen de 20 en 40 jaar (n = 1054)	seksueel misbruik in de jeugd (< 16 jaar)	15% is ooit door een of meer verwanten misbruikt.[a] Bijna een kwart is ooit door anderen dan verwanten misbruikt. Bij bijna 7% van de ondervraagden was er sprake van ernstig seksueel misbruik.
geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties (Römkens 1989)	aselecte steekproef van vrouwen tussen de 20 en 60 jaar (n = 1016)	geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties	11% heeft herhaaldelijk matig tot zeer ernstig geweld van een mannelijke partner meegemaakt. 9% heeft incidenteel en in het algemeen minder ernstig geweld meegemaakt. 7% is in een relatie met een man ooit slachtoffer geweest van verkrachting en/of gedwongen seks.
huiselijk geweld (Van Dijk et al. 1997)	aselecte steekproef van vrouwen en mannen tussen de 18 en 70 jaar (n = 1005)	ervaringen met geweld door de (ex-)partner, gezins- en familieleden en huisvrienden	46% van de vrouwen en 43% van de mannen is ooit het slachtoffer geworden van niet-incidenteel huiselijk geweld; onderverdeeld in verschillende vormen: – 30% van de vrouwen en 13% van de mannen is ooit slachtoffer geweest van niet-incidenteel seksueel geweld. – 30% van de vrouwen en 26% van de mannen is ooit slachtoffer geweest van niet-incidenteel geestelijk geweld. – 34% van de vrouwen en 35% van de mannen is ooit slachtoffer geweest van niet-incidenteel fysiek geweld.
huiselijk geweld onder Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken (Van Dijk en Oppenhuis 2002)	aselecte steekproef van mannen en vrouwen uit genoemde groepen tussen de 18 en 70 jaar (n = 849)	ervaringen met geweld door de (ex-)partner, gezins- en familieleden en huisvrienden	27% van de vrouwelijke allochtonen en 21% van de mannelijke allochtonen is ooit het slachtoffer geworden van niet-incidenteel huiselijk geweld; onderverdeeld in verschillende vormen: – 8% van de vrouwen en 3% van de mannen is ooit slachtoffer geweest van niet-incidenteel seksueel geweld. – 21% van de vrouwen en 14% van de mannen is ooit slachtoffer geweest van niet-incidenteel geestelijk geweld. – 22% van de vrouwen en 18% van de mannen is ooit slachtoffer geweest van niet-incidenteel fysiek geweld.

Tabel 8.5 (vervolg)

onderzoek	onderzoekspopulatie	soort gebeurtenis	bevindingen
partnergeweld (Wittebrood en Veldheer 2005)	secundaire analyse van de twee hierboven vermelde aselecte steekproeven onder autochtonen en allochtonen	ervaringen met lichamelijk geweld tussen (ex-) partners	16% van de vrouwen en 7% van de mannen is ooit slachtoffer geweest van partnergeweld; onderverdeeld in verschillende vormen: – Bijna 5% van de vrouwen en ruim 3% van de mannen is in de afgelopen vijf jaar slachtoffer geweest van partnergeweld. – Bij 7% van de vrouwen vond het partnergeweld dagelijks plaats en bij 12% wekelijks, vergeleken met 3% en 20% bij de mannen. – Vrouwen hebben vaker met feitelijk lichamelijk geweld te maken (86%), dus niet alleen dreiging, dan mannen (62%). – Allochtone vrouwen hebben vrijwel even vaak als autochtone vrouwen ooit te maken gehad met partnergeweld (15%). – Ook is er geen noemenswaardig verschil in de mate waarin dat feitelijk lichamelijk geweld betrof (87%).
Nationale Enquête Arbeidsom-standigheden 2005 (Van den Bossche et al. 2008)	aselecte steekproef van werknemers (n = circa 23.000)	ervaringen met intimidatie en geweld, waaronder seksuele intimidatie door klanten en collega's	8% van de vrouwen en 2% van de mannen meldt seksuele intimidatie door klanten, patiënten, leerlingen of passagiers. 3% van de vrouwen en 1% van de mannen meldt seksuele intimidatie door leidinggevenden of collega's.

a Het betreft zowel (al dan niet ontbloot) betasten als (pogingen tot) penetratie.

Vrouwen veel vaker geconfronteerd met seksuele intimidatie

Seksuele intimidatie werd in het verleden ook wel aangeduid met de term 'ongewenste intimiteiten'. Omdat het woord intimiteiten een positieve connotatie heeft, terwijl het om een als negatief ervaren gebeurtenis gaat, wordt in de *Arbeidsomstandighedenwet* dan ook de term seksuele intimidatie gebruikt. Dit thema wordt al een aantal jaren gemeten als onderdeel van de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA). De meest recente cijfers hebben betrekking op 2007 en staan weergegeven onder in tabel 8.5. De cijfers over ongewenste omgangsvormen kunnen niet worden vergeleken met die uit eerdere jaren vanwege veranderingen in de vragenlijst (Van den Bossche et al. 2008).

In 2007 zei 8% van de vrouwen te zijn geconfronteerd met seksuele intimidatie door klanten. Dat is vier keer zo veel als onder mannen. Seksuele intimidatie door klanten komt veel vaker voor dan die door leidinggevenden of collega's, maar toch ook nog 3% van de vrouwen en 1% van de mannen maakt daarvan melding.

8.3 Door politie en justitie geregistreerd geweld

De Politiestatistiek van het CBS bevat informatie over door de politie geregistreerde gevallen van mishandeling en seksuele misdrijven. Er is geen informatie bekend over de slachtoffers. Daardoor is het niet bekend in hoeverre vrouwen dan wel mannen slachtoffer waren. De hiervoor gepresenteerde gegevens uit de VMR leren echter dat bij mishandeling veelal mannen en bij seksuele misdrijven veelal vrouwen het slachtoffer zijn.

De informatie op basis van processen-verbaal uit de Politiestatistieken kan om meerdere redenen niet worden vergeleken met de gegevens uit de VMR. In de VMR-gegevens is namelijk ook het slachtofferschap in het buitenland meegenomen. Een melding van ervaren geweld in de enquête kan dus ook daar hebben plaatsgevonden, terwijl de aangiften bij de politie alleen betrekking hebben op geweldservaringen in Nederland. Bovendien is er sprake van een andere definitie van wat onder een geweldsmisdrijf moet worden verstaan, en wat onder een seksueel misdrijf (zie kader). Tot slot wordt er binnen de VMR een leeftijdsgrens van 15 jaar en ouder gehanteerd, wat niet het geval is in de Politiestatistiek.

Seksueel misdrijf

Onder een seksueel misdrijf wordt in de Politiestatistiek verkrachting, aanranding, schennis der eerbaarheid en overige seksuele misdrijven verstaan. Verkrachting, aanranding en overige seksuele misdrijven vallen evenals mishandeling en bedreiging onder de categorie geweldsmisdrijven. Bij overige seksuele misdrijven gaat het onder meer om het verspreiden van pornografie (o.a. via internet), seksuele handelingen met minderjarigen (o.a. incest) en met personen die in staat van bewusteloosheid of onmacht verkeren. Schennis der eerbaarheid (o.a. exhibitionisme) wordt niet beschouwd als een geweldsmisdrijf, maar valt onder de categorie vernieling en openbare orde. Toch moet ook dit misdrijf niet licht worden opgevat. Sommige slachtoffers van exhibitionisme vermijden jarenlang de plek waar het gebeurde of durven 's avonds niet meer alleen op straat te gaan.

Aantal geregistreerde seksuele delicten vanaf 2000 gedaald

In 2007 zijn er door de politie in totaal ruim 7000 processen-verbaal van aangifte opgemaakt wegens seksuele misdrijven. Ten opzichte van 2000 is dat een afname van 24%. Deze daling is voor alle hier onderscheiden seksuele misdrijven ongeveer even sterk.

Vanaf 1980 nam het aantal processen-verbaal vanwege verkrachtingen, aanrandingen en overige seksuele misdrijven steeds verder toe. Sinds het eind van het vorige millennium lijkt er echter sprake te zijn van een dalende trend. Het aantal processen-verbaal voor schennis der eerbaarheid nam al gestaag af vanaf midden jaren tachtig.

Tabel 8.6
Ter kennis van politie gekomen gevallen van seksuele misdrijven en mishandeling, 1995-2007
(in absolute aantallen afgerond op tientallen en in procenten)

	verkrachting	aanranding	overige seksuele misdrijven[a]	schennis der eerbaarheid	mishandeling
geregistreerde misdrijven					
1995	1.470	2.490	.	2.530	28.060
2000	1.670	2.920	2.550	2.440	44.340
2007	1.270	2.190	1.970	1.850	60.710
ophelderingspercentage					
1995	55	36	.	33	51
2000	52	41	56	37	50
2007	60	48	52	39	67
gehoorde verdachten					
vrouwen					
1995	30	10	.	10	1.100
2000	10	10	30	20	2.040
2007	10	10	40	10	5.120
meisjes					
1995	10	10	.	0	480
2000	0	10	10	0	920
2007	0	10	10	0	2.040
mannen					
1995	890	700	.	660	14.220
2000	850	910	1.350	890	22.750
2007	730	850	890	730	36.590
jongens					
1995	140	310	.	50	2.320
2000	160	510	210	90	4.170
2007	150	350	170	60	7.920

a Over 1995 zijn geen betrouwbare gegevens over overige seksuele misdrijven beschikbaar.
. Gegevens ontbreken.

Aantal geregistreerde mishandelingen blijft sterk groeien

In tegenstelling tot het aantal geregistreerde seksuele misdrijven blijft het aantal geregistreerde mishandelingen groeien. In 2007 zijn er ruim 60.000 gevallen van fysieke mishandeling geregistreerd door de politie. Dit is 37% meer dan in 2000. Hiermee is het aantal processen-verbaal vanwege mishandeling inmiddels achtmaal zo hoog als dat vanwege een seksueel misdrijf.

Deze toename van het aantal geregistreerde mishandelingen is waarschijnlijk te danken aan een combinatie van vaker voorkomen, vaker aangifte doen en een betere registratie door de politie. Ook het beleid kan van invloed zijn geweest. Zo is daar de

campagne 'Meld geweld' waarmee burgers worden aangemoedigd vooral aangifte te doen. Verder is de politie extra alert op misdrijven gepleegd door jongeren en zijn er afspraken gemaakt tussen de politie en het Openbaar Ministerie (OM) om meer processen-verbaal aan te leveren. Overigens geldt dit alles ook voor seksuele misdrijven.

Opgehelderd misdrijf
Geregistreerde misdrijven worden door het CBS als opgehelderd beschouwd wanneer ten minste één verdachte bekend is geworden bij de politie, ook al is deze voortvluchtig of ontkent hij of zij het feit te hebben gepleegd.

Verdachte
Vóór de vervolging gaat het bij een verdachte om degene van wie uit feiten of omstandigheden een redelijk vermoeden van schuld aan een strafbaar feit wordt aangenomen, daarna is hij degene tegen wie de vervolging is gericht.

Toename ophelderingspercentages bij seksuele misdrijven en mishandeling
Over het algemeen zijn de ophelderingspercentages van zowel seksuele misdrijven als mishandelingen over de periode 1995-2007 toegenomen. In 2007 zijn zes van de tien verkrachtingen opgehelderd. Dit aandeel ligt 5 procentpunten hoger dan in 1995. Niet alle bekend geworden verdachten worden ook daadwerkelijk gehoord. De wel gehoorde verdachten waren bijna allemaal mannen. Het aandeel minderjarige jongens onder de gehoorde verdachten was 18%; in 1995 was dat nog 13%.

Het ophelderingspercentage bij aanrandingen is 48%. Dat is lager dan bij verkrachtingen, maar wel aanmerkelijk hoger dan in 1995, toen nog maar 36% van de aanrandingen werd opgehelderd. Bij seksuele delicten waren de gehoorde verdachten bijna uitsluitend mannen (97%).

Het aantal geregistreerde gevallen van mishandeling is in 2007 ten opzichte van 1995 meer dan verdubbeld. Het ophelderingspercentage groeide van 51% in 1995 tot 67% in 2007. In totaal werden bijna 56.000 verdachten gehoord. Ook hier zijn de gehoorde verdachten meestal mannen (87%). Van de gehoorde mannelijke verdachten was 18% minderjarig; bij de vrouwelijke verdachten was dat 30%.

Minder verkrachtingen en meer aanrandingen ingeschreven bij het OM
In 2007 zijn door het Openbaar Ministerie 3430 seksuele misdrijven ingeschreven: 850 verkrachtingszaken, 895 aanrandingszaken, 1020 zaken in de categorie 'overige seksuele misdrijven' en 665 gevallen van schennis der eerbaarheid. Deze aantallen zijn beduidend lager dan die van de door de politie opgehelderde seksuele misdrijven in dat jaar. Dit is mogelijk door seponering door de politie en doordat zaken pas na enige tijd bij de rechtbank terechtkomen. Daarnaast kunnen door de politie opgehel-

derde misdrijven meer dan één persoon betreffen, terwijl het bij een stafzaak altijd om één persoon gaat.

Hoewel in de jaren 1995-2007 het totale aantal bij het OM ingeschreven seksuele misdrijven min of meer gelijk is gebleven, is wel de aard van de delicten veranderd. We zien een verschuiving naar minder ernstige delicten. Zo is in 2007 het aantal ingeschreven verkrachtingszaken bijna een kwart lager dan in 1995, terwijl het aantal aanrandingszaken juist een derde hoger uitkomt. Ook het aantal ingeschreven gevallen van schennis der eerbaarheid vertoont ten opzichte van 1995 een forse toename (+30%). Het aantal ingeschreven zaken in de categorie 'overige seksuele misdrijven' ligt in 2007 17% lager dan in 1995, en is vrijwel gelijk aan dat in 2000.

Afdoeningen
De activiteiten die politie en justitie op het terrein van criminaliteit ontplooien, worden wel activiteiten uit de strafrechtsketen genoemd. Dat wil zeggen dat de politie aangiften van geweldsmisdrijven registreert, verdachten aanhoudt en deze aan verhoor onderwerpt en daarna de persoon in kwestie overdraagt aan het OM. Het OM neemt vervolgens een beslissing. De meest voorkomende beslissingen zijn: dagvaardingen, sepots en transacties. Wanneer het OM besluit tot dagvaarden, wordt de zaak voorgelegd aan de rechter. Dagvaardingen worden niet als afdoening door het OM geteld.

Seponeren
Bij het seponeren door het OM wordt onderscheid gemaakt tussen technische sepots en beleidssepots. Bij een technisch sepot wordt afgezien van vervolging van een strafbaar feit, omdat het OM van mening is dat deze niet tot een veroordeling van de rechter zal leiden. Bijvoorbeeld omdat er onvoldoende bewijs is of omdat de verdachte of het feit niet strafbaar zijn. Bij een beleidssepot ziet het OM af van vervolging van een geconstateerd strafbaar feit op grond van het algemeen belang.

Transactie
Een transactie is het onder bepaalde omstandigheden ter voorkoming van strafvervolging voldoen aan een of meer door de opsporingsambtenaar (politie) of het Openbaar Ministerie (officier van justitie) gestelde voorwaarden, zoals het betalen van een geldsom ('boete'), waardoor het recht op strafvervolging vervalt. Een transactie kan ook bestaan uit het opleggen van een werkstraf.

Veroordeelden van verkrachting krijgen relatief vaak een gevangenisstraf
Afdoeningen door het OM en door de rechtbank in 2007 hebben deels betrekking op zaken die al in eerdere jaren zijn ingeschreven. In 2007 zijn er 325 verkrachtingszaken afgedaan door het OM (exclusief dagvaardingen). Het overgrote merendeel van deze zaken (285) is geseponeerd op technische gronden (zie kader). Dit komt omdat het in deze zaken vaak moeilijk is om de bewijslast rond te krijgen. Ook van de aanrandingszaken en de zaken in de categorie 'overige seksuele misdrijven' die

in 2007 door het OM zijn afgedaan, is een groot deel geseponeerd op technische gronden. Vaker dan bij verkrachting was er echter ook sprake van een beleidssepot of een transactie. Bij schennis der eerbaarheid ging het in het merendeel van de door het OM afgedane gevallen om een transactie. Dit hangt samen met de geringere ernst van dit delict.

In 2007 zijn er ook 310 verkrachtingszaken afgedaan door de rechtbank; 74% heeft geleid tot een schuldigverklaring, waarbij 70% van de veroordeelden een (deels) onvoorwaardelijke gevangenisstraf kreeg opgelegd. Bij de andere seksuele delicten die werden afgedaan door de rechtbank varieerde het aandeel schuldigverklaringen van 81% bij aanrandingszaken tot 89% bij zaken waarbij het ging om schennis der eerbaarheid. Van de veroordeelden van aanranding kreeg 19% een voorwaardelijke gevangenisstraf opgelegd; bij de veroordeelden van overige seksuele delicten en schennis der eerbaarheid was dat respectievelijk 40% en 6%.

Tweeënhalf keer zo veel mishandelingen ingeschreven bij OM

In 2007 zijn ruim 33.000 mishandelingzaken ingeschreven bij het OM; dit zijn er tweeënhalf maal zo veel als in 1995. Het aandeel minderjarige verdachten nam ten opzichte van 1995 met 2,5 procentpunten toe tot 14% in 2007. In dat jaar zijn ruim 15.000 mishandelingzaken afgedaan door het OM en ruim 15.000 door de rechtbank. De afdoeningen door de rechtbank hebben in 91% van de gevallen geleid tot een schuldigverklaring, waarbij 14% van de veroordeelden een (deels) onvoorwaardelijke gevangenisstraf kreeg.

Tabel 8.7
Vervolging en berechting van seksuele misdrijven en mishandeling, 1995-2007 (in absolute aantallen)

	verkrachting	aanranding	overige seksuele misdrijven	schennis der eerbaarheid	mishandeling
ingeschreven rechtbankstrafzaken					
1995	1115	675	1235	515	13.165
2000	920	795	1030	575	16.325
2007	850	895	1020	665	33.405
wv. minderjarige verdachten					
1995	150	200	140	25	1.745
2000	155	275	150	50	2.855
2007	145	215	185	40	5.505

Tabel 8.7 (vervolg)

	verkrachting	aanranding	overige seksuele misdrijven	schennis der eerbaarheid	mishandeling
afdoeningen door het OM (excl. dagvaardingen)					
1995	475	360	560	410	7.180
2000	380	405	435	395	8.035
2007	325	340	350	365	15.475
wv. technisch sepot	285	180	235	45	1.605
beleidssepot	5	70	70	65	4.215
transactie	0	50	10	195	7.700
afdoeningen door de rechtbank					
1995	415	205	695	100	6.140
2000	380	390	750	170	8.420
2007	310	420	710	280	15.140
vrijspraken en ontslagen rechtsvervolging	70	80	100	30	1.430
schuldigverklaringen	230	340	605	245	13.640
opgelegde (deels) onvoorwaardelijke gevangenisstraffen					
1995	235	45	245	5	810
2000	190	75	210	15	1290
2007	160	65	240	15	1860

Bron: CBS (Rechtbankstrafzaken '95-'07)

Ruim acht op de tien bij de politie bekende slachtoffers van huiselijk geweld zijn vrouwen

In het kader van het project rond huiselijk geweld heeft de politie op 1 januari 2004 landelijk een code ingevoerd in het registratiesysteem om aparte cijfers te genereren over huiselijk geweld. (In de Politiestatistiek wordt huiselijk geweld niet apart geregistreerd als specifiek type misdrijf.) Huiselijk geweld is daarbij gedefinieerd als geweld dat door iemand uit de huiselijke kring van het slachtoffer is gepleegd. Het begrip huiselijke kring omvat de (ex-)partners, gezinsleden, familieleden en huisvrienden (Ferwerda 2007).

Er blijken in 2006 ruim 63.000 incidenten van huiselijk geweld te zijn geregistreerd (Ferwerda 2007). Dit cijfer biedt echter een forse onderschatting van de omvang van huiselijk geweld, zo merkt Ferwerda op. Volgens het onderzoek van Van Dijk et al. (1997) komt slechts 12% van de gevallen van huiselijk geweld ter ore van de

politie. De registraties zijn volgens de auteurs vooral interessant vanwege het inzicht dat zij bieden in de kenmerken en achtergronden van het geweld. De gegevens die hierna worden gepresenteerd zijn alle uit het onderzoek van Ferwerda (2007).

Het merendeel van de incidenten van huiselijk geweld bestond in 2006 uit lichamelijk geweld: 57%. Bij 20% van de gevallen ging het om bedreiging, bij 15% om psychisch geweld, bij 4% om seksueel geweld en bij nog eens 4% om belaging (*stalking*).

Vier op de vijf slachtoffers van huiselijk geweld is vrouw. Bij lichamelijk geweld en belaging is hun aandeel nog hoger (resp. 87% en 83%). Bij een kwart van het seksuele geweld zijn mannen het slachtoffer.

Van de slachtoffers is 54% tussen de 25 en 45 jaar oud, 24% is jonger, 22% is ouder. Ruim 7% is minderjarig. Wanneer alleen naar slachtoffers van seksueel geweld wordt gekeken, vormen de minderjarigen echter een veel groter aandeel onder de slachtoffers: ruim de helft is jonger dan 18 jaar. De 25-44-jarigen zijn relatief vaak slachtoffer van belaging, bedreiging en psychisch geweld.

Tabel 8.8
Slachtoffers van verschillende vormen van huiselijk geweld, 2006[a] (in procenten)

	vrouwen	mannen
totaal	83,8	16,2
lichamelijk geweld	87,1	12,9
bedreiging	81,4	18,7
psychisch geweld	82,7	17,3
seksueel geweld	76,3	23,7
belaging	83,3	16,7

a Op basis van 993 registraties.

Bron: Ferwerda (2007)

8.4 *Informatie uit registraties van hulpverleners*

Tal van hulpverlenende instellingen krijgen te maken met slachtoffers van seksueel geweld en mishandeling. Er zijn echter maar weinig registratiegegevens beschikbaar over de mate waarin dat het geval is en waarbij het mogelijk is onderscheid te maken tussen vrouwen en mannen. In deze editie van de monitor kunnen we wat dat betreft alleen rapporteren over gegevens van Slachtofferhulp Nederland.

Vrouwen zoeken vaker ondersteuning bij Bureaus Slachtofferhulp dan mannen
De bezoekers van een bureau voor slachtofferhulp kunnen behalve als slachtoffer ook in een andere betrokkenheid met het voorval contact leggen met het bureau, bijvoorbeeld als getuige of familielid. In 2007 zijn bijna 109.000 personen door de

bureaus geholpen (Slachtofferhulp Nederland 2007). Ruim de helft daarvan was vrouw.

Bij zeden- en geweldsmisdrijven komen vrouwen vaker naar het bureau voor slachtofferhulp dan mannen. In 2007 waren bijna 27.000 hulpvragers vrouw (54%) en ruim 22.000 man (46%). In het geval van zedenmisdrijven was zelfs bijna negen van de tien bezoekers een vrouw (1872 op de 2326). Maar ook bij geweldsmisdrijven kwamen er relatief meer vrouwen (54%) dan mannen als slachtoffer naar het bureau toe. Bij mishandelingen met letsel werden meer mannen dan vrouwen (12.209 resp. 10.703) door de bureaus geholpen.

Tabel 8.9

Personen die in verband met zeden- en geweldsmisdrijven door de Bureaus Slachtofferhulp zijn geholpen, 2007 (in absolute aantallen)

	vrouwen	mannen	totaal[a]
zedenmisdrijven	4.608	749	5.387
aanranding	1.427	144	1.581
verkrachting	1.309	164	1.480
overige zedendelicten[b]	1.872	441	2.326
geweldsmisdrijven	22.296	21.420	44.023
mishandeling zonder letsel	3.654	2.755	6.440
mishandeling met letsel	10.703	12.209	23.100
overige geweldsdelicten	7.939	6.456	14.483
totaal zeden- en geweldsmisdrijven	26.904	22.169	49.410

a Inclusief onbekend.

b Hierbij gaat het om incest, ontucht met minderjarigen, openbare schennis en vrouwenhandel.

Bron: Slachtofferhulp Nederland (2007) CBS-bewerking

Slachtoffers van zedenmisdrijven bij Slachtofferhulp relatief vaak jongeren

Slachtoffers van zedenmisdrijven die door het Bureau Slachtofferhulp zijn geholpen, zijn relatief vaak jongeren; dit geldt zowel voor vrouwen als voor mannen. Slachtoffers van aanrandingen kwamen vaker voor dan slachtoffers van verkrachtingen. Van de vrouwen die zich meldden als slachtoffers van een aanranding was 45% jonger dan 20. Bij verkrachtingen was bijna 60% onder de 30 jaar.

Vrouwen waren in 2007 met negen op de tien veruit in de meerderheid. Maar ook mannen zochten hulp als slachtoffer van zedenmisdrijven, zij het in veel mindere mate. In de meeste gevallen ging het daarbij om mannen onder de 20 jaar.

Meeste slachtoffers bij Slachtofferhulp vanwege mishandeling met letsel

De meeste slachtoffers kwamen in 2007 bij het Bureau Slachtofferhulp vanwege een mishandeling met letsel; dit gold voor zowel de vrouwen als de mannen. Van de

vrouwen die hiervan slachtoffer waren, was het grootste deel tussen de 20 en de 40 jaar (43%); bij mannen betrof het vaak jongeren onder de 30 jaar (54%). Dit gold eveneens voor mishandeling zonder letsel. Bij de categorie 'overige geweldsmisdrijven' was een meer evenredige spreiding over de verschillende leeftijdsklassen.

Tabel 8.10
Slachtoffers van zedenmisdrijven die door de Bureaus Slachtofferhulp zijn geholpen, naar leeftijd, 2007 (in absolute aantallen en in procenten)

	vrouwen	mannen	totaal[a]
totaal zedenmisdrijven	4608	749	5387
aanranding	1427	144	1581
wv. (%)			
< 20 jaar	45	35	44
20-29 jaar	21	14	20
30-39 jaar	11	11	11
40-49 jaar	11	16	11
≥ 50 jaar	6	10	7
onbekend	7	14	7
verkrachting	1309	164	1480
wv. (%)			
< 20 jaar	34	27	34
20-29 jaar	24	15	23
30-39 jaar	15	12	15
40-49 jaar	13	22	14
≥ 50 jaar	6	9	6
onbekend	7	16	9
overige zedendelicten	1872	441	2326
wv. (%)			
< 20 jaar	45	43	44
20-29 jaar	15	10	14
30-39 jaar	15	12	15
40-49 jaar	11	16	12
≥ 50 jaar	5	7	5
onbekend	9	11	10

a Inclusief onbekend.

Bron: Slachtofferhulp Nederland (2007) CBS-bewerking

Bij een kwart van de vrouwelijke geweldslachtoffers is er sprake van huiselijk geweld
Het Bureau Slachtofferhulp tekent bij twee soorten misdrijven (zedenmisdrijven en geweldsmisdrijven) ook aan of er sprake is geweest van huiselijk geweld. Deze

aantallen verschillen van die van de politie: enerzijds omdat het bureau een andere omschrijving hanteert en anderzijds omdat niet alle slachtoffers die aangifte hebben gedaan bij de politie ook naar het Bureau Slachtofferhulp zijn gegaan.

Ruim 6600 vrouwen zochten in 2007 hun toevlucht bij een Bureau Slachtofferhulp vanwege huiselijk geweld, tegenover ruim 1200 mannen. Het gaat in het overgrote deel van de gevallen om geweldsmisdrijven, zowel bij vrouwen als bij mannen. In ruim de helft van de gevallen betreft het mishandeling met letsel. Vrouwen zoeken wat vaker hulp vanwege een zedenmisdrijf; in bijna de helft van die gevallen betreft het verkrachting. Bij mannen zijn dit vaker 'overige zedendelicten'. Hierbij gaat het om incest, ontucht met minderjarigen, openbare schennis en vrouwenhandel.

Tabel 8.11
Slachtoffers van huiselijk geweld die door de Bureaus Slachtofferhulp zijn geholpen, 2007 (in absolute aantallen)

	vrouwen	mannen	totaal[a]
zedenmisdrijven	287	32	320
aanranding	31	1	32
verkrachting	135	7	142
overige zedendelicten	121	24	146
geweldsmisdrijven	6352	1187	7562
mishandeling zonder letsel	1582	289	1879
mishandeling met letsel	3465	624	4102
overig geweldsdelicten	1305	274	1581
totaal zeden- en geweldsmisdrijven	6639	1219	7882

a Inclusief onbekend.

Bron: Slachtofferhulp Nederland (2007) CBS-bewerking

8.5 *Eergerelateerd geweld, vrouwenhandel en genitale verminking*

Eergerelateerd geweld

Bij eergerelateerd geweld gaat het om geestelijk of lichamelijk geweld dat is gepleegd in reactie op een (dreigende) schending van de eer van een man of vrouw en daarmee van zijn of haar familie, waarvan de buitenwereld op de hoogte is of dreigt te raken (TK 2005/2006c).

Eergerelateerd geweld komt voor in en is afkomstig uit traditionele samenlevingen met een patriarchale structuur, waarin familie en eer van groot belang zijn. Het gaat om gemeenschappen waar schaamte en familie-eer een rol spelen. Wanneer er bijvoorbeeld sprake van is dat een meisje of vrouw ongeoorloofd seksueel contact heeft of dat anderszins een schending van de eer dreigt, wordt de vader, broer of echtgenoot aangespoord om de eer te herstellen. Dat kan bijvoorbeeld door het

meisje of de vrouw te verstoten, haar terug te sturen naar het land van herkomst of haar te dwingen te trouwen met de dader of met een oude of invalide man. In uiterste gevallen wordt de vrouw of het meisje vermoord (Van Eck 201; Bakker 2003). Overigens is bekend dat er ook mannelijke slachtoffers van eerwraak zijn. Het kan daarbij gaan om een verboden of (interetnische) relatie met een (getrouwde) vrouw, een gebrek aan goedkeuring bij de familie van de (potentiële) partner, of homoseksualiteit (Van Aalst en Johannink 2007).

Het is niet bekend hoe vaak eergerelateerd geweld voorkomt. Uit een pilotonderzoek in de politieregio Haaglanden (Timmer et al. 2005) bleek dat er in de periode oktober 2004 - maart 2005 79 gevallen ter kennis zijn gekomen van de politie waarvan men het zeer aannemelijk achtte dat eer er een belangrijke rol in speelde. Elf van deze zaken hadden een dodelijke afloop. Begin 2009 zal een vervolgonderzoek beschikbaar komen, dat meer zicht zal geven op de achtergronden van eergerelateerde geweldzaken die ter kennis van het Landelijk Expertise Centrum Eergerelateerd Geweld van de politie zijn gekomen.

In het kader van het beleidsprogramma over eergerelateerd geweld heeft het ministerie van Justitie een onderzoek laten verrichten naar de vraag in hoeverre fataal geweld tegen de partner verschilt tussen autochtone Nederlandse verdachten en verdachten van een andere etnische afkomst. Daarin wordt verwezen naar onderzoek waaruit blijkt dat van degenen die in de periode 1992-2006 hun partner hebben omgebracht, in totaal 45% van een andere etniciteit is dan de Nederlandse (Nieuwbeerta en Leistra 2007, aangehaald in Liem et al. 2007). Per jaar zijn er gemiddeld zo'n 40 gevallen van partnerdoding; dit is ongeveer een vijfde van alle gevallen van moord en doodslag. De drie herkomstlanden waar de meeste daders vandaan komen na Nederland zijn: Suriname (10%), Turkije (9%) en Noord-Afrika (inclusief Marokko: 7%). Eind 2009 zal een vervolgonderzoek naar partnerdoding verschijnen. Begin 2009 zullen bovendien twee onderzoeken naar huwelijksdwang beschikbaar komen, alsmede een onderzoek naar de beleving van eergerelateerd geweld en een ketenanalyse van eergerelateerd geweld. Ook uit de pilots met de opvang van meisjes en mannen zullen gegevens beschikbaar komen, die meer zicht geven op de problematiek hiervan.

Vrouwenhandel

Vrouwenhandel valt in het beleid onder de sekseneutrale noemer 'mensenhandel'. Het gaat bij mensenhandel niet alleen om uitbuiting in de seksindustrie. Ook uitbuiting in andere sectoren van arbeid en dienstverlening valt er nu onder, evenals bepaalde activiteiten die zijn gericht op het verwijderen van en handel in menselijke organen (NRM 2005). De term vrouwenhandel benadrukt het seksespecifieke karakter, wat belangrijk is omdat vooral jonge meisjes en vrouwen slachtoffer zijn van mensenhandel. Zij worden vooral uitgebuit in de seksindustrie, maar ook als au pair of huishoudelijke hulp. De groep mannelijke slachtoffers van mensenhandel is overigens mede dankzij de verbreding van het strafrechtsartikel over mensenhandel[1] steeds zichtbaarder geworden.

De aanpak van zogenoemde 'loverboys' vormt een bestanddeel van de aanpak van mensenhandel. Deze term wordt gebruikt om pooiers aan te duiden die meisjes via verleidingstechnieken inpalmen om hen op den duur in de prostitutie uit te buiten (NRM 2004).

Hoeveel slachtoffers van vrouwenhandel er in Nederland zijn is niet bekend. De stichting CoMensha (voorheen Stichting tegen Vrouwenhandel (STV)) registreert het aantal meldingen. Die zijn vooral afkomstig van de politie en opvanginstanties, en soms ook van slachtoffers zelf. Het aantal meldingen is de afgelopen jaren duidelijk toegenomen. In 2007 zijn er 716 meldingen van nieuwe slachtoffers gedaan, daarvan waren er 667 vrouw en 49 man.

Tabel 8.12
Meldingen van vermoedelijke slachtoffers van mensenhandel, 1992-2007 (in absolute aantallen en in procenten)

	aantal meldingen (abs.)	groei t.o.v. het jaar daarvoor (%)
2007	716	24
2006	579	37
2005	424	5
2004	405	57
2003	257	-25
2002	343	21
2001	284	-17
2000	341	18
1999	287	26
1998	228	27
1997	180	49
1996	121	-25
1995	161	-3
1994	166	89
1993	88	26
1992	70	

Bron: CoMensha (2008)

Het grootste deel van de meldingen betreft vrouwen tussen de 15 en 30 jaar: 160 waren tussen 15 en 17 jaar, 268 tussen 18 en 23 jaar en 132 tussen 24 en 30 jaar (bij elkaar 84% van de vrouwen). De meeste slachtoffers werkten op het moment dat ze werden aangetroffen in de prostitutie. Dat geldt overigens zowel voor vrouwen als voor mannen (onder degenen die werkten en waarvan bekend is waar ze werk(t)en) (CoMensha 2008).

De meeste slachtoffers hebben een buitenlandse nationaliteit. Van degenen waarvan de nationaliteit bekend is was 36% Nederlander. Nigeria voert in 2007 (evenals in 2006) de lijst aan van landen waar de meeste slachtoffers vandaan komen. In 2007 ging het om 14%. Daarna volgt Bulgarije (7%), het land dat in de paar jaar voor 2006 op de tweede plaats stond na Nederland (CoMensha 2008).

Het aantal slachtoffers dat aangifte doet lijkt de afgelopen jaren te dalen, zo blijkt uit het jaarverslag van CoMensha. In 2007 heeft 30% aangifte gedaan, vergeleken met 36% in 2006 en eveneens in 2005, en 46% in 2004. Er zijn weliswaar redenen bekend waarom slachtoffers geen aangifte doen (bijvoorbeeld angst voor represailles of uitzetting), maar het is onduidelijk waarom het aandeel dat aangifte doet is gedaald.

Het verslag van de Nationaal Rapporteur Mensenhandel (NRM 2008) bevat informatie over verdachten en veroordeelde daders. Deze informatie is afkomstig uit data van het Openbaar Ministerie. Het aantal geregistreerde verdachten schommelt door de jaren heen. In 2002 waren het er 200, in 2003 156, in 2004 220, in 2005 138 en in 2006 201.

De meeste bij het OM geregistreerde verdachten zijn man: 83% in 2006. In datzelfde jaar was bijna 70% van de verdachten tussen de 18 en 41 jaar; de gemiddelde leeftijd was 32 jaar. Er waren elf minderjarige verdachten (5%). De verdachten komen uit een groot aantal landen, maar de meesten komen uit Nederland. In 2006 stond Turkije op de tweede plaats wat betreft het geboorteland van de verdachte en Roemenië op de derde.

Genitale verminking

Vrouwelijke genitale verminking is volgens de definitie van de Wereldgezondheidsorganisatie (World Health Organization, WHO) een gedeeltelijke of volledige verwijdering of elke andere beschadiging van de vrouwelijke genitaliën omwille van culturele of niet-therapeutische redenen (WHO 2006). Dit vindt meestal plaats voor de eerste menstruatie en men spreekt daarom vaak van meisjesbesnijdenis. Er worden verschillende vormen van genitale verminking onderscheiden:

- infibulatie: het geheel of gedeeltelijk verwijderen van de clitoris en kleine schaamlippen, waarna de grote schaamlippen aan elkaar worden gehecht zodat een minimale opening resteert waar urine en menstruatiebloed doorheen kan;
- excisie of clitoridectomie: het verwijderen van de clitoris en geheel of gedeeltelijk verwijderen van de kleine schaamlippen;
- circumcisie: het verwijderen van de voorhuid van de clitoris;
- incisie: het aanbrengen van een prik of sneetje in de voorhuid van de clitoris met als doel enkele druppels bloed te laten vloeien (TK 2003/2004b).

Genitale verminking wordt internationaal opgevat als aantasting van de mensenrechten en is in ons land verboden. Dat wil echter niet zeggen dat het een verschijnsel is waar wij in Nederland niet mee te maken hebben. Met de migratie vanuit landen

als Somalië, Ethiopië, Soedan, Ghana en Bangladesh heeft genitale verminking ook hier zijn intrede gedaan. Cijfers van de WHO wijzen uit dat bijvoorbeeld in Ghana en Nigeria tussen de 5% en 20% van de vrouwen besneden is, en in Ethiopië en Soedan meer dan 90% (WHO 2006). Er wonen in Nederland ongeveer 16.000 meisjes en 34.000 vrouwen uit risicolanden waar vrouwelijke genitale verminking op grote schaal voorkomt (TK 2007/2008i)

Op basis van een specifiek onderzoek in Nederland schat de commissie Bestrijding vrouwelijke genitale verminking (CBVGV 2005) dat in Nederland jaarlijks ten minste vijftig meisjes worden besneden. Recentere cijfers zijn niet beschikbaar.

8.6 *Opvattingen over geweld tegen vrouwen*

Zoals in de inleiding werd aangehaald hangt het voorkomen van geweld tegen vrouwen samen met opvattingen over mannen en vrouwen en over mannelijkheid en vrouwelijkheid. In de periodieke enquête over emancipatieopinies (EMOP) die voor de Emancipatiemonitor wordt gehouden, is daarom wederom een aantal stellingen opgenomen over seksuele omgangsvormen en geweld tegen vrouwen. Wegens veranderingen in de onderzoeksaanpak is het niet verantwoord om een vergelijking in de tijd te maken, dus volstaan we met het weergeven van de uitkomsten van de peiling van 2008.

De opvattingen zijn over het geheel bezien vrij geëmancipeerd. Het seksuele zelfbeschikkingsrecht van vrouwen dat impliciet uit de stellingen spreekt wordt breed als norm gehanteerd. De meest onderschreven stelling is dat vrouwen die 'nee' zeggen tegen seksuele toenadering ook 'nee' bedoelen. De uitspraak dat een man die een vaste relatie heeft recht heeft op seks wordt echter veel minder afgewezen.

Mannen hebben minder geëmancipeerde opvattingen dan vrouwen. Alleen bij de stelling dat jongens en mannen nog te vaak hun zin doordrijven in seksuele relaties zijn de verschillen niet significant. De 'seksuele omgangsvormen' worden echter meestal anders gewaardeerd. Zo vinden vrouwen het in grotere getale dan mannen geen compliment als een man een vrouw een tik op de billen geeft en vinden mannen vaker dan vrouwen dat gedrag van mannen te snel wordt opgevat als seksuele intimidatie.

Ook de opvattingen over mishandeling verschillen wat tussen vrouwen en mannen. Zo vinden mannen vaker dat bij mishandeling van vrouwen ook de vrouwen zelf schuld hebben. Vrouwen vinden vaker dat als een man zijn vrouw mishandelt hij het huis zou moeten verlaten en minder vaak dat de politie zich terughoudend moet opstellen bij geweld in de privésfeer.

Tabel 8.13

Opvattingen over seksuele omgangsvormen, personen van 16 jaar en ouder, 2008 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	(helemaal) mee eens	neutraal	(helemaal) mee oneens	(helemaal) mee eens	neutraal	(helemaal) mee oneens
Op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen.	5	21	73	4	28	68
Als een man een vrouw in het voorbijgaan een tik op haar billen geeft, is dat voor haar een compliment.	5	13	82	8	18	74
Als een vrouw 'nee' zegt tegen seksuele toenadering bedoelt ze ook 'nee'.	92	5	3	86	11	3
Als een man een vaste relatie heeft of getrouwd is, dan heeft hij recht op seks.	16	21	62	19	29	52
Wanneer een vrouw na een avondje uit een man thuis nog wat te drinken aanbiedt, betekent dat vaak dat ze ook seks wil.	6	16	78	9	26	64
Jongens en mannen drijven nog te vaak hun zin door in seksuele relaties.	57	30	13	54	32	14
Vrouwen vatten tegenwoordig gedrag van mannen te gauw op als seksuele intimidatie.	37	38	25	49	36	15

Bron: SCP (EMOP'08)

Tabel 8.14

Opvattingen over mishandeling, personen van 16 jaar en ouder, 2008 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	(helemaal) mee eens	neutraal	(helemaal) mee oneens	(helemaal) mee eens	neutraal	(helemaal) mee oneens
Bij mishandeling van vrouwen geldt: waar twee vechten hebben twee schuld.	9	28	64	16	31	53
Wanneer een man zijn vrouw mishandelt, zou hij het huis moeten verlaten en niet de vrouw (zoals nu meestal gebeurt).	94	5	2	88	11	1
Bij geweld in de privésfeer moet de politie zich terughoudend opstellen.	8	13	79	11	18	71

Bron: SCP (EMOP'08)

Om toch enig zicht te bieden op ontwikkelingen in de tijd is het interessant om na te gaan of er verschillen zijn tussen generaties en dan vooral of de jongere geboortecohorten meer geëmancipeerde opvattingen hebben over seksuele omgangsvormen dan de oudere. Daarbij beperken we ons tot stellingen die betrekking hebben op toenemende gelijkheid (in dit geval gaat het dan om de vraag of mannen meer dan vrouwen initiatief horen te nemen op seksueel gebied) of duidelijk gaan over het recht op seksuele zelfbeschikking van vrouwen (de stelling dat 'nee' ook 'nee' betekent en de uitspraak dat mannen in een vaste relatie recht hebben op seks). De trend is redelijk duidelijk: voor de meeste stellingen geldt dat het aandeel dat meer geëmancipeerd denkt met de generaties toeneemt. Bij de jongste cohorten blijkt dit aandeel echter juist kleiner te zijn. Het is de vraag hoe we dat moeten duiden. Is er daadwerkelijk sprake van een terugkeer naar meer traditionele sekserolopvattingen bij de jongere generaties of is er een leeftijdseffect en wordt men met de jaren wijzer c.q. geëmancipeerder? Uit onderzoek naar verschillen tussen geboortecohorten in opvattingen over de rollen van vrouwen en mannen bij het huishouden en de zorg en opvoeding (Portegijs 2006) bleek eveneens dat jongere generaties weer wat traditioneler denken. Of zij dat ook op de langere termijn bezien blijven doen zal de tijd leren.

Tabel 8.15
Opvattingen over seksuele omgangsvormen naar geboortecohort, 2008 (in procenten)

	1930-1939	1940-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989
Op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen (percentage (helemaal) mee oneens).	56	67	76	78	74	69
als een vrouw 'nee' zegt tegen seksuele toenadering, bedoelt ze ook 'nee' (percentage (helemaal) mee eens).	83	87	89	92	91	89
Als een man een vaste relatie heeft of getrouwd is, heeft hij recht op seks (percentage (helemaal) mee oneens).	48	53	62	63	63	55

Bron: SCP (EMOP'08)

8.7 Slotbeschouwing

Omvang van het probleem blijvend punt van zorg

Uit een brede enquête over veiligheid en slachtofferschap (VMR) onder de bevolking van 15 jaar en ouder die in 2008 werd gehouden blijkt dat 4% van de vrouwen en 6%

van de mannen in één jaar tijd een of ander geweldsdelict heeft meegemaakt. In het merendeel van de gevallen ging het om bedreiging. Mannen zijn vaker slachtoffer van bedreiging en ook van mishandeling; seksueel geweld komt vrijwel uitsluitend bij vrouwen voor: 1,5% zei hiervan het slachtoffer te zijn geweest. Onderzoek dat specifiek is gericht op het voorkomen van geweld binnen relaties leert echter dat gegevens uit algemene slachtofferenquêtes een onderrapportage vormen. Er is echter geen recent specifiek onderzoek beschikbaar dat een actueel beeld biedt. In het najaar van 2009 zullen de resultaten bekend worden van een onderzoek dat momenteel in opdracht van het ministerie van Justitie wordt uitgevoerd.

Bij vrouwen die het slachtoffer zijn van bedreiging of mishandeling is de dader veel vaker de (ex-)partner of een ander familielid (in 12% respectievelijk 24% van de gevallen) dan bij mannen (in beide gevallen 2%). Het gebeurt bij vrouwen ook veel vaker thuis.

Vooral van mishandeling maken vrouwen en mannen vaak melding bij de politie. Vrouwen doen dat overigens frequenter dan mannen. Als zij het niet melden is de meest genoemde reden (door vrouwen en mannen) dat het al is opgelost. Mannen zeggen verhoudingsgewijs ook vaak het niet zo belangrijk te hebben gevonden of het niet als een zaak voor de politie te zien. Vrouwen zeggen vaker dan mannen bang te zijn voor eventuele represailles.

Het aantal door de politie geregistreerde mishandelingen neemt nog steeds toe. In 2007 zijn dat er ruim 60.000. De groei is waarschijnlijk het gevolg van een toename van dit geweld, het vaker doen van aangifte en een betere registratie door de politie. Seksuele misdrijven zijn sinds 2000 juist minder vaak ter ore van de politie gekomen. De absolute aantallen blijven echter schokkend: in 2007 ging het om een kleine 1300 gevallen van verkrachting en om bijna 2200 aanrandingen. Sinds 2004 houdt de politie bovendien apart bij hoe vaak sprake is van huiselijk geweld. In 2006 zijn er ruim 63.000 incidenten geregistreerd. Uit onderzoek van Van Dijk et al. (1997) bleek dat naar schatting slechts 12% van de incidenten bij de politie wordt gemeld. Wellicht is dit percentage inmiddels mede dankzij het geïntensiveerde beleid rond huiselijk geweld hoger; hoe dan ook – het is zeer aannemelijk dat het werkelijke aantal incidenten per jaar dus vele malen hoger is.

'Nee' is ook 'nee'

Het seksuele zelfbeschikkingsrecht van vrouwen wordt in onze samenleving breed onderschreven. Zo'n 90% van de bevolking is het bijvoorbeeld eens met de uitspraak dat als een vrouw 'nee' zegt tegen seksuele toenadering, zij ook 'nee' bedoelt. Opvattingen als deze zijn van belang voor de manier waarop vrouwen en mannen met elkaar omgaan als het om relaties en seksualiteit gaat. Jongere geboortecohorten denken over het algemeen gesteld geëmancipeerder over seksuele omgangsvormen dan oudere, hoewel de jongste generaties weer wat traditioneler denken.

Beleid op het terrein van huiselijk geweld blijkt breed te worden gesteund. Zo vindt de overgrote meerderheid dat mannen die hun vrouw mishandelen het huis moeten verlaten, wat in lijn is met het kabinetsbeleid rond het tijdelijk huisverbod.

Een genderspecifieke benadering
Zoals we al in de inleiding opmerkten is het beleid over geweld tegen vrouwen weer expliciet in het kader van de machtsongelijkheid tussen de seksen geplaatst. De Emancipatiemonitor is weliswaar niet bedoeld om causale verbanden aan te tonen en de relatie met de werking van machtsverschillen komt hier niet in beeld. Wat echter wel opnieuw duidelijk is geworden, is dat er sekseverschillen zijn in de aard en omvang van het geweld. Terecht is in het recente *Plan van aanpak Huiselijk Geweld* benadrukt dat een genderspecifieke benadering van huiselijk geweld noodzakelijk is (TK 2007/2008j).

Noot

1 Door de wetswijziging werd niet alleen gedwongen werken in de prostitutie strafbaar, maar ook overige vormen van uitbuiting in arbeid en diensten buiten de seksindustrie, slavernij en op slavernij lijkende praktijken, en de handel in organen.

9 Gezondheid

Saskia Keuzenkamp (SCP) en Janneke van Mens-Verhulst (UU)[1]

9.1 Emancipatie en gezondheid

Tot op heden heeft de Emancipatiemonitor nooit een apart hoofdstuk 'gezondheid' gekend omdat de onderwerpen doorgaans zijn afgeleid van de thema's uit de beleidsnota's van de bewindspersoon die het emancipatiebeleid coördineert. Gezondheid kwam daarin niet voor. Het emancipatiebeleid op dat gebied is al in 1987 overgedragen aan het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, tegenwoordig Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) (Tiems 2008). Geprikkeld door de aandacht voor dit thema in de *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (Keuzenkamp en Merens 2006) heeft de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) verzocht ook in de Emancipatiemonitor een hoofdstuk over gezondheid op te nemen.

Gezondheid is op uiteenlopende manieren van belang in het emancipatiebeleid. Afgezien van sekseverschillen in deelname aan zorgopleidingen (zie hoofdstuk 3), de vertegenwoordiging in zorgende beroepen (hoofdstuk 4) en het aandeel van vrouwen in de besluitvorming over de gezondheidszorg (zie hoofdstuk 7), zijn er allerlei relevante sekseverschillen in gezondheid en ziekte enerzijds en gebruik van gezondheidszorg anderzijds. Die verschillen in ziekten en langdurige aandoeningen kunnen niet alleen gevolgen hebben voor de mate waarin vrouwen en mannen er in slagen gelijke kansen, rechten, vrijheden en verantwoordelijkheden te realiseren – het centrale doel van het emancipatiebeleid. Ook kunnen ze, samen met verschillen in sterftecijfers, wijzen op emancipatorische tekorten in het gezondheidsbeleid, namelijk wanneer die verschillen met ander beleid vermijdbaar zouden zijn. Wat sekseverschillen in zorggebruik betreft, is het vanuit emancipatieoptiek bezien van belang te weten of er sprake is van verschillen in zowel gebruik van zorgvoorzieningen als in kwaliteit van dienstverlening.

Verschillen in gezondheid en zorgconsumptie kunnen aanleiding zijn tot beleidsontwikkeling. Om daartoe over te kunnen gaan is het nodig antwoord te hebben op de vraag hoe die verschillen verklaard en vervolgens gewaardeerd moeten worden. Het beantwoorden van causale vragen valt echter buiten het bestek van de Emancipatiemonitor. Zoals te doen gebruikelijk in deze monitor volstaan we goeddeels met het geven van feitelijke, beschrijvende informatie. Wel zullen we hier en daar vragen formuleren die uit het oogpunt van emancipatie een antwoord verdienen.

Voor het duiden van de gegevens is een aantal opmerkingen vooraf nodig. Een eerste punt betreft de wijze waarop eventuele verschillen in gezondheid en zorggebruik

worden vastgesteld. Hiervoor zijn twee soorten bronnen beschikbaar: persoonsenquêtes en registraties van hulpverleners en andere zorgaanbieders. Geen van beide bronnen is sekseneutraal. Ziekte en gezondheid zijn niet slechts puur lichamelijke verschijnselen. Evenzeer van belang is hoe de persoon zelf en diens omgeving omgaan met lichamelijke veranderingen. Zo wijst onderzoek uit dat vrouwen dergelijke veranderingen eerder opmerken, eerder in termen van ziekte interpreteren en eerder geneigd zijn ze als zodanig te rapporteren[2] (Gijsbers van Wijk et al. 1999; Hibbard en Pope 1983; Lee en Owens, 2002). Zelfrapportage, vooral als die retrospectief is, kan dan tot verschillende cijfers voor vrouwen en mannen leiden, terwijl zich in feite geen gezondheidsverschillen voordoen. Maar ook het omgekeerde is mogelijk: sekseverschillen in gezondheid en ziekte die in de praktijk wel bestaan maar via de vragenlijstmethode niet zichtbaar worden (Moerman en Van Mens-Verhulst 2004). Een andere beperking aan surveys is dat de bewoners van instellingen en tehuizen niet in de steekproef zitten, terwijl daar anderhalf keer zo veel vrouwen als mannen verblijven (CBS 2008e).

Bij zorgregistraties doen zich twee andere vormen van seksevertekening voor. Cijfers uit de eerste lijn leveren veelal een onderschatting op van het voorkomen van ziekte en aandoeningen in de totale bevolking, omdat in de registraties alleen de personen voorkomen die hulp hebben gezocht: dit zijn vaker vrouwen dan mannen (Stoverink et al. 1996). Cijfers uit de tweede en derde lijn impliceren bovendien nog een seksespecifieke filtering vanuit de hulpverleners annex verwijzers. Het diagnostische proces wordt namelijk niet alleen beïnvloed door de klachtenpresentatie van de patiënt maar ook door genderbias in opvattingen en gedragingen van de hulpverlener (m/v), door de interactie tussen patiënt en hulpverlener, en door seksevertekening in de gangbare diagnostische criteria (Lagro-Janssen 2008; Kolk 2003; Meeuwesen 1997, 2001). Hierdoor worden vrouwen bijvoorbeeld sneller als depressief gediagnosticeerd (De Boer 1994) terwijl mannen vaker worden doorverwezen voor hartcatheterisatie en -dotteren (Kolk 2003). Dit resulteert in sekseverschillen in behandeling of doorverwijzing waar dat objectief gezien niet zou moeten. Of dergelijke verschillen te duiden zijn als over- of onderdiagnose van de ene of de andere sekse is onderwerp van een aparte discussie die we hier niet zullen voeren.

In dit hoofdstuk baseren we ons vooral op enquêtegegevens, met name uit de enquête POLS-Gezondheid van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).[3] Waar enquêtegegevens tekortschieten zullen we informatie putten uit zorgregistraties. Seksespecifieke problematiek als abortus en anticonceptie, vruchtbaarheidsbehandelingen, prenatale diagnostiek en borstkanker laten we goeddeels buiten beschouwing. Ook blijft de zogenoemde comorbiditeit (het samengaan van verschillende soorten aandoeningen) onbesproken, al weten we uit de eerste Nemesis-studie (Ravelli et al. 1998) dat zich onder vrouwen (44%) significant vaker psychiatrische comorbiditeit voordoet dan onder mannen (26%) en dat dit sekseverschil ook geldt voor somatische comorbiditeit (resp. 35% en 25%) (Lindert et al. 2004)

Een tweede opmerking betreft de vraag wat de oorzaken zijn van eventuele gevonden verschillen, los van mogelijke methodologische vertekeningen. Van oudsher stonden de biologische factoren – en vooral de processen en organen die verbonden zijn met de reproductieve functie van vrouwen – centraal. In de laatste decennia is echter veel meer kennis beschikbaar gekomen over de invloed van psychische, sociale en culturele factoren (Kolk 2003). In het psychische vlak zijn er de verschillen in symptoomwaarneming en -betekenisgeving en hulpvraaggedrag, die hierboven al aan de orde kwamen en vermoedelijk zijn terug te voeren op sekseverschillen in psychosociale ontwikkeling (Lagro-Janssen en Noordenbos 1997). In het sociale vlak leidt het feit dat vrouwen en mannen vaak onder verschillende sociale omstandigheden (qua armoede, isolatie, steun) en in verschillende sociale posities en rollen opereren er ook toe dat gezondheidsrisico's verschillend zijn verdeeld over de seksen. Denk bijvoorbeeld aan de arbeidsomstandigheden zoals geschetst in hoofdstuk 4, maar ook aan mogelijke verschillen in de mate waarin vrouwen en mannen betaald werk combineren met de zorg voor kinderen of andere naasten. Een andere factor, die in zowel het sociaal-culturele als het relationele vlak ligt, is de mate waarin vrouwen te maken hebben met seksueel geweld (zie hoofdstuk 8). Onderzoek heeft aangetoond dat dit een grote negatieve invloed heeft op de gezondheid en zorgconsumptie (zie Lo Fo Wong en Lagro-Janssen 2005). Van de vrouwelijke bevolking in intramurale GGZ-instellingen heeft bijvoorbeeld een derde daar ervaring mee (Van Mens-Verhulst 2001). Voor het gezondheidsbeleid is het dus van belang goed zicht te krijgen op de oorzaken van systematische sekseverschillen in gezondheid en zorggebruik, zodat duidelijk wordt welke daarvan (mogelijk) vermijdbaar zijn en als zodanig voor seksespecifiek beleid in aanmerking komen. Dit hoofdstuk biedt daarvoor een aantal aanknopingspunten.

Een derde opmerking betreft het belang van verschillen binnen de seksen, zoals tussen leeftijdsgroepen, laag- en hoogopgeleiden, en allochtonen en autochtonen. Hoewel de focus primair is gericht op sekseverschillen, zullen deze andere verschillen her en der ook aandacht krijgen. De informatievoorziening over etnische minderheden is echter beperkt en ook niet altijd representatief voor de populatie. Aan de enquête *POLS-Gezondheid* die we veelvuldig gebruiken, nemen geen allochtonen deel die de Nederlandse taal onvoldoende beheersen, wat leidt tot selectiviteit in de respons. Bovendien staan de geringe aantallen respondenten uit niet-westers allochtone groepen uitsplitsing naar land van herkomst niet toe, dus wordt voornamelijk over de totale (heterogene) groep gerapporteerd. In een enkel geval kunnen we putten uit het *Survey Integratie Minderheden* (SIM), dat een representatieve steekproef bevat van Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en autochtonen. (Zie voor verdere toelichting op de gebruikte databestanden de korte onderzoekbeschrijvingen onder www.scp.nl/onderzoek).

Voortbouwend op de traditie van onderzoek naar (sekseverschillen bij) gezondheid, is een aantal onderwerpen uitgekozen met een selectie van indicatoren die daarbij van belang zijn.[4] In de eerste plaats gaan we na hoe het is gesteld met de gezond-

heid en ziekte van vrouwen en mannen (§ 9.2). Vragen die aan de orde komen zijn onder meer: welke ziekten en aandoeningen komen het meest voor, welke groepen hebben daar het meest last van, in hoeverre zijn er verschillen in de mate waarin men wordt beperkt in het dagelijks functioneren door gezondheidsproblemen en wat zijn de belangrijkste doodsoorzaken bij vrouwen en mannen. Een tweede thema betreft het voorkomen van verschillen in zorggebruik (§ 9.3). In paragraaf 9.4 gaan we in op preventie en leefstijl.

9.2 Gezondheid en ziekte

Aan welke langdurige ziekten en aandoeningen lijden vrouwen en mannen het meest? In de Gezondheidsenquête van het CBS is aan respondenten gevraagd aan te geven of zij in de afgelopen twaalf maanden last hebben gehad van een groot aantal veelvoorkomende ziekten en aandoeningen.

Vrouwen hebben meer langdurige ziekten en aandoeningen
Migraine en regelmatig ernstige hoofdpijn worden het meest genoemd (door 12% van de bevolking; tabel 9.1). Vrouwen hebben hier echter in veel grotere getale (16%) last van dan mannen (8%). De vraag hoe dit verschil in hoofdpijnklachten moet worden begrepen en of sociaal beleid dan wel gezondheids(zorg)beleid hierin meer gelijkheid zou kunnen brengen, verdient nader onderzoek. Hetzelfde geldt voor hoge bloeddruk – tweede op de top-10 van langdurige ziekten en aandoeningen – die bij vrouwen eveneens meer voorkomt (13%) dan bij mannen (10%).

Tabel 9.1
Top-10 van langdurige ziekten een aandoeningen, 2005-2007 (in procenten)

	vrouwen	mannen	totaal
migraine of regelmatig ernstige hoofdpijn	16,3	7,7	12,1
hoge bloeddruk	13,0	10,2	11,6
gewrichtsslijtage (artrose, slijtagereuma) van heupen of knieën	12,3	7,0	9,7
ernstige of hardnekkige aandoening van nek of schouder	10,8	6,5	8,7
ernstige of hardnekkige aandoening van de rug (incl. hernia)	9,2	8,2	8,7
astma, chronische bronchitis, longemfyseem of cara	7,7	7,7	7,7
ernstige of hardnekkige aandoening van elleboog, pols of hand	6,5	3,9	5,2
ooit kanker	5,3	3,9	4,6
suikerziekte	3,4	3,8	3,6
chronisch eczeem	4,6	4,3	4,4

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Overigens geldt voor het merendeel van de langdurige ziekten en aandoeningen dat vrouwen vaker aangeven daaraan te lijden dan mannen. Zo hebben ze vaker last van versleten heupen en knieën en meer last van aandoeningen aan andere gewrichten,

zoals de nek, schouders en rug. Ook hebben vrouwen vaker (ooit) een vorm van kanker (gehad) dan mannen (vanwege de hoge prevalentie van borstkanker).

Ook op jongere leeftijd sekseverschillen

Anders dan men wellicht zal denken is de hogere prevalentie van langdurige ziekten en aandoeningen niet (alleen) het gevolg van het feit dat vrouwen ouder worden dan mannen. Ook op jongere leeftijd hebben vrouwen in grotere getale regelmatig terugkerende ernstige hoofdpijn, hoge bloeddruk en versleten heupen of knieën.

Figuur 9.1

Top-5 van langdurige aandoeningen naar sekse en leeftijd, 2005-2007 (in procenten)

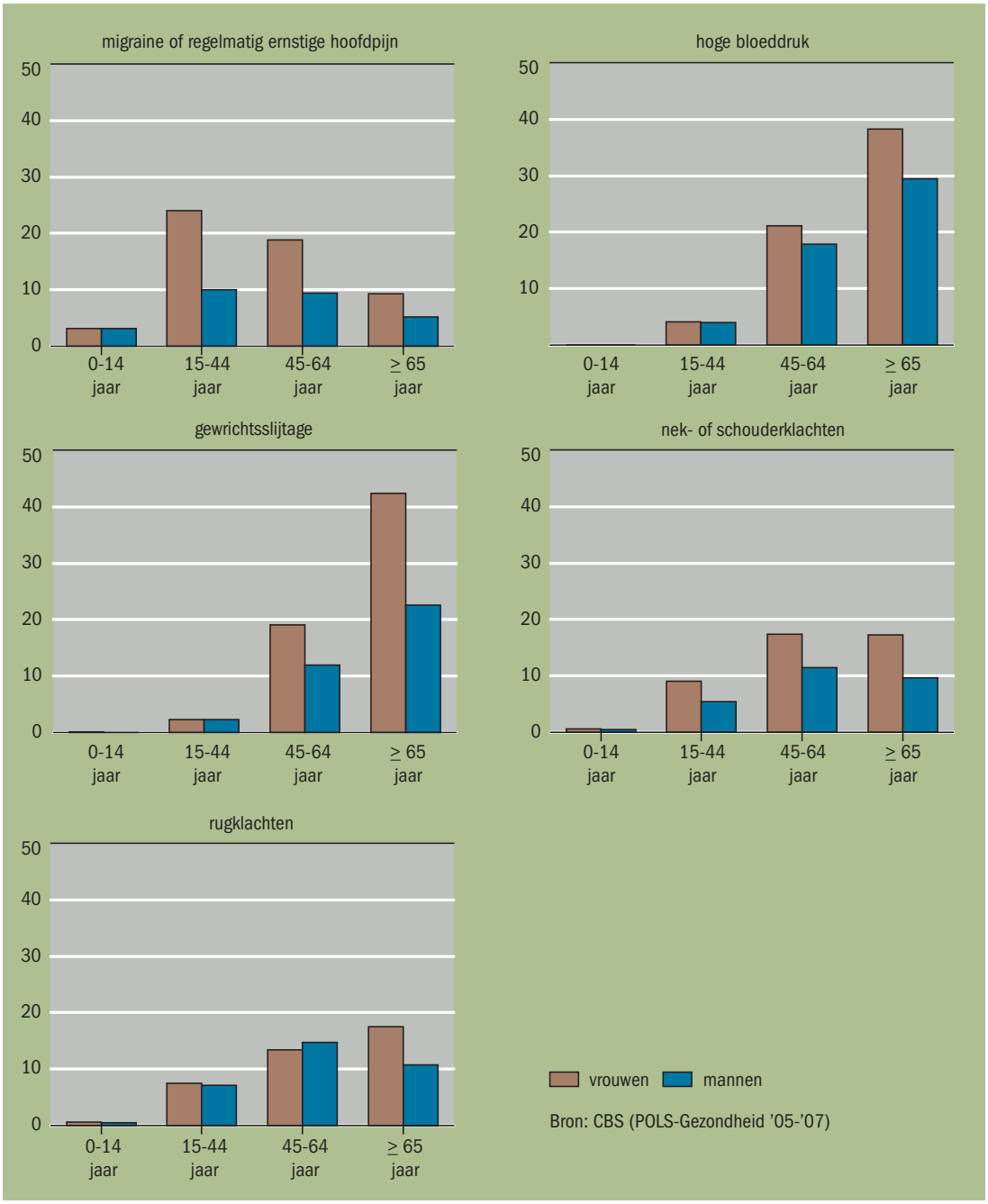

Niet-westers allochtone vrouwen vaker lichamelijke gezondheidsproblemen
Omdat de leeftijdsopbouw van de niet-westerse allochtonen sterk afwijkt van die van de autochtonen (meer jongeren en minder ouderen), is een onderscheid gemaakt in vier leeftijdsgroepen. Er zijn nog relatief weinig 60-plussers onder de niet-westerse allochtonen en om die reden blijft die groep buiten beschouwing.

Tabel 9.2
Top-10 van langdurige aandoeningen naar sekse, herkomst en leeftijd, 2005-2007 (in procenten)

	autochtonen				niet-westerse allochtonen			
	0-11 jaar	12-24 jaar	25-44 jaar	45-59 jaar	0-11 jaar	12-24 jaar	25-44 jaar	45-59 jaar
vrouwen								
migraine/ernstige hoofdpijn	1,8	18,5	24,0	20,2	0,9	25,4	32,6	33,4
hoge bloeddruk	0,0	1,2	5,0	17,9	0,0	1,9	5,5	24,2
gewrichtsslijtage	0,0	0,9	2,5	16,6	0,0	0,9	4,5	21,2
aandoening van nek of schouder	0,3	4,2	10,2	16,7	0,6	6,1	11,5	27,6
aandoening van de rug	0,3	4,1	8,1	12,8	0,0	5,6	9,9	20,5
astma, bronchitis, e.d.	7,7	6,4	5,7	7,9	7,8	5,7	9,2	13,4
aandoening van elleboog, pols of hand	0,5	2,8	4,5	10,2	0,0	3,4	8,8	21,5
ooit kanker	0,1	0,9	2,3	7,9	0,0	1,1	1,0	3,2
suikerziekte	0,1	0,3	0,7	3,3	0,0	0,3	2,0	15,7
chronisch eczeem	6,3	5,9	4,2	3,7	6,9	3,8	4,2	1,5
mannen								
migraine/ernstige hoofdpijn	2,4	6,5	10,4	8,9	1,9	7,0	17,4	30,3
hoge bloeddruk	0,0	0,5	4,8	15,4	0,0	1,0	5,7	20,6
gewrichtsslijtage	0,0	0,8	2,5	10,1	0,0	2,1	4,0	19,2
aandoening van nek of schouder	0,4	2,2	5,8	10,5	0,0	3,5	13,5	27,4
aandoening van de rug	0,4	2,2	8,4	13,8	0,0	2,0	10,0	17,0
astma, bronchitis, e.d.	10,0	6,0	5,2	6,1	13,0	6,3	5,8	13,6
aandoening van elleboog, pols of hand	0,3	1,2	3,1	6,3	0,4	2,4	6,1	20,0
ooit kanker	0,2	0,5	1,4	3,4	0,3	0,0	0,4	1,0
suikerziekte	0,4	0,3	1,2	5,0	0,2	0,0	2,2	15,3
chronisch eczeem	6,0	3,1	4,2	4,1	6,9	2,2	4,2	3,5

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Vooral in de leeftijdsgroepen van 25 tot 45 en 45 tot 60 jaar komen vrijwel alle langdurige aandoeningen bij niet-westerse allochtonen meer voor dan bij autochtonen. Alleen voor kanker en eczeem is dat niet het geval. Zowel voor de autochtonen

als voor de niet-westerse allochtonen geldt dat elke langdurige aandoening uit de top-10 bij vrouwen vaker voorkomt dan bij mannen. Ernstige hoofdpijn komt het meest voor. Maar liefst een derde van de niet-westers allochtone vrouwen van 25 tot 60 jaar heeft daar last van. Overigens geldt dit ook vaak voor niet-westers allochtone mannen (17% van de 25-44-jarigen en 30% van de 45-59-jarigen), veel vaker dan voor autochtone mannen (slechts 9% van de 45-59-jarigen).

De niet-westers allochtone vrouwen van 45 tot 60 jaar zijn, volgens hun zelfrapportage, het ongezondst. Niet alleen hebben velen van hen ernstige hoofdpijnen, 20% à 25% heeft (ook) last van een hoge bloeddruk, versleten heupen of knieën en aandoeningen van de gewrichten. In de leeftijdsgroep van 25 tot 45 jaar, waarin veel vrouwen de zorg dragen voor jonge kinderen en vaak (ook) actief zijn op de arbeidsmarkt, zijn de verschillen in gezondheid met autochtone vrouwen over het algemeen klein. Alleen hoofdpijn komt bij de niet-westers allochtone vrouwen van 25 tot 45 jaar meer voor.

Veel vrouwen met mobiliteitsbeperkingen

Langdurige aandoeningen kunnen beperkingen in activiteiten met zich meebrengen die op hun beurt weer kunnen leiden tot belemmeringen in de maatschappelijke participatie en een aantasting van de kwaliteit van leven (Van Campen 2006). De ernst en het type beperking speelt een cruciale rol in de mate van participatie en de ervaren kwaliteit van leven (Van Campen en Iedema 2007). Dit drukken we hier, in navolging van de OECD, uit als beperkingen bij horen, zien en bewegen.[5] Daarin doen zich de volgende sekseverschillen voor.

Mobiliteitsbeperkingen komen het meest voor in de bevolking van 12 jaar en ouder en bij vrouwen (10,8%) tweemaal zo veel als bij mannen (4,9%). Vrouwen hebben ook meer beperkingen qua gezichtsvermogen (6%) dan mannen (4%). Mannen kampen daarentegen vaker met gehoorproblemen (3,2% t.o.v. 2,5%).

Tabel 9.3

Aandeel personen met beperkingen in bewegen, horen en zien, totaal en naar sekse, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005-2007 (in procenten)

	vrouwen	mannen	totaal
mobiliteitsproblemen	10,8	4,9	8,0
gezichtsproblemen	5,5	3,9	4,8
hoorproblemen	2,5	3,2	2,8

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Vooral oudere niet-westers allochtone vrouwen ervaren beperkingen
Niet-westers allochtone vrouwen in de leeftijdsgroep van 45 tot 60 jaar hebben het meeste last van beperkingen bij het bewegen. Bijna vier op de tien hebben mobiliteitsproblemen, wat hen zal belemmeren bij hun maatschappelijke participatie. Dit geldt voor minder dan twee op de tien niet-westers allochtone mannen in die leeftijdsgroep en voor minder dan een op de tien autochtone vrouwen. Gezichtsproblemen komen voor bij 19% van de oudere niet-westers allochtone vrouwen en bij 15% van de mannen uit diezelfde groep.

Tabel 9.4
Aandeel met beperkingen in bewegen, horen en zien, naar sekse, herkomst en leeftijd, bevolking van 12 tot 60 jaar, 2005-2007 (in procenten)

	autochtonen			niet-westerse allochtonen		
	12-24 jaar	25-44 jaar	45-59 jaar	12-24 jaar	25-44 jaar	45-59 jaar
vrouwen						
mobiliteitsproblemen	1,6	3,4	8,8	7,9	12,1	38,0
gezichtsproblemen	0,8	1,7	7,6	3,4	2,3	19,0
hoorproblemen	0,3	1,1	1,9	0,0	0,3	8,3
mannen						
mobiliteitsproblemen	1,2	1,4	4,8	5,6	5,2	18,2
gezichtsproblemen	1,2	0,6	7,1	3,7	3,2	14,6
hoorproblemen	0,9	0,8	3,3	1,7	5,2	6,2

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Vooral veel Turkse vrouwen hebben lichamelijke gezondheidsproblemen
De vragen over gezondheid in het Survey Integratie Minderheden (SIM) zijn globaal van karakter en geven helaas niet het verfijnde inzicht in de aard van de problemen zoals hiervoor met de enquête POLS-Gezondheid, maar ze laten wel de differentiatie binnen de allochtone groepen zien. Alleen onder Marokkanen zijn er geen significante sekseverschillen in gezondheidsbeleving, bij de andere etnische groepen rapporteren vrouwen vaker over problemen met hun gezondheid dan mannen.

De gezondheidsproblemen leiden er in verreweg de meeste gevallen toe dat men zich belemmerd voelt bij het verrichten van de dagelijkse bezigheden. Onder de vrouwen hebben degenen met een Turkse achtergrond het meest last van langdurige gezondheidsklachten, een langdurige ziekte of een handicap. Een derde meldt dat, vergeleken met een kwart van de Marokkaanse en een vijfde van de Antilliaanse en autochtone vrouwen. Marokkaanse en Turkse vrouwen voelen zich het ernstigst belemmerd. Autochtone vrouwen het minst, maar wel meer dan autochtone mannen.

Tabel 9.5
Aandeel personen met langdurige gezondheidsklachten of handicap en mate van belemmeringen daardoor in het dagelijks leven, naar sekse en etnische groep, bevolking van 15 tot 60 jaar, 2006 (in procenten)

	vrouwen					mannen				
	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
last van langdurige gezondheidsklachten of handicap (% ja)	32	26	26	22	22	27	25	22	14	16
indien ja: belemmert dagelijkse bezigheden										
in ernstige mate	41	47	32	40	29	46	45	39	29	30
in lichte mate	51	37	50	42	45	42	35	34	31	44
nee	8	16	18	19	26	13	21	28	40	26

Bron: SCP (SIM'06)

Vrouwen hebben vaker psychische problemen

Om de psychische gezondheid te meten maakt het CBS gebruik van een internationaal gevalideerd meetinstrument, de Mental Health Inventory (MHI). Aan respondenten worden vragen gesteld over nervositeit, neerslachtigheid en geluk. Op basis van de antwoorden wordt voor elke respondent een score bepaald die loopt van 0 tot en met 100. Hoe lager de score hoe slechter de psychische gezondheid. Degenen die onder de score van 60 blijven worden gecategoriseerd als mensen met psychische problemen. Op de bevolking van 12 jaar en ouderWS gaat het in 2005-2007 om 10%.

Er zijn duidelijke verschillen tussen vrouwen en mannen in psychische gezondheid. Vrouwen rapporteren anderhalf keer zo vaak psychische problemen als mannen (12% respectievelijk 8%). Dat verschil doet zich op alle leeftijden voor, maar is het grootst onder de 65-plussers. Ruim een op de zes oudere vrouwen meldt psychische problemen en slechts een op de veertien oudere mannen. Het is belangrijk meer inzicht te verkrijgen in de achtergrond van deze verschillen evenals in de gevolgen voor, bijvoorbeeld, de maatschappelijke participatie.

Tabel 9.6
Aandeel vrouwen en mannen met psychische problemen[a], totaal en naar leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005-2007 (in procenten)

	vrouwen	mannen
totaal	12	8
12-24 jaar	10	4
25-44 jaar	11	8
45-64 jaar	13	9
≥ 65 jaar	16	7

a Een score van minder dan 60 op de MHI-5 (Mental Health Inventory 5).

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Angst- en stemmingsstoornissen komen het meeste voor, volgens de meest recente schattingen (over 2003), namelijk onder 1,7 miljoen respectievelijk 850.000 personen van 13 jaar en ouder.[6] Aan beide stoornissen lijden ongeveer tweemaal zo veel vrouwen (16,5% angst en 8,2% depressie) als mannen (8,3% en 4,3%) (www.rivm.nl/vtv/object_class/kom_psychstoor.html).

Vooral niet-westers allochtone vrouwen hebben psychische problemen
Uit de Gezondheidsenquête van het CBS blijkt dat de sekseverschillen in psychische problemen zich ook voordoen onder niet-westerse allochtonen, maar beide seksen rapporteren in vergelijking met autochtone vrouwen en mannen vaker psychische problemen. Vrouwelijke niet-westerse allochtonen hebben er het meest last van, bij de 15-44-jarigen geldt dat voor een kwart en bij de 45-59-jarigen zelfs voor ruim een derde.

Tabel 9.7
Aandeel vrouwen en mannen met psychische problemen[a], naar herkomst en leeftijd, bevolking van 12 tot 60 jaar, 2005-2007 (in procenten)

	autochtonen		niet-westerse allochtonen	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
12-24 jaar	8	4	18	6
25-44 jaar	9	7	28	16
45-59 jaar	12	8	35	28

a Een score van minder dan 60 op de MHI-5 (Mental Health Inventory 5).

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

In landelijk onderzoek onder patiënten van huisartsen (de zogeheten *Tweede Nationale Studie*) is nagegaan welke sociale achtergrondkenmerken een rol spelen bij het subjectieve oordeel over psychische klachten – hierbij is dus (nog) geen sprake van stoornissen (Lindert et al. 2004). In de patiëntenquête is respondenten namelijk gevraagd of ze ooit in hun leven minstens twee weken angstig/bezorgd of somber/depressief waren geweest. Onder vrouwen bleken beide toestanden (angstig 39%, somber 32%) vaker te zijn voorgekomen dan onder mannen (met 27% en 23%). Verder bleken de percentages angstige en depressieve gevoelens het hoogst te zijn onder autochtone vrouwen die arbeidsongeschikt waren (67% en 64%), deel uitmaakten van een eenoudergezin (53% en 48%) of veel tekorten aan sociale steun ervoeren (48% en 43%). Autochtone mannen die angstige episodes rapporteerden, waren vaak huisman (55%), werkloos (51%) of arbeidsongeschikt (50%). Depressieve episodes bij autochtone mannen kwamen vaker voor als zij arbeidsongeschikt (48%) of werkloos (45%) waren, of als zij alleenstaand ouder waren (46%).

Aangezien de allochtone respondentengroep in deze studie niet representatief is voor de allochtone bevolking in haar geheel, kunnen op basis hiervan geen uitspraken worden gedaan over de psychische gezondheid van niet-westerse allochtonen. Om dezelfde reden is het niet mogelijk autochtone en allochtone respondenten te vergelijken, ook niet per sekse. Maar de cijfers geven wel een indruk van sekseverschillen en de rol van achtergrondfactoren binnen de groep van Antilliaanse, Surinaamse, Marokkaanse en Turkse respondenten. In de leeftijdsgroep van 25 jaar en ouder gaven de allochtone vrouwen vaker aan twee weken angstig of bezorgd (38%), respectievelijk somber en depressief (39%) te zijn geweest dan mannen (24% en 26%). Samen met de factor geslacht waren arbeidsongeschiktheid en eenoudergezin hier de voorspellende factoren (Lindert et al. 2004).

Tabel 9.8

Aandeel patiënten van huisartsen dat aangaf ooit twee weken angstig of depressief te zijn geweest, naar achtergrondkenmerken, personen van 25 jaar en ouder (in procenten)

	angstig/bezorgd		somber/depressief	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
totaal (gemiddeld)	39	27	32	23
naar achtergrondkenmerken				
werkloos	50	51	41	45
arbeidsongeschikt	67	49	64	48
huisvrouw/huisman	41	55	29	33
eenoudergezin	53	38	48	46
veel tekorten aan sociale steun	48	39	43	35

Bron: Lindert et al. (2004)

Levensverwachting van vrouwen hoger dan van mannen

In 2007 bedroeg het verwachte aantal levensjaren van pasgeboren meisjes 82,3 jaar en van jongens 78,0 jaar (CBS 2008h). Vrouwen leven dus 4,3 jaar langer dan mannen. Het verschil tussen mannen en vrouwen wordt kleiner, want tien jaar geleden bedroeg het nog 6,0 jaar (Lagro-Janssen en Noordenbos 1997).

Met het oog op de maatschappelijke participatie en de welzijnsbeleving is het van belang om te bezien hoe lang mensen naar verwachting leven in een als goed ervaren gezondheid, zonder beperkingen en zonder chronische ziekten. De levensverwachting wat betreft 'goed ervaren gezondheid' verschilt niet veel tussen vrouwen en mannen: op jonge leeftijd is die voor mannen iets langer, op oudere leeftijd voor vrouwen. In alle leeftijdsgroepen leven mannen echter langer zonder lichamelijke beperkingen en zonder chronische ziekten. Gezien de eerder geconstateerde verschillen tussen vrouwen en mannen in het hebben van langdurige ziekten en aandoeningen zal dit geen verbazing wekken.

Tabel 9.9

Gezonde levensverwachting van vrouwen en mannen naar leeftijd, 2004-2006 (in jaren)

	in goede ervaren gezondheid		zonder lichamelijke beperkingen		zonder chronische ziekten	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
0 jaar	62,2	62,9	68,3	69,9	42,2	47,7
1 jaar	61,5	62,2	67,5	69,2	41,4	47,0
5 jaar	57,7	58,5	63,6	65,3	37,9	43,5
10 jaar	52,9	53,8	58,6	60,3	33,6	39,3
15 jaar	48,3	49,2	53,9	55,6	29,3	35,1
20 jaar	43,9	44,7	49,1	50,7	25,7	31,0
25 jaar	39,8	40,2	44,3	46,0	22,6	27,0
30 jaar	35,5	35,7	39,6	41,2	19,3	23,2
35 jaar	31,2	31,3	34,9	36,4	16,3	19,7
40 jaar	27,2	27,1	30,3	31,7	13,5	16,4
45 jaar	23,3	23,0	25,9	27,2	10,7	13,2
50 jaar	19,8	19,2	21,9	23,0	8,5	10,4
55 jaar	16,6	15,9	18,2	19,1	6,7	8,0
60 jaar	13,5	12,8	14,6	15,6	5,0	5,9
65 jaar	10,7	10,0	11,1	12,0	3,7	4,4
70 jaar	8,0	7,3	7,8	8,9	2,6	3,1
75 jaar	5,8	5,3	5,1	6,3	1,7	2,2
80 jaar	4,1	3,7	2,9	4,1	1,1	1,5

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '04-'06)

Behalve sekseverschillen zijn er ook verschillen in gezonde levensverwachting naar opleidingsniveau. Vooral degenen met lager onderwijs hebben een kortere levensverwachting in goede ervaren gezondheid. Bij vrouwen is dit verschil tussen laag- en hoogopgeleiden 16,4 jaar en bij mannen 18,8 jaar (www.statline.nl, geraadpleegd 17 november 2008).

Ziektelast van vrouwen en mannen op hoofdcategorieën gelijk
Hoe belastend de verschillende aandoeningen zijn uit het oogpunt van volksgezondheid is een vraag waarop het antwoord wordt uitgedrukt in Disability-Adjusted Life-Years (DALY's). In deze maat komen vier aspecten samen: het aantal mensen dat aan de ziekte lijdt, de ernst van de ziekte (via een wegingsfactor), de sterfte eraan en de leeftijd waarop de sterfte optreedt. Uit vergelijking van de DALY's blijkt dan dat de ziektelast van mannen en vrouwen op hoofdcategorieën niet veel verschilt, al lijden mannen meer aan het hartvaatstelsel en vrouwen aan het bewegingsstelsel en psychische stoornissen.[7] Bínnen die hoofdgroepen doet zich echter wel een behoorlijk sekseverschil voor in de ziekten die verantwoordelijk zijn voor de ziektelast. Zo zijn bij psychische stoornissen voor vrouwen depressie en angst de belangrijkste oorzaak van de ziektelast en bij mannen de afhankelijkheid van alcohol. Bij kanker veroorzaakt borstkanker de meeste ziektelast bij vrouwen, bij mannen is dat longkanker. (Hoeymans et al. 2006).

Vrouwen overlijden vaker aan hart- en vaatziekten, mannen aan kanker
In 2007 zijn er in totaal in Nederland ruim 68.000 vrouwen en bijna 65.000 mannen overleden. De veelheid aan mogelijke doodsoorzaken is conform de Internationale Classificatie van Ziekten (ICD) ondergebracht in zeventien hoofdgroepen. Hart- en vaatziekten en kanker zijn tegenwoordig de meest voorkomende doodsoorzaken. Vrouwen overlijden het vaakst aan hart- en vaatziekten (32%), mannen aan kanker (34%). Gelet op kanker, is longkanker de belangrijkste doodsoorzaak, zowel voor mannen (29%) als voor vrouwen (18%) (niet in tabel). Op de tweede plaats komt bij mannen prostaatkanker (11%) en bij vrouwen borstkanker (17%) (niet in tabel). Mannen overlijden nog altijd vaker op jongere leeftijd, vooral aan kanker en hart- en vaatziekten, waardoor veel vrouwen – die gemiddeld toch al jonger zijn dan hun echtgenoten – vaak nog een groot aantal jaar als weduwe overblijven.

Op de derde plaats in de top-10 van doodsoorzaken staan ziekten van de ademhalingsorganen (vooral longontsteking en zogenoemde chronische aandoeningen van de onderste luchtwegen). Dit is voor een op de tien personen de oorzaak van overlijden, iets meer voor mannen dan voor vrouwen, wat een gevolg is van het feit dat meer mannen roken.

De verschillende andere hoofdgroepen van doodsoorzaken waren ieder op zich voor minder dan 5% de oorzaak van overlijden. Een groot verschil tussen vrouwen en mannen doet zich voor bij de psychische stoornissen; hieraan overleed 7% van de vrouwen vergeleken met 3% van de mannen. Zowel bij vrouwen als bij mannen gaat

het meestal om dementie, maar het aantal vrouwen dat daaraan overlijdt is drie keer zo groot als het aantal mannen (www.statline.nl).

Tabel 9.10
Doodsoorzaken in 2007 (in procenten)

	vrouwen	mannen	totaal
ziekten van hart- en vaatstelsel	31,5	29,8	30,7
kanker	27,4	34,2	30,7
ziekten van de ademhalingsorganen	9,4	11,0	10,2
psychische stoornissen	6,7	2,9	4,9
ziekten van de spijsverteringsorganen	4,4	3,7	4,1
symptomen en onvolledig omschreven ziektebeelden	4,3	3,7	4,0
uitwendige doodsoorzaken	3,3	4,5	3,9
endocriene, voedings- en stofwisselingsziekten	3,5	2,6	3,0
ziekten van zenuwstelsel en zintuigen	3,1	2,6	2,9
ziekten van urinewegen en geslachtsorganen	2,6	2,0	2,3
infectieuze en parasitaire ziekten	1,4	1,3	1,4
ziekten van spieren, beenderen en bindweefsel	0,8	0,4	0,6
ziekten van bloed en bloedvormende organen	0,4	0,3	0,4
aangeboren afwijkingen	0,3	0,4	0,3
aandoeningen v.d. perinatale periode	0,3	0,4	0,3
ziekten van huid en onderhuids bindweefsel	0,4	0,2	0,3
complicaties bij zwangerschap en bevalling	0,01	0,0	0,0

Bron: CBS (Doodsoorzakenstatistiek)

Bij de andere doodsoorzaken zijn er soms eveneens verschillen, maar die zijn veelal klein. Groter dan 1 procentpunt is het verschil bij de uitwendige doodsoorzaken (mannen overlijden vooral vaker dan vrouwen als gevolg van een ongeval of door zelfdoding) en bij de endocriene, voedings- en stofwisselingsziekten. Dit betreft vooral suikerziekte, waaraan vrouwen vaker overlijden dan mannen.

Niet-westers allochtone vrouwen en mannen overlijden het vaakst aan hart- en vaatziekten. Het recent verschenen *Jaarrapport Integratie 2008* van het CBS gaat in op etnische verschillen in doodsoorzaken (Van Roon en Oudhof 2008). Hieruit blijkt dat niet-westerse mannen en vrouwen allebei het vaakst aan hart- en vaatziekten overlijden. Kanker is veel minder vaak dan bij autochtonen de doodsoorzaak. Turkse mannen overlijden relatief vaak aan kanker, vooral aan kanker van de luchtpijp en longen, wat samenhangt met het feit dat zij relatief vaak roken (Garssen en Van der Meulen 2007b). Bij niet-westers allochtone vrouwen komt dit type kanker minder voor en is borstkanker de meest voorkomende soort. De verschillen in sterfte door

kanker van de geslachtsorganen zijn tussen de verschillende groepen niet-westers allochtone vrouwen klein. Surinaamse mannen en vrouwen overlijden relatief vaak aan diabetes. Onder Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse vrouwen en mannen komt diabetes als doodsoorzaak eveneens vaker voor dan onder autochtonen (Garssen en Van der Meulen 2007b).

9.3 Zorggebruik

Niet iedereen met gezondheidsproblemen zoekt contact met een hulpverlener, of maakt gebruik van medicijnen. Zijn er wat dit betreft verschillen tussen vrouwen en mannen? We beperken ons hierbij hoofdzakelijk tot het gebruik van de eerstelijnszorg en van geneesmiddelen.

Vrouwen maken meer gebruik van eerstelijns zorgaanbieders
Zoals verwacht hebben vrouwen (77%) en mannen (68%) het meest contact met de huisarts.[8] Het sekseverschil is niet onverwacht omdat vrouwen – zoals hiervoor bleek – vaker gezondheidsproblemen hebben dan mannen. Vrouwen hebben gemiddeld per jaar bovendien meer contacten met de huisarts dan mannen. De overzichtsstudie van Lagro-Janssen en Noordenbos (1997) liet zien dat het sekseverschil in huisartsbezoek vooral samenhangt met de reproductieve functie van vrouwen.

Tabel 9.11
Contacten met zorgaanbieders in één jaar, aandeel met contact en aantal contacten, totale bevolking, 2005-2007 (in procenten en gemiddelden[a])

	vrouwen		mannen	
	aandeel met contact (%)	aantal contacten[a] (gem.)	aandeel met contact (%)	aantal contacten[a] (gem.)
contact met huisarts	77	6	68	4
contact met fysiotherapeut	20	18	15	16
gebruik alternatieve genezer	9	.	5	.

a Dit aantal heeft alleen betrekking op personen die contact hebben gehad met de desbetreffende hulpverlener.
. Gegevens ontbreken.

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Contacten met andere zorgaanbieders komen duidelijk minder frequent voor, hoewel het toch om forse percentages gaat. En een op de vijf à zes personen bezoekt een fysiotherapeut. Alternatieve genezers worden van de drie zorgaanbieders het minst geconsulteerd, vooral weinig door mannen.

Het gebruik van zorgaanbieders loopt uiteen tussen leeftijdsgroepen. In de meeste gevallen neemt het gebruik met de leeftijd toe, figuur 9.2 laat dit zien voor de huisarts.

Figuur 9.2
Gemiddeld aantal contacten[a] met de huisarts in één jaar, naar sekse en leeftijd, 2005-2007

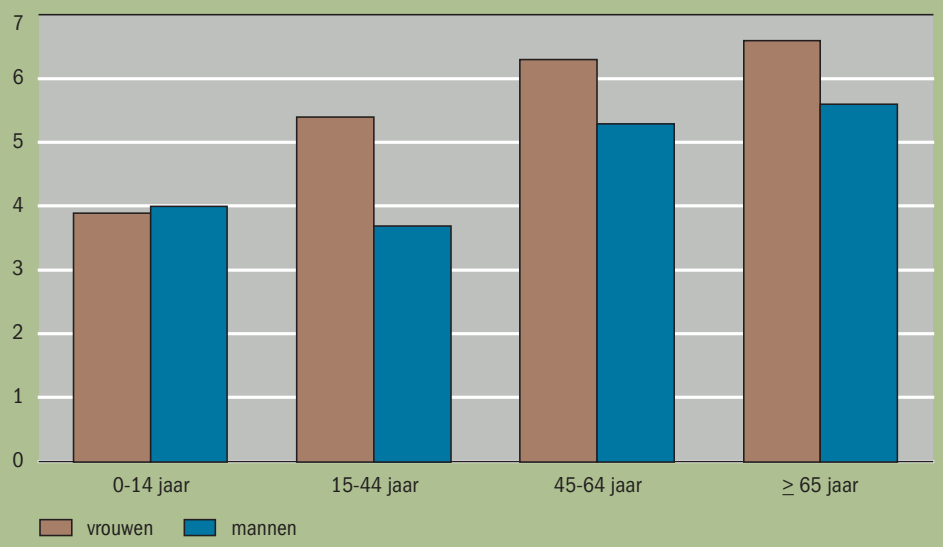

a Dit aantal heeft alleen betrekking op personen die contact hebben gehad met de desbetreffende hulpverlener.

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Vrouwen vragen meer hulp voor psychische problemen

Jaarlijks blijkt 4 op de 1000 personen hulp te vragen bij een eerstelijns psycholoog.[9] Twee derde van de cliënten is vrouw, driekwart is middelbaar tot hoog opgeleid en bijna alle cliënten zijn autochtoon[10].

Het onderzoek van Lindert et al. (2004) onder de patiënten van huisartsen wees uit dat meer vrouwen (24%) dan mannen (18%) contact hebben met de psychosociale hulpverlening, met name met de RIAGG, vrij gevestigde psychologen en algemeen maatschappelijk werk. Het sociale profiel van deze cliënten was voor mannen en vrouwen vrijwel gelijk. In meerderheid ging het om personen die qua arbeidsstatus arbeidsongeschikt of werkloos waren, in een eenoudergezin (of een eenpersoonshuishouden) leefden, veel tekorten aan sociale steun ervoeren, afkomstig waren uit stedelijk gebied en qua opleidingsniveau hoog scoorden. De consumptie was het hoogst in de leeftijdsgroep van 25 tot en met 64 jaar.

Ook onder de allochtone respondenten (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen) bleken de vrouwen meer contact met psychosociale hulpverleners te hebben dan de mannen (13% respectievelijk 8%). Voor beide seksen lag de psychosociale consumptie het hoogst in de leeftijdsgroep van 25 tot en met 44 jaar. Net zoals voor de autochtone groep voorspelden leeftijd, opleidingsniveau, arbeidsstatus en huishoudenssituatie ook de zorgconsumptie voor de allochtone groep, maar – anders dan bij de autochtone bevolking – deed de factor geslacht dat niet. Dat wil niet zeggen dat geslacht geen enkele samenhang vertoont met het psychosociale

zorggebruik, maar dat die rol wordt gecamoufleerd door de eerder genoemde achtergrondfactoren.

Uit landelijk epidemiologisch onderzoek van midden jaren negentig kwam naar voren dat bijna één op de vier vrouwen met één of meer psychische stoornissen zei geen hulp te hebben gekregen voor haar psychische problemen, terwijl zij daar wel behoefte aan had; bij mannen was dat ongeveer één op de tien (Ravelli et al. 1998). Hoe die percentages er anno 2008 uitzien, weten we niet.

Vrouwen gebruiken meer medicijnen

Vrouwen maken ook meer gebruik van allerlei medicijnen. Medicijnen worden overigens in de hele bevolking op vrij ruime schaal gebruikt. Zo nam in 2007 46% van de vrouwen in de twee weken voorafgaand aan het interview een voorgeschreven medicijn in en 48% een niet-voorgeschreven medicijn; bij mannen ging het om respectievelijk 37% en 33%. Voorgeschreven medicijnen worden over het algemeen meer gebruikt door lager opgeleiden dan door hoger opgeleiden, wat begrijpelijk is gezien hun slechtere gezondheid en het meer voorkomen van aandoeningen. Bij niet-voorgeschreven medicijnen is het verschil tussen de opleidingsniveaus minder groot en ook minder duidelijk.

Tabel 9.12

Gebruik van medicijnen naar hoogst behaalde opleiding, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005-2007 (in procenten)

	totaal	basis-onderwijs[a]	lbo/mavo/vmbo[a]	havo/mbo/vwo[a]	hbo/universiteit[a]
vrouwen					
voorgeschreven medicijn gebruikt in afgelopen veertien dagen	46	52	49	43	38
niet-voorgeschreven medicijn gebruikt in afgelopen veertien dagen	48	46	49	50	47
mannen					
voorgeschreven medicijn gebruikt in afgelopen veertien dagen	37	43	40	35	32
niet-voorgeschreven medicijn gebruikt in afgelopen veertien dagen	33	34	32	33	35

a Uitkomsten gecorrigeerd voor leeftijd.

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

Dat vrouwen meer geneesmiddelen gebruiken is deels het gevolg van het feit dat zij ouder worden. Volgens de Stichting Farmaceutische Kengetallen (SFK) is het sekseverschil voor 40% een leeftijdseffect. Daarnaast gebruiken vrouwen in alle leef-

tijdsgroepen (behalve onder kinderen) meer medicijnen dan mannen. Zij gebruiken onder andere vaker antidepressiva, kalmerings- en slaapmiddelen; mannen gebruiken meer antitrombotica en cholesterolverlagers (SFK 2008).

De sekseverschillen in medicijngebruik hebben overigens niet te maken met het gebruik van de anticonceptiepil, want die is hierbij niet meegenomen. Vooral vrouwen onder de 30 jaar slikken in meerderheid de pil. Er is een fors verschil tussen autochtone en niet-westers allochtone jonge vrouwen. Bij de 16-19-jarigen is het aandeel autochtone vrouwen dat de pil gebruikt meer dan drie keer zo groot als onder niet-westers allochtone vrouwen en bij 20-29-jarigen bijna twee keer zo groot. Dit valt vermoedelijk voor een deel te verklaren doordat islamitische vrouwen zijn gebonden aan het verbod op seks voor het huwelijk. Ook speelt bij hen een cultuur van vruchtbaarheid een belangrijke rol.[11] Zij treden gemiddeld op jongere leeftijd in het huwelijk dan autochtone vrouwen en beginnen eerder met gezinsvorming. Uit de monitor Seksuele Gezondheid in Nederland (Bakker en Vanwesenbeeck 2006) bleek dat islamitische vrouwen meestal (55%) helemaal geen anticonceptie gebruiken.

Tabel 9.13
Gebruik van de anticonceptiepil naar leeftijd, vrouwen van 16 tot 50 jaar (in procenten)

	autochtonen	niet-westerse allochtonen
16-19 jaar	61	18
20-29 jaar	68	39
30-39 jaar	33	33
40-49 jaar	21	16
totaal	40	29

Bron: CBS (POLS-Gezondheid'05-'07)

Vrouwen zijn negatiever over de kwaliteit van de medische zorg
In een recente studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is nagegaan of er verschillen zijn in het oordeel over de kwaliteit van de gezondheidszorg. Daarbij zijn bevolkingsgroepen met elkaar vergeleken waarvan uit de literatuur bekend is dat zij uiteenlopend oordelen over de zorg (groepen die verschillen qua sekse, opleidingsniveau, burgerlijke staat, etnische groep en stedelijkheid). Het onderzoek wijst uit dat vrouwen en personen van niet-westerse herkomst negatiever oordelen over de medische gezondheidszorg in het algemeen en dat respondenten uit het westen van Nederland hier positiever over zijn (met uitzondering van respondenten uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag) (Pommer et al. 2008). De huisartsenzorg wordt negatiever beoordeeld door jongere respondenten en door niet-westerse allochtonen, verschillen tussen de seksen zijn er niet. De ziekenhuiszorg en de specialisten worden negatiever gewaardeerd door vrouwen, hoger opgeleiden en niet-westerse

allochtonen. Wat betreft de geestelijke gezondheidszorg doen zich geen wezenlijke verschillen in waardering voor tussen vrouwen en mannen of tussen leeftijdsgroepen, maar wel tussen buitenlandse (dat wil zeggen niet in Nederland geboren) en autochtone cliënten. Buitenlandse cliënten zijn gemiddeld iets minder tevreden (Hilderink et al. 2008).

Seksespecificiteit in de zorg

Om een constante zorgkwaliteit voor alle burgers te garanderen zijn alle zorgsectoren overgegaan tot het ontwikkelen van richtlijnen. Voor de huisartsen gebeurt dat door het Nederlands Huisartsen Genootschap, voor de medisch specialisten en de paramedische beroepen door het Centraal Begeleidings Orgaan en voor de GGZ door de Landelijke Stuurgroep Multidisciplinaire Richtlijnontwikkeling. In de verschillende fasen van richtlijnontwikkeling is aandacht voor verschillen – in sekse en/of etniciteit – echter geen vanzelfsprekendheid (Keuken et al. 2007b; Keuken 2008). Voor de GGZ heeft dit er toe geleid dat er als het ware van buitenaf seksespecifieke addenda zijn ontwikkeld (Bekker en Frederikse 2005; Oude Avenhuis en Scherpenzeel 2006). Ook is er een cultuurspecifiek addendum angststoornissen verschenen (De Jong 2008).

Eenzelfde gebrek aan systematische aandacht voor sekseverschillen doet zich voor op het terrein van geneesmiddelenonderzoek. Anders dan in de Verenigde Staten is het in Europa nog steeds mogelijk dat er geneesmiddelen op de markt worden gebracht die niet of onvoldoende zijn uitgetest op vrouwen (Ruiz Cantero en Angeles-Pardo 2006).

Ook de integratie van seksespecificiteit in opleidingen op het gebied van hulpverlening en zorg blijkt een moeizaam proces. Uit de curricula van psychologische en pedagogische studies bijvoorbeeld zijn de gespecialiseerde cursussen met de invoering van het bachelor-mastersysteem zelfs vrijwel verdwenen (Van Mens-Verhulst en Bekker 2005). Wel bestaat er aan de medische faculteit van de Radboud Universiteit een Kenniscentrum Sekse en Diversiteit in het Medisch Onderwijs dat ook kennis over seksespecifieke thema's aanbiedt aan de andere medische faculteiten in Nederland. Implementatie hiervan is echter geen vanzelfsprekendheid (Verdonk 2007).

9.4 Preventie en leefstijl

Door er een gezonde leefstijl op na te houden kunnen voor sommige gezondheidsproblemen de risico's worden verminderd. Niet roken, weinig alcohol consumeren, niet te veel en te vet eten en voldoende bewegen zijn daarvan voorbeelden. Voor het beleid is het van belang zicht te hebben op welke groepen het meest ongezond leven en dus tot de risicogroepen behoren.

Meer mannen dan vrouwen roken

Roken is kankerverwekkend en kan leiden tot hart- en vaatziekten. Om gezondheidsrisico's te voorkomen voert de overheid al jarenlang beleid om rokers te stimuleren

te stoppen. Het aantal rokers is sterk gedaald: in 1970 rookte nog bijna 60% van de bevolking van 15 jaar en ouder. In 2007 was dit aandeel meer dan gehalveerd (28%) (www.stivoro.nl). Veel meer mannen (31%) dan vrouwen (25%) roken, maar het sekseverschil is in de loop der jaren wel kleiner geworden.

Op jonge leeftijd zijn de sekseverschillen het kleinst. Autochtone vrouwen roken meer dan de niet-westers allochtone vrouwen; onder de jongeren is dat respectievelijk 23% en 15%. Bij de mannen ligt dat anders en roken juist de niet-westerse allochtonen meer (jongeren uitgezonderd).

Tabel 9.14

Aspecten van de leefstijl naar sekse, leeftijd en etnische groep, bevolking van 12 tot 60 jaar, 2005-2007 (in procenten)

	autochtonen			niet-westerse allochtonen		
	12-24 jaar[a]	25-44 jaar	45-59 jaar	12-24 jaar[a]	25-44 jaar	45-59 jaar
vrouwen						
rookt	23,0	29,8	30,1	14,5	25,9	17,9
geheelonthouder	27,3	17,4	17,0	62,0	51,5	47,3
veel te zwaar (obesitas)[b]	3,6	10,0	12,3	5,5	12,9	26,0
beweegt voldoende[c]	41,7	58,2	62,3	25,4	38,4	34,3
mannen						
rookt	26,2	38,3	34,8	16,9	47,9	41,8
geheelonthouder	26,1	7,3	6,3	62,2	40,4	38,5
veel te zwaar (obesitas)[b]	2,6	7,7	12,4	1,2	9,0	16,2
beweegt voldoende[c]	48,2	51,0	57,1	32,8	38,3	44,2

a Voor obesitas gaat het om de leeftijdsgroep van 20 tot 25 jaar.
b Het gaat hier om een Body Mass Index (BMI) van 30 of hoger voor personen van 20 jaar of ouder.
c Voldoet aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen.

Bron: CBS (POLS-Gezondheid '05-'07)

... en ook drinken mannen vaker (te) veel

De overgrote meerderheid van de bevolking drinkt min of meer regelmatig alcohol. Zodra iemand op één of meer dagen per week minstens zes glazen alcohol drinkt spreekt het CBS van een 'zware drinker'. In 2007 was dat 11% van de bevolking. Mannen behoren vierenenhalf keer zo vaak tot die categorie als vrouwen. Vooral jongeren baren zorgen: in 2007 was 38% van de jonge mannen en 14% van de jonge vrouwen tussen 18 en 24 jaar een zware drinker (www.trimbos.nl/default23219.html). Vrouwen behoren vaker tot de geheelonthouders dan mannen. Onder 12-24-jarigen is er geen verschil tussen de seksen, ruim een kwart drinkt in het geheel geen alcohol. In de oudere leeftijdsgroepen is het aandeel mannen dat alcohol gebruikt hoger dan dat van vrouwen.

Het gebruik van alcohol is onder niet-westerse allochtonen veel lager dan onder autochtonen. Dit heeft vooral te maken met het feit dat in sommige religies (vooral de islam) het gebruik van alcohol wordt afgekeurd.

...maar vrouwen zijn vaker veel te zwaar

Een ongezonde leefstijl kan tot uiting komen in overgewicht.[12] In enquêtes wordt het aandeel mensen met (ernstig) overgewicht vaak onderschat, omdat mensen hun lengte vaak overschatten en hun gewicht onderschatten (Frenken 2007). De percentages in tabel 9.14 zijn dus waarschijnlijk te laag, maar geven wel zicht op de verschillen tussen groepen.

Over het totaal bezien zijn vrouwen vaker veel te zwaar dan mannen. Mannen hebben het vet echter vaker op de verkeerde plaats zitten (op de buik), wat meer gezondheidsrisico's oplevert dan de vetverdeling bij vrouwen (de twee typen vetophoping worden wel aangeduid als de appel en de peer).

Het meeste risico blijken niet-westers allochtone vrouwen te lopen, met 26% in de leeftijdsgroep van 45-59-jarigen. Dan volgen, in dezelfde leeftijdsklasse, de niet-westers allochtone mannen met 16% en de autochtone vrouwen en mannen met 12%.

Specifiek onderzoek onder de vier grootste etnische minderheden leert dat obesitas (zie noot 10) het meest voorkomt bij Antilliaanse vrouwen (25%) en Turkse vrouwen (21%). Bij Surinaamse en Marokkaanse mannen komt dit het minst voor (8% respectievelijk 10%) (Dagevos en Dagevos 2008). Het vaker voorkomen van overgewicht bij de verschillende groepen minderheden valt – zo wijzen hun analyses uit – te verklaren door een combinatie van sociaaleconomische en sociaaldemografische factoren en de mate van integratie in de Nederlandse samenleving. Zo blijkt dat de tweede generatie niet verschilt van de autochtone bevolking en hetzelfde geldt voor degenen die de Nederlandse taal goed beheersen en veel contact hebben met autochtonen.

Bij autochtonen bewegen de vrouwen vaker voldoende, bij allochtonen de mannen

Als maatstaf om te bepalen of mensen genoeg bewegen is een norm vastgesteld: de Nederlandse Norm Gezond Bewegen die gedifferentieerd is naar leeftijd.[13] Iets meer dan de helft van de bevolking voldoet aan die richtlijn (www.statline.nl).

In de groep 12-24-jarigen zijn het de mannen die in grotere getale aan de norm voldoen, dat geldt zowel voor autochtonen als voor niet-westerse allochtonen. Overigens voldoet in al die vier groepen minder dan de helft daaraan. De niet-westers allochtone vrouwen van 12 tot 25 jaar bewegen het minst: slechts een kwart voldoet aan de norm. Autochtone vrouwen van 45 tot 60 jaar voldoen er het meest aan (48%).

In de oudere leeftijdsgroepen zijn het bij autochtonen de vrouwen die vaker aan de Norm Gezond Bewegen voldoen. Bij de niet-westerse allochtonen is er alleen een sekseverschil in de groep van 45 tot 60 jaar: het aandeel mannen dat voldoende beweegt is in die leeftijdsklasse groter dan dat van vrouwen.

Overigens zijn de verschillen tussen allochtonen en autochtonen in het algemeen groter dan die tussen de seksen. Van alle niet-westerse allochtonen voldoen

de mannen van 45 tot 60 jaar het meest aan de norm: 44%. Dat percentage is echter maar een paar punten hoger dan het laagste percentage bij de autochtonen (42% van de autochtone vrouwen van 12 tot 25 jaar voldoet aan de norm).

9.5 Slotbeschouwing

Vrouwen hebben meer last van langdurige ziekten en aandoeningen dan mannen
Vrouwen lijden vaker aan vrijwel alle langdurige ziekten en aandoeningen dan mannen. In hun top-10 staat migraine of regelmatig ernstige hoofdpijn op de eerste plaats. Niet-westers allochtone vrouwen hebben hier nog vaker last van dan autochtone vrouwen. Op de tweede plaats staat hoge bloeddruk – een kwaal die bij mannen de eerste plaats inneemt.

Vrouwen ondervinden ook vaker dan mannen mobiliteitsbeperkingen door gezondheidsproblemen. Binnen de groep van niet-westerse allochtonen zijn die sekseverschillen nog tweemaal zo groot. Qua belemmeringen in dagelijkse bezigheden ten gevolge van langdurige gezondheidsproblemen of een handicap doen zich geen sekseverschillen voor bij autochtonen, maar wel bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen – ten nadele van vrouwen.

Gegevens als deze roepen de vraag op hoe dergelijke sekseverschillen verklaard moeten worden, of er consequenties voor seksespecifieke preventie en behandeling uit voort moeten vloeien en wat de relatie is tussen seksespecifieke gezondheidsverschillen en maatschappelijke participatie. Ter wille van zowel de praktische hulpverlening als het gezondheids(zorg)beleid is meer en diepgaander onderzoek nodig, waarbij de vergelijking niet beperkt kan blijven tot hoofdcategorieën van ziekten en aandoeningen, maar ook daar*binnen* moet plaatsvinden (naar soorten kanker of mobiliteitsproblemen, bijvoorbeeld), terwijl gelijktijdig differentiatie naar leeftijd en etniciteit gewenst is.

Vrouwen hebben meer psychische problemen
Vrouwen hebben anderhalf keer zo vaak last van psychische problemen (12%) als mannen (8%). Daarbij voeren angststoornissen de boventoon en komen depressieve stoornissen op de tweede plaats. Het sekseverschil is het grootst onder de 24 en boven de 65 jaar. De enquête POLS-Gezondheid van het CBS uit 2007 leert dat vooral een groot percentage niet-westers allochtone vrouwen psychische problemen heeft: 28% van de 25-44-jarigen en 35% van de 45-59-jarigen. Hier moet wel de kanttekening worden geplaatst dat deze enquête alleen is afgenomen bij mensen die de Nederlandse taal voldoende machtig zijn, dus enige voorzichtigheid met deze cijfers is geboden.

Ook hier is nader en diepgaander onderzoek nodig om de aangetroffen sekseverschillen te verklaren en eventuele implicaties voor preventie en behandeling vast te stellen (zie ook Bekker en Van Mens-Verhulst 2007). Om de relatie met maatschappelijke participatie te verhelderen, moet er bovendien worden gedifferentieerd in *soort* angst- of stemmingsstoornis en qua leeftijd en etniciteit.

Vrouwen maken meer gebruik van medische en psychische zorg
Van de lichamelijke gezondheidszorg bekeken we alleen het zorggebruik in de eerste lijn. Het blijkt dat vrouwen meer contact hebben met de huisarts en fysiotherapeut dan mannen. Ook gebruiken ze meer medicijnen.

Over het gebruik van de psychosociale zorg verschaft de enquête POLS-Gezondheid van het CBS geen gegevens. Op basis van de *Tweede Nationale Studie* (Lindert et al. 2004) weten we echter dat meer vrouwen dan mannen contact hebben met de psychosociale hulpinstanties, in het bijzonder de RIAGG, met vrij gevestigd psychologen en met algemeen maatschappelijk werk. De kans op het inroepen van psychosociale hulp was voor zowel mannen als vrouwen hoger in geval van arbeidsongeschiktheid of werkloosheid, het hebben van een eenoudergezin, een groot tekort aan sociale steun, wonen in een stedelijk gebied en een hoog opleidingsniveau. Van beide geslachten waren de GGZ-consumenten vooral uit de leeftijdsgroep 25 tot en met 64 jaar afkomstig. Dit is opmerkelijk omdat de meeste psychische problemen bij vrouwen van 65 jaar en ouder zijn aangetroffen. Dergelijke verschillen in consumptie kunnen, zoals gezegd, ontstaan doordat mannen ziekte anders beleven dan vrouwen en er anders mee omgaan. Ook kan een genderbias in de diagnosticering, behandeling en doorverwijzing door hulpverleners hieraan debet zijn. Uit emancipatieoogpunt is het natuurlijk uiterst relevant aan deze zogenoemde filtering een uitgebreidere studie te wijden, omdat die inzicht kan verschaffen in zowel de mogelijke sekseverschillen in *kwaliteit* van zorg als in de aangrijpingspunten voor eventueel wenselijke verbetering.

Over het gebruik van psychosociale zorg door de allochtone groep zijn eigenlijk nog geen valide uitspraken te doen. De Gezondheidsenquête van het CBS voorziet niet in deze gegevens en de *Tweede Nationale Studie* (Lindert et al. 2004) biedt wel gegevens maar kwalificeert deze eigenlijk als onvoldoende representatief. Maar binnen de groep van Antilliaanse, Surinaamse, Marokkaanse en Turkse respondenten bleek de consumptie van vrouwen hoger te zijn dan die van mannen en voorspelden leeftijd (jong), arbeidsstatus (arbeidsongeschiktheid), leefvorm (eenoudergezin), opleidingsniveau (middelbaar) een hoger GGZ-gebruik. 'Geslacht' had hier geen voorspellende waarde – misschien omdat deze factor werd gecamoufleerd door de andere achtergrondkenmerken.

Vrouwen zijn minder tevreden over de kwaliteit van de medische gezondheidszorg
Vrouwen oordelen negatiever dan gemiddeld over de gezondheidszorg in het algemeen, over de ziekenhuiszorg en over specialisten. Wat betreft de geestelijke gezondheidszorg doen zich geen wezenlijke verschillen in waardering voor tussen vrouwen en mannen of tussen leeftijdsgroepen, maar wel tussen buitenlandse (dat wil zeggen niet in Nederland geboren) en autochtone cliënten.

Behandelingsrichtlijnen zouden een constante zorgkwaliteit moeten garanderen, zowel in de praktijken van de huisartsen als in de wereld van de medisch specialisten en de GGZ, maar omdat er tijdens de ontwikkeling geen systematische aandacht is voor sekseverschillen (en evenmin voor etnische verschillen) missen ze de soms

noodzakelijke seksespecificiteit. Zelfs is het in Europa – anders dan in de Verenigde Staten – nog steeds mogelijk dat er geneesmiddelen op de markt komen die niet of onvoldoende zijn uitgetest op vrouwen.

Seksebewust onderzoek is moeilijk te verwezenlijken
Of en hoe gelijke behandeling en selectie van mensen op grond van hun geslacht, ras of seksuele voorkeur voor deelname aan medisch-wetenschappelijk onderzoek is te verantwoorden, is uitgezocht door de Commissie Gelijke Behandeling (2006). ZonMw, financier van zorgonderzoek, spant zich in om de aandacht voor maatschappelijke verschillen ofwel diversiteit in onderzoek te vergroten, maar slaagt daar wat betreft sekseverschillen nog onvoldoende in (Keuken et al. 2007a).

Inspiratie voor beleidsontwikkeling
In principe mag de voornaamste stimulans voor een seksebewuste kijk op gezondheid, gezondheidszorg en gezondheidsonderzoek worden verwacht van het departement van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Maar volgens de Visitatiecommissie Emancipatie (VCE) was op dat ministerie in 2005-2006 'geen sprake van het structureel toetsen van de seksespecifieke aspecten, noch aan het begin, noch aan het einde van de beleidscyclus' (VCE 2007). In reactie op het rapport van de VCE laten de bewindslieden van VWS uit het (inmiddels nieuwe) kabinet-Balkenende IV weten het belangrijk te vinden om in het VWS-beleid rekening te houden met man/vrouwverschillen en met emancipatie-effecten van beleid (TK 2007/2008k). De thema's die vervolgens aan bod komen zijn (voor zover het om 'zorg' gaat) vooral de Wet maatschappelijke ondersteuning, het beleid met betrekking tot opvang en hulp bij geweld in afhankelijkheidsrelaties, en mantelzorg. Verder wordt een quickscan aangekondigd om te bepalen welke (andere) beleidsterreinen vanuit emancipatieoptiek verbetering behoeven. Wellicht kan de informatie uit deze Emancipatiemonitor daarbij als inspiratiebron dienen.

Noten

1 De auteurs bedanken Frans Frenken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) voor de levering van de tabellen en het commentaar op een eerder concept van dit hoofdstuk.
2 Dit laatste is overigens volgens ander onderzoek echter niet, of misschien niet meer, het geval (Macintyre et al. 1999, aangehaald in Moerman en Van Mens-Verhulst 2004).
3 Het gaat hierbij om steekproefonderzoek van de jaren 2005 t/m 2007, waarbij als gevolg van toeval schommelingen in de steekproefuitkomsten kunnen optreden. De betrouwbaarheidsmarge is mede afhankelijk van het aantal ondervraagde personen. Bijlage B9.1 geeft inzicht in de steekproefaantallen waarop het merendeel van de POLS-tabellen is gebaseerd.
4 Met dank aan de deelnemers van de expertmeeting die in het voorjaar van 2008 ten behoeve van de inhoudsbepaling van dit hoofdstuk is gehouden.
5 De gehoorbeperking wordt vastgesteld op de twee volgende vragen: een gesprek volgen in een groep van drie of meer personen (zo nodig met hoorapparaat); met één andere persoon een gesprek voeren (zo nodig met hoorapparaat). Beperking bij het zien is gebaseerd op twee vragen: kleine letters in de krant lezen (zo nodig met bril of lenzen); op een afstand van vier meter het gezicht van iemand herkennen (zo nodig met bril of lenzen). Aan de beperking bij het bewegen liggen de volgende drie vragen ten grondslag: een voorwerp van vijf kilo, bijv. een volle boodschappentas, tien meter dragen; rechtop staand kunnen bukken en iets van de grond oppakken; 400 meter aan een stuk lopen zonder stil te staan (zo nodig met stok). De cijfers hebben betrekking op degenen die aangeven één of meer van de activiteiten met grote moeite of niet te kunnen uitvoeren.
6 Deze schattingen zijn gebaseerd op landelijke epidemiologische onderzoeken (Vollebergh et al. 2003).
7 Deze vergelijking beperkt zich tot de ziekten die in de Volksgezondheid Toekomst Verkenningen van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) zijn geselecteerd voor nadere bestudering.
8 De tandarts wordt nog wat vaker bezocht, maar in de meeste gevallen gaat het om de (half)jaarlijkse gebitscontrole. Omdat tandartsbezoek meestal niet klachtgerelateerd is, laten we het buiten beschouwing.
9 www.rivm.nl/vtv/object_document/o7138n36769.html, geraadpleegd op 15 september 2008.
10 www.rivm.nl/vtv/object_document/o7139n36769.html, geraadpleegd op 15 september 2008.
11 Mondelinge informatie van prof. dr. A.L.M. Lagro-Janssen, hoogleraar Vrouwenstudies Medische Wetenschappen aan de Radboud Universiteit.
12 De maat die daarvoor vaak wordt gehanteerd is de Body Mass Index (BMI). Deze wordt berekend door het gewicht in kilo's te delen door het kwadraat van de lengte in meters. Zo heeft iemand met een lengte van 1,75 meter en een gewicht van 70 kilo een BMI-score van 22,9 kg/m^2. Daarmee behoort deze persoon niet tot de categorie mensen met overgewicht. De grens daarvoor is namelijk bepaald op een BMI van 25 of hoger. Bij een BMI van 30 of hoger is sprake van ernstig overgewicht (obesitas).
13 Jongeren tot 18 jaar zouden dagelijks minimaal een uur matig intensieve activiteit moeten verrichten. Personen van 18 tot 55 jaar moeten minimaal een half uur matig intensieve activiteit verrichten op ten minste vijf dagen per week. Bij 55-plussers mag de intensiteit wat matiger zijn, maar voor de tijdsduur geldt dezelfde regel als voor de andere volwassenen. Alle vormen van lichaamsbeweging komen als activiteit in aanmerking, dus niet alleen sport, maar ook fietsen of lopen naar school of werk, activiteiten op school, werk en in de vrije tijd, en huishoudelijk werk.

10 Epiloog

Ans Merens (SCP)

Sinds 2000 brengen het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) eens per twee jaar de Emancipatiemonitor uit. Een groot aantal gegevens is gepresenteerd om na te gaan of het emancipatieproces zich in de gewenste richting ontwikkelt. Wat de gewenste richting is, is door regering en Tweede Kamer bepaald en vastgelegd in de nota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a). In deze Emancipatiemonitor zijn cijfers aan bod gekomen over onderwijs, betaalde arbeid en inkomen, onbetaalde arbeid, de vertegenwoordiging van vrouwen op hoge posities, geweld tegen vrouwen en gezondheid.

In dit hoofdstuk vatten we eerst de belangrijkste uitkomsten samen. Omdat de Emancipatiemonitor eens per twee jaar verschijnt, gaan we vooral in op de ontwikkelingen van de afgelopen jaren. Een belangrijk ijkpunt vormen de streefcijfers, die in 2000 (en soms later) zijn opgesteld voor het emancipatiebeleid. De streefcijfers stellen ons in staat om niet alleen na te gaan of het emancipatieproces de laatste jaren in de gewenste richting is voortgegaan, maar ook of dat in het beoogde tempo gebeurt. Vervolgens gaan we afzonderlijk in op de emancipatie van allochtone vrouwen, een belangrijke aandachtsgroep in het beleid.

10.1 Hoe gaat het met de emancipatie?

Onderwijs

In de afgelopen 30 jaar is het opleidingsniveau van vrouwen enorm gestegen. Het is voor jonge vrouwen tegenwoordig net zo vanzelfsprekend als voor jonge mannen om zover mogelijk door te leren. Bovendien doen ze het in veel opzichten beter. Ze gaan vaker naar het vwo, en hun deelname aan de hogere niveaus van het mbo en aan het hoger onderwijs is groter. Ook is de schooluitval onder meisjes lager dan onder jongens. In het hoger onderwijs studeren vrouwen sneller af dan mannen. Onder de bevolking tot 45 jaar zijn vrouwen en mannen nu even hoog opgeleid. In de jongste leeftijdsgroep (25 tot 35 jaar) zijn vrouwen zelfs hoger opgeleid dan mannen.

Wat weinig is veranderd in de afgelopen decennia is de seksesegregatie in onderwijsrichting; meisjes kiezen vaak voor verzorgende richtingen en opleidingen, jongens zijn oververtegenwoordigd bij technische opleidingen. Wel lijken de verschillen in profielkeuze op havo en vwo en in richtingkeuze in mbo en hbo de afgelopen jaren iets te zijn afgenomen.

Arbeidsparticipatie

Een belangrijk doel van het emancipatiebeleid is vergroting van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Daarvoor worden drie verschillende indicatoren gehanteerd. Ten eerste is dat de nettoarbeidsparticipatie: het aantal personen van 15 tot 65 jaar dat een baan heeft van ten minste twaalf uur per week. In deze kabinetsperiode wordt gestreefd naar een nettoarbeidsparticipatie van 65% vrouwen in 2010. Na een aantal jaren van stagnatie is de nettoarbeidsdeelname van vrouwen flink gestegen van 53% in 2005 naar 55% in 2006 en 57% in 2007. De gunstige economische situatie in 2006 en 2007 heeft daar een rol in gespeeld. Zelfs als de ontwikkeling van de arbeidsdeelname in hetzelfde tempo doorgaat – en dat is met de verwachte recessie onzeker – kan het streefcijfer van 65% niet worden gehaald.

Tabel 10.1

Nettoarbeidsparticipatie van vrouwen van 15 tot 65 jaar, streefwaarden[a] en realisatie (in procenten)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
streefwaarde[a]	52,3	53,5	54,8	56,0	57,3	58,5	59,6	61,0	62,3	63,5	65,0
realisatie[1]	52,0	53,0	53,0	53,0	53,0	53,0	55,0	57,0			

a De streefwaarden zijn afgeleid uit het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2000* (SZW 2000). In latere begrotingsstukken van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) worden soms iets afwijkende streefwaarden genoemd. Het uiteindelijke doel, 65% in 2010, is steeds hetzelfde gebleven.

Een tweede indicator voor het vergroten van de arbeidsparticipatie is de Europese doelstelling dat in 2010 de nettoarbeidsdeelname van vrouwen 60% moet bedragen. Omdat het hierbij gaat om arbeidsparticipatie vanaf één uur per week heeft Nederland deze doelstelling al gerealiseerd.

Een derde indicator is afgeleid van de kabinetsdoelstelling dat de brutoarbeidsparticipatie van de bevolking van 20 tot 65 jaar in 2016 80% bedraagt. Voor het emancipatiebeleid is dit vertaald als het streven naar een brutoarbeidsparticipatie van 74% voor vrouwen. Met deze indicator wordt gedoeld op iedereen die zich aanbiedt op de arbeidsmarkt, dus niet alleen degenen die minstens twaalf uur per week werken, maar ook werklozen die een baan zoeken van deze omvang. Dit nieuwe streven heeft betrekking op de leeftijdsgroep van 20 tot 65 jaar, terwijl het streefcijfer voor de nettoarbeidsparticipatie de totale groep van 15 tot 65 jaar omvat.

De brutoarbeidsparticipatie van vrouwen van 20 tot 65 jaar is in de afgelopen jaren iets gestegen. Als de toename in de komende acht jaar even groot is, kan het streefcijfer van 74% (bijna) worden gehaald.

Tabel 10.2
Brutoarbeidsparticipatie van vrouwen van 20 tot 65 jaar, streefwaarden[a] en realisatie (in procenten)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
streefwaarde[a]		64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74
realisatie	61	63	64									

a De streefwaarden zijn afgeleid uit de nota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a).

Arbeidsvolume

Vergroting van de arbeidsparticipatie kan ook worden gerealiseerd door het aantal uren dat vrouwen werken te verhogen, een belangrijk streven in het emancipatiebeleid. De Taskforce DeeltijdPlus is in 2008 ingesteld om vrouwen te stimuleren om in grotere deeltijdbanen te gaan werken. Het arbeidsvolume (de gemiddelde arbeidsduur in fulltime-eenheden (fte)) van alle vrouwen van 15 tot 65 jaar (inclusief de niet-werkenden) was in 2007 0,43 fte. Het streven is dat het arbeidsvolume toeneemt naar minimaal 0,50 fte; wanneer dit gerealiseerd zou moeten worden is niet duidelijk (zie TK 2007/2008a). In de meeste Europese landen werken vrouwen meer uren dan in Nederland. De gemiddelde arbeidsduur van vrouwen in de EU was in 2006 0,48 fte.

Om het arbeidsvolume te laten groeien moeten meer vrouwen gaan werken of moeten de werkende vrouwen gemiddeld meer uren per week maken. Uit deze monitor blijkt dat de arbeidsdeelname in personen duidelijk is toegenomen, maar dat de arbeidsduur van werkende vrouwen slechts heel licht is gestegen. Deze bedraagt nu gemiddeld 24,8 uur per week. Het aandeel vrouwen met middelgrote en grote deeltijdbanen is iets toegenomen, ten koste van het aandeel met een kleine deeltijdbaan. Het aandeel vrouwen met een voltijdbaan is na voortdurende afname (in de periode tot 2005) nu constant gebleven. Het is nog te vroeg om vast te stellen of hier sprake is van een trend in de richting van een stijgende arbeidsduur.

Economische zelfstandigheid

Vergroting van het aandeel economisch zelfstandige vrouwen is een centraal doel in het emancipatiebeleid. Veel vrouwen hebben geen baan of werken in deeltijd, zodat hun inkomen lang niet altijd hoog genoeg is om economisch zelfstandig te zijn. In 2006 verdiende 43% van de 15-64-jarige vrouwen ten minste 70% van het minimumloon en was dus economisch zelfstandig. Vergeleken met 2004 is de economische zelfstandigheid van vrouwen maar weinig gestegen; toen bedroeg het 42%. Dat deze toename tussen 2004 en 2006 minder sterk was dan die van de nettoarbeidsparticipatie kan wellicht worden verklaard uit de relatief grote stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen op mbo-niveau (zie hoofdstuk 4). Bij hen leidt een dergelijke stijging – vanwege de lagere beloning van beroepen op dat niveau – minder snel tot economische zelfstandigheid dan bij de hoger opgeleide vrouwen, die tot nu toe het grootste deel van de groeiende arbeidsdeelname voor hun rekening namen.

In 2010 moet ten minste 60% van de vrouwen economisch zelfstandig zijn. Ook als de ontwikkelingen in hetzelfde tempo doorgaan, kan dit streefcijfer niet worden gehaald.

Tabel 10.3
Economische zelfstandigheid van vrouwen van 15 tot 65 jaar, streefwaarden[a] en realisatie (in procenten)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
streefwaarde[a]	42,5	44,3	46,0	47,8	49,5	51,3	53,0	54,8	56,5	58,3	60,0
realisatie	39,1	41,2	41,8	41,6	41,7	42,4	42,6				

a De streefwaarden zijn afgeleid uit het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2000* (TK 2000/2001). In latere begrotingsstukken van het ministerie van SZW worden soms iets afwijkende streefwaarden genoemd.

De geringe economische zelfstandigheid van vrouwen werkt op oudere leeftijd door in de lage aanvullende pensioenen die vrouwen ontvangen. Vooral getrouwde vrouwen en weduwen bouwen, vergeleken met mannen (ongeacht hun burgerlijke staat), relatief weinig pensioen op. Deze verschillen gelden voor alle leeftijdsgroepen en zijn al zichtbaar in de groep van 30 tot 35 jaar.

Beloningsverschillen

In de afgelopen jaren is de loonkloof tussen vrouwen en mannen iets kleiner geworden. In 2006 verdienden vrouwen in het bedrijfsleven 23% minder brutoloon (per uur) dan wat mannen kregen; bij de overheid was dit beloningsverschil 14%. Als voor verschillen in onder meer opleiding en ervaring wordt gecorrigeerd, bleef er in het bedrijfsleven in 2006 een loonverschil over van 6%. Dit verschil bedroeg lange tijd 7%.

Bij de overheid is het gecorrigeerde loonverschil geringer, maar de laatste jaren (2004-2006) is het constant gebleven op 3%. Het kabinet heeft zichzelf ten doel gesteld de loonverschillen bij het personeel van de rijksoverheid terug te brengen tot 2% in 2011 en, zo mogelijk, helemaal weg te werken.[2] Gezien de huidige omvang van de beloningsverschillen lijkt het streven van 2% beloningsverschillen haalbaar.

Tabel 10.4
Beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen bij het rijk, streefwaarde[a] en realisatie (in procenten)

	2000	2002	2004	2006	2011
streefwaarde[a]					2,0
realisatie	3,0	3,0	3,0[3]	3,0	

a De streefwaarde is afgeleid uit begrotingsstukken van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) (TK 2008/2009a).

In andere sectoren zijn de mogelijkheden voor verandering door overheidsbeleid veel beperkter. Beloning is een zaak van werkgevers en werknemers samen. De overheid kan door goede voorlichting de bekendheid met de gelijkloonwetgeving optimaliseren, zoals de afgelopen jaren door de werkgroep 'Gelijke beloning, dat werkt!' is gestimuleerd. Ook is het zinvol cao-onderhandelaars te laten rapporteren over wat zij op dit vlak doen.

Uit deze monitor is ook gebleken dat beloningsverschillen zich al bij de start op de arbeidsmarkt voordoen. Dan kan er van verschillen tussen vrouwen en mannen in arbeidservaring of in thuissituatie (zorg voor kinderen) niet of nauwelijks sprake zijn. Wat er precies gebeurt in arbeidsvoorwaardengesprekken, is niet duidelijk. Vaak wordt gedacht dat mannen beter over hun salaris onderhandelen dan vrouwen. Vrouwen zouden meer inzetten op secundaire arbeidsvoorwaarden met betrekking tot de combinatie van arbeid en zorg.

Onbetaalde arbeid en de combinatie arbeid en zorg

In algemene termen gesteld is een groot deel van de bevolking voorstander van een gelijke verdeling van betaald en onbetaald werk tussen vrouwen en mannen. Over specifieke onderwerpen wordt anders gedacht. Zo vindt een deel van de mannen en vrouwen dat vrouwen beter geschikt zijn voor de opvoeding van kinderen. In het verlengde hiervan wordt een (niet al te grote) deeltijdbaan als ideaal gezien voor moeders. En de meeste mannen en vrouwen handelen conform deze opvattingen. Moeders werken vrijwel altijd in deeltijd. Voor mannen is in voltijd werken nog steeds de norm, ook als er kleine kinderen zijn.

De verdeling van onbetaalde zorgtaken is het spiegelbeeld van de verdeling van betaald werk. Mannen besteden veel minder tijd aan zorgtaken dan vrouwen. Dit verschil is vooral groot in de fase dat er kleine kinderen te verzorgen zijn.

In het beleid wordt geen streefcijfer meer gehanteerd voor het zorgaandeel van mannen (TK 2007/2008a). Het belang van zorgende vaders wordt wel onderschreven. Primair richt het beleid zich op een betere combineerbaarheid van arbeid en zorg voor vrouwen en mannen. In dat verband wordt een herziening van het stelsel van verlofregelingen aangekondigd (TK 2007/2008b).

Uit deze monitor is gebleken dat regelingen zoals ouderschapsverlof en zorgverlof vooral door vrouwen worden benut. Ook het gebruik van kinderopvang lijkt sterker samen te hangen met de arbeidsdeelname van moeders dan met die van vaders. Voorzieningen om arbeid en zorg te combineren lijken dus vooral vrouwenvoorzieningen.

Er zit nog wel enige rek in de arbeidsduur van vrouwen. Zij voelen er wel voor meer te gaan werken (gemiddeld ruim een halve dag per week) mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan, zoals flexibele werktijden en de mogelijkheid om thuis te werken. Slechts een kleine groep vrouwen geeft aan (meer) te gaan werken als hun partner minder uren gaat werken en meer zorgtaken op zich neemt.

Vrouwen op hogere en besluitvormende posities

Het aandeel vrouwelijke managers (in hogere/wetenschappelijke beroepen) is in de afgelopen jaren gestaag toegenomen van 21% naar 26%. In echte topfuncties gaat de opmars van vrouwen veel langzamer. Hier neemt het aandeel vrouwen wel iets toe, maar (veel) minder dan gewenst. Dat geldt ook voor het aandeel vrouwen onder hoogleraren. Als deze ontwikkeling in hetzelfde tempo voortgaat, is het onwaarschijnlijk dat het streefcijfer van 20% vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven in 2010 wordt gehaald. De streefcijfers voor de vrouwelijke hoogleraren en die voor de ambtelijke top kunnen misschien wel worden gerealiseerd, als er nog enige versnelling van de ontwikkeling plaatsvindt.

Tabel 10.5

Aandeel vrouwen op besluitvormende posities, streefwaarden[a] en realisatie (in procenten)

		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
top bedrijfsleven (RvB en RvC in 100 grootste bedrijven)[b]	streefwaarde[a]	6,0	8,0	10,0	12,0	14,0	16,0	18,0	20,0	
	realisatie	4,8		6,0		7,3				
ABD-functies (hogere en topambtenaren)[c]	streefwaarde			17,0	17,0	18,6	20,2	21,8	23,4	25,0
	realisatie	13,0			16,5	18,2	19,7			
hoogleraren	streefwaarde								15,0	
	realisatie	9,0	9,4	9,9		11,0				

a De streefwaarden zijn afgeleid uit het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2006-2010* (TK 2005/2006a) en uit de nota *Meer kansen voor vrouwen* (TK 2007/2008a).

b RvB = raad van bestuur; RvC = raad van commissarissen.

c ABD = Algemene Bestuursdienst.

In de landelijke en provinciale politiek is de deelname van vrouwen in de afgelopen jaren (verder) toegenomen. Op gemeentelijk niveau blijft hun participatie nog achter, vooral als het gaat om burgemeestersbenoemingen.

In het openbaar bestuur lopen de ontwikkelingen nogal uiteen per sector. In de rechterlijke macht is het aandeel van vrouwen nu zo ver gestegen dat de sekseverhouding fiftyfifty is. In de adviesraden is de vertegenwoordiging van vrouwen lager (30%-35%). Elders vormen vrouwen echt nog een minderheid: in de top van het politiekorps en in besturen van waterschappen en publiekrechterlijke organen komt hun aandeel niet boven de 12% uit.

Voor de politiek en het openbaar bestuur worden geen streefcijfers voor de aandelen van vrouwen meer gehanteerd. Gezien de uitkomsten van deze monitor zou voor veel functies in deze sectoren beleidsaandacht niet misstaan.

Horizontale seksesegregatie
De ongelijke verdeling van mannen en vrouwen over beroepen en beroepsgroepen is in de afgelopen jaren niet verminderd. Integendeel, sinds 2001 is er zelfs sprake van een lichte stijging van de zogenoemde horizontale seksesegregatie. De groei van de arbeidsdeelname van vrouwen heeft vooral plaatsgevonden in vrouwenberoepen.

Het beleid om de 'glazen muur' dunner te maken heeft op de arbeidsmarkt nog niet tot zichtbare resultaten geleid. Tot nog toe was dit beleid er alleen op gericht vrouwen te stimuleren voor een opleidings- en beroepskeuze in de techniek. Recent zijn er ook voornemens geformuleerd om jongens en mannen te interesseren voor werk in het basisonderwijs en de zorg (TK 2007/2008b).

Geweld tegen vrouwen en meisjes
Het voorkómen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en meisjes vormt al jaren lang een belangrijk doel van het emancipatiebeleid. Geweld tegen vrouwen wordt door het kabinet beschouwd als een van de ernstige gevolgen van de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen (TK 2007/2008a).

Het is lastig om goed zicht te krijgen op de aard en omvang van geweld tegen vrouwen doordat lang niet alle incidenten bij de politie worden gemeld. Op basis van de beschikbare cijfers wordt wel duidelijk dat er relevante sekseverschillen zijn in de aard en omvang van het geweld. Zo hebben vrouwen (veel) meer kans dan mannen slachtoffer te zijn van huiselijk geweld, seksueel geweld, mensenhandel en eergerelateerd geweld.

Gezondheid
Vrouwen hebben vaker dan mannen een langdurige ziekte of aandoening. Ook geven ze vaker aan last te hebben van psychische problemen. Bij niet-westerse allochtonen komen gezondheidsklachten veel vaker voor dan bij autochtonen, onder hen hebben de vrouwen hier in sterkere mate last van dan mannen. Ook leiden gezondheidsproblemen bij allochtone vrouwen veel vaker dan bij de mannen tot belemmeringen in hun dagelijkse leven (bij autochtonen is er in dit opzicht geen sekseverschil). Hoe deze sekseverschillen verklaard moeten worden, is niet duidelijk.

Met de hogere frequentie van gezondheidsklachten bij vrouwen hangt samen dat zij meer contact hebben met de eerstelijnszorg en meer medicijnen gebruiken. Dergelijke verschillen in zorggebruik kunnen echter ook wijzen op verschillen in ziektebeleving door mannen en vrouwen of op een 'genderbias' in de werkwijze van artsen en andere hulpverleners.

Gezondheid is van belang vanwege de relatie met maatschappelijke participatie. Sekseverschillen in gezondheid kunnen gevolgen hebben voor de mate waarin vrouwen en mannen er in slagen gelijke kansen, rechten, vrijheden en verantwoordelijkheden te realiseren – het centrale doel van het emancipatiebeleid. Omgekeerd kunnen verschillen in maatschappelijke participatie ook gevolgen hebben voor verschillen in gezondheid tussen vrouwen en mannen.

Minder verzilvering van vrouwelijk talent
Bezien we de ontwikkelingen in samenhang met elkaar dan kunnen we vaststellen dat de goede opleidingspositie van vrouwen zich nog niet vertaalt in vergelijkbare posities van vrouwen en mannen op andere belangrijke terreinen. Vrouwen weten, met andere woorden, hun diploma's minder dan mannen te verzilveren op de arbeidsmarkt en (daarmee) een goede financiële positie te bereiken. Uiteraard zijn er in dit opzicht grote verschillen tussen vrouwen onderling. Hoger opgeleide vrouwen doen meer met hun opleiding in termen van arbeidsdeelname en arbeidsduur dan lager opgeleide vrouwen. Toch bereiken ook zij veel minder vaak dan hoger opgeleide mannen de top, vooral in het bedrijfsleven. Het veelvuldig werken in deeltijd, zowel door vrouwen met als door vrouwen zonder kinderen, speelt hierbij een rol. Maar dat is niet het hele verhaal. Ook benoemingsprocedures en onvoldoende erkenning van ambities en kwaliteiten van vrouwen hebben effect op het aantal vrouwen dat in beeld komt voor doorstroom naar de top.

Vooruitblik
In deze vijfde Emancipatiemonitor kunnen we vaststellen dat het emancipatieproces zich langzamerhand weer in de gewenste richting ontwikkelt. Het meest duidelijk is dat bij de arbeidsdeelname van vrouwen, die in de afgelopen jaren substantieel is toegenomen. Op andere terreinen gaan de ontwikkelingen minder snel: de arbeidsduur van vrouwen neemt iets toe, de economische zelfstandigheid kruipt omhoog, de loonkloof in het bedrijfsleven is iets kleiner geworden en het aantal vrouwen in topfuncties neemt langzaam toe. Als deze ontwikkelingen in hetzelfde tempo doorgaan, kunnen sommige streefcijfers worden gerealiseerd, voor andere streefcijfers is het niet waarschijnlijk dat ze, zonder extra inspanningen, worden gehaald. Met de aankomende recessie neemt de onzekerheid hierover toe.

Het is van belang om de beleidsaandacht voor emancipatie te continueren en de ambities die dit kabinet ten aanzien van dit terrein nastreeft niet los te laten. Ontwikkelingen op emancipatoir terrein kosten nu eenmaal de nodige tijd. In dat kader kan een bezinning op de periode na 2011 raadzaam worden geacht; voor de meeste beleidsterreinen zijn voor die periode immers (nog) geen streefcijfers geformuleerd.

10.2 Focus op allochtone vrouwen

Na de schets van het emancipatieproces in algemene zin, richten we nu de aandacht op de positie van allochtone vrouwen. Hiervoor zijn twee redenen. Ten eerste vormen allochtone vrouwen een belangrijke doelgroep van het emancipatiebeleid. Ten tweede wordt in het recente *Jaarrapport Integratie 2008* (Oudhof et al. 2008), anders dan in vorige edities, de positie van allochtone vrouwen niet apart besproken.

Uit deze Emancipatiemonitor komt opnieuw naar voren dat de positie van Turkse en Marokkaanse vrouwen op veel terreinen ongunstig is te noemen (zie ook Keuzenkamp en Merens 2006; 2007). Hun opleidingsniveau is relatief laag (ook vergeleken

met hun mannelijke herkomstgenoten); de helft van hen heeft hooguit basisonderwijs en van deze groep heeft een aanzienlijk deel helemaal geen onderwijs gevolgd. In het verlengde hiervan hebben veel Turkse en Marokkaanse vrouwen moeite met de Nederlandse taal. Hun arbeidsdeelname is, ondanks aanzienlijke groei, relatief laag (rond 38%), vergeleken met andere groepen vrouwen en met Turkse en Marokkaanse mannen. Dit heeft gevolgen voor hun financiële positie; slechts 20% is economisch zelfstandig en het aanvullende pensioen dat ze voor hun oude dag opbouwen is karig. Daarbij komt dat Turkse en Marokkaanse vrouwen vaker dan hun mannen korting op de AOW zullen krijgen doordat zij later dan hun echtgenoten naar Nederland zijn gemigreerd (voor elk jaar dat men na het vijftiende levensjaar buiten Nederland heeft gewoond, wordt 2% korting toegepast). Ook kampen Turkse en Marokkaanse vrouwen relatief vaak met gezondheidsproblemen.

Hierbij moet worden bedacht dat er een groot verschil is tussen de positie van de eerste en tweede generatie. Die eerste generatie bestaat overigens zowel uit vrouwen die al lang in Nederland wonen als uit recent aangekomen huwelijksmigrantes. De Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie zijn aanzienlijk hoger opgeleid dan vrouwen van de eerste generatie. Ook is hun arbeidsdeelname veel hoger dan die van de eerste generatie en maar iets lager dan die van Turkse en Marokkaanse mannen van de tweede generatie. Hoewel daarover in deze monitor geen gegevens zijn gepresenteerd, kan worden aangenomen dat de financiële positie van de tweede generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen aanmerkelijk beter is dan die van de eerste generatie. Alleen al doordat de tweede generatie in omvang zal toenemen en de plaats zal innemen van oudere groepen vrouwen, zal de totale arbeidsdeelname van Turkse en Marokkaanse vrouwen groter worden. Verder kan het gunstig worden genoemd dat allochtone vrouwen van de tweede generatie steeds later kinderen krijgen en hun kindertal veel lager is dan die van de eerste generatie (zowel de groep oudere vrouwen als de huwelijksmigrantes). Het is vergelijkbaar met dat van jonge moeders uit andere herkomstgroepen. Dat maakt de kans op arbeidsdeelname groter. Wel zal de verwachte recessie het moeilijker maken om werk te vinden of behouden. De uitkomsten van deze monitor laten zien dat de arbeidsdeelname van allochtone vrouwen immers meer fluctueert met de conjunctuur dan die van autochtone vrouwen.

In deze monitor is eveneens gebleken dat Surinaamse vrouwen er in veel opzichten goed voor staan (zie ook Keuzenkamp en Merens 2006). Voor Antilliaanse vrouwen geldt dat in sommige opzichten ook. Het opleidingsniveau van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen is weliswaar wat lager dan dat van autochtone vrouwen, maar de arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van Surinaamse vrouwen is (iets) hoger dan die van autochtone vrouwen. Antilliaanse vrouwen zitten daar iets onder. De opbouw van aanvullend pensioen via de werkgever is bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen (iets) lager dan bij autochtone vrouwen. Opvallend is echter dat oudere Surinaamse en Antilliaanse vrouwen (veel) meer pensioen opbouwen dan hun autochtone leeftijdgenoten. Dit komt vermoedelijk doordat zij vaker in fulltime

en grote deeltijdbanen werken en hebben gewerkt. Surinaamse vrouwen slagen er dus beter in dan autochtone vrouwen om hun diploma's te verzilveren in een goede arbeidsmarkt- en financiële positie.

Hiermee is niet gezegd dat zich bij deze groep geen problemen voordoen. Zo hebben Surinaamse en Antilliaanse vrouwen meer gezondheidsproblemen dan autochtone vrouwen. Verder moet worden bedacht dat er grote verschillen zijn tussen Antillianen onderling. Naast een succesvolle groep zijn er groepen met een ongunstige positie aan te wijzen: tienermoeders, alleenstaande moeders die nog kort in Nederland wonen, en relatief veel vrouwelijke criminelen (zoals uit het recente *Jaarrapport Integratie 2008* (Oudhof et al. 2008) blijkt).

Al lange tijd werden allochtone vrouwen genoemd in het emancipatiebeleid (TK 2000/2001), maar dit resulteerde (afgezien van de VEM-projecten in de periode 1984-1992) niet in afzonderlijke maatregelen. Met het *Plan van aanpak voor de emancipatie en integratie van vrouwen en meisjes uit etnische minderheden* (TK 2003/2004a) werd de beleidsaandacht concreet. De commissie Participatie van Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen (PaVEM) is van 2003 tot en met 2005 actief geweest om gemeenten te stimuleren de participatie van allochtone vrouwen te bevorderen. Dit heeft in veel grote gemeenten geresulteerd in leer-werktrajecten, stages en arbeidsplaatsen; verder zijn er diverse activiteiten en dialogen georganiseerd voor de doelgroep. In 2007 kwam daar nog het project Duizend en één Kracht bij, bedoeld om 50.000 allochtone vrouwen (in de periode tot 2011) via maatschappelijke participatie (veelal vrijwilligerswerk) te activeren. Het project mikt op vrouwen voor wie de stap naar de arbeidsmarkt nog te groot is.

In de nieuwe emancipatienota is een afzonderlijke hoofddoelstelling voor de doelgroep geformuleerd, namelijk 'het bieden van kansen aan en het benutten van talenten van vrouwen en meisjes uit etnische minderheidsgroepen' (TK 2007/2008a). In feite betekent dit een voortzetting van de lijn die met het Plan van Aanpak in gang is gezet. Er wordt ingezet op (verdere) vergroting van de arbeidsdeelname van deze vrouwen, door gemeenten te ondersteunen en te faciliteren. Inburgeringstrajecten, waaraan in meerderheid vrouwen deelnemen, moeten in toenemende mate worden gecombineerd met maatschappelijke of -arbeidsparticipatie. En het project Duizend en één Kracht wordt verder uitgebreid.

Verder wil het kabinet coaches en mentoren inzetten om de talenten van vrouwen en meisjes uit etnische minderheidsgroepen beter tot hun recht te laten komen. Dit is nodig omdat in de visie van het kabinet traditionele opvattingen (vooral van mannen) over de positie van vrouwen hun persoonlijke ontwikkeling belemmeren. Om deze reden moet ook de emancipatie van mannen en jongens uit deze groepen worden bevorderd; hoe dit moet gebeuren is nog onduidelijk. Ook moet dialoog ervoor zorgen dat allochtone vrouwen en mannen meer met elkaar in contact komen en ook over taboeonderwerpen met elkaar praten.

Hoewel het niet met zoveel woorden wordt gezegd, hebben de beleidsinspanningen, gezien de omschrijving van de doelgroep, in feite vooral betrekking op Turkse

en Marokkaanse vrouwen. Hun ongunstige maatschappelijke positie rechtvaardigt inderdaad dat zij aandachtsgroepen van het beleid vormen. Alleen al de grootte van deze groepen (vooral de eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen) rechtvaardigt het langer voortzetten van inspanningen en financiële middelen. Het is wel de vraag of veel allochtone vrouwen zich aangesproken voelen om vrijwilligerswerk te doen. Eerder is gebleken dat, als deze vrouwen besloten hebben te gaan participeren, zij dat bij voorkeur doen in de vorm van betaalde arbeid (Keuzenkamp en Dekker 2006). Voor Surinaamse en Antilliaanse vrouwen, uitgezonderd subgroepen zoals tienermoeders en recent aangekomen alleenstaande moeders, is afzonderlijke beleidsaandacht niet noodzakelijk. Zij hebben genoeg aan het algemene emancipatiebeleid.

Noten

1 In de *Emancipatiemonitor 2006* werden iets hogere cijfers voor de arbeidsparticipatie vermeld voor de jaren 2001-2004. De wijziging heeft te maken met een nieuwe berekeningswijze van het CBS op de Enquête beroepsbevolking (EBB), die achteraf is doorgevoerd in de cijfers vanaf 2001.
2 In de begrotingsstukken van het ministerie van SZW (TK 2008/2009b) worden andere streefcijfers genoemd voor de beloningsverschillen bij de overheid, te weten 3% in de jaren 2008, 2010 en 2012.
3 In de vorige Emancipatiemonitor werd voor 2004 een gecontroleerd beloningsverschil bij de overheid van 4% genoemd. Voor 2006 heeft de Arbeidsinspectie een andere berekeningswijze gevolgd, die ook achteraf is toegepast voor 2004, waardoor het beloningsverschil nu 3% bedraagt.

Emancipation Monitor 2008

Summary

The purpose of the Emancipation Monitor (Emancipatiemonitor) is to track the emancipation process in the Netherlands and to examine whether that process is developing in the direction envisaged in the government's emancipation policy. The goals of Dutch emancipation policy are to promote equal rights, equal opportunities, equal liberties and (shared) responsibilities for women and men. In order to achieve this, a number of objectives and targets have been formulated in several areas: labour market participation; educational and career choice; combining work and care tasks; economic independence; pay gap; representation in top jobs; and violence against women. The Emancipation Monitor, which is published every two years, contains a large number of recent statistics on the position of women and men in these areas.

Main findings

Education

- Girls do less well than boys in the final tests set by the National Institute for Educational Measurement (Cito). Despite this, they are recommended for more advanced school categories more often than boys.
- Girls participate in senior general secondary/pre-university education (havo/vwo) and the more senior levels of senior secondary vocational education (mbo) more than boys. Moreover, girls less often have to repeat years and less often drop out of school early.
- More women than men go on to higher education. Women also graduate faster than men.
- The educational achievement of girls from ethnic minorities is better than that of ethnic minority boys; they more often follow havo/vwo courses and also more often go on to higher professional education (hbo) or university. On the other hand, there is still a wide gap between the educational participation of Turkish and Moroccan girls compared with indigenous Dutch girls.
- There are still wide gender differences in the choices of educational courses and profiles. This segregation is most marked in pre-vocational secondary education (vmbo); it is less pronounced in the other educational categories. The differences between girls and boys in their choice of educational profile seem to be narrowing in havo and vwo, and fewer gender-specific courses are also chosen in mbo and hbo.

– Female school-leavers (from mbo) find work just as often and just as quickly as their male counterparts. The starting salary for women is lower than that of men, even with full-time employment.

Paid employment

– The net labour market participation rate (work for at least 12 hours per week) of women aged 15-64 years increased from 53% to 57% between 2005 and 2007. If this rate of increase remains unchanged, the target (65% in 2010) will not be achieved.
– The increase in labour market participation occurred in all age groups, at all education levels (apart from among women with an academic educational background), in all household types and in all ethnic groups. The strongest growth occurred among older women, women with a secondary education background and Moroccan women.
– The labour market participation rate is lowest among older women (55-65 years) (30%), women who have attained no more than primary education (24%) and Turkish and Moroccan women (37%-38%).
– The labour market participation rate of women from ethnic minorities has increased strongly, after having fallen in the period 2002-2005 due to rising unemployment. The labour market participation rate of indigenous women remained constant during this period, before rising again subsequently. This implies that the labour market position of ethnic minority women is more sensitive to economic fluctuations than that of indigenous women.
– If the international norm for labour market participation (work for at least one hour per week) is applied, the labour market participation rate of women in the Netherlands (70%) is relatively high, being exceeded only in Sweden and Denmark.
– The gross labour market participation rate of women aged 20-64 years increased from 61% in 2005 to 64% in 2007. The target (74% by 2016) could be achieved if this growth rate persists. The gross labour market participation rate includes not only those in work, but also those looking for work.
– Almost 70% of women with a job (for at least twelve hours per week) work part-time. The average number of hours worked by working women has risen slightly, reaching 24.8 hours per week in 2007. There has been a slight shift from small part-time jobs to larger part-time jobs.
– The unemployment rate fell less sharply among women than men after 2005. Women were more often unemployed than men in 2007 (6% versus 4%).
– Women are declared unfit for work just as often as men (ten disability benefits per 100 workers). The number of disability benefits paid among both women and men fell sharply in 2006 and 2007.
– Horizontal gender segregation on the labour market (occupational segregation) has not decreased, and has in fact increased slightly since 2001. The growth in the

labour market participation rate of women has taken place mainly in the traditional female occupations, such as the care sector.

Unpaid work and combining work and care tasks

- Women with a lower education level stop working on the birth of their first child more often than women with a secondary or higher education level. In addition, no fewer than 39% of women with a low education level were not working or had given up working in the year preceding the birth of their child.
- The capacity of childcare facilities, and especially out-of-school childcare, increased further between 2004 and 2006. The better educated mainly use formal childcare facilities (day care, childminding and out-of-school childcare). Those with a low or secondary education level use informal child care provided by family or friends slightly more often than formal childcare facilities.
- Women take up parental leave much more often than men; women with a higher education level do so much more often than women with a low or secondary education level.
- A large majority of the population believe that a woman who works outside the home can have just as close a relationship with her children as a mother who does not go out to work. On the other hand, a large minority of the population (40%) disapprove of mothers who work full-time. For women with young children who are not yet of school age, not working or working for a maximum of three days is regarded as the ideal. Part-time working is also seen as the ideal option for women with school-age children. 40% of the population feel that a job for four days a week is ideal for fathers of young children, while a third feel this about a full-time job. Once the children go to school, a majority consider a full-time job to be the best option for fathers.
- A third of women and half of men think that women are better suited to bringing up children than men.
- Half of women and three-quarters of men think that it is best for young children (aged under two years) to be looked after by their own parents. Conversely, a small group take a positive view of childcare for young children in a day-care centre. Looking after toddlers by people other than their parents is the most widely accepted form of childcare. A smaller group (around 40%) approve of out-of-school childcare.
- A (large) majority of the population are in favour of an equal distribution of household tasks and paid work between women and men. In practice, women devote much more time to the household and looking after children and less time to paid work than men. The differences in time use between men and women are particularly large where there are young children. For most couples (three-quarters), however, this gap between ideal and reality rarely or never leads to differences of opinion on the division of tasks, and even where there is a difference of opinion, this leads to the division of tasks being changed in only a small group (a third).

– Three-quarters of women would like to go back to work or increase the number of hours they currently work, provided certain conditions are met. The most important of these conditions are flexible working hours, being able to work from home and the ability to take leave when a child is sick. Changing the division of tasks with their partner (with their partner reducing his working hours and/or taking on more care tasks) is a condition for going out to work more for only a small group of women.

Income

– The proportion of women with their own income has increased, and stood at 84% in 2006.
– Women with their own income received an average of € 18,000 in 2006, just under 55% of what men earned.
– Women earned 82% of the gross male hourly wage in 2005. Part of this pay differential between men and women can be explained by differences in work experience, education level and sector. After controlling for these characteristics, an unexplained pay differential remains of 6% in the private sector and 3% in the public sector. This represents a slight narrowing of the pay gap in the private sector, which stood at 7% for many years.
– The percentage of economically independent women increased between 2004 and 2006 from 42% to 43%. This trend is insufficient to enable the target of 60% in 2010 to be achieved. Anyone earning at least 70% of the net minimum wage (€ 899 per month in 2009) from paid work is regarded as economically independent.
– Surinamese women are most often economically independent (47%); the figure for indigenous women is 45%. Few Turkish and Moroccan women (20%) attain economic independence.
– Women build up a much smaller supplementary pension (via their employer) than men; the differences can already be seen in the 30-34 age category and increase in every older age group. Married women and widows build up even less pension than the other categories of women. Part-time working, giving up work (early) and exclusion (in the past) from membership of pension funds are the main reasons for the relatively low pension-building by women.
– Surinamese women build up almost as big a supplementary pension as indigenous women; Turkish and Moroccan women build up very little in the way of pension. In addition, Turkish and Moroccan women receive a bigger cut in their state old-age pension than men and women from other ethnic groups. A cut of 2% is applied to the state pension for every year between the ages of 15 and 65 that the recipient did not reside in the Netherlands.
– Women are at greater risk than men of living in poverty, and this risk is greatest for single mothers.

Political and social decision-making

- The proportion of women in management positions in senior and academic occupations increased from 21% in 2004 to 26% in 2007. This is less than the total share of women in senior and academic professions (42%). In 2007, 27% of managers in occupations other than graduate-level professions were women.
- In 2007, only 7% of the boards of the 100 largest companies in the Netherlands were women. The increase in the number of women in these positions is slow, rising from 6% in 2005. It is unlikely that the target of 20% by 2010 will be achieved.
- There are more women in top jobs in the non-profit sector than in the business sector: 20% in the socioeconomic sector, 30% in the care and welfare sector and 35% in civil-society organisations.
- The share of female professors is rising gradually, going up from 10% in 2005 to 11% in 2007. However, this trend is not enough to achieve the target of 15% by 2010.
- The proportion of female senior and top civil servants rose from 17% in 2006 to 20% in 2008. At this rate of increase, the target of 25% by 2011 will not be achieved.
- The proportion of women in national politics has increased further; the Dutch Upper and Lower House now comprise 35% and 41% women, respectively. Women are also better represented in provincial politics following the 2007 elections, with 36% of Provincial Councillors and 30% of the members of the Provincial Executives being women. The proportion of women in municipal politics is still low, with 26% of local councillors being women, 18% of aldermen and 20% of mayors.
- Women are represented to very differing degrees in the public administration. The male-female ratio is currently 50-50 in the judiciary. One in three members of government advisory bodies are women. In the top echelons of the police, the Social and Economic Council (SER) and other public-law bodies, as well as on the boards of water authorities, women are still greatly underrepresented, despite a slight improvement.

Violence against women and girls

- It is difficult to give a complete picture of the violence against women and girls because by no means all incidents are reported to the police or in victim surveys. What is clear is that there are gender-related differences in the nature and extent of the violence.
- Women are much more at risk than men of becoming victims of domestic violence, sexual violence, human trafficking and honour-related violence. Men are slightly more at risk than women of being victims of physical abuse.
- Where women are the victims of threats or physical abuse, the perpetrator is much more often a current or former partner or other relative than is the case

with male victims. Violence against women also much more often takes place in the home.
- Women's right to sexual self-determination is broadly supported by the population. The younger generations are generally more emancipated in their thinking about sexual interaction than older generations; by contrast, the youngest generation are more traditional in their thinking on this issue.

Health
- Women suffer from prolonged illness or disorders more often than men. The three most common complaints among women are migraine/severe headache, high blood pressure and joint wear.
- More women than men (12% versus 8%) report having psychological problems.
- Members of non-Western ethnic minorities more often have a prolonged illness or disorder and psychological problems; of this group, women suffer from these complaints much more often than men.
- Health problems lead to impaired mobility for women more often than for men (11% versus 5%). The gender differences are the same among the indigenous population and non-Western ethnic minorities. A considerable group of older women from ethnic minorities (38%) have mobility problems. Long-term health problems also lead to difficulties with activities of daily living much more often for women than men from ethnic minorities (among the indigenous population there is no gender gap in this regard).
- Women have more contact with primary health care services than men, and take medication more often.
- Women smoke less often than men and also less frequently drink large or excessive amounts of alcohol. Women are overweight or very overweight more often than men. The biggest risk group in this regard are women from non-Western ethnic minorities aged 45-59 years: 26% of this group are seriously overweight. Young ethnic minority women (aged 12-24 years) undertake the least physical activity; only a quarter of them take sufficient exercise.
- Women have more negative views than average on health care in general, as well as on hospital care and specialists.

Epilogue
In this fifth Emancipation Monitor we can state that the emancipation process is gradually moving in the right direction again. This is most evident in the labour market participation rate of women, which has increased substantially in recent years. In other areas, developments are moving less quickly: the number of hours worked by women is increasing slightly; their economic independence is creeping upwards; the pay gap in the private sector has reduced slightly and the number of women in top jobs is gradually increasing. If these trends continue at the same rate, some targets (gross labour market participation rate and pay differentials) will be achieved. The other targets will not be achieved without additional efforts.

Given their unfavourable position in society, the attention devoted in the emancipation policy to ethnic minority women, especially Turkish and Moroccan women from the first generation, is completely justified.

Literatuur

Aalst, Saskia M.M. van en Roy H. Johannink (2007). *Eergerelateerd geweld in Nederland. Een onderzoek naar mannelijke slachtoffers: bekend maakt onbemind!* De Bildt: In-pact.

ABD (2008). *Jaarbericht.* Den Haag: Algemene Bestuursdienst.

AFM/GfK (2008). *Life event: een nieuwe baan.* Geraadpleegd in oktober 2008 via www.afm.nl/marktpartijen.

Agtmaal-Wobma, E. en M. van Huis (2008). De relatie tussen vruchtbaarheid en opleidingsniveau van de vrouw. In: *Bevolkingstrends*, jg. 56, nr. 2, p. 32-41.

Bakker, H. (2003). *Eerwraak in Nederland. Een quickscan van de stand van zaken.* Utrecht: TransAct.

Bakker, Floor en Ine Vanwesenbeeck (2006). *Seksuele gezondheid in Nederland 2006.* Delft: Eburon.

Baydar, Osman en Karin Hagoort (2008). Diversiteit binnen de loonverdeling. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 4, p. 21-26.

Beeksma, M., A.N. van den Ameele en A.J. Machiels-van Es (2007). *(Faciliteiten) arbeid en zorg 2007. Een onderzoek naar CAO-afspraken met betrekking tot arbeid-en-zorg-faciliteiten in CAO's.* Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Bekker, M.H.J. en E. Frederikse (2005). *Psychotherapeuten over diversiteitsbewuste werkwijzen en knelpunten bij intake, diagnostiek en behandeling van allochtone vrouwen en mannen.* Tilburg: Universiteit van Tilburg.

Bekker, M.H.J. en J. van Mens-Verhulst (2007). Anxiety Disorders: Sex Differences in Prevalence, Degree and Background, But Gender-Neutral Treatment. In: *Gender Medicine*, nr. 4, bijlage B: S178-S193.

Biza/BZK (1993-2004). *Vrouwen in politiek en openbaar bestuur* (voortgangsrapportages). Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Blom, S. (2003). Zelfstandig leren en groepsverschillen in het Studiehuis. In: *Vernieuwing*, jg. 62, nr. 7, p. 16-18.

Boer, F. de (1994). *De interpretatie van het verschil. De vertaling van klachten van mannen en vrouwen in de Riagg* (proefschrift). Amsterdam: Het Spinhuis.

Boerefijn, I., M.M. van der Liet-Senders en T. Loenen (2000). *Het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen. Een verdiepend onderzoek naar het Nederlandse beleid in het licht van de verplichtingen die voortvloeien uit het Vrouwenverdrag.* Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Bos, I. en A.N. van den Ameele (2006). *Arbeid en zorg in CAO's 2004. Een update van de resultaten van het over 2003 uitgevoerde onderzoek.* Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Bossche, Seth van den, Lando Koppes, Jeroen Granzier, Ernest de Vroome en Peter Smulders (2008). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2007. Methodologie en globale resultaten.* Hoofddorp: TNO Kwaliteit van Leven/Arbeid.

Bouhuijs, Ilona en Clemens Siermann (2008). Een op de elf werknemers heeft een flexibele arbeidsrelatie. In: *CBS-Webmagazine*, 29 september 2008, www.cbs.nl.

Breedveld, K. (2000). Verdienen en verdelen. In: S. Keuzenkamp en E. Hooghiemstra (red.), *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners* (p. 29-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Brink, M. van den en M. Brouns (2006). *Gender & Excellence. Een landelijk onderzoek naar benoemingsprocedures van hoogleraren* (onderzoek in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap). Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Bruggink, Jan-Willem (2008). Vergrijzing van bedrijfstakken en beroepen. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 3, p. 7-11.

Bügel, K. (1993). *Sekseverschillen in tekstbegrip bij moderne vreemde talen* (dissertatie). Arnhem: Cito.

BZK (2006). *Staat van het bestuur 2006.* Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

BZK (2007). *Bijdrage BZK Emancipatiebeleid 2008-2011.* Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

BZK (2008). *Staat van het bestuur 2008.* Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Campen, Crétien van (2006). *Gezond en wel met een beperking.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-werkdocument 122).

Campen, C. en J. Iedema (2007). Are persons with physical disabilities who participate in society healthier and happier? Structural equation modeling of objective participation and subjective well-being. In: *Quality of Life Research*, jg. 16, nr. 4, p. 635-645.

Catalyst (2004). *The Bottom Line: Connecting Corporate Performance and Gender Diversity.* New York/San José/Toronto: Catalyst (www.catalyst.org).

Catalyst (2007). *The Bottom Line: Corporate Performance and Women's Representation on Boards.* Geraadpleegd op 26 augustus 2008 via www.catalyst.org/publication/200/the-bottom-line-corporate-performance-and-women's-representation-on-boards.

CBS (2004). *Equivalentiefactoren 1995-2000.* Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2007a). *Jaarboek Onderwijs in cijfers 2007.* Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2007b). *Jaarboek Onderwijs in cijfers 2008.* Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2007c). *Veiligheidsmonitor Rijk 2007. Landelijke rapportage.* Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2008a). Cultuur en Maatschappij niet meer meest populair bij meisjes in havo 4. In: *CBS-Webmagazine*, 30 juli 2008, www.cbs.nl.

CBS (2008b). *Jaarboek Onderwijs in cijfers 2009.* Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2008c). Vrouwelijke doctor in opmars. In: *CBS-Webmagazine*, 14 mei 2008, www.cbs.nl.

CBS (2008d). Zorgtaken voor vrouwen steeds minder een reden om niet te werken. In: *CBS-Webmagazine*, 19 november 2008, www.cbs.nl.

CBS (2008e). *Statistisch Jaarboek 2008.* Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS/SCP (2008). *Armoedebericht 2008.* Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBVGV (2005). *Bestrijding vrouwelijke genitale verminking. Beleidsadvies* (advies uitgebracht door de Commissie bestrijding vrouwelijke genitale verminking aan de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport). Zoetermeer: Secretariaat Commissie Bestrijding Vrouwelijke Genitale Verminking.

Clement, C., E. van Egten en S. de Hoog (2008). *Nieuwe gezinnen. Scheiding en de vorming van stiefgezinnen.* Den Haag: E-Quality kenniscentrum voor emancipatie, gezin en diversiteit.

Cloïn, M. (2008). Drijfveren voor deeltijdwerk: wat vrouwen willen en wensen. In: Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn, Saskia Keuzenkamp, Ans Merens en Eefje Steenvoorden, *Verdeelde tijd. Waarom vrouwen in deeltijd werken* (p. 63-83). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Cloïn, M. en B. Hermans (2006). Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg. In: W. Portegijs, B. Hermans en V. Lalta (red.), *Emancipatiemonitor 2006* (p. 100-141). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.

CoMensha (2008). *Jaarverslag CoMensha 2007.* Amersfoort: CoMensha.

Commissie Gelijke Behandeling (2006). *Selectie van proefpersonen zonder verboden onderscheid.* Utrecht: Commissie Gelijke Behandeling.

Cörvers, F. (2007). Techniek onderwijs mist de slag. In: ESB, jg. 92, nr. 4515, p. 440-441.

Coumans, Moniek (2008a). Alleenstaande moeders op de arbeidsmarkt. In: *Sociaaleconomische trends,* nr. 4, p. 33-38.

Crum, H. (2008). Een echte macho is niet vlijtig. In: NRC *Handelsblad*, 29 januari 2008 (ingezonden brief).

Cuijpers, M., B. Hermans en W. Portegijs (2006). Betaalde arbeid. In: W. Portegijs, B. Hermans en V. Lalta, *Emancipatiemonitor 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dagevos, J. en H. Dagevos (2008). *Minderheden meer gewicht. Over overgewicht bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en het belang van integratiefactoren.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dannenburg-Bijl, S. (2008). Drama in het onderwijs: vwo raakt te veel jongens kwijt. In: NRC *Handelsblad*, 25 januari 2008.

Dekker, P. en S. Keuzenkamp (2006). Maatschappelijke participatie. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 211-232). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Delfos, M. (2001). *Kinderen en gedragsproblemen. Een bio-psychologisch model met richtlijnen voor diagnostiek en behandeling.* Lisse: Swets & Zeitlinger.

Dijk, Tom van, en Erik Oppenhuis (2002). *Huiselijk geweld onder Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken in Nederland. Aard, omvang en hulpverlening.* Hilversum: Intomart Beleidsonderzoek.

Dijk, T. van, et al. (1997). *Huiselijk geweld. Aard, omvang en hulpverlening*. Den Haag: ministerie van Justitie.

Dijkgraaf, M. en W. Portegijs (2008). Arbeidsdeelname en wekelijkse arbeidsduur van vrouwen. In: W. Portegijs en S. Keuzenkamp (red.), *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk* (p. 17-30). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Draijer, Nel (1988). *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden, de emotionele betekenis en de psychiatrische en psychosomatische gevolgen.* Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Driessen, G. en J. Doesborgh (2004). *De feminisering van het basisonderwijs. Effecten van het geslacht van de leerkrachten op prestaties, de houding en het gedrag van leerlingen.* Nijmegen: ITS.

Duyvendak, J.W. en M.M.J. Stavenuiter (red.) (2004). *Working fathers, caring men: reconciliation of working life and family life*. Den Haag/Utrecht: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid / Verwey-Jonker Instituut.

EC (2008a). *Implementation of the Barcelona objectives concerning childcare facilities for pre-school-age children*. Brussel: Commissie van de Europese Gemeenschappen (geraadpleegd op 9 oktober 2008 via http://ec.europa.eu/news/employment/081003_1_nl.htm).

EC (2008b). *Women and men in decision-making*. Brussel: European Commission, Employment, Social Affairs and Equal Opportunities (geraadpleegd 19 augustus 2008 via http://ec.europa.eu/employment_social/women_men_stats/out/measures_out416_en.htm).
Eck, C. van (2001). *Door bloed gezuiverd. Eerwraak bij Turken in Nederland.* Amsterdam: Bert Bakker.
Eck, E. van, I. Heemskerk en A. Vermeulen (2004). *Paboys gezocht! Wat maakt de pabo en het werken op de basisschool aantrekkelijker voor mannen.* Den Haag: Sectorbestuur Onderwijsmarkt.
Elite Group (2008). *Onderzoek vrouwen in topfuncties bedrijfsleven.* Uden: Elite Group.
Erdem, Ö., M.A. Bos en J. Hoeben (2006). *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2004. Een onderzoek naar de verschillen in beloning en mobiliteit tussen groepen werknemers.* Den Haag: Arbeidsinspectie.
Erdem, Ö. en J. Hoeben (2008). *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2006. Een onderzoek naar de verschillen in beloning en mobiliteit tussen groepen werknemers.* Den Haag: Arbeidsinspectie.
Erdem, Ö., I.M.J. Pieters en P.M. Venema (2003). *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2000. Een onderzoek naar de verschillen in beloning en mobiliteit tussen mannen en vrouwen, voltijders en deeltijders, autochtonen en allochtonen.* Den Haag: Arbeidsinspectie.
Essen, M. van, G. Timmerman (2008). Mánnen vernielden onderwijs. In: NRC *Handelsblad*, 29 januari 2008 (ingezonden brief).
Eurostat (2008). *The life of women and men in Europe. A statistical portait* (2008 edition). Luxemburg: Eurostat.
Ferber, Ton (2008). Personen met een uitkering. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 1, p. 25-34.
Ferwerda, H.B. (2007). *Met de deur in huis. Omvang, aard en achtergronden van huiselijk geweld in 2006 op basis van landelijke politiecijfers.* Dordrecht: Advies- en Onderzoeksbureau Beke.
Foschi, M. (1996). Double Standards in the Evaluation of Men and Women. In: *Social Psychology Quarterly*, jg. 59, nr. 3, p.237-254.
Frenken, F. (2007). Vertraging in lengtegroei en gewichtstoename. In: *Bevolkingstrends*, jg. 55, nr. 4, p. 92-100.
Garssen, J. en J. Hoogenboezem (2005). Achtergronden van recente ontwikkelingen in de Nederlandse sterfte. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 149, nr. 46, p. 2554-2560.
Garssen, J. en J. Hoogenboezem (2007). Forse daling borstkankersterfte. In: CBS-*webmagazine*, 29 oktober 2007, www.cbs.nl.
Garssen, J. en A. van der Meulen (2007a). Dalende sterfte bij autochtonen én allochtonen. In: O. van Hilten en A.M.H.M. Mares (red.), *Gezondheid en zorg in cijfers 2007* (p. 59-70). Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
Garssen, Joop en Anouschka van der Meulen (2007b). Overlijdensrisico's naar herkomstgroep: daling en afnemende verschillen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 55, nr. 4, p. 56-72.
Garssen, J. en H. Nicolaas (2006). Recente trends in de vruchtbaarheid van niet-westerse allochtonen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 54, nr. 1, p. 15-31.
Gauthier, A.H. (1996). *The state and the family: a comparative analysis of family policies in industrialized countries.* Oxford: Oxford University Press.
Gijsbers van Wijk, C.M.T., T. Huisman en A.M. Kolk (1999). Gender differences in physical symptoms and illness behavior. A health diary study. In: *Social Science & Medicin*, jg. 49, nr. 8, p. 1061-1074.

Gorp, C. van (2008). Opleidingen op het gebied van vrouwenhulpverlening: enkele impressies. In: J. van Mens-Verhulst en B. Waaldijk (red.), *Vrouwenhulpverlening 1975-2000: beweging in en rond de gezondheidszorg* (p. 231-244). Houten: BSL.
Graaf, A. de, en S. Loozen (2005). Door omstandigheden vaker geen of één kind. In: *Bevolkingstrends*, jg. 53, nr. 1, p. 42-45.
Grift, Marije van de, en Joram Vuik (2008). Streefpensioen van 70% niet voor iedereen haalbaar. In: CBS-*Webmagazine*, 27 juni 2008, www.cbs.nl.
Hartgers, M.I. (2008). Onderwijs. In: K. Oudhof, R. van der Vliet en B. Hermans (red.), *Jaarrapport Integratie 2008* (p. 55-85). Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
Herweijer, L. (2008). *Gestruikeld voor de start. Schoolverlaten zonder startkwalificatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Hibbard, J.H. en C.R. Pope (1983). Gender roles, illness orientation and use of medical services. In: *Social Science & Medicine*, jg. 17, nr. 3, p. 129-137.
Hilderink, I., M. Vink, H. van 't Land en L. Fotiadis (2008). *Trendrapportage GGZ 2008. Deel 3. Kwaliteit en effectiviteit*. Utrecht: Trimbosinstituut.
Hochschild, A.R. (1997). *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Henry Holt & Co.
Hoeben, J. en P.M. Venema (2004). *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2002. Een onderzoek naar de verschillen in beloning en mobiliteit tussen groepen werknemers.* Den Haag: Arbeidsinspectie.
Hoeymans, N., A.M. Gommer en M.J.J.C. Poos (2006). Welke verschillen zijn er tussen mannen en vrouwen? In: *Volksgezondheid toekomstverkenningen. Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: RIVM (geraadpleegd op 25 september 2008 via www.nationaal.kompas.nl).
Huynen B. en P. Meuwissen (2007). Flinke groei kinderopvang in 2007. In: CBS-*Webmagazine*, 23 april 2008, www.cbs.nl.
IGZ (2007). *Geen vrouwenbesnijdenis in klinieken aangetroffen* (rapport). 's-Hertogenbosch: Inspectie voor de Gezondheidszorg.
Inspectie van het Onderwijs (2005). *Onderwijsverslag 2003/2004.* Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
Janssen, B. (2008). Aantal deeltijders groeit harder dan aantal voltijders. In: CBS-*Webmagazine*, 27 augustus 2008, www.cbs.nl.
Janssen, B. en M. Souren (2008). Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 4, p. 7-13.
Jong, J.T.V.M. de (2008). *Intercultureel Addendum Angststoornissen.* Rotterdam: Mikado.
Justitie (2008). *Huiselijk geweld. Feiten en Achtergronden.* Den Haag: ministerie van Justitie.
Kamphuis, C. (nog te verschijnen). *Nederlandse tijd versus Europese tijd* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Keuken, D.G. (2008). *Sex differences in health research and guideline development. Amsterdam* (proefschrift). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam / Academisch Medisch Centrum.
Keuken, D.G., J.A. Haafkens en N..S. Klazinga (2007a). Focus on sex differences in grant applications submitted to the Netherlands Organization for Health Research and Development. In: *Int J Equity Health*, jg. 6, nr. 1.
Keuken, D.G., J.A. Haafkens, C.J. Moerman, N.S. Klazinga en G. ter Riet (2007b). Attention to sex-related factors in the development of clinical practice guidelines. In: *Journal for Womens Health*, jg. 16, nr. 1, p. 82-92.
Keuzenkamp, S. en A. Merens (red.) (2006). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 211-232). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Keuzenkamp, S. en A. Merens (2007). De positie van allochtone vrouwen en meisjes. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport Integratie 2007* (p. 249-281). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Kolk, A. (2003). Sekse, gender en lichamelijke gezondheid. In: A.P. Bak et al. (red.), *Handboek Klinische psychologie* (p. 1-24). Houten: BSL.
Kösters, L. (2008a). Verzorgende beroepen psychisch en fysiek zwaar belastend. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 4, p. 27-32.
Kösters, L. (2008b). Verzorgend beroep vraagt veel van werkende. In: CBS-*Webmagazine*, 19 november 2008, www.cbs.nl.
Lagro-Janssen, A.L.M. (2008). De geneeskunde is niet genderneutraal: invloed van de sekse van de dokter op de medische zorg. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 152, nr. 20, p. 1141-144.
Langen, A. en G. Driessen (2006). *Sekseverschillen in onderwijsloopbanen. Een internationale comparatieve trendstudie.*Nijmegen: ITS.
Lagro-Janssen, Toine en Greta Noordenbos (1997). *Sekseverschillen in ziekte en gezondheid*. Nijmegen: SUN.
Latten, J. en W. van Dijk (2007). Jonge vrouwen hoger opgeleid dan mannen. In: CBS-*Webmagazine*, 7 maart 2007, www.cbs.nl.
Lee, C. en R.G. Owens (2002). *The Psychology of Men's Health.* Buckingham: Open University Press.
Liem, Marieke, Kim Geene en Frans Koenraadt (2007). *Partnerdoding door etnische minderheden. Een empirische studie.* Amsterdam: Dutch University Press.
Lindert, H. van, M. Droomers en G.P. Westert (2004). *Tweede Nationale Studie naar ziekte en verrichtingen in de huisartspraktijk. Een kwestie van verschil: verschillen in zelfgerapporteerde leefstijl, gezondheid en zorggebruik.* Utrecht/Bilthoven: NIVEL/RIVM.
Lo Fo Wong, S.H. en A.L.M. Lagro-Janssen (2005). Mishandeling van vrouwen binnen de partnerrelatie: signalering in de medische praktijk. Klinische les. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 149, nr. 1, p. 6-9.
Lückerath-Rovers, M. (2008). *De Nederlandse 'Female Board Index'. Analyse van de vrouwelijke bestuurders en commissarissen bij 122 Nederlandse beursondernemingen.* Rotterdam: Erasmus Universiteit/Erasmus Instituut Toezicht & Compliance.
McKinsey (2008). *Women matter. Gender diversity, a corporate performance driver.* Parijs: McKinsey & Company.
Meeuwesen, L. (1997). Sekseverschillen in de communicatie tussen arts en patiënt. In: T. Lagro-Janssen en G. Noordenbos (red.), *Sekseverschillen in ziekte en gezondheid* (p. 63-77). Nijmegen: SUN.
Meeuwesen, L. (2001). Communicatieverschillen tussen mannen en vrouwen in GGZ. In: E. Knoppert-van der Klein, P. Kölling, I. Sleeboom-van Raaij en I. van Vliet (red.), *Behandelingsstrategieën bij vrouwen in de psychiatrie* (p. 22-30). Houten: BSL.
Mens-Verhulst, Janneke van (2001). Feministische hulpverlening en empirische evidentie. Onderzoek vanuit een diversiteitsperspectief. In: *Tijdschrift voor Genderstudies*, jg. 4, nr. 3, p. 35-47.
Mens-Verhulst, J. van en M.H.J. Bekker (2005). Argumenten voor een diversiteitsbewust curriculum in de gezondheids(zorg)wetenschappen. In: *Tijdschrift voor Genderstudies*, jg. 8, nr. 2, p. 44-50.
Moerman, C.J. en J. van Mens-Verhulst (2004). Gender-sensitive epidemiological research: suggestions for a gender-sensitive approach towards problem-definition, data collection, and analysis in epidemiological research. In: *Psychology, Health and Medicine*, jg. 9, nr. 1, p. 41-52.

MOgroep (2008). *Professionele ontwikkeling kinderopvang. Visie MOgroep kinderopvang op de toekomst van de kinderopvang*. Utrecht: MOgroep.
Mol, M. (2008). *Levensfasen van kinderen en het arbeidspatroon van ouders*. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 1, p. 11-16.
Monitoring Commissie (2008). *Rapport over de evaluatie en actualisering van de Nederlandse corporate governance code.* Den Haag: Monitoring Commissie Governance Code.
Neuvel, K. (2006). *Waarom jongens geen meisjes zijn: wat je moet weten als je jongens opvoedt.* Amsterdam: L.J. Veen.
Nieuwbeerta, P. en G. Leistra (2007). *Dodelijk geweld in Nederland. Moord en doodslag 1992-2006.* Amsterdam: Balans.
NRM (2004). *Mensenhandel. Derde rapportage van de Nationaal Rapporteur.* Den Haag: Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel.
NRM (2005). *Mensenhandel. Aanvullende kwantitatieve gegevens. Vierde rapportage van de Nationaal Rapporteur.* Den Haag: Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel.
NRM (2008). *Mensenhandel. Aanvullende kwantitatieve gegevens. Zesde rapportage van de Nationaal Rapporteur.* Den Haag: Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel.
Oberon (2007). *Jaarbericht 2007 – Brede scholen in Nederland*. Utrecht: Oberon.
OCW (1999). Thermometer vrouw en management 1998-1999. Vrouwen stuiten op onzichtbare hindernissen. In: *Uitleg*, jg. 15, nr. 5, p. 10-14.
OCW (2000). Thermometer vrouw en management 1999-2000. Aandacht groei voor thema 'vrouw aan de top'. In: *Uitleg*, jg. 16, nr. 6, p. 8-13.
OCW (2002). Thermometer vrouw en management. Talent heeft soms een extra zetje nodig. In: *Uitleg*, jg. 18, nr. 4, p. 8-12.
OCW (2004). Vrouw en management. In: *O*, jg. 4, nr. 1, p. 8.
OCW (2005). *Onderzoekstalent op waarde geschat.* Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
OCW (2006). *Kerncijfers 2001-2005.* Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
OCW (2007). *Beleidsdoorlichting Emancipatie*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
OCW (2008). *Kerncijfers 2003-2007.* Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
OECD (2007). *Education at a glance 2007.* Brussel: Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling.
Oploo, M. van, A. van Velzen, C. van der Werf en M. Engelen (2008). *Groei van kinderopvang. Een onderzoek naar oorzaken* (eindrapport; een onderzoek in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap). Zoetermeer: Research voor Beleid.
Oude Avenhuis, A. en R. Scherpenzeel (2006). *Wisselende perspectieven. Sensitiviteit voor sekse en cultuur.* Utrecth: TransAct.
Oudhof, K., R. van der Vliet en B. Hermans (red.) (2008). *Jaarrapport Integratie 2008.* Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
Pensioenkijker (2008). *Boekje open over vrouwen en pensioen*. Geraadpleegd november 2008 via www.pensioenkijker.nl
Pinker, S. (2008). *De sekseparadox.* Amsterdam: Contact.
Politie (2005). *Kerngegevens Nederlandse Politie 2005.* Geraadpleegd 22 juni 2006 via www.politiejaarverslag.nl.
Politie (2007). *Kerngegevens Nederlandse Politie 2007.* Geraadpleegd november 2008 via www.politiejaarverslag.nl.

Pommer, Evert, Hetty van Kempen en Evelien Eggink (2008). *De staat van de publieke dienst. Het oordeel van de burger over de kwaliteit van overheidsdiensten.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Portegijs, Wil (2006). Generatie en emancipatie. In: Wil Portegijs, Brigitte Hermans en Vinodh Lalta (red.), *Emancipatiemonitor 2006* (p. 286-301). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Portegijs, W. en S. Keuzenkamp (2008). *Nederland Deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Portegijs, W., M. Cloïn, I. Ooms en E. Eggink (2006). *Hoe het werkt met kinderen. Moeders over kinderopvang en werk.* Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
Portegijs, W., M. Cloïn, S. Keuzenkamp, A. Merens en E. Steenvoorden (2008). *Verdeelde tijd. Waarom vrouwen in deeltijd werken.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Pott-Buter, H. en K. Tijdens (1998). *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
Ravelli A., R.V. Bijl en G.J. van Zessen (1998). Comorbiditeit van psychiatrische stoornissen in de Nederlandse bevolking; resultaten van de Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study (NEMESIS). In: *Tijdschrift voor Psychiatrie*, jg. 40, nr. 9, p. 531-544.
Reijn, G.(2007). Nieuwe leren lijkt vooral gunstig voor meisjes. In: *de Volkskrant*, 19 mei 2007.
Riele, S. te (2006). Gebruik van kinderopvang. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 3, p. 24-28.
ROA (2007). *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2012.* Maastricht: Universiteit Maastricht, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
Römkens, Renée (1989). *Geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gevolgen en de achtergronden.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
Rooij, Wim de, en Alex Hellenthal (2007). Vrouwen lopen achterstand in pensioenopbouw nog niet in. In: *CBS-Webmagazine*, 5 november 2007, www.cbs.nl.
Roon, Dominique van, en Ko Oudhof (2008). Gezondheid. In: Ko Oudhof, Rik van der Vliet en Brigitte Hermans (red.), *Jaarrapport Integratie 2008* (p. 139-161). Den Haag/ Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
Ruiz Cantero, M.T. en M. Angeles Pardo (2006). European Medicines Agency policies for clinical trials. In: *Journal of Epidemiology and Community Health*, jg. 60, nr. 11, p. 911-913.
Schrama, J.J.H. en A.N. van den Ameele (2004). *Arbeid en zorg in CAO's 2003. Een update van de resultaten van het over 2000 uitgevoerde onderzoek.* Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
SER (2006). *Welvaartsgroei door en voor iedereen: advies over het sociaal-economisch beleid op middellange termijn.* Den Haag: Sociaal-Economische Raad (Advies 06/08).
SFK (2008). *Data en Feiten 2008.* Den Haag: Stichting Financiële Kengetallen (www.sfk.nl/ publicaties/data_en_feiten.html).
Sikkens R. (2004). Poen, status en de tere jongensziel. Enquête over vervrouwelijking onderwijs. In: *Het Onderwijsblad*, jg. 8, nr. 7, p. 16-23.
Siongers, J. (2002). *De gevolgen van de feminisering van het leerkrachtenberoep in het secundair onderwijs: Een empirische analyse.* Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
Slachtofferhulp Nederland (2008). *Jaarverslag 2007.* Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
Soede, A. (2006). *Naar een nieuwe armoedegrens?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Sprangers, A. en Nic. Steenbrink (2008). Bijna 33 duizend echtscheidingszaken afgehandeld in 2007. In: *Bevolkingstrends*, nr. 3, p. 14-18.

Stoverinck, M.J.M., A.L.M. Lagro-Janssen en C. van Weel (1996). Sex differences in health problems, diagnostic testing, and referral in primary care. In: *Journal of Family Practice*, jg. 43, nr. 6, p. 567-576.
Stroucken, L., D. Takkenberg en A. Béguin (2008). Citotoets en de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 2, p. 7-16.
Sullerot, E. (1979). *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid*. Nijmegen: SUN.
SZW (2005). *Najaarsrapportage CAO-afspraken 2005*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
SZW (2007). *Najaarsrapportage CAO-afspraken 2007*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
Takkenberg, D. en R. Kapel (2008). Van mbo en havo naar hbo. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 2, p. 26-31.
TBWBO (2007). *Groeistuipen! Wachtlijsten Buitenschoolse Opvang: tijdelijk en onvermijdelijk op weg naar structurele oplossingen* (eindrapport Taskforce Bestrijding Wachtlijsten Buitenschoolse Opvang). Utrecht: Taskforce Bestrijding Wachtlijsten Buitenschoolse Opvang.
Tiems, Aaf (2008). Vrouwenhulpverlening in het overheidsbeleid. Het ongetemde temmen. In: J. van Mens-Verhulst en B. Waaldijk (red.), *Vrouwenhulpverlening 1975-2000. Beweging in en rond de gezondheidszorg* (p. 245-265). Houten: BSL.
Timmer, W. et al. (2005). *Eerste tussenrapportage Pilot 'Eergerelateerd geweld'*. Den Haag: Politie Haaglanden.
Timmermans, G. en M. van Essen (2004). De mythe van het 'vrouwengevaar'. Een historische inventarisatie van (inter)nationaal onderzoek naar de relatie tussen feminisering en 'jongensproblemen' in het onderwijs. In: *Pedagogiek*, jg. 24, nr. 1, p. 57-71.
TK (2000/2001). *Meerjarenbeleidsplan emancipatie. Het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2000/2001, 27061, nr. 3.
TK (2003/2004a). *Plan van aanpak op hoofdlijnen voor de emancipatie en integratie van vrouwen en meisjes uit etnische minderheden*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29203, nr. 3.
TK (2003/2004b). *Kabinetsreactie op het onderzoeksrapport 'Strategieën ter voorkoming van meisjesbesnijdenis. Inventarisatie en aanbevelingen'*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29200 XVI VI XV, nr. 231.
TK (2005/2006a). *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2006-2010. Emancipatie: Vanzelfsprekend, maar het gaat niet vanzelf!* Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 30420, nr. 2.
TK (2005/2006b). *Nationaal Hervormingsprogramma Nederland 2005-2008 in het kader van hoe de Lissabonstrategie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 21501/20, nr. 290.
TK (2005/2006c). *Eergerelateerd geweld*. Brief van de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 30388, nr. 3.
TK (2006/2007). *Gelijke beloning*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 27099, nr. 18.
TK (2007/2008a). *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 50.
TK (2007/2008b). *Emancipatiebeleid*. Motie van het lid Van der Burg c.s. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 83.
TK (2007/2008c). *Emancipatiebeleid*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 124.
TK (2007/2008d). *Emancipatiebeleid*. Motie van het lid Van Gent c.s. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 91.
TK (2007/2008e). *Gelijke beloning*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 27099, nr. 19.

TK (2007/2008f). *Themacommissie ouderenbeleid*. Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 29549, nr. 13.
TK (2007/2008g). *Algemene regels over de advisering in zaken van algemeen verbindende voorschriften of te voeren beleid van het Rijk (Kaderwet adviescolleges).* Verslag van een schriftelijk overleg. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 24503, nr. 38.
TK (2007/2008h). *Corporate governance, hedgefondsen en private equity.* Motie van het lid Kalma c.s. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31083, nr. 17.
TK (2007/2008i) *Preventiebeleid voor de volksgezondheid.* Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (met bijlage: *Beschermd en weerbaar. Intensivering van de opvang en hulp bij geweld in afhankelijkheidsrelaties*). Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 22894, nr. 51.
TK (2007/2008j). *Plan van Aanpak Huiselijk geweld 2008-2011. De volgende fase.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 28345, nr. 70.
TK (2007/2008k). *Emancipatiebeleid.* Brief van de minister en staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 114.
TK (2008/2009a). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap voor het jaar 2009*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31700, nr. 8.
TK (2008/2009b). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid voor het jaar 2009*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31700, nr. 15.
TK (2008/2009c). *Trendnota Arbeidszaken Overheid 2009.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31701, nr. 2.
Torres, Anália, Rui Brites, Barbara Haas en Nadia Steiber (2007). *First European Quality of Life Survey: Time use and work-life options over the life course* (survey van de European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions). Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen.
VCE (2007). *Emancipatiebeleid en gender mainstreaming bij het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Eindrapportage visitatie 2005-2006.* Den Haag: Visitatiecommissie Emancipatie (Documentnummer VCE-07-11).
Veendrich, L., L. Tavecchio en J. Doornenbal (2004). Jongens als probleem. Inleiding bij het themadeel. In: *Pedagogiek*, jg. 24, nr. 1. p. 12-22.
Verdonk, Petra (2007). *Gender matters in Medical Education. Integrating a Gender Perspective in Medical Curricula* (dissertatie). Nijmegen: Radboud Universiteit.
Visschers, A. en S. te Riele (2008a). Mannen geven veel vaker leiding dan vrouwen. In: *Sociaalecomische trends*, nr. 4, p. 15-20.
Visschers, A. en S. te Riele (2008b). Ruim een miljoen leidinggevenden. In: CBS-*Webmagazine*, 19 november 2008, www.cbs.nl.
Visser, A. en B. van Balen (2008). *Evaluatie Aspasia premieregeling NWO 2005-2007.* Maastricht: Universiteit Maastricht, Centrum voor Gender en Diversiteit.
Vliet, Rik van der (2005). Krijgen allochtone werknemers minder betaald? Loonverschillen tussen allochtone en autochtone werknemers. In: *Sociaaleconomische trends*, nr. 1, p. 39-48.
VN (1993). *General Assembly, Declaration on the elimination of Violence against Women*. Plaats: Verenigde Naties (A/RES/48/104).
Vollebergh, W.A.M., R. de Graaf, M. ten Have, C.G. Schoemaker, S. van Dorsselaer et al. (2003) *Psychische stoornissen in Nederland: overzicht van de resultaten van NEMESIS.* Utrecht: Trimbos-instituut.
Volman, M. (2004). Jongens en juffen. Wat is het probleem? In: *Pedagogiek*, jg. 24, nr. 2, p. 107-111.

VSNU (2006). *Wetenschappelijk Onderwijs Personeelsinformatie (WOPI). Landelijke basisgegevens per 31-12-2005*. Geraadpleegd september 2006 via www.vsnu.nl.
VSNU (2008). *Wetenschappelijk Onderwijs Personeelsinformatie (WOPI). Landelijke basisgegevens per 31-12-2007*. Geraadpleegd september 2008 via www.vsnu.nl.
WHO (2006). *Progress in Sexual and Reproductive Health Research*, nr. 72. Geraadpleegd op 15 augustus 2008 via http://www.who.int/reproductive-health/fgm/prevalence.htm.
Wittebrood, K. en V. Veldheer (2005). Partnergeweld in Nederland. Een secundaire analyse van de Intomart-onderzoeken naar huiselijk geweld. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 47, nr. 1, p. 3-23.
Woltring, L. (2003). Jongenspedagogiek? Opvoeden met gevoel voor sekseverschillen. In: *Pedagogiek*, jg. 23, nr.3, p. 175-181.

Toelichting bij enkele begrippen

Allochtonen en autochtonen
Het CBS rekent personen tot de allochtonen als ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen personen die zelf in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie). De herkomstgroepering wordt bepaald aan de hand van het geboorteland van de persoon zelf (eerste generatie) of dat van de moeder (tweede generatie), tenzij de moeder in Nederland is geboren. In dat geval is gerubriceerd naar het geboorteland van de vader.

Autochtonen zijn personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren, ongeacht het land waar ze zelf zijn geboren.

Tot de categorie 'niet-westerse allochtonen' behoren allochtonen uit Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië met uitzondering van Indonesië en Japan. Op grond van hun sociaal-economische en sociaal-culturele positie worden allochtonen uit deze laatste twee landen tot de westerse allochtonen gerekend. Het gaat vooral om mensen die in voormalig Nederlands-Indië zijn geboren en werknemers van Japanse bedrijven met hun gezin. Tot de categorie 'westerse allochtonen' behoren allochtonen uit Europa, Noord-Amerika, Oceanië, Indonesië en Japan.

Economische zelfstandigheid
Een individu wordt geacht economisch zelfstandig te zijn wanneer hij of zij 70% van het nettominimumloon verdient. Dit is het bijstandsniveau van een alleenstaande. Het gaat hierbij om inkomsten uit arbeid en winst uit onderneming. Uitkeringen dragen dus niet bij aan economische zelfstandigheid.

Inkomensbegrippen
Het persoonlijk inkomen bestaat uit winst uit onderneming, bruto-inkomsten uit arbeid en bruto ontvangen overdrachten. De som van deze inkomsten is vervolgens verminderd met de door de werkgever en werknemer betaalde premies voor de Ziektewet (ZW), WW, en WAO. Bij de bepaling van het persoonlijk inkomen zijn de volgende inkomensbestanddelen buiten beschouwing gebleven:
- inkomsten uit vermogen
- kinderbijslag
- individuele huursubsidie
- tegemoetkoming studiekosten
- rijksbijdrage eigen woningbezit.

Het besteedbaar inkomen is het bruto-inkomen verminderd met de betaalde overdrachten en de loon-, inkomsten- en vermogensbelasting. De betaalde overdrachten bestaan uit premies volksverzekeringen (AOW, AWW, AAW en AWBZ), premies werknemersverzekeringen (ZW, WW, WAO), premies ziektekostenverzekeringen (ziekenfonds en particulier) en andere overdrachten (zoals premies voor lijfrente en fiscaal aftrekbare echtscheidingsuitkeringen). Het besteedbaar inkomen bepaalt de vrije bestedingsruimte van een huishouden.

Het gestandaardiseerd inkomen is het besteedbaar inkomen van het huishouden gecorrigeerd voor verschillen in huishoudensamenstelling. Deze correctie vindt plaats met behulp van equivalentiefactoren. In de equivalentiefactor komen de schaalvoordelen tot uitdrukking die het gevolg zijn van het voeren van een gemeenschappelijke huishouding. Met behulp van de equivalentiefactoren worden alle inkomens herleid tot het inkomen van een eenpersoonshuishouden. Op deze wijze zijn de welvaartsniveaus van huishoudens onderling vergelijkbaar gemaakt.

Lage inkomens
Voor het afbakenen van de categorie arme huishoudens wordt in dit hoofdstuk de lage-inkomensgrens gehanteerd. Deze grens komt overeen met het voor prijsontwikkelingen gecorrigeerde bijstandsniveau van een alleenstaande in 1979. Inkomens van alleenstaanden en meerpersoonshuishoudens zijn echter niet zomaar met elkaar te vergelijken. Om een vergelijkbaar welvaartsniveau te bereiken heeft een echtpaar met kinderen bijvoorbeeld een hoger inkomen nodig dan een alleenstaande. Door het inkomen van huishoudens hiervoor te corrigeren, kunnen de inkomens van alle huishoudens worden vergeleken met de lage-inkomensgrens. Een huishouden behoort tot de langdurig lage inkomens wanneer het vier achtereenvolgende jaren een laag inkomen heeft.

Onderwijs
Tot het primair onderwijs behoren het basisonderwijs en het speciaal basisonderwijs.

In het secundair onderwijs worden het voortgezet onderwijs en het secundair beroepsonderwijs onderscheiden.

Tot het voorgezet onderwijs behoren sinds 1 augustus 1998:
- het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) waarmee de oude mavo- en vbo-programma's kwamen te vervallen. Dit onderwijstype omvat vier leerwegen en kent vier sectoren (economie; zorg en welzijn; techniek; landbouw);
- het leerwegondersteunend onderwijs (lwoo) voor leerlingen met achterstanden of gedrags- en motivatieproblemen, waarin het oude ivbo is opgegaan;
- het speciaal voortgezet onderwijs (svo) en praktijkonderwijs, vormen van onderwijs waarin het voortgezet lom- en mlk-onderwijs zijn opgegaan;
- het havo en vwo, die ook na augustus 1998 zijn blijven bestaan, maar daarin

hebben ook diverse veranderingen plaatsgevonden, zoals de invoering van profielen en de ontwikkeling van studiehuizen.

Op 1 augustus 1998 is een landelijke kwalificatiestructuur van kracht geworden voor vrijwel het gehele secundaire beroepsonderwijs. Daarin wordt een vijftal opleidingstypen op vier niveaus onderscheiden. Deze opleidingen kennen twee leerwegen:
- de beroepsopleidende (bol) leerweg waarbij de omvang van de beroepspraktijkvorming (stage) tussen de 20% en 60% van de totale opleidingsduur bedraagt (vergelijkbaar met het oude middelbaar beroepsonderwijs of mbo);
- de beroepsbegeleidende (bbl) leerweg waarbij de beroepspraktijkvorming meer dan 60% van de totale opleidingsduur beslaat (vergelijkbaar met het oude beroepsbegeleidend onderwijs (bbo) of leerlingwezen). Voor de beroepsbegeleidende leerweg staat toelating alleen open voor degenen voor wie de volledige leerplicht is geëindigd.

In het tertiair onderwijs worden het hoger beroepsonderwijs (hbo) en het wetenschappelijk onderwijs (wo) onderscheiden. De onderwijsgebieden in het hbo worden aangeduid als sectoren. De onderwerpsgebieden in het wo worden HOOP-gebieden genoemd, afgeleid van Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan.

Segregatie
In het algemeen heeft segregatie te maken met diverse vormen van ongelijkheid, vooral waar het gaat om verschillen in verdelingen van sociale groepen over sociale systemen. In deze monitor wordt segregatie vooral gebruikt om aan te duiden in hoeverre vrouwen en mannen in onevenredige mate werkzaam zijn in verschillende beroepen, beroepsniveaus of bedrijfstakken. De segregatiemaat is berekend door vast te stellen in welke mate de aandelen van vrouwen (en mannen) in de onderscheiden klassen van beroep en bedrijf afwijken van hun aandeel in de werkzame beroepsbevolking. Bij de berekening is de zogeheten 'marginal matching procedure' gevolgd (Blackburn et al. 1995).

Werkzame en werkloze beroepsbevolking
De werkzame beroepsbevolking bestaat uit personen die ten minste 12 uur per week werken. De werkloze beroepsbevolking betreft alle mensen zonder werk (of met werk van minder dan 12 uur per week), die minstens 12 uur per week willen werken, daarvoor direct beschikbaar zijn en bovendien actief zoeken naar werk. De cijfers over de werkzame en werkloze beroepsbevolking betreffen meestal personen van 15-64 jaar.

De netto-arbeidsparticipatie, ofwel de arbeidsdeelname, is de werkzame beroepsbevolking in procenten van de bevolking. Het werkloosheidspercentage is de werkloze beroepsbevolking in procenten van de beroepsbevolking.

Volgens de internationaal gangbare definitie (ILO-definitie) van de beroepsbevolking behoren alle mensen die een uur of meer per week werken tot de werkzame beroepsbevolking.

Voor meer informatie
Wanneer u behoefte heeft aan meer informatie over de CBS-statistieken dan kunt u contact opnemen met de infoservice van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Tel: 0900 0227 (€ 0,50 per minuut)
Fax: 045 570 62 68
E-mail: infoservice@cbs.nl

Statistische informatie via internet
De cijfers van het CBS zijn beschikbaar via internet. Via de website van het CBS (ww.cbs.nl) kunt u onder meer toegang krijgen tot de themapagina's, StatLine en tot het webmagazine.

Via de themapagina's op de CBS-website wordt alle informatie die over een bepaald thema op de CBS-website staat met behulp van links toegankelijk gemaakt. Zo zijn de gegevens uit StatLine, de kerncijfers, webmagazine-artikelen, persberichten, publicaties, methodebeschrijvingen, et cetera voor een thema bijeengebracht.

StatLine is de elektronische databank van het CBS. In StatLine vindt u statistische informatie over vele maatschappelijke en economische onderwerpen in de vorm van tabellen en grafieken. Deze resultaten kunt u gratis bekijken, printen of opslaan. StatLine is voorzien van een moderne zoekmachine die u op gemakkelijke wijze toegang tot de databank verschaft.

Het webmagazine is het elektronische tijdschrift van het CBS dat korte artikelen bevat met actuele berichten, recente cijfers en ander nieuwswaardig CBS-materiaal.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het SCP. Een complete lijst is te vinden op deze website: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978-90-377-0368-9

SCP-publicaties 2008

2008/1 *Vrijwillig verzorgd. Over vrijwilligerswerk voor zorgbehoevenden en mantelzorgers buiten de instellingen* (2008). Jeroen Devilee. ISBN 978-90-377-0353-5

2008/2 *Vroeger was het beter.* Nieuwjaarsuitgave 2008 (2008). ISBN 978-90-377-0344-3

2008/3 *Facts and Figures of the Netherlands. Social and Cultural Trends 1995-2006* (2008). Theo Roes (ed.). ISBN 90-377-0211-8

2008/4 *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk* (2008). Wil Portegijs en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0346-7

2008/5 *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (2008). Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0336-8

2008/6 *De openbare bibliotheek tien jaar van nu* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0351-1

2008/7 *De openbare bibliotheek tien jaar van nu. De hoofdlijnen* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0373-3

2008/8 *The future of the Dutch public library: ten years on* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0380-1

2008/9 *De virtuele cultuurbezoeker. Publieke belangstelling voor cultuurwebsites* (2008). Jos de Haan en Anna Adolfsen. ISBN 978-90-377-0357-3

2008/10 *Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie* (2008). Lex Herweijer. ISBN 978-90-377-0339-9

2008/11 *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid* (2008). Lonneke van Noije en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0349-8

2008/12 *Grijswaarden. Monitor ouderenbeleid 2008* (2008). Cretien van Campen (red.). ISBN 978-90-377-0376-4

2008/13 *Overwegend onderweg. De leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders* (2008). Lucas Harms. ISBN 978-90-377-0377-1

2008/14 *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid* (2008). Jeroen Hoenderkamp. ISBN 978-90-377-0378-8

2008/15 *De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school* (2008). Monique Turkenburg. ISBN 978-90-377-0338-2

2008/16 *Weinig over de schreef. Een onderzoek naar onwenselijk gedrag in de breedtesport* (2008). Annet Tiessen-Raaphorst, Jo Lucassen, Remko van den Dool, Janine van Kalmthout. ISBN 978-90-377-0360-3

2008/17 *Meedoen en gelukkig zijn. Een verkennend onderzoek naar de participatie van mensen met een verstandelijke beperking of chronisch psychiatrische problemen* (2008). M.H. Kwekkeboom en C.M.C. van Weert. ISBN 978-90-377-0369-6

2008/18 *Values on a grey scale. Elderly Policy Monitor 2008* (2008). Crétien van Campen (red.). ISBN 978-90-377-392-4

2008/19 *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland* (2008). Lotte Vermeij (SCP) en Gerald Mollenhorst (UU). ISBN 978-90-377-0367-2

2008/20 *Het platteland van alle Nederlanders. Hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken* (2008). Anja Steenbekkers, Carola Simon, Lotte Vermeij, Willem-Jan Spreeuwers. ISBN 978-90-377-0366-5

2008/21 *Portretten van Mantelzorgers* (2008). Sjoerd Kooiker en Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0347-4

2008/22 *De staat van de publieke dienst. Het oordeel van de burger over de kwaliteit van overheidsdiensten* (2008). Evert Pommer, Hetty van Kempen en Evelien Eggink. ISBN 978-90-3770370-2

2008/23 *Maten voor gemeenten 2008* (2008). Bob Kuhry, Jedid-Jah Jonker, Frans Knol, Ab van der Torre, m.m.v. Bureau Zenc. ISBN 978-90-377-0396-2

2008/24 *Deeltijd in beeld. Waarom vrouwen in deeltijd werken* (2008). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn, Saskia Keuzenkamp, Ans Merens, Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0397-9

2008/25 *Rapportage Sport 2008* (2008). Koen Breedveld, Carlijn Kamphuis, Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978-90-377-0361-0

2008/26 *Betrekkelijke betrokkenheid; Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Paul Schnabel, Rob Bijl, Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0368-9

SCP-publicaties 2009

2009/1 *Nooit meer dezelfde. Gevolgen van misdrijven voor slachtoffers* (2009). Willemijn Lamet en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0402-0

2009/2 *Emancipatiemonitor 2008* (2009). Ans Merens en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978-90-377-0406-8

2009/3 *Goede buren kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland* (2009). Jeanet Kullberg, Miranda Vervoort en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0401-3

2009/4 *De jeugd een zorg. Ramings- en verdeelmodel jeugdzorg 2009* (2009). John Stevens, Evert Pommer, Elke Zeijl, Hetty van Kempen, Isolde Woittiez, Klarita Sadiraj, Rob Gilsing, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978-90-377-0355-9

SCP-essays

1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1

2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1

3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9

4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7

5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

Ondersteunende voorzieningen (2008). Roelof Schellingerhout. ISBN 978-90-3770354-2
Wel of niet aan het werk (2008). Patricia van Echtelt en Stella Hoff . ISBN 90-377-0364-1
Ontwikkeling van AWBZ-uitgaven 1985-2030 (2008). Evelien Eggink, Evert Pommer en Isolde Woittiez. ISBN 90-377-0365-8
Veranderlijkheid van opvattingen over de EU (2008). Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0382-5
Advies over het macrobudget huishoudelijke WMO-hulp voor 2009 (2008). Evert Pommer, Ab van der Torre. ISBN 90-377-0383-2
Informatievoorziening integratie niet-westerse allochtonen. Inventarisatie van de beschikbare bronnen en voorstellen voor verbetering (2008). Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts. ISBN 978-90-377-0388-7
De ongrijpbare nonrespondent (2008). Josine Verhagen. ISBN 978-90-377-0359 7.
Europa's buren. Europees nabuurschapsbeleid en de publieke opinie over de Europese Unie (2008). Paul Dekker, Albert van der Horst, Suzanne Kok, Lonneke van Noije en Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0381-8
Minderheden meer gewicht. Over overgewicht bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en het belang van integratiefactoren (2008). Jaco Dagevos en Hans Dagevos. ISBN 978-90-377-0394-8
Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld (2008). Esther van den Berg en Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0391-7
Dubbele nationaliteit en integratie (2008). Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0398-6
Werk en tevredenheid onder chronisch zieken met een langdurig lichamelijke beperking (2008). Mieke Cardol, Mieke Emmen en Mieke Rijken (Nivel), met medewerking van Cretien van Campen (SCP). ISBN 978-90-377-0409-9
Continue Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008. Deel 1 (2008). Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0384-9
Continue Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008. Deel 2 (2008). Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0393-1
Continue Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008. Deel 3 (2008). Paul Dekker, Tom van der Meer en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0410-5
Wmo Evaluatie. Eerste tussenrapportage. De invoering van de Wmo: gemeentelijk beleid in 2007 (2008). Gijs van Houten, Mathijs Tuynman en Rob Gilsing. ISBN 978-90-377-0390-0
Wmo Evaluatie. Tweede tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking (2009). Anna Maria Marangos, Mieke Cardol en Mirjam de Klerk. ISBN 978-90-377-0399-3
M/V. SCP-nieuwjaarsuitgave 2009 (2009). ISBN 978-90-377-0411-2